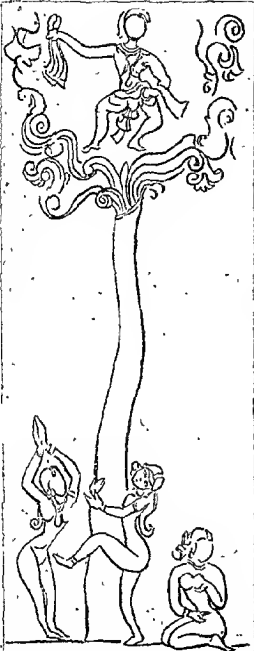




શ્રીલક્ષ્મી ગેઝેટ પ્રાઇન્ટર્સ, નાટક
 યુ. પી. કો-ઓપરેટિવ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ માર્કેટિંગ સંસ્થાન લિ.
 લખેટ રોડ, લખની



વિનયે... ખડકે માથા... 'દુખી' ખરી

આને પાણી

આમ જનતા કાપડ વિના મુઝામ છે

અમારી ગ્રૂપ મિલો

આ સુઝવણી દૂર કરવા બનતો પ્રયાસ
કરી રહી છે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ રસ્તમ મિલ

દામૂતી

અને

દુવાલ

કેમિષ્ટક

અને

સાડીઓ

ન્યૂ જહાંગીર નવજીવન મિલ

મિલ

(દિવાલ)

કાઠિયાવાડમાં

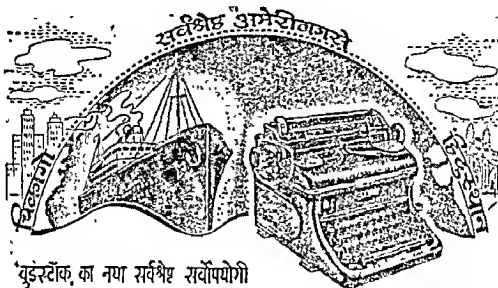
ખૂબ વપરાતું

છાપેલું કાપડ

પોપલીન

અને

સાડીઓ



कुडस्टॉक का नया सर्वश्रेष्ठ सर्वोपयोगी

हिन्दी-अजन्ता

अंगरेजी, गुजराती, मराठी, बंगाली तथा
अन्य भारतीय भाषाओं के टाइपराइटर्स
के लिये पत्रव्यवहार कीजिये।

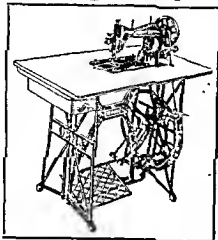
* इस के बनाने में अमेरिका की प्रसिद्ध
'कुडस्टॉक' कम्पनी ने हिन्दी टाइप राइटर
के सम्बन्ध में विचारकों के विचारों पर मनन
कर बहुत से संशोधन किये हैं। परिणाम स्वल्प
'अजन्ता' अपनी कार्य कुशलता तथा सुन्दरता
में देखाई हुआ है। *

भारत में 'कुडस्टॉक' के प्राप्ति वितरक -
पटेल सवारा इंडस्ट्रीज कम्पनी
123, प्रथमा गान्धी रोड, फोर्ट, मुम्बई
हिन्द तथा पूर्व में कुडस्टॉक, की बनावटों के प्रतिनिधि -
स्वम्भाता इन्डस्ट्रीज लिमिटेड.
स्वम्भाता बिल्डिंग, 42 क्वीन्स रोड मुम्बई.

प्रांतीय डिस्ट्रीब्यूटर्स:

मध्यभारत ओजन्सी भंडाला, (सी. पी.)
नवभारत ओजन्सी पिलानी हॉटेल, पटणा
लाल कामशियन्स, डिब्रिग बेन, ६० क्वीन्स वे, नवी दिल्ली
नार्थर्न इन्डिया टाइपराइटर्स ओजन्सी
मुखिम गेजेट लिब्ररी, काला हाउस, दिल्ली
यु. पी. को-ऑपरेटिव डेवलपमेन्ट एंड मार्केटिंग प्रेजेंटेशन लि.
लण्ट रोड, लखनौ

ઉપા રૂ. ૨૪૦માં
અધતન ગૃહસાધન



અમર્સ એન્જનીયર્સ

ખાડીઆ ચાર રસ્તા - ઈન્ડીઆ ગેઝ સામે
અમદાવાદ

જ્યાં કુદરત સોળે કળાએ ખીલી
જ્યાંની હવા તાજગી લાવી
એને નિરખવા-માણવા
સહકુટુમ્બ પધારજો

ભારતીય લૉજ

આદર્શ સ્વતંત્ર રૂમવાળું મકાન

આદર્શ ભોજન

અને

સુખપૂર્ણ નિવાસ

ચોરટ ઑફિસ ખાસે,

લોણાવળા છ. આઈ. પી



દેવાના વેપારીઓને
ખાસ જરૂરી

ઉત્તમ નીલગીરી યુક્લિપ્ટસ તેલ

મેળવેવાનું બરોસાપાત્ર સ્થળઃ
અમારી ડીપોમાં ખતતી દવાઓનું
લીસ્ટ મંગાવો.

અસુરક્ષિત ઘરને ઘોડો

તમે ઘરમાં રહેતાં તમારું ઘર અંદરથી ખાઈ
નાખનારી બિપદો તમારા ઘર માટે જખરજરત ઘોડો
છે. આજુ ઘર અંદરથી ખાઈ નાખ્યા પછી ઘણું જ
મોડું એ તુકરાન તમારા ધ્યાનમાં આવે છે. જે ઘરની
બાંધણી માટે તથાએ દબરેા ખર્ચ કર્યા અને જે ઘર-
માં તથો રહેો છો તે ઘર બેઠાઈના ધોધાથી મુક્ત
કરવાનું તમારો જ કાયદામાં છે. રામકૃષ્ણ ભગવાન
ઈન્ડસ્ટ્રીઝને એન્ટિ વાઈટ સોલ્યુશન એટલે જ બિપદ
વિનાશક મિશ્રણ. જે ઈમારતી લાકડાના સાગાનને
લગાડો અથર ઘરની આતુખાલુ ખાડો ખોદીને
ઈમારતના પાયાની જમીનમાં જે કૂટ પડેલો ખટો
લગાડો એટલે ઘર, ઈમારતી લાકડાનો સાગાન અને
પરતરું ફેરનિયર બિપદના કપડવથી મુક્ત થાય છે-
ઈન્નિનીયસ-પરમાલેક-મિલમાલેકોએ વાપરેલું અને
પસંદ પડેલું. વધુ વિગત માટે લખો:-

રામકૃષ્ણ ભગવાન

ઈન્ડસ્ટ્રીઝ

પરમાનંદવાડી, ઠાકુરદ્વાર, મુંબાઈ, ૨



‘રેકર્ડ ફિલ્મ ક્લસ’

ની માગ

ઘેરઘેર અને આંગણેઆંગણે વધી રહી છે

કારણ કે તે

આજે આવતી કાલની કળાનાં દર્શન કરાવે છે



ધી વિજય મિલ્સ કું. લી.
અમદાવાદ

ધી વિજય મિલ્સ કું. લી.
અમદાવાદ

અદ્ભુત પ્રેમ અને
શૃંગારનાં
દસ
ચિત્રોનો
સંપુટ

રૂ. ૩-૪-૦

ગોપેશ વગેરે
૧-૧૨-૧૯૬૪

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ



અમદાવાદ

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ; વકીલો, વિદ્વાનો વગેરે મગજનું કામ કરનારાઓ માટે ખાસ



અંડુનું પોષિક ચારણ કેસરી જીવન

નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સખળાં, સ્ત્રી-પુરુષ,
સૌ કોઇ એનું સેવન કરી શકે છે

મહા રસાયન

રસસિદ્ધર, અખર, કેસર, કસ્તૂરી અને ખીજા હીપન, પામન
ને પોષિક ઓષધ મેળવી લીલાં રસદાર આંખમાંથી જનાવેલું
સુશોભિત, સુવાસિત, સ્વાદિષ્ટ અને પોષિક ચારણ

કિંમત

તેનું નિયમિત સેવન

લાંબું આયુષ્ય તથા સાસી સ્મરણશક્તિ
આપી શરીરમાં બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કારખાનું:
મયાનીરાડ
મુંબાઈ-૧૪

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.
અમદાવાદના એજન્ટ - મોગીલાલ શ્રધસં - ગાંધીરાડ

ફકાન:
જૂની મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨



વરસાદની માફક પડતો હતો...



બર યુવાનીમાં સફેદ થતા બાલ માટે જાણી-વવાનું કે મારી પણ એ જ ફરિયાદ હતી. માયા-માંથી વરસાદની માફક ખોડો (ખોરો) પડતો હતો. મોણા ભાગના બાલ સફેદ થઇ ગયા હતા અને ખરી પડ્યા હતા. મોંઘા ઈંગિત્ર તેલો તેમજ શામ્પુ પછવાડે પેસાનો વ્યર્થ ધુમાડો કાઢ્યા પછી જ એક આશીર્વાદ સમાન તેલ હાથ લાગ્યું. બાહો તેલો તો ઘણી જલતના આવે છે, પરંતુ તેમાં 'રામતીર્થ બાહો તેલ' (સ્પેશિયલ નં. ૧) મારે માટે એક રાહત અને આશીર્વાદ સમાન થઇ પડ્યું છે. તેનાથી આંજો મારો ખોડો સદંતર

બંધ પડી ગયો છે, અને ચાર મહીનામાં મારા સફેદ બાલો ફરતી કાળો રંગ પકડ્યો છે અને નવા જીગતા બાલ કાળા જોગવા માંડ્યા છે. એ લગાડ્યા પછી રહેતે રહેતે સુધારો થતો જાય છે, કારણ કે એ બાલ રંગવાનો કઈ કલપ નથી કે જટ દહને લગાડે પટ દહને બાલ કાળા થઇ જાય. એમાં ધીરજની ઘણી જરૂર છે. અને કાયદો ચોક્કસ છે. કોઇનું પણ બહું થાય એ ઈરાદાથી આ લખાણ કરું છું. એક બાટલી જેથી વધુ મહીના આવશે છે. બાલ બરાવદાર પણ ગમે છે. તેલ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને માટે એક્સરપ્ત કાયદાકારક છે.

કુમારોનાં

બળ બુદ્ધિ અને તેજ વધારનાર

આયુર્વેદના આશીર્ભન્ને

૧. અયવનપ્રાશ અવલેહ : સ્વાદિષ્ટ યોષ્ટિક આટણ.
૨. ભુંગરાજ તેલ : મસ્તકને શીતળતા અર્પનાર, સાદશક્તિ વધારનાર તેલ.
૩. ચંદ્રોદયાવર્તિ : આંખોનું તેજ વધારનાર, દેહિત સૂક્ષ્મ બનાવનાર.

શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર

જામનગર શાકુંધર લેખોરેટરી લિ. જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

અમદાવાદના એજન્ટ : એમ. નારણદાસની ફ. રાયપુર મકલા

નાણાંની સહીસલામતી સાથે સંપૂર્ણ આયપતવેરા-મુક્ત, સારું વ્યાજ મેળવવા
નામદાર હિન્દ સરકારની બાંહેધરીવાળાં પોસ્ટ ઓફિસનાં
પાંચ વર્ષનાં, સાત વર્ષનાં તથા બાર વર્ષનાં
નૅશનલ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદો

- (૧) પાંચ વર્ષનાં તથા સાત વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા પછી બે વર્ષની અંદર
ગમે ત્યારે વ્યાજ વગર તથા બે વર્ષ પૂરાં થયેથી વ્યાજ સહ વટાવી શકાય છે.
- (૨) બાર વર્ષનાં, રૂ. ૫ ના દરનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા તારીખથી એક વર્ષ
અને બીજા દરનાં, દોઢ વર્ષ પૂરું થયેથી વ્યાજ સહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે રજા મળે :

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર

અથવા

પોસ્ટ ઓફિસમાંથી નૅશનલ સર્ટિફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો.

(પ્રકાશનખાતું, વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ)

THE GATE WAY
TO SECURITY

ASIAN

Assurance Co., Ltd.
ESTD. 1910

1. Insurance of all kinds transacted and serviced by Agents in all parts of the country.
2. All Facilities and Benefits of 1 Class Companies.
3. Money for future Delivery.
4. Means of carrying on the Family Life and Supplying Income for Sunset years.
5. Increase Joy of Family Life.
6. Let Life Insurance take care of Future by:
Covering Risk of early Death of Father,
Providing an Education Fund for the youngsters,
Helping in Purchase of a House,
Providing Pension for Retirement.



ASIAN BUILDING, BALLARD ESTATE, BOMBAY.

Assets over Rs. 2,20,00,000.

Transacts Life, Fire, Motor, Accident, Miscellaneous Insurance.

Branches throughout India and in Ceylon, Manilla.

Applications from Reliable and Influential Agents invited.

માત્ર ચાર વર્ષના



સંગીન કામકાજથી

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ ઍસ્યોરન્સ કં. લિમિટેડ

મેળવેલી આદર્શ લોકપ્રિયતા અને અનુપમ સિદ્ધિ

પ્રીમિયમના આવકના આંકડાની સરખામણી

અત્યારે અગાઉના બધા રેકર્ડો વટાવી બચ છે.

	૧૯૪૫	૧૯૪૬	૧૯૪૭
આગ	૧૦ લાખથી વધુ	૨૫ લાખથી વધુ	૨૮ લાખથી વધુ
હરિયાઈ	૨ " "	૪ " "	૫.૮૦ " "
અકસ્માત	૧ " "	૪ " "	૫.૧૭ " "

કુલ પ્રીમિયમની આવક

૩૯,૦૦,૦૦૦

ઓગણચાળીસ લાખથી વધુ



સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ

ઍસ્યોરન્સ કંપની લીમિટેડ

ચેરમેન:

સર બદ્રિપ્રસાદ ગોએન્કા

નાઈટ, સી. આઈ. ઇ.

ટેલીફોન નં. ૨૨૦૪૮

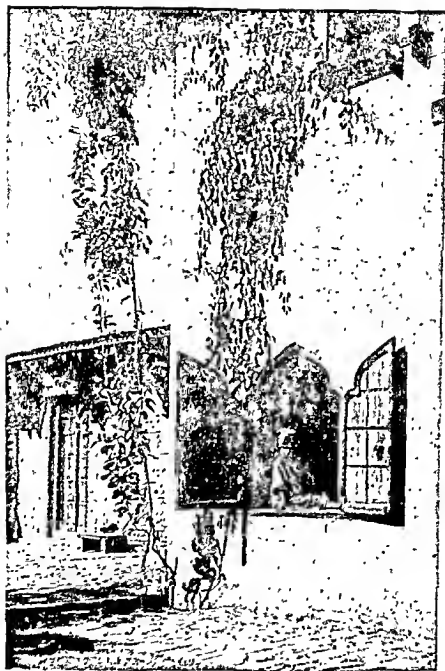
મેનેજર-મુંબઈ ઓફિસ:

શ્રી કે. જી. મર્ચન્ટ

૪૫-૪૭ એપોસ્ટોલ રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ

ટેલીગ્રામ: SPANGENAL

અમદાવાદ શાખા: શ્રી રમણલાલ બે. પટેલ જ્ઞાન્ય મેનેજર, વકીલ બિલ્ડિંગ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ
બાવનગર શાખા: શ્રી ગુલાબરાય સી. મોંધી જ્ઞાન્ય મેનેજર, મુખ્ય કચેરી બિલ્ડિંગ, ખીરો માળે, દેવિસ રોડ



ફિજિયાની બાસી

(ફોટો - શ્રીરામ ભટ્ટ)

Die Mücke - 219h/m



219h/m-219h/m

પ્રકાશો, વરદાયિની!

અનુક્રુપ.

સોનાને પગલે આવ, હે સ્વર્ગ્યોતિ! ધરા-તટે,
રજતો વેરતી તારાં માતી-પૂયા મહા ઘટે.
અહીં નંદનનો નેદ એનો ઉધાન આદરો,
દિશાને રક્ષ એનો તે દુષ્ટો દિવ્ય જિતરો.
મરુતો મર્મરો પેલી સમ તેજોની ગોઠડી;
શ્વસી રહો ધરતી હેયે અજતા એક પ્રીતડી.

ક

આહા! કચનની કાયા ધરાને આપવી હવે,
એના આ પંકમાં પેલી પદ્મલ સ્થાપવી હવે.

આ ક્ષારાખિય થકી એક ક્ષીરાખિય રચવો હવે,
સલાટે સહિને એંદ્ર સૌભાગ્ય ખચવો હવે.
નિશાને આંગણે નિત્યા ઉપા આગંતવી હવે,
મનુના ચિત્તમાં વિશ્વા ચિતિને તંત્રથી હવે.

ક

મૂકું છું વિશ્વને હેયે અંગારો એક જીર્વનો,
જલો એ જલવતી જ્યોતે સઘળાં ખાંડવી વનો.

નેઆ શાંતિશિલા મારી સ્થાપું છું પૃથ્વીને ઉરે,
એની સો ઉચ અંજાઓ ઝીવું છું માહરે શિરે.

મુરમા તરુથી વેડી લાવું છું કંઈપતું ફલ,
ગુથું છું સહિને કેશે સિદ્ધિનું રક્ત ઉત્પલ.

ક

આહો આવ, આહો આવ, હે ભીરુ મનુળાણુડ,
ભાગ્યની ભોગળો ખોલી નાખીએ આજ આકુડા.

આ છે શું જ્યોત્ત્વે અંકેલું? આ શી છે ધરતી અહીં?
આ શી છે ઉરમાં જ્યોતિ? શેની આ ભરતી રહી?

જેણે આદિત્ય પેટાવ્યા, જેણે આ વ્યોમ વિરતયો
તેનાં અંચારે ભગોના તોલરે કાજ સંઘયો.

મનની મેડીએ નાની ખારીમાં પ્રાણપંખીડું,
ખેડું છે પોંજીરે પંચી રતનું એક ગીતકું.

કોડહં કોડહં, અહં સોડહં, તત્ત્વમ્, તત્ત્વમ્, ત્વમેવ તત્ત્વ
લાધેલો કયાંકથી મત્ર સાધે છે ત્રપસા મહંત.

અને પાતાલથી એક બળગેલી જ્યોત-દીવડી,
ખીંજોનાં તમસો ખાતી આવે છે શિખરો ચડી.

હૃદય મૂલ અને એની શાખાઓ વિરતરી અધમ,
જાલી એ વડવાઈને આશેહો સુદિનું તમમ.

તમ એ તમસા ગૂઢ શ-યથી શ-ય શું હતું,
તેને કો જ્યોતિએ જાલી જલાવ્યું વ્યોમ ચીરતું.

એનાં આ તેજનાં ટોળાં, પટોળાં જગદંબનાં,
ન ફાંટે, નહિ ફીટે એ, અંચળાં પરપ્રદના.

જાળી જા, મનવા થેલા, ગોઠમાં ગમનો તાણી,
માંડી લેં ચીટ આકાશી સુધાના નેત્રની ભણી.

જકોં છે કાળથી જાણે ધરાની કલાન્ત આ પુરા,
લઈ કો રથ પંખાળો પામથી સ્વર્ગની સુરા.

પ્રભુની પદગંગાનાં કમલો વીણી લાવવાં,
કમલા તાણી આશીયે વનો આંહી વસાવવાં.

ગર્જતી ઘોર રાત્રિઓ, નિશાચર પિશાચના
આકોશો ભલ્લના ભૂખ્યા, ભેંકારે રક્તયાચના.

ઋત-મંત્રે, પ્રભા-તંત્રે, કવચે કોટિ અકંના,
સાધ તું સિદ્ધિ ત્યાં તારી-પરાવરની અચંના.

પૂલોની પૂલતાં કેરો કેતુ હાથ મહી ધરી,
ધરાનાં કળેમાં જા તું આ મારી વાત ઉચ્ચરી.

જય હો, જય હો દેવી, સર્વ-સંકલ્પ-શાયિની!
અમારાં તપને તીરે પ્રકાશો, વરદાયિની!

સુન્દરમ

‘કુમાર’ને આરંભે

(ગીતા પૃષ્ઠચિત્રનું અર્થરૂપક)

લાવો વહાલો! કર પર મહે દિવ્ય જીવન-ધનુષ્ય,
બાંધું ભાવો, શર હૃદયના ભાવ, ને સાધું લલિત
રોમે ભાવો મનસાળલનો, જાણું, આકાશભાવિ,
અંજીમ વહાલો! મનમન થતો અધરસાદ ભારી.

‘કુમાર’ને આરંભે

ગઢો હજિ હજિ અસવાર આગે ગઢો
કરી અતુટ. તં, વજ્ર કરમાં ધળા ધારી
ધસો, સહ-પ્રવાસી-સંઘ અદકો ચુંટી.

સુદ્ધરશિતિને ગંધી પલ શું આંખવી બાંધમ
અસો ન, અવરોધનો દલિત સો ધરો હારી
અરોષ દશ આ દિશા ગજવી કાળલે, માપ
અકાટ ફલકો ફલંગ ભરી કાલના, રોપ
જયધ્વજ અટકે સિદ્ધિ-શિખરો ઉચેરાં.

પથે ચરણચિહ્નની વિતરી અંકના ઉર્ધ્વદા
ધ્વજે મુવ સમા અજેય ફરકાવતાં પોરુષ
અથા વિશદ મંત્રવાણી વરસો યથા
વરો વિભવ વિચ્છના, નવવિધાનની સંમુદા

રથો કણ અચેતથી સજીવ સુદિનાં પુદ્ગ
વિરાટ ગની વિરતરો સ્વરૂપ સત્યનાં મંગ

પિનાકિન કાકાર

‘કુમાર’ને

તે મુખ મુખ શિશુને શ્રાપ બાલ્યકાળે,
ને રોજીએ ભરી કિશોરની પ્રાણપંખા,
કોમારને શી કુમનીય કલાની કંખા
મરતી મરીત મત ચીવન ફલકાળે.

એ કાલની પ્રવમ હાત ધરીથી આજ
એ આ વિશાળ ભની વિશ્વવિરાટ વ્યાપિત,
તે પૃથ્વીના અણુથી ઓકિત રૂપ સામ;
સો અક્ષરે શ્રાપ અમૃતની દરવપ્રાપ્તિ.

ને માનસે નીરવ ગુપ્ત ચિત્રિ સ્વરૂપે
લાવે વહી મુગધુગોની અનંત વાતે.
સત્યો સદા વિશદ, એ રમ્ભતિ સૂચરૂપે.
હૃદયલ તેજકિરણોથી અમેશ પ્રજા
કાલાન્તરે કદી અગીતની જ્ઞાનગર્ભા
નજી-હઠો શનદલે તવ કોમ પ્રાતે.

નીલકંઠ ભગીરદાર

ચરૈવેતિ

ચાલતો રહે

[કૃષ્ણવેદ: એતરેયબ્રાહ્મણા.]

અપાર • સમવાસમણિ. પાક

નાનાશ્રાન્તાય શ્રીરસ્તીતિ, રોહિત શુશ્રૂમ્ ।
પાપો નૃપદ્વરોજનઃ ઇન્દ્રઃ ઇચ્ચરતઃ સસ્વા ॥
ચરૈવેતિ ।

આન્તને માટ નાનાશ્રી, એમ રોહિત, સાંભળ્યું,
એસી રહેનાર છે પાપી, સખા ઇન્દ્ર ચલન્તનો.
(માટે તું) ચાલતો રહે.

લાંબી પંથ એડીને ને યાક રહે છે તેને ન આનુષ્ઠી તથા રોશા વરે છે. મહાનમાં મહાન માણસ પણ ને નિષ્ક્રિય એસી રહે
તો તે દારિદ્ર્યને અપક્રાંતિમાં સરી પડે છે. ને સતત ચાલતો રહે છે તેને ન ઇન્દ્રદેવ (જદિ ને સીન્દર્ય)ના સાથ ને સખ્ય મળે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે
પુષ્પિણ્યૌ ચરતો જહ્વે મૂષ્ણુરાત્મા કલમહિઃ । જંધા સપુષ્પ થઈને ફળે છે ચાલનારની,
શેરેડસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રમેણ પ્રપયે હતાઃ ॥ એના યાકે હજારાં સૌ પાપો પથે પડ્યાં રહે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

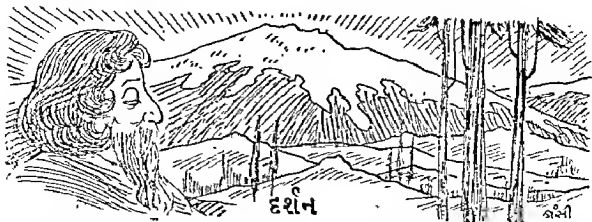
ને સદા ચાલતો ન રહે છે એ પ્રવાસીના યાકેલા પથ શ્રી ને સીન્દર્યથી કાઢી બેઠે છે; એટલેકે તેનો દેહ ને આત્મા નીરાંગ
ને હનત થઈ સમૃદ્ધ બને છે. એમનેમ તે આગળ પથે છે તેમતેમ એનાં પાપ નામ પાપીને રસ્તામાં ન ખરી પડે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
આસ્તે મગ આસીનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ । એસે છે ભાગ્ય એકાનું, બિહું, બિભા રહેલનું,
શેતે નિપચમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગઃ ॥ સૂતેલાનું રહે સૂતું ચાલે ભાગ્ય ચલન્તનું.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

આગમુ એસી રહેનારનું નસીબ આગમુ ન રહે છે. બેડીને દેશર થનારનું નસીબ પણ બેડીને દેશર થાય છે. મોઈ ને
પડખો રહે છે, તો એનું નસીબ પણ એની સાથે પડખું ન રહે છે. પરંતુ ને આગળ દેશ કપાડે છે તેનું નસીબ પણ તેની
સાથેસાથે દેશ-બ-દેશ આગળ પપડું ન રહે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
કલિઃ શયાનો ભવતિ સહિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ । કલિયુગ થાય છે સૂતે, દ્વાપર એસવા થકી,
ઉત્તિષ્ઠેન્નેતા ભવતિ કુવં સમ્પદયતે ચરન્ ॥ બને ત્રેતા થતાં બિભા, ચાલતો કૃત થાય છે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

હાલના પારણમાં પડી રહેલું એ કલિયુગમાં દોવા બરાબર છે; કાષ્ઠકા નશ્વત ન થાય એ દ્વાપરમાં દોવા બરાબર છે; એ
કલિનશ્વ બનીને ખડા યાજ તો એ ત્રેતામાં છે; પરંતુ ને ધર્મીએ એણે આગળ દેશ માંડ્યું કે તરત સત્યયુગ પ્રવર્તી રહે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ ચરન્ સ્વાદુમુદુન્વરમ્ । ચાલતો મધુને પામે, ચાલતો મીઠું ઊંળરું,
સૂર્યસ્ય પદ્ય ભ્રમાણં યો ન તન્દ્રયતે ચરન્ ॥ સૂર્યના શ્રમને પેળ, ચાલતાં ને ન આળસે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

આને દેશ ભરતા રહેલું એ અમરતવનું મધુ આકંઠ પીવા બરાબર છે. સતત ચાલતા રહેલું એમાં ન યાત્રાનું મધુરતમ
ફળ રહેલું છે. તમારી નજર આગળ સૂર્યનો ન દાખલો હો ને! ન્યારથી સુશિષ્ટ પદોદ વધુ દુષ્કારથી અનંતનો એ બન્ધ
યાત્રી સતત આગળ પપડો ન રહો છે. એણે પ્રવાસે પગલાં માંડ્યાં ત્યારથી શાખબરને માટે પણ એ લંદ્રિત નથી બન્યો.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.

આને કદામાં આસીપ કેપ એતરેય બ્રાહ્મણની આ નેદક્રયા ૧૦૦મા અંકમાં આવી હતી.
આને પા સદીનો પ્રવાસ પૂરો કરતા 'કુમાર'ની સાથે સૌ વાચકોને પણ તે પ્રેરક હૃદયોધન બની રહેશે.
શાખી બાબુ મૂળ મંત્ર છે, ભગણી તરફ તેનો સગવડોથી અનુવાદ છે, અને તે દેશ ભવની નીચે તેની વિરુદ્ધ સગવડ.



દર્શન

પૃથ્વી.

“હિમાદ્રિ, અયલાધિરાજ, કડુણાર્દ ગૌરીચરો,
જરી જનનિકા કંકોર તવ શૈલમાયા તણી
-જરીકે ઉચકી ન લે? પ્રગટ થાય નો થાય ત્યાં
વિલીન થઈ જાય ક્યાંય, તુજ તુંગ શુંગો પુરે,
મળેલું શિશુનેત્રને સુખગ મોહું ને દર્શન.

ભમ્યો કુહર, શુંગશુંગ ભટક્યો વનાની વિષે
આધીર રવચો હું નિર્ઝરનદીતટે, ને જહીં
પ્રપાત જળના શિલાતટથી વ્યાધરાજે ધસે.
રમ્યો વિકલ દેવદાનુ તણી રમ્ય છાયા મહી,
અને અનિક સાથ ખાંડી અલુચ્છે કં ગોડી.
નિરઝ નખની આતાગ શુચિ નીલિમા આંખમાં
ભરી ભરી ઉભેલી મેં દિન પછી દિનો, રાત્રિએ
દઈ દુગકી તાગ લીધ કંઈ લક્ષ્ય નક્ષત્રના.
પરંતુ ગયું ક્યાં, મળે ન ક્યમ દેખવા તે અહો
નિહાળ્યું હતું ને મહાનગરની ભરી બીડમાં?
લક્ષ્ય ન અહીં શાંતિમાં, લલ્લું તું નેહ ડોલાલ્યે!

તરે તુહિનના અષ્ટાટ પટ જીપરે ડોલતાં
અનિદ્ર તવ નીલરકત દલ શુભ પચો સમાં
ભરી ક્ષિતિજ્યોત્સના શુંગ પર શુંગ, મલક્યાં કરે.
તરંગિત વિશેલ રવખસુખમા ધરાહૃદયની
પડી જ પચરાધ રચ્ય ધરી રૂપ લે રાશ્વત.
પરોડ સમયે રુકેરે રિમતમુખી ઉપા અદ્રિએ
ક્ષણેક ક્ષણ અર્ધ વા, પ્રથમ રસ્મિ પૂજન તણ્યાં
ઝીલી, સુહૃતી ત્યાં ધરાઉરની નિલકૌમારના
રસે ગદનરમ્ય સ્વપ્નસુરખી; રુકેરે ત્યાં રમે.
ઝલાય ન ઝલાય એ ઝલક દિવ્ય ચૈતન્યની.
અરે મુજનું સ્વપ્ન તે ચ સરી એવું ચાલ્યું ક્યહીં.
ચિન્તેસ પડયા પુરાણ અધિમંડલે ઉચ્ચર્યા

અગાધવનિ તણા જગાડી મુજ નવ્ય ગીતરવરે,
અહો કુદ્દકેક મંદ તવ ભવ્ય પ્રાચીનથી
સુણીશ ફરી મંત્ર એ મુજ ઉરે હતી વાંછના.
નિકાલ મહી તે અગાધિત ભતરવરે મત હું
પછીથી વિચરીશ, એક હૃદયે હતી ઝંખના.
પરંતુ રવમંક નિર્મૂલ્ય અંકપ તું તો ઉજો.
અહો હૃદય શારતું, અદય, મોન મીલું તવ!
નથી તું વસુધાઉરે અસહ ભાર, રે માદરે
ઉરે વળન કારતું યદ્ય પડ્યો તું આને મહા.”

“કવિ! પ્રથમ તું નથી અસહ ભાર બેનાર તો!
અગપથ મનુષ્યકો ગભરુ પાંખ વીંઝી, નવી
મળેલી કંઈ દષ્ટિની, અગમ ઊડતાં યાદીને
પડે અહીં પગડ ખાઈ મુજ અંકમાં, દોષ રે
ન એ અમિત બ્યોમમક્ષી નિજ સાહસોત્સાહને
પરંતુ મુજને સુણી અરવ હું રહું એ ઉરે
ચક્ર સવત રાજ્ય ત્રણ જગરોક દુઃખાસના.
કહી સરવરે જળે નિરખી છે છવી માદરી?
એને નિરખી છે પ્રચંડ મુજ કાપ કંપી જતી,
જરીક લણ કોઈ કંકર પડ્યે તહીં વારિમાં?
જગજૂન તણી નિસાસભર રાજ્ય ખીણો મહી.
રુપે, સૂનની કાચ એવી ચથરી ઉકે કારમી.
હિમાદ્રિ નવ હું, જગજૂન તણા નિસાસા ધિછ
ચથેલ નમરુખી રાસિ યાસ એ જ હું! ને કવિ,
અગાધ જગમંથી ને યુવક વૃદ્ધ આલ્યા અહીં
ન્યુન: જગતમાં વિદાય કાષ સર્વ તે મેં સદા,
પહેલ મુજ અહાપુત્ર નદ સિંધુ, મંગા સહ.
હિમાદ્રિસમ બોજ ઝીલી જગકલેશનો અંતરે
રજા વિચરી નિત્ય ને રિમતમુખે ગયું આયુષ,

ખરું કહત તેમને જગતમાં થયું દર્શન.
 ખરા કવિવરો ય તે જ, કવિ, તારું ચે સ્વપ્ન તે
 ઘટે મનુજદેવમાં જ, અહિંમાં ન રે, શોધવું;
 ઘટે-ખિતરમાં, બહાર નહિ એ, બહાર, બોજવું.
 લહી, કવિ, થયે તું ચે પ્રથિત કાન્તદર્શી કવિ."

અવાક કવિ ત્યાં ઉભો મહન મર્મ બિડેલતો
 હિમાદ્રિ તળી સૌમ્ય શૈલચિપિમાં રુદ્રા ને રહ્યા.
 અને તરવરી રત્નું આતલ મૌનમાં દંધ તે,
 મુધામય દિઠેલું ને નગરને શુદ્ધપ્રાંગણે:
 —પ્રભાત હતું. ગાલસૂચે તરુઅન્તરાલે રહી
 વરેણ્ય નવ-બર્ગ વિશ્વ પર વર્ષતો દર્પતો.
 દગેથી સદસા તરી જવનિકા ખસી શું ગઈ!
 ખરયું ઉરનું નેહ આવરણ તુરુછતાનું હતું.
 પડ્યો સરી અહં આગળ, નિજને સ્વયં ઢાંકતો.
 સમસ્ત જગ-જોયું દર્શકની નેમ. લાંબી નવી
 આસૌકિક અભિરાંતા. સકલ વિશ્વસંસાર આ
 ઉઘો જ અપરૂપ કોઈ મહિમાથી આગળ ન ચે.
 સમષ્ટિહૃદયેથી બીડી સરતા તરંગો સમું
 સંમુલ્લસત સર્વ આ જગત હીકું સૌન્દર્યની
 સવારી પર નીકળેલું રસકોણનું લીલયા.
 અનાવરણ દષ્ટિમાં રહી અશીમતા બિભરી.
 વિપાદપટ્ટને નિમેષ મહી બેઠી વિશ્વપ્રભા

મહી જઈ અહ્યું જ બીતર, અપૂર્વ રંગાધને.
 કેઈ રહ્યું ન અપ્રિય, પ્રિય બની રહ્યાં સર્વ કો.
 સમસ્ત બર્ણ એક મોટ મહી વિશ્વચૈતન્યને.
 જતો યુવક એક ત્યાં આવરને ખમે હાથ દે,
 જતો ભરઉમંગ મુક્ત દસતો, દિઠો ત્યાં પથે.
 નિહાળી પથ હારયથી ઉછળતો શ્રમીણો તણા,
 દીકો તહીં મળીશતા અતલરર્પણ સૌ વિશ્વની
 મહીથી ઉડતો અગાધ રસનો કુવારો મદા,
 ચતુર્દિશ વદાવતો ઝરણ હારયનું. જોઈ સૌ
 સમષ્ટિ અવિરાગ નૃત્ય સમ દિવ્ય સૌન્દર્યના.—

ઉઘાડી નયનો જુએ કવિનકપિ પ્રગલ્ભાત્મ એ
 હિમાદ્રિશિખરો પર સુભગ દસ્ય દીપી રત્નું:
 પરપર તણે ખમે ઉભય બેરતી હાથ ત્યાં
 શ્રમીણ દસતા ઉભા; મુહૂતું મુક્ત ત્યાં હાસ તે,
 હિમાદ્રિશિખરો તણે શિર સમીરથી નેવી કો
 સદેહ, કલગી ઝીણી ફરફરી રહે બાંધી.
 સમુલ્લસ જસી રહ્યો સરલ સ્પર્શસૌહાર્દનો.
 શ્રમે વિચરતા, પરપર સુમેળમાં રામતા
 નુશોક નાચું ભાગ્યમંગલ દિઠું જ ત્યાં અંકિત
 સમુન્નત ઉદાર ભારત લક્ષાટ પર રાજતું.

સમાધિ થકી જગી એ અપરિમેય આનંદની
 વળ્યો કવિ જગે શુભંકર ભરી ઉરે દર્શન.



[યુવક રંગીન્દ્રનાથને કલકત્તામાં એકવાર સુરોદિય સભયે છવનનો એક મહાન અનુભવ થયો. આંખ આમળથી નભે કે પડદા
 સરી ગયો ને સમગ્ર વિશ્વ એકરૂપે દેખવા ગળ્યું. એવામાં સામે રસ્તા પર બે માનવી દસતાદસતા આહ્યા જતા એમની નજરે
 પડ્યા; એમાં સચરાચર સૃષ્ટિમાં બિભશતા આનંદને એમણે બોળખ્યો. કવિ પોતાના 'છવનસ્મૃતિ'માં આ અનુભવ વર્ણવતાં
 કહે છે કે પછી પોંતે હિમાલય ગયા, એવી આશાથી કે કલકત્તામાં જોએલું ત્યાં દિમાલયમાં વધુ ગતીરપણે અનુભવવા મળશે.
 પણ એવું કાંઈ બન્યું નહિ પણ એમાં જ કવિનું સીમાચ્છેદન. આ કૃતિમાં દિમાલય પાસે કવિ પોતાના દર્શનની ગામગીરી
 કરે છે અને દિમાલય તેમને એ માટે જગતમાં પાછા જવા કહે છે એ રીતે આરંભ કરી, કલકત્તામાં થયેલા દર્શનને પાછળ-
 થી નિરૂપું છે (લગભગ કવિના જ શબ્દોમાં); અને દિમાદ્રિ કવિને પાછા જગત તરફ મોકલે છે એ પ્રસંગે જ કવિનું
 મૂળ દર્શન સાર્વક બની કહે છે એમ મુચ્છયું છે. હિમાદ્રિને શિખરે શિખરે પેલા બે શ્રમીણોના સમ્યક આનંદનો હતસ્ય જોતા
 કવિ માનવતાના સીમાચ્છેદન વધાવતા જગતમાં પાછા વળી કવિનકપિ જોને છે એ રીતે કૃતિનો અંત કહ્યો છે.]

ધાડતરકાળનાં સ્મરણો

લેખક - માનનીય ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

અમદાવાદ - ભારત લોકસભા



તાજ વસ્ત્રી (નરેન્દ્ર સવળ)

આજે ઉમરનાં સાઠ વર્ષ (મારો જન્મ તા. ૨૬-૧૧-૮૮ના રોજ થયેલો) પૂરાં કરતાં ઘણી સમૃત્તિઓ આછી અગર નહ ઘણ ગઈ છે, તોપણ જાળપણનાં અને યૌવનનાં ખાટાંમીઠાં કેટલાંક સ્મરણો સ્વભવ તાત્ત્વ જેવાં છે. અચૂક વાત કેમ યાદ રહી, એ ચોક્કસ કહેવું સુઝેતું છે; પણ એમ માનું છું કે જે ઘટનાએ જીવનને અંગે કંઈક વધુ અસર કરી તેનું સ્મરણ જરાખર રહ્યું છે તે સામાન્ય વાતો જુલાઈ ગઈ છે.

મારા પિતાશ્રી, મારા કમબાગ્ગે, મારી સોળ વર્ષની ઉમરે-અડધુ મુલાન (કદ વર્ષની) વગે સુઝરી ગયા. તેમના અકાળ મૃત્યુનું કારણ તેમનું શુદ્ધ આરિય ને સેનાબાવ કહી શકાય એમનાં ધણાં મીઠાં ને ઉદ્દોષક સ્મરણો મને છે. પણ તે અહીં આપનાં અપ્રસ્તુત લેખાય. એટલું જ કહું કે એમના આશ્ચર્યચક્રની બચ્ચતા ને ઉચ્ચતા મારીએ ઉમરમાં હું જોઈ ન શક્યો, પણ પાછ-

ળથી મને યાદ આવે છે-તેમ તે વિગે મને વધુ ને વધુ આકર્ષણ થાય છે. મારું વિચાર તેમજ વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય હજીય ન જાય એ રીતે જ તેઓ મારી સાથે વર્તતા; અને કે તે જમાનાને અનુસરી પિતાશ્રી આગળ બેસવાનો કે તેમની સાથે બોલવાનો શા મર્ચી કરવાનો રિવાજ ન હતો. મને અને મારાં બેનને અમુક મરોહમાં પૂછું સ્વાતંત્ર્ય હતું.

મારા પિતાશ્રી ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૪ સુધી દનાગીરી જિલ્લામાં રામપુરમાં સચાલજી હતા. ત્યારે હું ત્યાં અંગ્રેજીઓના ધોરણમાં હતો. અને રહેતા હતા ત્યાંથી એક નાની નદી બોર્નગી કેટલાં પિતાશ્રીને જવું પડતું હતું. નદીની બંને ધારોએ ઢુંગરા પર ગામ વમેલું, એટલે કેટલાંમાં જવાનો ડરતો ધણો વોકાચૂકો ને લાંબો હતો. પણ કેટલો તે અમારા ધરની સામે જ હતો. મોરના બેસિદા પસકારોને પુકારે, તે પુકાર સીધો અમારા આંગણમાં સંભળાતો. કેટલાં મોટેલા પિતાશ્રી એ પુકાર એ રીતે ક્યાંથી સંભળે? પણ અમારા ધરની કંઈ દિશામાં અને ક્યાં-કેહનું મંકામ છે એનો ખ્યાલ અમને ચોક્કસ હતો.

એક દિવસે નિરાણેથી આવતાં પિતાશ્રીએ પૂછ્યું, 'હાહ, કેટલો છે તે કહી શકશે?' મેં હા કહી, તે દિશા બતાવી, આંગળી કરી. તે હરમ્યા અને બોલ્યા, 'તું જૂલ કરે છે; કેટલો આ તરફ છે.' એમ કહી તેમણે, હું બતાવતો હતો તેથી કેટલેક દરની જગ્યા બતાવી. મેં કહ્યું, 'ના, મને એમ નથી લાગતું.' પિતાશ્રી ચૂપ રહ્યા; વધુ ચર્ચા ન કરી.

સાંજે અમારે ત્યાં વકીલમંડળ આવતું અને એક પ્રકારની કલગ જામતી. પિતાશ્રીએ વકીલોને પૂછ્યું ત્યારે એમણે પણ મેં જે જગ્યા બતાવી હતી તે જ બતાવી. પિતાશ્રીએ હસીને તેમને કહ્યું, 'તમે પણ અમારા હાહ જેની જૂલ કરો છો. મને લાગે છે કે કેટલો આ તરફ છે.'



(ઈ. ૧૯૦૨માં)

જે કાળનું પહેલું સમય આવે એવું છે તે કમારાજીની વસ્ત્રી

એમ કહી મોતે માનતા હતા તે જગા યતાવી.

તાંબુકા કેટ્ટેના વડીલોમાંથી 'રાવસાહેબની સામે શાશુ મેલે? જ્યાંએ તેમની 'હાએ હા' બણી, એટલે મારા પિતા મને બોલાવીને કહે, 'દાદા, સાંભળ, આ વડીલ સાહેબો શું કહે છે?' તેમનું સાંભળ્યા મેં કહ્યું, 'વડીલ સાહેબો' મને તે કહેતા હોય, પણ મારો મત કાચો છે.'

આ પછી મારી આત્રી કરવા માટે પિતાશ્રીએ નવો રસ્તો લીધો. મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી નકશો મંગાવી નિશાનીઓ કરી મને યતાવ્યો. આ નિશાનીઓ કરવામાં પણ એક વળાંકની તેમણે શૂલ કરેલી. હું એ શૂલ યતાવી ન શક્યો, પણ કહ્યું 'નકશામાં મને તે હોય, પણ મારો મત સાચો છે.' આ સાંભળ્યા પિતાશ્રી અકળાયા. છોકરો દડીલો છે, એવું તેમને લાગ્યું. તેઓ કહે, 'મુરખ, મ્યુનિસિપલ નકશા કરતાં મેં તું ઝાલ્યો.'

મેં કહ્યું, 'તે હું ન ગણું, પણ મારો મત ખરો છે.' પિતાશ્રીએ આ ચર્ચા આટલેથી મોકલી લીધી. પણ મારું કહેવું ખરું છે એ સિદ્ધ કરવાની મને તાલાવેલી હતી. આનો ઉપાય એક બે દિવસમાં જડ્યો. કોર્ટના ડૉક્ટર-ઉડમાં સતીની એક દેરી હતી. તેના ઉપર વાંસે ફરકતો એક લાલ વાવટો હતો. પિતાશ્રીને કોર્ટમાં લઈ જવા કોર્ટનો એક નાયક આવતો. મેં તેને કહ્યું, 'નાયકસાહેબ, પેલી દેરી પર વાવટો છે, તે ત્યાંથી ખસેડી ઊંચા ઝાડની ટોચે લગાડશો?' નાયકે તે પ્રમાણે કર્યું, અને હું યતાવતો હતો તે જગાએ જ વાવટો દેખાવા લાગ્યો. મારા મતની



મુન્શી કોર્ટમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે

પુષ્ટિમાં સચોટ પુરાવો મળ્યો. મને પારાવાર હર્ષ થયો. સાંજે પિતાશ્રી કોર્ટમાંથી આવ્યા ગાદ મને પૂછ્યું, 'કેમ? તે' પછી નકશા પર કંઈ વિચાર કર્યો? તારા મત ખટલાયો કે કાચો છે?' મેં સદર્પ મુદાથી કહ્યું, 'મારો મત જરાયર હોવાનો સચોટ પુરાવો મને મળી ગયો છે.' તેમને આશ્ચર્ય થયું. પણ જજ ખરા ને? અને સત્ય-પ્રેમ તો અધાગ. એટલે મને કહે, 'શ્રી પુરાવો?' મેં પેલા નિશાન તરફ આંગળી ચીંધી.

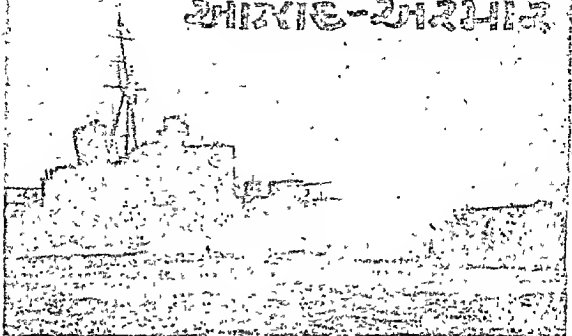
તેમણે પૂછ્યું, 'એ શાનું નિશાન છે?'

કોર્ટ પાસે સતીની જે દેરી છે તેના પરનું નિશાન કોર્ટ પાસેના ઝાડ પર મેં લગાડાવ્યું છે. (૫. ૪૭૩મે)



૫. ૧૯૦૬માં કોર્ટેજકાળમાં 'લિટરરી ક્લબ'માં લેખેલા (લખેથી): ૧. ઉચ્છાસકર હ. ત્રિપાઠી, ૩. સાલચંદ્ર ક. બેબેકર, ૫. નટવરલાલ હ. દેસાઈ (વડીલ), ૬. ગણેશ વા. માવળંકર, પુરોહીમાં: ૭. અમરેશ્વર હ. ત્રિપાઠી, ૮. સુદીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, ૯. હાદાભાઈ પી. દેસાઈ, ૪. પ્રો. પી. એ. વાડિયા, ૫. અમલભાઈ દેસાઈ, ૭. હરિપ્રસાદ પી. મહેતા, ૮. બી. ન. પા. બેટલા રાણે: મંગળદાસ સી. રાહતબલા (મુનસર). (વિસેગર ૧૯૪૮) ૩૫૫

આરિય-અરમાર



‘કુમાર’ના ગ્રિય-પરિચિત લેખક-મુકાની ની એક નવી સાગરકથા

સ્વતન્ત્ર ભારતની આઝાદ અરમાર. મુલ્કની આ-
ગ્રાહીને સલામત થનાવનાર દરિયાઈ કિલ્લે-
ખંડી. સમંદરી જળાંમહીના ખૂલતા જળથા. એનું સરખેલ
જહાજ તે ‘દિલ્હી’, જેનું સામયું કરવા ખુદ જહાજદરત્રાય
દગ્ગર કોચ ઊડીને હાજર થયા.

એકઝોની યુવામીમાંથી હોશમાં આવીને હિંદી
જ્યારે ખડો થયો ત્યારે એણે પગ નીચે તૂટેલી જંજીરના
ટુકડા ભાંગ્યા; સર ઊંચું કરી જોયું તો અશોક-ચક્રાંકિત
ત્રિરંગીત્રિકોણકતોહતો. એના હૈયામાં દરખનાં પૂર આવ્યાં.

એક અણુમોથી સવારે એણે બીજાં રોમાંચક દરય
જોયું. ભારતની બંદરગાહમાં કોઈ તરી મદ આવીને
નાંગર્યો. અંગ્રેજ સત્તાંતતની વીરગાથા જેવી કૂઝર ‘એકિ-
લિસ’; એની વાંદરકાઠીએ ત્રિરંગી ત્રિકોણકતો હતાં.
મોરારે પડમે ‘એકિલિસ’ને બદલે ‘દિલ્હી’ નામ ચમ-
કતું હતું. એના વૃત્તક ઉપર ચિરયુવા જવાહર, હિંદુસ્તાની
જવાનોની કવાયતી સલામી ઝીંટી રહ્યા હતા; એના દ-
રખમાં સાંસ્કૃતિક જવાનીના જુવાળા ઊછળી પડ્યા.

આને, એ સરજહાજ ‘દિલ્હી’ની દરૂમતમાં જવીસ-
૧ ચાર રશ્મ, બે ક્રિએટ, એક કોસ્વેટ, બાર માર્શનસ્વીપર, ચાર
મોટર માર્શનસ્વીપર, ચાર ટ્રોલર, એક સર્વે-શિપ અને ચાર
મોટરહોન્ક; એને મળીને કુલ જનોશ.

૩૫૬ (સિંગેમા ૧૯૪૮)

લક્ષણી જહાજનાત ખડેપમે તડેનાત બંજમી રહી છે :
કરવેરી, કૃષ્ણા, જનના અને સતલજ; કુકરી અને તીર;
આમામ; કણોટક, કોંકણ, કુમાઈ, ખેમર, રોડિલખંડ,
જામ્મે, મદાસ, કોમીન, ગિદાર, જોરિસા, કેકન,
ગંધાલ, અમૃતસર, નાસિક... આપણા નવા અણુતા
સાગરકોટના એ કળશ-કાંગરા; સૂર્યવતાં પાણી ઉપર
દિગ્દોષતા એ મત માતંગ; એના પર સવારે થઈ દસ
દગ્ગર હિંદુસ્તાની નવજવાનો દેશની અમાપ દરિયાવાટ
પર ખડો પડેરા ભરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્તાનની અરમાર હજુ નાની કરેવાં. ખુદ
‘દિલ્હી’નું વજન આશરે ૮,૦૦૦ ટનનું છે, જ્યારે કુઝરો
તો ૧૭,૦૦૦ ટન સુધી પહોંચે છે. બીજાં જહાજો તો હજુ
મુકાળશે રમકડાં જેવાં છે. પરંતુ હિંદુસ્તાની જવાનો
રમકડાં જેવા નથી રહ્યા. અરમારની કામચાણી એના
વજન ઉપર નથી પણ એ જવાનોની કિન્દાદિલી પર છે.

વેપારી વદાણુવદું એટલે બાવતાલ ને રૂબ પરખી-
ને સોદા પકવનારે કાવું મકાજન. જંગી અરમાર એ
તો માવજ દીપગતો અખાડો. પરંતુ અવેશકાય કાપી
ઉપર રૂબ મારનાર સાવજ પોતાની નાની કાયાને ખ્યાલ
કરવા નથી જોસતો. દુરમન નગરે ચડે કે એને કુમશ-
આળો નશો બેહેરા થનારી દે છે. મરનું કે મારનું એ

ગયા મહાયુદ્ધમાં હિંદી જવાનોએ દાખલેલાં સાહસ ને શૌર્યની આ

સાથી વીરગાથા

આજે—આપણી આઝાદીના આંદોલકાળે
જ્યારે આપણાં પુરકો, તરી ને હવાઈ દળોમાં

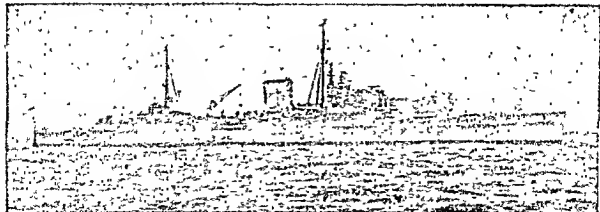
હિંદી શક્તિઓ જ માંવવાની છે એવે સમયે, આપણી તાકાત
ને શસ્ત્ર વિષે આપણને સભાન કરીને આજ સુધી અજાણ રહેલા
એ ક્ષેત્ર વિષે જિજ્ઞાસાપ્રેરક માહિતી આપતી જિંદાદિલ જવાનોને તે મઠિ પ્રેરી રહેશે.

જ એનું નિશાન ગતી જાય છે. એની નસેનસમાં કેસરિયાં
ખૂન ઊછળી રહે છે. 'હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગે, જત્વા
વા ભોક્ષ્યસે મહીમ' એ કલા પછી ખુદ શ્રીકૃષ્ણે પણ
મામે કેટલી અક્ષોહિણી સેના ઊભી છે એની અણતરી
કરી જોવાનું નથી કહ્યું. આવી કેસરિયા અરમારના એક
નાનકંડા જહાજની આ સાચી કલાણી છે.

સેન ૧૯૪૨ના ભર ઉનાળામાં નવેમ્બર માસની માંજ
પડી હતી. પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયાના ફ્રિન્ટલની યંદરગાદ
પર ધગધગતો ચરજ આયમવા આવ્યો હતો. દિવસ
આખો ગરમી ઉપરાંત હવામાં ઝુંઝારો વધી ગયો હતો.
આરામાં પડેલી અનેકનૈક આગબોટો બેવડી સગર નાખ-
વા મંડી હતી. સવાર પહેલાં હવામાં નવાજૂતી થવાની
એની એ ચોક્કસ નિશાની હતી.

જોરાપરપડતા રાજમાર્ગના એક બેઠા મકાનને ઉપત્રે
માઝે ચાળીસેક આસરે કપ્તાનો બેગા મળ્યા હતા. સાથી
મંજોની દરેક પ્રજના માણસો એમાં દેખાતા હતા.
જરાપર છ વાગતાં બધા પુરકોએ ઉપર ચાઠવાઈ ગયા.
સામેની દીવાલ ઉપરના એક મોટા નકશા પાસે, જરતા-
નિયા(જિટન)ની શાદી અરમારની વરદીમાં એક અક્સર

આવી ઊભો. કંઈ પણ પ્રત્યાજના વગર એણે બોલવા
માંડ્યું. દરેકે દરેક જણ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. આ કપ્તા
નોની આગબોટો જારામાં થોડે દૂર કતારમાં પડી હતી.
દરેકનાં કાલ ઉપર કૌનવૌયમાંના ફરેલા રથાનનો આંકડો
દેખાડવા સાંકેતિક ઝંડો ઊડતો હતો. જેમ જૂના કાળ-
માં ચોરડાકુઓના બપથી વેપારીઓ બેગા મળીને મુસા-
ફરી માટે વણગર કાઢતા. તેમ લડાઈના વખતમાં સય-
મરીન જેવાં દુકમની જહાજોની બીકે વેપારી વહાણો
'કૌનવૌય'માં મંથ રૂપે સફર કરતાં. આવો એક કૌનવૌય
સફર બિપડવાની તૈયારીમાં હતો ને એ અરમારી અક-
સર કૌનવૌયના કપ્તાનોને કતાર, કમ, મડપ, દિશા
વગેરે માહિતી અને દુકમો સમજાવતી રહ્યો હતો. આખરે
બધા જવા ઊઠ્યા. પાછળ માત્ર એક વલંકો કાતાન
રહ્યો. એનું વહાણ 'આન્ડીના' આસરે ૭,૦૦૦ ટન નેલ
અને ગેટ્રાઈઝ ભરી તૈયાર હતું. શાદી અક્સરે એને ખાન-
ગીમાં કહ્યું, 'ફ્રન્ટન બર્ન-મૈન, તમે કક્ત થોડા કલાક જ
કૌનવૌય બેગા રહેવાના છો. તમારી સાથેના ચોરકોઈ
કમાન્ડર તમને જે દુકમ ફરમાવે તે મુજબ આગળ વ-
ધવો. એના દુકમ માટે ખબરદારી રાખવો. તમારે ક્યાં



આપણી નવી રચાતી આઝાદ અરમારનું પહેલું સરજહાજ 'હિંદી' ક્રશર—જે આ અગાઉ અંગ્રેજ સલ્તનતની પરાક્રમ-
આવાની પ્રતીક સમી ક્રશર 'એકિલિસ' હતી સામેના પાનાના મધ્યમે: એચ.એમ.આર્.એસ. 'બંમાજ'ના ખ્યાલ આપત ચિત્ર

જવાનું છે એ એટલું જાણુ આતમી છે કે હું પણ એ બંદરનું નામ નથી જાણુનો." એવ જણુ દાઘ મેળવી છૂટા પડ્યા.

મધરાતનાં અંધારાં આંધરે તે પડેલાં વણુખર લિપી રાઈ હતી. ૧૮ જલાજ એક તરફ; ૨૩ જલાજ બીજી તરફ. એ વ સાથે ડિટ્ટોપર, રૂબ, ફિગરે વગેરે યાકિયાન અરમાર હતી. કેપ્ટન બર્ને-સન અને એની "ઓન્ડીના" વાળી વણુખરે ઉતર તરફ મોડા રાખ્યા હતા. પરંતુ વડેની સવારે પર્થ બંદર નજરાતાં, ડાબી તરફ—પોર્ટ જાણુએ—પૂરી નેતું ડિટ્ટોએ સુકાન ફેરવવાની દુકમ અ-ગતારે બધાં વડાણ પશ્ચિમ તરફ ગોંધાઈ ગયાં. નવેજાદ આરમીનો આખો દિવસ કાઢ પણ જનની રિક્કન વખર પમાર ચર્ચ મયો. વળાવિયા ડિટ્ટોપરો આખો દવાડો આગળ પાડળ ધુમતી રહી હતી. પરીકળાં ઝડપ વધારી આગસા રરતો નેઈ આવે તો પરીકળાં વણુખરની ચાદ કતાર વચ્ચે આંટા ખારી જાય; પરીકળાં આખી વણુ-ખરને ઘેરી વાર દાદિના તો ઘેરી વાર ખખા રુકાન ફેરવાયે અને એ રીતે પોતાની વણુખરને રાખતી અને અસાધન રાખતી જાય. આખો દવાડો એમ ને એમ પોદ વડેની ન્દી અને કેપ્ટન બર્ને-સન યાંથી કતારની આગળી આગમેઠનું વાંદાં નેતાનેતાં કંટાળી મયો. એને વણુ-ખરમાં પોડિયા પંડ ગસિયા સહર કરવાનો સખત કંટાળો હતો. પરંતુ આગરજીવનો વચ નેવો સિદાનત, "દુકમ ગાનવળી," "ઓર્ડર્સ આર ઓર્ડર્સ," એ તો એના ધાવ-ભૂખા જ સિદ થયો હતો.

આખરે રાત પરી સગમજ દસવાગચા આખ્યા હતા. "ઓન્ડીના" ઉપર એક અફસર અને એક કોટ આંખે દુગ્ધીન ખાડી ડિટ્ટોપરના ટોસ ઉપર કેઈ પણ દુકમ કરે તે પકડી લેવા નિષ્કર્ષ લેવા હતા. આખરે અંધારાં ને બેઠનું આદિસર કંઈક ઝડપથી ઇશારા અમમરવા સાંખું: "ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ; ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ ડિટ્ટ—"ખરે રંકો, હું જાણુ અખતો મંદેશો મોટાખું છું." જાંબી દર-બીનો સાગની ઘઈ ગઈ. કંઈકે આગળ અજાણું: "ડા, ડા, ડા; ડા, ડા, ડિટ્ટ; ડા, ડિટ્ટ ડિટ્ટ; ડિટ્ટ ડિટ્ટ..." "ઓન્ડીનાનો અફસર આંખ ખોડી ન્વો. કોટ આર ચીડી કુલારો કોટનને ખગર કરવા દોડ્યો. તુલક ઉપર આરી કેપ્ટન બર્ને-સને દુકમ સાંખયો: "ઓન્ડીના અદાથી કોનવો-ખાંચી છૂટી પડશે. કોન: ૩૩ ડિટ્ટો લાસ; ગતિયાર નોટ: આગરે ૨૩-૩૦ કલાકે તમારી અગાડી મરારમાં યાકિ-યાન તરીકે મુકરર ચએલું અરમારી જલા: તમારા બોટો કરશે. ત્યારવાર એના દુકમ મુજબ આગળ વધવાનું છે. એ જલાજનું અંધારાં ની. ડી. એમ. એસ પડ. મંદેશો પડેા થયો. એસએક પીટ: રિપીટ મેગેરા" એન્ડીનાએ આખો ૩૫૮ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

મંદેશો પોતાના કંદિસ પર ફરી અમકારી દેખાડ્યો. ડિટ્ટોપરે જવાગ આપ્યો: "ડા, ડિટ્ટ. ડા, ડિટ્ટ; ધ. આર કંદેકટ, યુઝ યાઈ: યુઝ યાઈ." અને ફરી અંધારાં ઇવાન ગયું.

એ અંધારાંમાં દવે ઓન્ડીના કોનવોખાંચી ખરવા લાગી. એના મુશનીએ ચહર નીંખું: ૩૩ ડિટ્ટો લાસ પર ગળિ રિશર કર્યો. કેપ્ટને નાળી વોરે એન્ડીના રમમાં ઝડપ વધારવાનો દુકમ આપ્યો: "રેવાયુસ-સ એકસો વીસ." અને ઘડિયાળ સાથે નેતુ. દમ ૨૨-૨૦ વાગ્યા હતા. ૨૩-૩૦ આસરે અરમારી વળાવિયા દેખાવો નેઈએ. પીન્ટિવાઓને રતરથ રેવેરા ચેવવા. જરાયર ૨૩-૨૮ વાગતો અંધારાંમાં ફરી કંદિસ જગાયું: "તમે કોમુ છો—અંધારાં આપો" ઓન્ડીનાએ મેંત આપ્યો અને પડ્યું: "નમે કોમુ છો" જલાજમાં કંદોમ જગાયું, "વી. ડી. એમ. એસ. પડ: કોર્સ યામુ રાખો; ઝડપ દાવ મુજબ."

કેપ્ટન બર્ને-સને પોતાના વડા માસમ સાથે નેતું: "તમે ખગર છે નુસન, કે આ અરમાર કોમુ છે?" દાસાદેગ. બેકમાન્ડ કોર્સમાં નેતુ. આ રિડ-રતાનની અરમાર એસ. એમ. આઈ. એમ. "અગાત છે."

ઘેરી વાર ચપ રહી નુસને ઉમેયું: "માદેગ, એનું વજન ૬૪૫ ૬૫૦ ટન છે. એની પામે માર બંદુકડીઓ છે: એક મળુ ૬૫૫ની, એક ૪૦ મિલિમીટરની અને એ ૨૦ મિલિમીટરની. મયે આદવાડિયે હું પર્થ મયો હતો ત્યારે મિલિનવન થીએટરમાં એના એ અફસરો સાથે બેટો ઘડાયો. એનો કમાન્ડર નિસન વેપારી વડાખવરી છે, સાદેગ: અને ભેરેનન્ટ મેદા, દમ મજ પણ તપી ફરી."

કેપ્ટન બર્ને-સને મોડી નેવડી મિલન કાટી અંદર તંગાક કંસાતું નુમનરામે નેતું તંગાક મંભાજી પેટારી એની અગતી માખને અંધારાંથી સંકેતી. પાડી, બેસના જગામાં શોએ એવો અનસારી અવાજ કર્યો. નુમન સમજ મયો કે યોગમોના કેપ્ટને જાણુ જર કહેવાનું હતી નાખું.

રાત વજવા ખોડી કેપ્ટન બર્ને-સને પોતે જ તુલક પર ૬૪૫ કંડુ. વાંદવાર ચોપામ આંખ ખોડી નેવો હતું. ૬૫૦ ટનનું દિટ્ટુનાની રમકડું: એક જ અંધારાં અફસર, ને ને પણ પોના નેવો જ વેપારી વડાખવરી. સંકેતન-ટ મેદરા: દમ મજ તપી ફરી. ખા ખુદા! ખારી યોડી મારે જ કરતી પડે. જલકે, મેમા બંદુકડીના જની યોડી પણ મારે જ કરતી પડે; કેપ્ટન બર્ને-સને દારીએ દાઘ ફેરવાય પોનાની વોદરે સફે કરેથી માર ઈયની તોષ તરફ નેતું.

કાયાં બોર વાળીને ઝીણીણુ જનારની નાળ જલા-વરા ઉપરનીંચે બૂકની હતી. વાંદાર પર તોષગી ખરી યોડીએ લેલો હતો. મુશની-તુલક ૫૦ કેપ્ટન મિલન પર મિલન સગમાએ, રાખતો હતો. દર અંધારાંમાં સંદે

નિબંધ કે નિબંધિકા ?

બલવંતરાય ક. ઠાકોર

નિબંધ = સુગ્રથિત ગદ્યચિરિક; અને ચિરિક છે કાવ્ય, આ છે ગદ્ય. એટલે વ્યવહારુ, ગચ્છાત્મક, હૃદયપ્રધાન, પરંતુ ત્રિવિધતાવાળું વધારે. યહુ અનાવાસે એક પછી એક આવી મળે છે એવી છાપ પડે તે નિબંધની ખાસ કલા છે. એ અંશો એક પછી એક આવી મળે તે અગળ જેવું લાગે, એમાં નિબંધનો વિજય છે. વચ્ચેવચ્ચે સદાસમરણીય મુત્રાત્મક વાક્યપુખ્તો ફેરી રહે એમાં નિબંધની આમર આકર્ષકતા છે. સમુચિત તેમ અપચિતિત અલંકારો અને અવતરણો નૂતનતા ઊંટતાં આવે એ નિબંધની લીલા છે. સરસ વાક્યો, ચિત્રાત્મક વાક્યો, દર્દમય વાક્યો, સંકુલ વાક્યો, ગભીર વાક્યો, નાચતાં વાક્યો, હીંચતાં વાક્યો, હથેડી ટીપાતો હોય એવાં વાક્યો, હસમુખાં વાક્યો, વક વાક્યો, કટાક્ષ, આવેશ, વગેરે નિબંધનો વૈભવ છે.

નિબંધ આત્મવક્ત્રી હોય, એમાં લેખકની 'the more personality we get, the better' (J. C. Squire) એમ કહેવાય છે તે હીક છે, પરંતુ આમ હોવું જ નોંધએ એવું મત અમર નિબંધકાર મોન્ટેઇનની કૃતિઓ ભેટાં ટપી નહીં શકે. મોન્ટેઇનના નિબંધો આત્મવક્ત્રી દેખાય છે તે બાણીને ઉપનિવેશો આભાસ છે. નાટકીરીતે પોતાની ગણાય એવી અમુક મુદ્દાઓ ધરવાનો મોન્ટેઇનને ભારે શોખ, તેથી આવે આભાસ થયેલ છે. આવે બીજો દાખલો ચાર્લ્સ ક્રેમ્લના નિબંધોનો અને નિબંધજાતિના જ ગણાય એવા પત્રોનો છે. એલેક્ઝાંડર રિમ્સના એક વાક્યમાં રૂઝે જોમરણ કરીને કહી શકાય: 'Given the mood (or the pose) 'the Essay grows round it as the cocoon grows round the silk-worm', every additional turn a surprise.

નિબંધ યાજ્ઞાચંદ્ર નિરૂપણને માટે સારી રીતે ખેડાયલી બાપાત્મતાને ખેસતું છેલ્લું પુખ્ત છે. અને આ સર્વ ભેટાં કહી શકાય કે દરેક સારો નિબંધસર્જક તે જ, જે નિબંધ ગૂંથતાં ગૂંથતાં એ જાતિમાં કેંદ્રક વિશિષ્ટતા, 'ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ' જેવી ખાસ વૈયક્તિક ભાવ પણ ઉપજાવી શકે. 'કથમ્ કથે તે શાનો કવિ?' તે નિબંધકાર પણ નહીં જ વળી!

આનાં લખાણ જેમ લાંબાં તેમ તેમાં કલામયતા આછી યતી જાય એ કુદરતી. ચિરિક, એડ, અને ખંડકાવ્યની લંગાઇ લગીનાં જ લખાણો આ જાતિનાં સાચાં પ્રતિનિધિ હોઇ શકે.

'પ્રબંધ' શબ્દ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં બુદ્ધ અર્થમાં વપરાઇ ગયો છે. 'કાન્દડે પ્રબંધ', 'વિમળ પ્રબંધ' વગેરે પદ્યગદ આખ્યાનો આના બાણીતા દાખલા છે. એટલે 'નિબંધ' શબ્દ ગ્રંથો અને લાંબી રચનાઓ માટે રહેવા દઇ, આ જાતિનાં શુદ્ધ અને મધ્યમ કદનાં સર્જનોને 'નિબંધિકા' કહેવાં, 'નિબંધ' નહા, એ સૂચના સાથે વિરમું છું. ('દીગે દીગે' એ સંમદગાથી એક વાનગી)

હુનુ નાની ધાર ધખી જતી હતી. એ હતી 'અંગાડ'. તેના તૂટક ઉપર લેફ્ટનન્ટ મેહરા દુરખીનમાં આંખ ખોડી દાર ખડો હતો. બીજો પડએ સૂય લેફ્ટનન્ટ નાગશેખર હતો હતો. સુકાન પર હુધિગો જીવો હોકાના તખના પર ૧૮ માંડી પડેળા પગ કરી ચક્કર સમતોડતો હતો. બાણે દરમાં સહેલગાલે નીકળી હોય તેમ આ હિંદુસ્તાની રગારી માઇનરની પર, હિંદી મહાસાગરનાં તોતીંગ મોઝને રસવાર ચર્ધને વહી રહી હતી. ૭૦૦૦ ટન તેજ ને પેટ્રોલ! ને હમરો માઇલ દૂર બંદરે સક્ષાત પેંડેચાવાનું હતું.

કુરમન કદાચ ગાફેલ જતો કરે; પણ તેજ-તેજ પર તો આ-ગમેરો ચાલે, પેટ્રોલ પર લવાઇ જતાં ચાલે. તેજ ને પેટ્રોલ જતાં કરે તો જરૂર સમજવું કે કુરમન લિધે છે. એચિતાં શેખર પત્થર થઇ ગયો! લેફ્ટનન્ટ મેહરાને એજી ખીચી કહ્યું: 'ત્યાં કેટલક દેખાય છે, સારેન! લીલા ૨૧.' લેફ્ટનન્ટે થોડો વખત ધ્યાનથી જોયું. પછી શાંતિથી સુકાની તરફ એ બોલ ફેંક્યા: 'રટારગડ!' હુધિયાએ ચક્કર ફેરવતાં મોઝો અવાજ દીધો: 'રટારગડ' સા-આ-ગ: 'રટારી!' બીજો હુકમ છૂટયો. (અનુ ૦ ૫૮ ૪૮ પગે)

શિલ્પલેખા શકુન્તલા દીવાનજી

અમિલત કુટુંબનાં સંસ્કાર, શિશુ અને સ્વધાવનાની પારસદાર આ તરફ કલગિનીની આકાંક્ષા કલાસાધનાથી ગુજરાતે અભૂતપૂર્વ રજૂ છે. રવ. મદાન ગુજરાતી સર સીનુ-ખાઈ બેંચેનેટનાં તે દાદિત્રી ધાવ અને મોરારજીનાં બેતેનું મંત્રાપન અને વિકાસ થયાં છે.

અમલપૂર્વથી જ તેને કલા અને સાહિત્યનો હતમ સમાન જગતમાં પ્રાપ્તિદન મળતાં; અને તેનો ધ્યાન પદ્ધતિ આશી રાકે અંતુ મનસા કુલ શકુન્તલાને મળેલું હતું. શ્રી સંસ્કાર અને નારાયણનાવ્યાસ બધુઓ પાસે તેણે સંતીકરો સ્વાત્ત્વ અભ્યાસ કર્યો છે, ને તેના મુકામથી આગાધાનનાં અધિભવ કુટુંબો ને કલાપ્રેમીઓના તેણે આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. તાજે કુટુંબની અસમ ખાનદાની, સાહિત્ય ને રસ્ય અભિરુચિને તેના અભ્યાસમય જીવનમાં પણ મદદમરો આજ પૂર્યો છે. શ્રી મુખેતુ જેવા વિદ્વાન સાક્ષર પાસે તેણે મૈત્રિક સુખીના અભ્યાસ કરી ગુજરાત કોલેજમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. ઉપરાંત, મળિયુરી નૃત્યના કલામુકતા પામીથી નૃત્યની પણ સંપૂર્ણ તાલીમ તેણે મેળવી છે.

આઠમી વિધિ સંસ્કારસાધના વચ્ચે તેણે ચિત્રકલા અને શિલ્પનિર્માણને પોતાનું પ્રધાન કાર્ય બનાવ્યા છે. તેમાં પણ સુખાચર્ય તેને શ્રી સ્વિમકર રાયજી, શ્રી કનુ દેસાઈ અને બિદ્યારના પ્રખ્યાતભારતીય શિલ્પી શ્રી શંકર મદાપાનનાં શિશુઓ ને માર્ગદર્શન મળ્યા છે. અને આદરને વિધિ પ્રકારે પરિવૃત્ત ને રસાળ બોલી મનોમુખિયા દ્વે તેને પોતાની



કુ. શકુન્તલા દીવાનજી

વિચારસાધના ને મર્મનને વિકસિત ને વિરતાવિત કરવામાં જીવનનો એક નવો ઉદ્દેશ્ય ને સંતોષ મળે છે. બોનાં ચિત્રો કે શિલ્પ કોઈની પ્રેરણા કે આશ્વા પર નિર્ભર નથી; પણ કુટુંબ-જીવન કે પ્રવાસમાંથી દાહ દરમિયાન કે પ્રસંગ તેનાં સર્જનની બીજભૂમિકા બને છે, અથવા આસપાસનાં કુટુંબીઓના આનંદ અને ઉદ્વેગના પતીકસમાં સર્જનો કરી તે જીવનની ઉત્સવસમગ્રી રમી કરે છે. બોની એક સાક્ષી રૂપ એનું 'મન-રિવસ'નું 'કુમાર'માં આવેલું રંગચિત્ર છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના સંપર્કના પ્રભાવે તેને ગિવપાર્વતીનાં ને નૃસિંહકાસનાં મોરાર



ડાળી બાલુએ: "વાસ્તવ્ય"; જમણી બાલુ: "વાર્ષીના પ્રશ્ન પર સિવનો વિષાદ" (શિલ્પકેષેખાર શકુન્તલા દીવાનજી)
૩૬૦ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

જાત કરવાની પ્રેરણા આપી છે.
જી વાર તે એવડાં મોટાં જિવો
રે કાચ અજાણે છે કે પીઠ કસા-
રો પણ આશ્ચર્ય પામે. સુકોમળ,
દર, ગધુર ને આનંદપ્રદ ભાવના-
વાળા મોટા-ભાગે તેનાં સર્જનોમાં
ભગવંતી જણાય છે.

શિશુપીગદાપાત્રથોડા ન માસ
પરદાવાદમાં સર ચીતુસાઈને ત્યાં
હી ભારતીય શિલ્પનો ધ્યાનસર્જ-
નો પ્રકારે જવાબી ગયા તે તેણે
મીઠી લીધો છે અને પણ પોતાની
મંજે ન પોતાની લાક્ષણિક રીતે
તેણે કાવ્યમય સર્જનો કર્યા છે ને
પ્રદર્શનોમાં પણ તે રમ્ય કર્યા છે.
એની આકૃતિઓની ગૂંથણી અને
રેખાઓની સાચવણ જદું સુરમ્ય
ને પ્રમાદક છે. રવચ્છતા, વ્યવસ્થા
ને સાદાઈ તેના કોરાવના વિશિષ્ટ
લુણ છે. દંબુ તે તે પોતાની કાર-
કિર્દીના આરંભ કરે છે. તેની કળા
પ્રોત્તી પ્રાપ્ત કરતાં સુજ્જવાને ભારત-
ને દીપ્તિમાન કરશે એવી સંપૂર્ણ
ખ્યાતી છે. ર. મ. રા.

(જ્યાં શિલ્પોની
ફોટોકૃતિ: જનન મહેતા)

નીચે: 'નૃત્યમુતિ'

જે ગયા એકના પૃષ્ઠ પર આવી ગયું.



કપર: 'રનેદમુતિ રાધા'.

નીચે: 'સિત-પાવંતી' એક પાણેશાય શિલ્પકૃતિમાં દરપાવંતીની મુદ્રાઓ લખવતો બા



જોતમચંદ નખ વડે
મારના પોપડા
જોતરી રહ્યા

વેળાવેળાની છાંચડી



જેના પલટા
માણસની
શહૂર અને શરાફતને
કસે ચડાવે છે

લેખક
ગુનીલાલ મડિયા

એ ક વેળાના મોટા ને મોભાદાર ખેરડાની આગર
દાંકવાનો કોઇ આરાવારો ન રહ્યો ને જોતમ-
ચંદ જેવો બડ વેપારી પણ આર્થિક બીડમાં મતિ ખૂંટાઇ
જતાં આંધળોભાંત ચઇ ભેડો ત્યારે ચતુરસુખલુ લાડકોરે
પતિને હિંમત આપી: 'તમે ચાર છોકરાંવના પાપ જીંદીને
આમ સાવ પોચા કાં ચઇજવ? હોપ છ તો મલકમાં બીજા
કોઇને ખોટ નંધ આવતી હોય? દુનિયા આખીમાં કોઇ
દીવાળાં નંધ કાઢતા હોય? વેપાર-ધંધા કોને કિયે? આ તો
તડકાળાંયા છે. કાલ સવારે છોકરાંવનાં નસીમ જીધડશે
તો પાછાં ખાતાપીતા ચઇ અચું. દિ આવતો ચારેં તો છ
જ અગાશીવાળો મેડી લઇ ભેતાં કેટલી વાર?...'

જોતમચંદ બાણે કશું સાંભળતો જ ન હોય એમ
શનમનરક ભેડોભેડો, મલિને સવા બે રૂપિયાને બાડે લી-
વેલા બાહુતી ધૂળિયા ખેરડાની જીખડી ગમેલી મારના
પોપડા નખ વડે જોતરી રહ્યો હતો.

પતિની મૂંઝવણુ જોઇથી કરવા લાડકોરે આજ ઉપરા-
જિપર ત્રીજ વાર સૂચન કર્યું: 'તમે ઈશ્વરિયે મારા દુકુબાઇ
પાસે જઈને વાત તો કરો તમારો હાથ પાછો નંધડેલે, હો.'

જોતમચંદ ત્રીજ વાર પણ મક્કમતાથી જવાનો
ઇન્કાર કર્યો: 'કોઇનું આપું ને તોપું કેટલા દિ ભેડું રિયે?'

'પણ ક્યાં કોઇ મારકા પાસે માગવા જતું છે? મારો
માનો જયેયો દુકુબાઈ—'

'બાણાની ભાંજે ભવની નહિ. જોતમચંદ મિતાધરી
ઉત્તર આપેલે.'

'અટાલે તો બાણાની ભાંજે તો ય ભગવાનનો પાડ
માનવા જેવો છે.' લાડકોરે ધરની કંગાલિયત એક જ વા-
કચમાં રમ્ય કરી દીધી. પછી એતો વિગતે રહેઠ કર્યો: 'રાતે
ગજુડાને શેટલીને બદલે ખાખરો આપો તો બાણો નંધ

ને જુખે પેટું સૂઈ ગયો. ચંપલીને લીના વાટકામાંથી બટકે
ત્યાલીને ખાવાની ટેવ, તી હવે કોળિયા ગળે દહકાવ છે,
શેળદાવને તમે ટેનું પણ જવ સારી પાડી છે!'

'બીચારાં ગલ્યાં કાંઇ સમજે છે?' જોતમચંદે સલા-
નુશ્રુતિથી કહ્યું: 'એકવાર તો શેળદાંથી ય સવાયાં હતો ને
આપણું સમેા બદલ્યો. એમાં એનો શેા વાંક?'

એટલે તો કહું છું કે બીજા કોઇ સારુ નંધ તો છ,
પહુડાંની દયા ખાઇને પણ દુકુબાઈને વાત કરો. સમેા
મામેા જીંદીને બાણુન્નવને જુખ્યાં નંધે દેવા દિયે. સેા
બાગલુ બરાખર એક બાણુજ કીધો છે.'

લાડકોરે 'મારો દુકુબાઈ'ની જગારે મેં-પાટ જ લેવા
માંડી ત્યારે જોતમચંદથી ન રહેવાયું. એણે હાથનો પોંચો
રશિધા કરીને પૂછ્યું: 'આ ચું કહેવાય?'

'આંગળાં, બીજાં ચું?'

'ને આ?—'

'નખ, વળી.'

'બરાખર, પણ નખ આંગળાથી કેટલા છેડા છે??
એટલામાં સંધું સમજ જા.' જોતમચંદે બારેખમ મોંએ
ચુકડો આપી દીધો.

'તમે તમારી તો લાજ ખોઇ, પણ હવે મારી લાજ
ખોવા મેહા લાગીહો!'

લાડકોરે છબુકા કર્યો: 'મારો માનો
જયેયો દુકુબાઈ સગી બેન હારે આની જુદાઇ બનજુ તો દશે?
તમે મારો પિયરિયાંને સાવ જૂળ સમજ મેહા છો!'

'ભગવાન કોઇને જૂળ ન આપે!'

જોતમચંદે સ્વાનુ-
ભવથી દુઆ ગુમરી. પછી ઉમેર્યું: 'પણ હું તો એમ
કહેતો તો કે એવા પારકે લીએ ચરમાં થાય ખરો? માગતાં
તો સુકતાશળ મળે, પણ બીખને મળે ભડ.'

'વાદ રે તમારી શેહાઇ! સગા બાઇ આગળ બેન

હાથ લાંબો કરે એ તમારે મન માંચું કે'વાતું દશે! અમે કળામાં તો છવીએ ત્યાં લગી ભાષ પાસે. માગીએ. ને વળી મારા દંડુભાઈનો હાથ તો હવે પોંચતો થયો છે. આ ખેપે તો મોલમીનથી ગાંદડા ને ગાંદડા ઢરઢી લાગ્યો છે. દહકો આવતો થયો તો કેવો તરી ગયો, બેતો નથી? મારી સમરથ ભાંભીને તો સુંડે સેને પગથી માથા સુધી મઠી દીધી છે. ને મારા ભત્રીજા યાકુ સારુ તો મોટાભોટા નગરશેઠિયાની છેકરિયુંનાં નાળિયેર ઉપરાઉપરી પછડાયાં છે, ઇ તમે જાણો છો?

‘હા, હમણાં ટોપરાનું યત્નર તેજ છે ખરું! મને ખાતર નરિ કે તારા દંડુભાઈએ નાળિયેરનો ખેસો માંડ્યો છે!’ આદતો ને ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયેલા આતમચંદ્રમાંથી રમૂજસ્તિએ દછ વિદાય લીધી નહોતી.

આમ મોડીરાત ધણી-ધણીઆણીએ ધશ્વરિયે જવાની ચર્ચામાં વીતાવ્યા આદ આખરે, લાડકોરનું મન સાચવવા તથા પરદેશની કમાણીથી શાહુકાર અનેલા સ્થાળોને દાણો દાખી બેવાના ઉદેશથી આતમચંદ્ર ધશ્વરિયે જવા કબૂલ્યો.

જામેલા વેપારના ચડતા દિવસમાં વહિયાતી ઉપરાણી પાછળ ને ઘોડી પરથી છન ન ચિતરતાં એ પવન-વેગી ‘ચંદરી’ તો દેવાળું જનકેર થયા પછી સેણદારો જામીમાં લઇ ગયા હતા. પગે પંથ કાપવાનો હતો. પરમાં ધી જેવી ચીજનો તો સ્વાદ જ જાણે કે બુલાઇ ગયો હતો, તેથી

ગોળપાપડીનું ભાતું આંધવાનો તો પ્રથમ જ નહોતો. એટલે સાચવાનો સૂકો બૂકો ને જોળનો ગાંગડો આંધીને આતમચંદ્રે ધશ્વરિયાનો કેડો લીધો.

સૂરજનો તાપ થું કહેવાય એની જેને જાણ નહોતી એ આતમચંદ્ર આજે વખાનો ગાયો ટાંટિયા ઢસરડતો મારગ કાપી રહ્યો હતો. આખે રરતે, એક દિવસકની પર-લક્ષિતાથી પોતાના જૂતકાળને એ વાગેળી રહ્યો હતો. જમતા વેપારની વધારેપડતી આશામાં પોતે જંગળ વધારી મૂકી અને જીંવી સાખ પર આવતી હૂંડીપત્રીઓનો કોઈ દિસાગ જ ન રહ્યો. પોતાની સાખ એની તો જામી કે રાંડીરાંડો અને ધર્મોદા સંરથાઓ પણ સત્તામતી ખાતર એની જ પેટીએ ધીરંધાર કરવા લાગ્યાં. કમનસીબે દેશાવરની એક મોટી આસામી ડુલી એમાં આતમચંદ્રને બારે ફટકો લાગી ગયો અને જંગી રકમ સત્તાવાર રહી. કોષ લાંડલાફોડોએ લાગ જોઇને ગપ દલાવી કે આતમચંદ્ર પાધડી ફેરવવાના વેતમાં છે. આતમચંદ્ર પેસે ધકકો તો ગમે તે જોગવાઈ કરીને ખમી ખાત, પણ આ ગપ જીડતાં, જૅક પર દરોડો પડે એમ, પેટી પર હૂંડી-પત્રીવાળાઓનો દરોડો પડ્યો. દૂધ-એખા અકબંધ રાખીને દેવાળું કાઢવાની કરામતોનો ઉદય થવાને દછ વાર હતી. ઇન્સાફ-સી એક્સપર્ટ્સ(દેવાળા-નિષ્ણાનો)ની વિશિષ્ટ મેવાઓ દછ સરજાઈ નહોતી એ જમાનાની આ વાત. આતમચંદ્રે



પણ જવાબને ખસે કાઢીકાં એ આંખુ લાડકોર પર પડ્યાં. તેમે અમીને પાછું વાળી ભેળું તો જાળીતું એ કાંઈપણ ભેળું.

નેકોને નગર સામે રાખીને પહેલવેલી પતાવટો તો પિથનમાંનો ને જાણીદાર ગેરચાઓની કરી. પણ પોતે એટલે જો જોયો પેરાઈ ચૂક્યો દત્તો કે પહેલી જગતું મુશ્કેલ હતું. 'ધર ધરેણું ને વાધરી' એ કહેવતના ત્રણે 'ધ' વેળીને પણ ચૂકવાય એટલું ચૂક્યું અને પછી કામનાં થોડાં દારણો સહી કૃપા જેવા ધરમાં વાસ કર્યો.

'વેળા પડી છેને!' એતમચંદ અંતરુપ જાનીને વિચારતો હતો: 'વેળા કરે એનું કોઈ ન કરે...'

અને તરત દુકાનમાં સિંચ આંખ સામે ખડું થતાં એ માણસનો આખો ભૂતકાળ પણ એતમચંદની નજર મારે તરવરી રહ્યો. ક્ષત્રિયાના એક ગેમણ શેઠિયાએ મોલમીનમાં એખાની મિત્ર નામેલી, એમાં પેટવડિયા વાળેતર તરીકે આ એકાદ માણસ જમીં ગયો. અનેક કાળોધોળાં કરીને દુકાનમાં શી રીતે આગળ આવેલો. અને બોળિયા શેઠિયાને બોળારીને એક દાવકામાં દુકાને કેવો હાથ મારેલો એ દલીલત એતમચંદ જાણતો હતો. એનું અણુદકનું નાણું પોતાના ધરમાં ન પ્રવેશે એની એતમચંદે આજ મુધી બારે તકેદારી રાખી હતી. આને કાઠેરે એને ધણો ખારીને ઈશ્વરિયે ચોકલેરે દત્તો એ પદલ એતમચંદ કોઈ તેમજ બધે જાને અનુભવતો હતો.

દુકાનમાં જેનું નામ 'રીવાન-ખંડ' પાડ્યું હતું એ કોરડો અપાર મહેમાનોથી ભરખેલો હતો. જાણું નાળિયેર લખો એક મોટા ગામના નગરોરે આવ્યા હતા. કોરડાની સમજાટમાં દુકાનમાં લાગેરે કચાચ રાખી નહોતી. જલ્દી જીવનનું નાનુંસરખું પ્રદર્શન જ જાણે કે અહીં મોલપાઈ ગયું હતું. જીત વરનોં વિરોમાં જમીં નિસર્ગદસ્તે ને જમીં રૂપ-મંદરીઓ; બોંગે જિણવેલી જાનં અને એની ઉપરનો ગાલીચો જમીં જાનંવટનાં; પાન-મોપારીની તામક અને અખાનું નકશીકામ પણ જ-મોનું, કાચના કચાટમાં દે-ખાતાંકાલ-કોતરકામનારેમ-

માર્ગે એ કચલ અજબોળે છે. પણ એ જિજ્ઞાસામાં મુલુ પછી જે જીવન ટકાવી રાખવાની શક્તિ છે ખરી? આપણા વચો-ટકા કવિચિંતકને આ પ્રશ્ન અવિનકનો દલો કે સંસારપાદીનો? પ્રકાશ કે રત્ન સમાધો? કે નહિ નિર્મૂલ્ય સાવકો કરવાનો છે.

કડાં પણ જમીં. દુકાનમાં બાવિ વેવાન્યોને આ જગ-દગરે છક કરી નાખ્યા હતા. દુકાનમાં વાતચીતમાં દર-ત્રીએ વાક્યે દે-ખાડા, પ્રેમને અકામનો ઉત્તેજ કરતા હતા. 'આમરે મોલમીનમાં—' એ એમનો જ પતાવ હતો.

જાદામ પિરતાં અને ચાંદીના મિશ્રિત દંડાએકાં કેસ-રિયાં દૂધ કાચનાં કપ-રકાળીમાં મોલપાઈને આવ્યાં તારે તો મહેમાનોનાં આચર્ય અને અચંચાની અવધિ આવી રહી. કુટુમ્બથી જ પુછાઈ ગયું: 'દુકાનમાં શેઠ, આ કામ વળી કઈ જાણનાં!'

'જાતુ નથી; કાચ છે કાચ! કુલકુળનાં દૂધ રેડો તો થ કાચ નો દાઝે!' દુકાનમાં એ મોં પર આવરતો બાર-રાખીને કહ્યું.

કાઠિયાવાડમાં એકાદ જો રેમચે જંકશનોના પહેલા જીભ વર્ગના રીફેશમેન્ટ રૂમ સિવાય બીજી કયાંય કા-ચનાં વાસળેનો વિસ્તાર નહોતો વચ્ચો એ દિવસોની આ વાત. મહેમાનના કુટુમ્બનો પાર ન રહ્યો. સ્વાભા-વિક સંકાથી જ પુછાઈ ગયું: 'મોટે માંડવામાં ધરમનો કાંઈ જાણ નહિ ને!'

આખા કોરડાને ભરી દે એટલું જણું દુકાનમાં દરો પડ્યા. બોલ્યા: 'અમરે મોલમીનમાં તો કાચની જ ઘણી

ને કાચનાં જ કચાળાં. અમારે મોલમીનમાં તો કુલકોટક-ગિરસરકાઈમાં જ રે'વાનું.'

મહેમાનોમાં સાયના કુંડિયા જેની આંડીઆળી પાપડી 'જાંથી મોરેલા એક વહે આના પર દિપ્તિપૂર્ણ કહ્યું: 'સારતરમાં કીધું છે કે જાનંજમમાં જેના ધરમાં સવારેરે કોનું રહેશે એ શાનકાર કે'વારે...દલે તો આ કાચનાં દાસી મળ્યાં છે.'

દુકાનમાં આ કચલને જડખાંતોડ જવાળા આખો: 'આ કાચ તો કાંસા કરતાં કયાંય મોલો છે એક!'

જરોજર આ જીવંત દી-વાન-ખંડના જાદવામાં એ-તમચંદ આવી બેઠો. એના દીદાર એવા હતા કે ધીકમાં (અનુસંધાન, પૃષ્ઠ ૧૬૯ એ)

જિજ્ઞાસા અને અમરતા

• પૃથ્વી સોનેર •

સત્ય થ જિવન પૂરું થશે અણુધિ મોટ હવે જાણ, સરે જિવનપૂર એક પછી એક પીના પડ્યા વિરોધ ગદરી: ન એ નિરપવાદ નેરાયણી મુઠાય કાગિયાવેશસર અજબ મિષ્ટ આસાતળી રહે કુટલિ એ સદાય, જીવન પથે દ્યુતિરિખું એ સર્વત્ર ગત્ય અત્ય અત્ય, ને કદમ મારે એપાવતં.

'નથી દ્યુતિ, નથી મિત્રાય, કુટલા જ છે, જે નથી રધા ન અટકાવતાં અસત્ કાંડમાં નિપુરો'— ફરી ફરી લહે છે હવે; પેણ તો થ એ ફરિફરી બુલે છે, બંડુતો મરત નિત્યતત્વાં બાવિમાં

કહે છે કવિયો, વિટે પ્રલયજાળ તો થે અહા! સુધા પ્રભુવની ઉમારિ રામી પ્રભુવમુતિરે: સરીરચરણે તુરે ધમકુંડે, પછી થે શું આ રહે ફઈ જિજ્ઞાસા જિવન હવે એરે થ તે! જળધંતસય ક. કાકોર

કુ:ખનિરાસાને મુલુના અનુભવછતાં મે નાનાપી મોટા જાણ હવેમાં હવેવાની ઈજ્જતો છે હવે; અને એ જિજ્ઞાસાને લીધે આજની મીઠી સેર કુટલી રહી સોને

માર્ગે એ કચલ અજબોળે છે. પણ એ જિજ્ઞાસામાં મુલુ પછી જે જીવન ટકાવી રાખવાની શક્તિ છે ખરી? આપણા વચો-ટકા કવિચિંતકને આ પ્રશ્ન અવિનકનો દલો કે સંસારપાદીનો? પ્રકાશ કે રત્ન સમાધો? કે નહિ નિર્મૂલ્ય સાવકો કરવાનો છે.



ନେମ ମସିଂସ

ସିନିଆ

ସଂସ୍କାର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା (ସଂସ୍କାର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା)



આદિભાગ
ચિત્રકાર
કમલચંદ્ર ૧૯૬૪

વિવિધ દુષ્ટાનાં વ્યક્તિત્વ, વાતાવરણ ને મુખ્યવસ્તુ પ્રકર કરતા આલચિત્રોની ચિત્રમાળામાં એક

ગુજરાતનું સર્જન

આ

હિંદના આજના નકશામાં ગુજરાતનો જોવા ઘાટ છે તેવું તેનું અસ્તિત્વ જ નહયું. હિંદનો ઘાટ જુદો હતો ને સૌરાષ્ટ્રને સ્વયં તો દરિયા હતો. પૃથ્વીના દૈદ અળજ વર્ષના આયુષ્યમાં ગુજરાતની એ સર્જનક્રિયા કેવી રીતે થઇ અને ગુજરાતનું કલેવર કેવી રીતે તથા શાનું શાનું ઘડાયું તે જૂન-ચૂનનાની અત્યંત રસમય કિયાતી મહત્ત્વની હકીકતો સરળરીતે સમજાવતો ઉપયોગી લેખ

પણી આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ તેને વિષે વિખ્યાત ખગોળવેત્તા સર-જોન્સ જુન્સ પ્રતિપાદિત કરે છે કે થોડાંક અગાજ વર્ષ પૂર્વે કોઇ મોટો ધૂમકેતુ આપણા સૂર્યની નજીક ચઢીને પસાર થયો. તેના આકર્ષણના પરિણામે આપણા સૂર્યના આંગમાંથી ગેસ (અગ્નિવાયુ)નો એક-ચંચા છટો પડી (આપણો સૂર્ય ખૂબ જ ગરમ ગેસગોર્યાએથી છે) એક લાંબી શિખારના જેવી આછી વાદળીના રૂપે અંતરિક્ષમાં સૂર્યથી દરોડો માર્યો. દૂર સુધી ફેલાઇ ગયો. અંતરિક્ષ અતિ શીતળ છે, એટલે તેની અસરથી આ ગેસની લાંબી વાદળીમાં ટેકેકાણે સંકોચનની ક્રિયાઓ આવી. એગેલીધે તેમાંથી કેટલાક ઘટકકડા રચાયા. એ કકડા તે આપણા સૂર્યના નવ મહો, જેમાંનો સૂર્યની નજીકમાં ગ્રીને ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી.

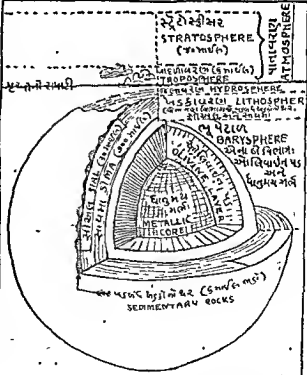
અંતરિક્ષની શીતળતાને લઇ પૃથ્વીના ઘટ યત્રાની ક્રિયા એની સપાટી પરથી શરૂ થઈ. કાળોતરે તેસપાટી નીકર ગતી, તે પૃથ્વીની આસપાસ વાયુમંડળ રચાયું. વળી, ડરવાની ક્રિયાને લઈ યતા સંકોચનની અસરથી આ સપાટી ટેકેકાણે ઊંચાનીચી ગતી. વાયુમંડળ રચાતાં તેમાંથી વરસાદ પ્રવડા લાગ્યો. પણુ હતુ પૃથ્વીની સપાટી નીકર થયા છતાં ગરમ જ હતી, એટલે આ વરસાદ પડતાંની સાથે વરાળ થઈ પાછો તે વાયુમંડળમાં જતો રહેતો.

પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતી કરતી અંતરિક્ષમાં સૂર્યથી જેમજેમ આથે જતી હતી તેમતેમ તે વધુ ને વધુ ડરતી જતી હતી. કાળોતરે તેની સપાટી એટલી બધી ડરી ગઇ કે વાયુમંડળમાંથી વરસાદ રૂપે પડતું પાણી તેના પર ટકવા લાગ્યું. પછી એ પાણી પૃથ્વીની સપાટીના નીચા ભાગોમાં ભરાવા માંડ્યું, અને આ પ્રમાણે, જૂન-પંડ તથા મદાસાગરો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ સંગમના સાગરોનું પાણી મીઠું હતું.

ગણુની છે કે આ રીતે આજથી એક અળજ અને

પંચાસ કરોડ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વી અસ્તિત્વમાં આવી. આ રીતે જોતી પૃથ્વીનાં આંતરિક બંધારણની તથા તેની બહાર અંતરિક્ષમાં તેની આસપાસના પ્રદેશની વિગત આ નીચેના આલેખમાં જતાવ્યા પ્રમાણે છે.

પૃથ્વીની સપાટી હરીને તે વખતનું ખડકાવરણ ને પ્રકારના ખડકોનું બંધાયું તે આગ્નેય (Igneous) ખડકો કહેવાય છે. તે પછી એગની ઉપર બીજી રીતે પણુ ખડકો રચાએલા. એ નવા ખડકો પાછળથી ન્યાંન્યાં ધોવાઈને ઘસાઇ ગયા છે, ત્યાંનાં પૃથ્વીના આ મૂળ આગ્નેય ખડકો હાલ પણ સપાટી ઉપર નજરે પડે છે. હિંદનો દ્વીપકલ્પીય વિભાગ (peninsular India) કે જે ગંગા-સિંધુના



કાંપ્રદેશ(Indo-gangetic Alluvium)ની દક્ષિણે પ્રસરીએ છે, તે જેમાં ઉત્તરે ગંગાનાથી માંડી દક્ષિણે કન્વાકુમાંરી અને પૂર્વે ગિરનારથી માંડી પશ્ચિમે સોરાષ્ટ્ર સુધીના ભૂ-ભાગનો સમાવેશ થાય છે, તે આ આગ્નેય ખડકોનો જ રચાયેલો છે. આ આગ્નેય ખડકો ઉપર પડ-બંધ ખડકો રચાયા. ગુજરાતમાં આ આગ્નેય ખડકો અરવલ્લીના પાર્શ્વ પ્રદેશમાં (ઉપરના પડબંધ ખડકો ધસાઇ જતાં) સપાટીની ઉપર તરી આવેલા નજરે પડે છે.

આ આગ્નેય ખડકો (એટલે 'સીઅલ') જ્યારે સપાટી પર આવીને સુકાઇ રહે છે ત્યારે તેનાં જુદાંજુદાં રૂપો થાય છે: દાખલા તરીકે કોનાહટ પત્થર, સ્ફટિક, અખરખ, ફેલ્ડપાર, હોર્નબ્લેન્ડ, ક્રોસીવાઇન વગેરે.

આ આગ્નેય ખડકોનું રચાયેલું પૃથ્વીપટ (એટલે કે સીઅલ), તે પૃથ્વીના ભૂ-ખંડોનો પાયાનો ભાગ આપાયો, તેની નીચે આવેલા અર્ધ પ્રવાહી 'માથા'ની સપાટી ઉપર, જેમ પાણી પર હોડી ઊભી હોય તેમ, ઉભો છે, ને વળી હોડીની જેમ ધીમેધીમે આખતેમ ખમેવળી છે.

નોંધ: આ વિષે જો મત ઢાળી ધરાવે છે પહેલા મત પ્રમાણે હાલના ભૂખંડો દાલ ન્યાં છે ત્યાં જ હતા ને તેમના ફેરફાર ભારે અચાંટ ફિયામાં હતા. બીજે મત એવો છે કે હાલના ભૂખંડો કપાંત ઝોડવાના હેન્ડ અને અંધારા હેન્ડ નામે બે વધારાના ખંડો હતા ઝોડવાના હેન્ડ હિંદ અને આફ્રિકાને સાંધતો હતો. હિંદની પૂર્વે એ ઓરોવિયા સુધી લેવાયેલો હતો ને પછી આફ્રિકાની પૂર્વે ઓરોવિયાના માંમે એ દક્ષિણ અમેરિકા સુધી પ્રસરીએ હતો. ઝોડવાના હેન્ડની ઉત્તરે ટથીસ મહા-સાગર(Tethys Sea) હતો ને તેની ઉપરે અંધારા હેન્ડ આવેલો હતો. આ બીજે મત અંધારા છે. આ રીતે અંધારા મત પ્રમાણે હાલના બધા ખંડો એકબીજા સાથે સંધાયેલા હતા. હિંદ દક્ષિણ યુવની છે નહીં હવે. પૃથ્વીનો આ ભૂખંડ-સમુદાય

પૃથ્વીની સપાટી જ્યારે પહેલમહેલીવાર જલ ને રચ્યમાં જુદેવ્યાઇ તે વખતે તેનો નાકરો લગભગ આવો હતો. *



સુપ્રસિદ્ધ જર્મન ભૂરત્તરશાસ્ત્રી વૅગનરની શોધજોળ પ્રમાણે પૃથ્વીના આરંભકાળની રચણ ને જળના વિસ્તારોની વહેંચણી.



આગ્નેય ખડકોની સપાટી ધરાવતા આ ભૂખંડો પર ને વરસાદ પડતો તેનું પાણી નદીઓ રૂપે વહી આવવા લાગ્યું અને નીચા પ્રદેશોમાં સરોવરનાં રૂપે ભરાઈ રહેવા લાગ્યું. પાણીના ધોવાણથી આગ્નેય ખડકો ધસાવા લાગ્યા. આ ધોવાણ(Erosion)થી ને રેતી કે માટી રચાતી તે નદીઓનાં પાણી સાથે વહીવહીને સમુદ્રો અને સરોવરોનાં તળિયે પડગંધ રૂપે પથરાવા લાગી. આ રીતે પડગંધ ખડકો (Sedimentary rocks) રચાયા. વેળુપાપાણ (Sand-stone), માટી (Clay), ચૂર્ણ પાપાણ (Lime-stone) વગેરે પડગંધ ખડકો છે.

એમાં ચૂર્ણ-પાપાણ (ચૂનાનો પથ્થર), શેલ માટી, (એટલે ખૂબ જ ઝીણી પડગંધ માટી દાખલા તરીકે કારકા નિસ્તારની ગોપીચંદન કહેવાતી માટી, મુલતાની માટી, ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ ખાય છે તે મગ માટી-ભૂતડો) આદિના ખડકો દરિયાના તળિયે રચાયલા હોય છે, ને એ ત્યાંત્યાં મળી આવે ત્યાંત્યાં અગાઉ દરિયાં હોવાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ પડગંધ ખડકો ત્યારે રચાતા હશે તે જમાનાનાં પ્રાણી ને વનસ્પતિના અવશેષો પાણી સાથે વહી સરોવરો ને દરિયામાં જતાં આ ખડકોમાં દળાઈ ગયા હશે. તેથી તે આજે એ પડગંધ ખડકોમાં ફોસિલ (Fossil) રૂપે મળી આવે છે. તેવી જ રીતે દરિયાની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ ચૂનાના પથ્થર અને શેલ માટીનાં પડોમાં દળાઈ જઈ ફોસિલ બનેલાં હોય છે.

આ પ્રમાણે માથો સુધી પડો ઉપર પડો ગંધાતા જવાના કારણે ઉપરનાં નવાં પડોના દળાણથી સાવ નીચેના પડો કહેણુ બનતા જતા. વળી, ઉપરના આ દળાણથી ગરમી પણ ઉત્પન્ન થતી ને કેટલીકવાર નીચેનાં પડોમાં ચીરાડાઓ પણ પડી જતા ને તેમના વાટે નીચેના સાચમા પ્રદેશનો ધમધમતો લાવા રસ એ ચીરાડાઓનાં મોઝાણોમાં ભરાઈ રહેતો. પરિણામે આ ગરમ લાવારસના સંપર્કમાં આવતા નીચલા વર્ગના પડગંધ ખડકો શેકાઈ જતા. આ ક્રિયા Metamorphism (રૂપાન્તર) કહેવાય છે, કારણ તેની અસરથી આ ખડકોનો પ્રકાર બદલાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે વેળુપાપાણ (Sand-stone), ચૂર્ણપાપાણ (Lime-stone) અને શેલ (Shale) માટી બદલાઈને અનુક્રમે ક્વાર્ટઝાઇટ (Quartzite), આરસ (Marble) અને સ્લેટ (Slate) થતી જાય છે.

આ પ્રમાણે ખડકો (Rocks) ત્રણ પ્રકારના થાય 'પેંગિયા' (Pangea)ના નામથી ઓળખાય છે. પેંગિયામાંથી આ ખંડો સાચમાની સપાટી પર વસતાવસતા ધીમેધીમે મુઠા પડીને દક્ષિણ મુવથી ભૂદીભૂદી દિશાઓમાં ત્યાંત્યાં વિખેરાવા લાગ્યા. વળી બીજા મત પ્રમાણે આ મુજબ નહોતું.

'લી મોરલી !

આવડો મ લોભ તે કીજીએ 'લી મોરલી !
આવડો મ લોભ તે કીજીએ રે લોભ;
અમરતને એકલાં ન પીજીએ 'લી મોરલી !
અમરતને એકલાં ન પીજીએ રે લોભ.

મંજરીની ગંધથી જે મીઠા કંઠની કાયલની વાણુ ઝંખવાણી રે લોભ;
હું રે તારી જ વેણુ-પાંખે રમત કે
અવની આકાશ રહી માણી રે લોભ.

આવડું મુખાન તે મ કીજીએ 'લી મોરલી !
આવડું મુખાન તે મ કીજીએ રે લોભ.
તરસું બીજની થોડી પ્રીજીએ 'લી મોરલી !
તરસું બીજની થોડી પ્રીજીએ રે લોભ.

રાજેન્દ્ર રાહ



છે: આગ્નેય (Igneous), પડગંધ (Sedimentary) અને રૂપાંતરિત (Metamorphosed).

હિંદના પ્રદેશમાં, પૃથ્વીની મૂળ એથી આગ્નેય ખડકોની સપાટી પરના નીચાણના ભાગોમાં ભરાયેલાં સરોવરો તથા નાના સમુદ્રોમાં આ ખડકો ધોવાણધોવાણને ને પડગંધ ખડકો રચાયા તે 'ધારવાડ વર્ગના' ખડકો કહેવાય છે. ગુજરાતને આંગણે ને આગ્નેય ખડકોની સપાટી હતી તે 'બુંદેલખંડ નાઇસ' (Bundelkhand Gneiss)ના નામે ઓળખાય છે, કારણકે આ ખડકો હાલ મુખ્યત્વે બુંદેલખંડના પ્રદેશમાં સપાટી પર નજરે પડે છે.

આ 'બુંદેલખંડ નાઇસ'નું ગુજરાતનું ભૂપૃષ્ઠ ભૂગર્ભના અંદરનાં કારણોને લઈ સહેજ નીચે ધસી ગયું. પરિણામે તેના ઉપર મીઠા પાણીનો સાગર ભરાઈ રહ્યો. આ સાગરને તળિયે આ 'આગ્નેય ખડકો ધસાઈ ધસાઈને દસ હજાર ફૂટ જેટલી ઝડાઈના ધારવાડ વર્ગના પડગંધ ગંધાયા. (ધારવાડ વર્ગના આ ખડકો અરવલ્લી પેટા વર્ગ (Aravalli system)ના નામે ઓળખાતા છે.

(દિસેમ્બર ૧૯૮૦)

ક્રાંતિને આ પ્રકારે અડો મેટામોર્ફોસિસ (Metamorphosed) થયા. અરવલ્લી પર્વત આ ખડોનો જ બનેલો છે. ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશો પાલનપુર, દાંતા, ત્રિશીડી, ઇશર, ડુંગરપુર, મહીયાદા વગેરે, તથા પૂર્વ ગુજરાતમાં હુખાવાડા, પંચમરામના સમીપ, દાંતોદ ને દાશિલ તાલુકા, રાંછુપોડા અને હોરાઉરપુર, તેમજ વડોદરા સામંતના સંખેડા અને મેવામના પ્રદેશો બધા આ ખડોના જ બનેલા છે. મોખરા વિનાની ખીણ

ધર્મીખરી ધાતુ (Nonferreous metals), વિવિધ પદાર્થ તથા અનિર્ગત ધાતુઓ આ જ ખડોના ખડોમાં મળી શકે છે. આ પ્રદેશોમાંથી જે બધાં મળી આવે છે, અનિર્ગત ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના આ પ્રદેશોની મહત્ત્વ શ્રીકે તથામ યથા નથી. મહારાષ્ટ્રના અરવલ ને

- (૧) સીલી તાંબુ, સોનું, ચેન્નૈય તથા સીસું (સેલેનિયમ, એસ્કેન્ડમ, ચીનાઈ માટી, કાચ એમાંથી બને છે તે શિક્કા;
- (૨) આરસપટાણ, રહેર, સુરિક, ક્વાર્ટઝાઈટ વગેરે

ખડો સ્થાપના કાળ નામના સમયની પરિધા (સદેશી)	યુરોપના ભૂસ્તરક્રમનું વર્ગીકરણ		અન્ય	વિદેશના ભૂસ્તરક્રમનું વર્ગીકરણ	
	અરવલ્લી	અરવલ્લી		સિલેસીયમ વિદેશ	સિલેસીયમ પીરમ, સેલેસીયમ
૨૦ કલાક	CAINOZOIC	ક્વાર્ટરી Quaternary	૩	આધુનિક પ્રમ-સેલેસીયમ નદીઓ, કાચક અને	કાચીના કોલા
૧૦ કલાક		TERTIARY	૨	સિલેસીયમ-પીરમ, વામી, કાચકના	દિવાલિ ખડો
૭ કલાક			૧	પીરમીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, સિલેસીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	પીર, કોલા ખડો, વામી અને કાચક ખડો
૫ કલાક		CRETACEOUS	૪	સેલેસીયમ-પીરમ, સેલેસીયમ અને ૧૫૦	કાચ, કાચી, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૧૧ કલાક	MESOZOIC		૩	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૧૫ કલાક			૨	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૧૫ કલાક			૧	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૨૨ કલાક ૫૦ કલાક	ALAEZOIC	JURASSIC	૫	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૨૪ કલાક		TRIASSIC	૬	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૨૬ કલાક ૫૦ કલાક		PERMIAN	૭	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૨૮ કલાક ૫૦ કલાક		ALAEZOIC	૮	સેલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૩૦ કલાક ૫૦ કલાક	AZOIC ERA	ALGONKIAN	૯	સિલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો
૩૨ કલાક ૫૦ કલાક		ARCHAEAN	૧૦	સિલેસીયમ-પીરમ, ૧૫૦ મે સેલેસીયમ, પીરમીયમ- પીરમ અને ૧૫૦	સિલેસીયમ, કોલા અને ૧૫૦ ખડો

સી ય આ
(S I M A) નો
સી યી

જ અડકોમાંથી મળી આવે છે. ગુજરાતને આંગણે આ-
રસની ખાણો આજુ પાસે ચંદ્રાવતી આગળ છે. દેલવાડા-
નાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં જગમગ્યાત મંદિરો આ ચંદ્રા-
વતી આરસનાં જ બનેલાં છે. ડભોઇ નજીક મોતીપુરાનો
લીલો આરસ પણ આ 'અરવલ્લી અડકો'માં જ નીકળે
છે. પૂર્વ ગુજરાતના અરવલ્લી અડકો 'ચાંપાનેર સમુદાય'
(Champaner series)ના અડકો કહેવાય છે.

હવે આગળ આસતાં પહેલાં આપણે દિંદના 'શુરતર-

કમ' (Stratigraphy)ની માહિતી મેળવી લઈશું.
શુરતરકમ એટલે ઉપર જણાવેલી ક્રિયાઓથી જમીનથી
એક પછી એક જે અડકો એકબીજા ઉપર ઉતરોત્તર
સ્થાતા ગયા તેમનો ક્રમ. એમાં સૌથી જૂના પ્રારંભિક
અડકો છેક તળિયે હોય છે, ત્યારે છેલ્લા ને તાજા
અડકો તેની ઉપર આવે છે. એટલે શુરતરકમ હમેશાં
નીચેથી ઉપર વંચાય છે. તેનો નિગતવાર ઝોડો આ નીચે
આપ્યો છે તે પણ એ જ રીતે વાંચવાનો છે. (ચાશુ)

ગુજરાતના અડકો	ગુજરાતના અડકોમાંના ખનિજો	ભૌગોલિક ફેરફારો (ગુજરાત અને દિંદમાંના)	જીવસૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ
15 વડે હાલ સ્થાય છે.	નદીઓનાં બાઘાંની માટી. હરિયાકાંઠાનો કાદવ.	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાંથી ઉપર આવી ચડ્યું છે	હોમીના માનવબળ.
	નદીઓનો કપિ કે જેના પર હાલ જેની થાય છે. કંકરાંરેતીનાં પડો.	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાં રહે છે.	શિવાલિકમાં માનવીનો પૂર્વજ
16મો ઝેટ અને રાખીપળાના જુપાપણો; કાંસિયો નીકળે છે.	પત્થા, કાંકરા અને રેતીનાં પડો	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાં ફેલે છે.	નર્મદા સાબરમતીના પ્રદેશમાં આદિ માનવ.
17મી પળાની શેલ માટી, સૌરાષ્ટ્ર અને ચંડાના સાબરકાંઠાની મરોડીઓ પિનાઇ માટીપ્લીમેન્ટના અડક પણ છે.	આ પડોમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પેટ્રોલીઅમ (ખનિજતેલ) મળી આવે છે. ગુજરાતમાં તપાસ થઇ નથી. ફંચમેર'ગી મરોડીઓ અને સીમેન્ટનો પત્થા. હોખંડતી ખાણો. અગ્રીક પત્થર	ગોડવાના લેડ દરતાં ગુજરાત હરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ બને છે.	શિવાલિકમાં માનવીનો પૂર્વજ શિવાલિકના નરવાનરી ખાંચના વાંદરાઓ
જિજીશ ગુજરાતના પીળા ચૂર્ણ પાપાણી માં અડકો કચ્છ ને સૌરાષ્ટ્રમાં નથી.			શેખર, ચામાચાંદિયા, આદિમ હાથી, થોડા જગેરે
તપ્પીકાને ઉત્તર સલાહિ, પાપાગઢ સૌરાષ્ટ્રના પવેનો કચ્છના ફેલકાક પવેનો 1 અડકના છે સોનાગીર, ચાંપાનેર હામત. 1, કાંમપ્રા, કુમખજના વેણુ-પાપાણી	ગુજરાતના અખકાકીન સ્થાપાયમાં વપાએલા ડભોઇ, ચાંપાનેર, દિંમત- નગર, પ્રાંશકાના વેણુ-ખપાણી	ગુજરાત પર લાવા રસ પથરાય છે.	રાહસી કરનાં સસતન પ્રાણીઓ
ચંડાના પચ્છમ, હાથી, કચોલ અને મીઆ અડકો કે જેમાંથી મધ્ય અકલ્પના ત્રિશિખ્ર એવા મેવશું'ગી mammoth નીકળે છે.	કચ્છમાં થતી મરોડી, અને ફટકડી નીકળે છે તે અડકો કચ્છ અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રનાં ખેરા દોલસનાં પડો.	ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર ગોડવાના લેડના પ્રદેશો દત્તા.	આદિમ પક્ષીઓ, ખજરી ને કીડતી મરોળાઓ.
આ અડકો ગુજરાતમાં નથી, કારણ ગુજરાતનો પ્રદેશ જૂમાંડ કોનાથી તેનું ધોવાણુ ને ધર્ણણુ ચાટ્યા કર્યું પણ પડો બંધાયા નહિ.	આ અડકો ગુજરાતમાં નથી.	"	પ્રાથમિક સસતન પ્રાણીઓ.
		"	આદિમ પ્રકારનાં હોડતાં જીવડાં (ગીજી)
		"	જડાં વચરાનાં માછલાં, વચર પાંજોનાં જીવડાં આદિમ લીલી, સાકે.
અરાવલ્લીનો 'ઢિલ્લી અડકસમૂહ'	ઉત્તર અને પૂર્વ ગુજરાતના અડકો કે જેમાં તાંબુ, સોનું, સીકું, ચંચીનીક, આરસ, કાચનો સિલિકા વગેરે થાય છે.	અરવલ્લી પર્વતની ઉત્પત્તિ	

પ્ર વા હી / અ ને ધ ગ ધ ગ તો પ દા ધ

સીંજરામાં બેસી રહીને વજીલના પ્રશ્નોનો જવાબ આપતો હોઈ એવું લાગ્યું. પછી થોડીવાર બીજો કંઈ પ્રશ્ન ન થયો. પ્રશ્નકર્તાનો બિચો થએલો જમણો દાઢ પાછો એના ખિસ્સામાં પેસી ગયો. રોયેનો પ્રકાશ પણ મારા મોં પરથી નખીને નીચે જમીન પર ચમકતું વર્તુળ સર્જી રહ્યો.

‘તમે નહીં ઘેર પાછા ફરવા છડો છો?’ એણે પૂછ્યું.

અંધારી થઈ હોવાથી: ‘જો એ કહેવાનું? જોકે આવા અંધારામાં...’ છાની વિનયિને મેં અંધારી જ રાખી.

થોડીવાર સુધી કંઈ જ જવાબ ન મળ્યો. પછી એ-મિત્ર એણે કહ્યું: ‘આશો મારી સાથે. તમે શિકારી છો. શિકારીની વ્યથા હું જાણું છું. તમને કદાચ આકરી બાબ લાગી હશે; અને તમે યાકા પછી છો. એકાદ પાંચો ગરમા-ગરમ આ તમને ઠીક પડશે. હું નજીકમાં જ રહું છું, આશો.’

ક્ષેત્રી

• ઉપનિષદ •

અદશ્યમાં દષ્ટિ ભરીભરીને
સ્વેદે ભીંભતો રસક્ષેપ એકું;
સત્કર્મ-બી અંતર સંપદાને
એ વાવણીગોલ બધા ઉછેર.

નવું નવું ચેતન ધેપં ધારું;
નવા પ્રતાપી તપને વધારું;
આકાશવૃત્તિ મુજ એક ઠહેની,
મે એક માટે પુરુષાર્થ બંધ.

દશાગ્રી પરમાર

ગરમ ચાનું નામ સાંભળી મન આનંદે મત્ત થઈ
બેઠું. સંકોચ ન રાખતાં મેં કહ્યું, ‘ભક્તે આશો.’

અમે જેલ એક બાજુ સાથે ચાલ્યા. રોયેનો પ્રકાશ
આમળ વધતો અમને મારગ દેખાડતો લઇ આવ્યો.

જલુ દૂર જવું ન પડ્યું. બીસેક ડગમાં ગયાન ગયાતાં
એક ખંડિયેર જેવો બેઠેલ મકાન પર રોયેનો પ્રકાશ
પડ્યો. એને મેં મકાન કહ્યું તો ખરું, પણ વસ્તુતઃ એ ઇંટ-
લાકડાંનો મંત્ર જ હતો. જે કંઈ બેઠું હતું તે પણ ગ્રાહ-
જાખરાંથી એવું આવરામ ગયું હતું કે ત્યાં વાઇલ્ડ પાઇરલો
હોય તો તે કંઈ નવાઇ નહિ. અશ્વધંધાનું એક વૃક્ષ આંગ-
ણમાં વાક ઉપરથી માથું કાઢીને બિલું હતું ને અંદર
જવાનો, માર્ગ એનાં સઘન પહોંથી આવરી રહ્યું હતું.

એ મકાન કદાચ સોએક વર્ષ પર અહીંના કોઇ
જમીનદારનું રહેણાક હશે. તે પછી ઘણાં વર્ષો સુધી પડ-
તર રહેતાં અને પ્રકૃતિના પ્રકોપે અત્યારે એની આ દશા

૩૭૨ (દિસેમ્બર ૧૯૮૮)

ઘણી લાગતી હતી. અંદર રહેવાવાયક એક-બે ચોરસ
કદાચ હજુ એ બિલા હશે, પરંતુ બારથી એવું અનુમાન
પણ થઇ શકતું ન હતું. એવા એ મકાન પાસે આવી
મિત્ર બોલ્યા, ‘સાઇકલ અહીં જ રહેવા દો.’

‘તમે અહીં જ રહેો છો કે શું?’ મારા નિરમળને હું
પણ વખત દેખાવી ન શક્યો.

‘હા, આવો.’ એના આ ઉત્તરના અવાજે રમણ કહી
દીધું કે બીનજરૂરી કુતૂહલ એને નાપસંદ છે, એટલે વધુ
પૂછપરછ ન કરતાં ભીતે સાઇકલ ટેકવી હું એની પાછળ.
પાછળ ચાલ્યો. મનમાં અનેક પ્રશ્નો દાદકૂદ કરવા લાગ્યા.
ગિદારને એક ખૂણે, શહેર કે જળપદ્ધતી ઘણે દૂર, એક
ભગ્ન મકાનમાં આ જંગાળી શું કરતો હશે? કોણુ દશે
એ? આવા અજ્ઞાતવાસિનો શો હેતુ હશે?

અંદરનો રસ્તો બહુ જ વાંકીસૂંકો ને સાંકડો હતો.
મુખ્ય દ્વારનું અવગંધા વૃક્ષ વટાની આમળ જળને બેસું
તો એક ભીતે વચ્ચે ધરી પડીને ઓળંગતી કપરી તેવી
આકૃત બિલી ઠરી છે. એને પાર કરી જરા આમળ
વધતાં બેસું તો સાગની એક જળગર આડી ભીંતમાંથી
નીકળી વચ્ચે મારી પડી હતી. ડગલે ને પગલે અંખરાં
ને હાંભળિયાં કપડાંમાં બરાવા લાગ્યાં.

ખૂબ આમતેમ ફરીફરીને આખરે એક બારણા,
પાસે આવી બિલા. બારણે તાણું હતું, એ બોલીને મિત્ર
એક કટાઇ મએલ તોતીંગ બારણું ઉપાડ્યું ને મને અંદર-
આવવા નિરાળી કરી. અંધારી શરૂ જેવું એ મકાન બેઠ
એકદમ અંદર પ્રવેશતાં બીક લાગે. પરંતુ જે મહાબલનો
આટલો પંથ વિના વિપત્તિએ વટાવી આવ્યો હતો તેના
મુખમાંથી શું કહીને હવે પાછો વળું? હૈયું કે અનન્ય
આશંકાએ ધક્કવા લાગ્યું: આ અજ્ઞાતકુશળીય સાથી
કેવા માણસ હશે? મને ક્યાં લઇ જતો હશે?

મદા પરાણે કોઇ કંઈ પણ વસ્તુ મળ્યા નીચે ઉતારી રવા
હોઈ એમ દરવાજાને વટાવી અંદર પ્રવેશ્યો. સાથીએ
અંદર આવી બારણું બંધ કરી દીધું. અને રોયેનો પ્રકાશ
એકવાર ચારે બાજુ ફરી વળી બંધ થયો.

ફૂંચા જાસે મેં અનુભવ્યું કે એ મારી બાજુમાં ઘડીને
જરા દૂર જઈ કંઈક દેખાવા લાગ્યો, અને વળતી જ પગે
દિવાસળીની કોડી રળગી બીડી. એની સાથેસાથ એક
ઉત્તમળ લેમ્પના પ્રકાશે ઘર પ્રકાશી બેઠું.

આંટલી વારે હવે મારા સાથીને હું નિવાળી શક્યો.
નહિ જલુ કોચા કે નહિ જલુ નીચા એવા મધ્યમ કદના એ
માણસને ફગણો કે જાડો પંથુ ન કહી શકો. એની મુખમુદા
પણ તદ્દન સાધારણ હતી. માત્ર આંખોની દષ્ટિ બીડી હતી.
મણે એ આંખોથી કંઈ જ છુપાવેલું શક્ય નહોતું. જડગાં



મિલનમોરલી

રૂઢાવનની વાટે રે, કાઠ મિલનમોરલી વાય,
નમુનાબલને ધાટે રે, કાઠ ગોપી ઘેલી વાય !

મોરલીએ મનડાની વાણી,
સુરયા વિણ રહેવાય ?
હાલિન્દીનાં કાળાં પાણી,
અંગે શિદ રહેવાય ?
વનને કાંટે કાંટે રે, કાઠ બિછાત ફૂલની હાય,
ફૂલ-મારમને ફાટે રે, એનો છવર્વીધાતોન્યા

કુંજમલીને દારે દારે,
દૂંદી વળ્યાં બે નેણ;
હરંખવનને ક્યારે ક્યારે,
વણકતરતાં વેણ;
શીતલ સુરની છાટે રે, કાઠ વરસી રહ્યું ઉલ્લાય,
નેદનદીને ધાટે રે, એનું અંગ અગનમાં ન્દાય !

છત્તલ એનાં અંસુવનનીરે,
વિરહાનસ શીદ કારે ?
મન્દમદીર ને મંદ સમીરે,
ભીતર મરતું ભારે !
મોરલીધરને માટે રે, એ તો નિભમાં આનનમાય
(ને) હેયા રે દાટે રે, વણમૂલ વેચાવા ન્દાય !
નિરંજન ભગત



મંજૂત ને પરિપુષ્ટ, દાઢીમૂઠ સાધ, ઉમર આળીસની આસ-
પાસ. પોપાકમાં એક ચોકડીભાતની રેસમી લૂંગી ને
રાખોડી રંગનો મોટો રવેટર-કોટ. ચહેરા ને વેશ પરથી
તરત એની જાત નક્કી કરવી આકરું યદ્યપે તેમ હતું.
પોતાની જાડી વેધક પ્રશ્નભરી આંખો મારા મોં પર
ઢેરવી હોડમાં જરા હાસ્ય લાવી એણે કહ્યું: 'સ્વાગત; બંદક
ઉતારો હવે.' મારી બંદક હતું સુધી ખમ્મે ભેરવેલી જ
હતી. પંખાઓવાળો બગલથેલો પણ બાજુમાં જ બૂલતો
હતો. એ નીચે મૂકતાંમૂકતાં મેં આરડાની ચારે બાજુ નજર
નાખી. બરાબર વચ્ચે એક ખોખાને ઊંધું વાળીને ટેબલ
બનાવ્યું હતું ને એ પર કેરોસીન લેમ્પ ગોઠવ્યો હતો.
લેમ્પના પ્રકાશમાં જણાયું કે આરડો સામાન્ય માપનો
હતો, એનેએક ખૂણે ધાસનો ઢગલો ખડકેલો હતો. કદાચ
એ જ હમણાંના ધરધણીનું બિજાનું હશે. આ ઉપરાંત
આરડામાં બીજો કંઈ જ સરસામાન નહોતો. ધરની ધૂળ-
ખરતી ભીંતો પોતાની કારમી દીન વાત વિચારતી પરસેવે
બણે પસીજી બેઠી હતી. મેં બંદક ભીંતે ટેકવીને મૂકી

કે તરત ધરધણીએ પૂછ્યું: 'એ તમારી બંદક છે કે શું ?'
'સાધારણ શોટ-ગન છે. પણ ચીજ અસલ દેશી—
અહીંની બનાવટની જ છે.'

મિત્રે આગળ આવી બંદક હાથમાં લીધી. બંદક જા-
લવાની એની રીત નેહા હું જાણી ગયો કે એ હાથ બંદક
ચલાવવાને વણટેવાએલો નથી.

બંદકને વચ્ચેથી વાળી અંદર નજર કરતાં એ બોલ્યો:
'ચીજ કંઈ ખરાબ નથી, પંચોતેર વાર સુધી તો બરાબર
નિશાન લે. જરા વજનદાર છે: પણ એમાં શું ? નેહા, શું
શું પંખા લાવ્યા ?'

અને એમણે પોતે જ મારો બગલથેલો હાથની પંખા
બહાર કાઢ્યો અને પછી આનંદિત યદ્ય એ બોલી બેઠ્યા:
'વાહ, તેતર ને નંગલી કબૂતર છે ને શું ? બે હરિયાળ
પણ છે. આ બાજુ ધણાં હરિયાળ દેખાય છે.'

મેં બોલ્યું તો તદ્દન શિશુસહજ અકૃત્રિમ આનંદ એનું
મોં મરતી રહ્યું છે. આત્યાર સુધી અમારી વચ્ચે ને એક
અંતર રહ્યું હતું તે જાણે એકદમ દૂર યદ્યગયું. (પૃ. ૫૦૩મે)

તારા તથાપિ વિરહે કવિરાજિ પડયો
આ લોક ને પર તણે કંઈ ખેલ જોયો.

શ્રી: નિરખતાં સુરતી રસિયા તણી
વિરહિયું કવિની કવિતા સુણી,
અનખ ઉત્સુકતા મુજને યદ્ય,
પુરણ છન્દ સુણાવ કૃપા કરી.

કવિ: શ્રીકન્યકા આપ ન, હું મનડ.

શ્રી: ના ના, ખરા રસિકવદ્ધે છે વિરાગી.

કવિ: રાગી, છતાં, તમ તણે, નિરખો કૃપાથી:

શ્રી: કન્યાનતે ઇવનબોલ આપ્યો!

કવિ: શ્રીકન્યાનત તાઢકે, વિરહિયું મારું સદા ચે રહ્યું,
જનની આ ભવ નાચરી વરણું ઘું, હું ચીતણી તણા,
માઈને રિઝવી ભવાન્તર-સખી, સાંખ્યું ન માતે ફરી,
માઝી એક જ પાત્ર આપિ તણું આખે અરે છે ફરી.

પૂર્વે ઘું, રમર, કન્યકા સુતિભાતી થીપુંજ રાત તણી,
શ્રીમાલે પ્રભુ એ મુંઝાવ નિરખી કન્યા અને અમુદ,
ના આરોહણ કુંગેભાવલ પેરે પથ્યા નિતા કોઈનું,
ને ના રાજકુમાર કોઈ વરતી શ્રીકન્યકા ચીવને.

ને હું નામકુમાર! શિવિપપતિ શો, જોઇ રીઝી ઘું હની
મારે શિવ, બને રમેલ વિધિએ ને શિવિપના દેહનું,
કોમાંથી ફરતાં નદીતટ વિષે તે નાચની ખીલમાં
લીલા કેવી થઈ મારાં મલકતા નેના અને જોખની!

તારાં એ નયનેા વરયાં હૃદયની જાડાણમાં તે પછી
મારું મારકે મધું પિલા તવ કને, પાણું કિધું યુક્તિથી
માઝાએ, તવ આ મુઠી હૃદયની તંત્રી વિખેરાઈ ને,
સ્વામીશિવ, વિરાગિયાગિ બનિશો આ અમુદારવ્યયનો.

શીપુંજે જગમાં પડેા બનવિયો "ને જાર પાને થઈ
નાથે અમુદ નાચને નમ રૂપે, તેને વરે કન્યા
શોનેવા મમ," એ સુણી વિરહિ આ કસાદરી પ્રેરિત
શિક્ષી અમુદ-અદિ પાત્ર રચવા પાઉં ફરી હું થયો.

ખારે કેડી બિહટ ગિરિની ભણતો હું હોતો તે
સાધું સાથે—

શ્રી: વિરમ; ગઈ ચિત્તમાં પૂર આવે:
તણું માતે-કળગરવિલી-નાચનેા પુત્ર આ તે;
મૂઝી જોણે સમયઅખિ: "કાલ સુયોદયે જ
કન્યા મારી વરણું કરશે પાત્ર પૂરી થશે તો."

કવિ: ને આખી એ રાનિમર હું વેગ પાગ્યે અપૂર્વે,
ભડુ ભણે તવ નયનનું! મારું પૂરે થયો આ,
ને મારી ચે વિરહરજનિ રાત આ સાથ પૂરી!
ને શ્રીકન્યાદરશનું કૃપા સાથ ધારો મને-તો.

એ ધ્યાનમાં રવર કહે; ઇચિયું પ્રભાત ?
ના ના નિહંગ અહુલું રવળું હશે કો;
ના કુકુદી-રવર ખેરો, —હનિ પાત્ર બાઝી,

ને આ કૃપાં ગદનમાં હુણતાં જ નેહ—
શ્રીકન્યકા અજલે જગતી રથમાં.

શ્રી: ને હું સ્વયંવરપદ વરમલ લાવી,
કેટ સંધર્ષે તવ, અમુદમાનેશિક્ષી!
માતા તણ ગિરિઅર્ધા અર્ધે વાસધીધો,
ને કન્યાકાનત લઈ ભવભેખ લીધો.

[કરણી ચઢતી કવિ-બાલમાં,
નયનેમાં નયનેા હતે જ'દાં;
કલમ દાઘ થઈ સરઝી પડે.
વિષનું પાત્ર ફરી મુખને અરે
નવ અરે, તર્લિ યોગલિ કન્યા
કર તણી વિનળી સગ પાત્રને
રેપરશની વિષના, હસતી જરે
નમવતી લઈ પાત્ર કરે કહે:]

શ્રી: અમુતપાન કરો કવિ એકલા!

કવિ: વિષનું પાંન કરે કવિ એકલા;
કવનથી પણ ને નિરવાય ના
વિરહકુંખ અનન્ત ભવેભવે!

શ્રી: આ પાત્રને મુખ અરે કવિ આપણાં બે
એમાં ન બન્યન મને ભવ આ વિષાતા,
એકે રૂપદા રહિ મને નહિ લોકમાં આ
એ સાથ આ નવ છુટે, પ્રેરતાં સરીર!

શ્રીકન્યકા તણું સરીર વિશીન પાગ્યું,
આ દેહનો પણ ધરો વિલયાન્ત એવો,
રોની કરે! ભવભવાન્તર એખના છે!
રોની કરે! રતિ તવાન્તરઆતમની છે!

કવિ: તારાં સમાગમ સદા મુજ એખના એ,
તે વૃત્તિ તો ન મુખને કદિ ચે થવાની,
ઘું કન્યાકાનતવતી મતમંદિલી ઊં,
તેથી ભવાન્ત કરવો કવિને લલકે.

શ્રી: શું એટલી ટુલ રહી મુજની રૂપદા કે ?
શું એખના પુરિ ધરો ટુલ એટલાપૂરી ?
હું કન્યાકાનતવતી મતમંદિલી ના;
આનન્દમાં કવિતણા મત નાન્તરાય.

મારે હરે પણ રહી કવિ, એખના એ,
તારો સમાગમ સનાતન હરણી હું;
એને વિશેષ કવિ અન્તર તાઢકે ઘું
રોની ખરેખર કવે ટુલ એખના છે!

કવિ: આ છે બધી રાખની ભજ એ સખી;
હરો જ ને નકીર નારા પાગરો,
એને વળી શાશ્વત ને સદા રહે,
વરે કયું દિપણું જ તે વિષે!

શ્રી: મને કવે બાસઘું એનું કાંઈ ને
ત્રિભું હરો મેઘન આપણું કયું ?

ખરે કવે! નશ્વર શાશ્વતે નહિ
વસે જ ક્ષિત્ત્વ, વસે કહાં ગિત્તે.

રૂબે જ શાશ્વી પશુ કોઈ આપણો
પુરાણ કો અંખન આપણું નહિ ?
તુલીય કોલું કંઈ છે જરૂર
અમેદ ન્યાં સિદ્ધ નિરન્તરાય.
સદૃષ તેથી જ સનાતનત્વ,
ચિદ્રૂપ આનંદમયત્વ તેથી.

[નિહાળતાં નેણુ લસંત આદ્રેતા,
વિચારતાં નેણુ તણી ગથીરતા,
અગ્રાધતા પ્રેમ તણી વિલોકતાં
શ્રીકન્યકાનયનગાં કવિમૂઠયાતાં.]

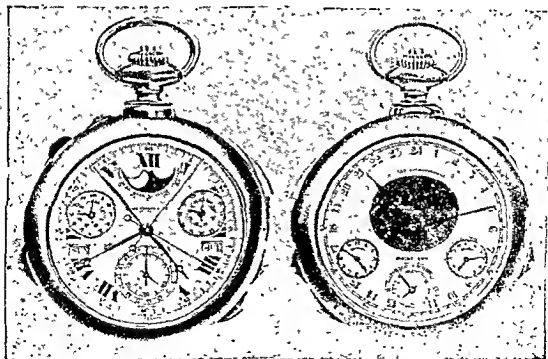
શ્રી: ચિત્તિસરૂપ નિહાળી શકે અને,
રસિકવહ્નિભરૂપ વિહાત્ય ઘં.
ચિત્તિસમાગમગાં રતિ પામશે.
સકલ પ્રેમ સમાગમ ત્યાં દશે.

[ગરજના મુખમાં અસૂતત્વ એ
મત બધાં હર હુંપદ સાંકળી
પણુ નથી કવિને મુખ છે કમું
વિષમ મંથિત એમ છુટી રાખી.]

કવિ: બધે રહ્યું સત્ય, કહે જ નેમ ઘં,
અને પ્રિયે વેદન તાલકે ખરે,
ન અન્ય વેદું, પણુ એક ભણુતો
લહી ન જ દેહ વિષે શકું પ્રિયે
અનન્ય નિર્વાણુ—વત્તું થ દેહ તે.

['નહિ નહિ' વડતી રહી કન્યકા,
કવિ ન તે અકવિત્વ સહી શકે,
વિરહ દુઃસહને ભુલવા કુરી
ગદનમાં કવિછવ હુખી ગયો.]

શ્રી: અરે આ મું' આતાં હૃદય કયમ કાકવિકત કુરી ?
પ્રિયાધાવાની એ શમિત નહિ દિવ્યા કયમ બને ?
કવે એ ક્યાં શોધું વિન્નન વનના હું વિહગને ?
હુરે છે દંભીરી ! વિરહ નિરુચે ઘં કુશળ છે.



અને બાલુથી જોઈ શકાય એવી એક અદ્ભુત ધડિયાળનાં એ બંને પાસાં આ ઉપર આપ્યાં છે. ડાબી બાલુ
દર્શાવેલી તેની એક બાલુ પર કલાંક, મિનિટ અને સેકન્ડમાં વખત જણાવવા દેખાતં પાર, મદિનેા, ચન્દ્રની
કળાઓ તથા ધડિયાળને ચાલી આપવામાં કેટલો વખત બાકી રહ્યો છે તે પણુ બતાવે છે. વળી તેમાં કલાંક,
અરખા કલાક તથા પા કલાકનાં પણુ દેખાડા પડે છે ! જમણી બાલુ બતાવેલો પાછલો ચંદ્રો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત-
નો વખત, તારાની રિયતિ પરથી થતો વખત (Sidereal time), તથા સાઈટીરીઅલ અને રેટર્નડ ? શાધમ વચ્ચેનો
તફાવત પણુ બતાવે છે. તેની વચ્ચેના કાળા વર્તુળાકારમાંનાં સફેદ દેખડાં ન્યૂ યૉર્ક શહેર પર ઋતુ પ્રમાણે
તારાઓની રિયતિ દર્શાવે છે. આ આશ્ચર્યકારક ધડિયાળ બનાવતાં વ પર્થ થએલાં. (નૅશનલ ન્યૂચાઈક મેગેઝીન)



શેખર
પ્રો. યશવંત શુક્લ એમ. એ.

મારે સાથેના મારા સંબંધ એના પહેલા જ અંકથી બંધાયેલા છે. આજ સુધી અનુભવ રહ્યો છે. મારા માગની સાથે જીવિકા લાવ્યેલીમાં 'કુમાર' આવતું એટલું અંક મને અંક રમણ છે. એક મેં તે એના છૂટક અંકો (અને ફક્ત એ બંધાયેલા ફક્ત એ બંધાયેલા) મારા માગની રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાના આચાર્ય અને કરમરી કરમરીને ગાંધી મેળવીને વાંચી દોવાનું યાદ આવે છે. 'કુમાર'નો પહેલો અંક બહાર પડ્યો ત્યારે તે હું આઠમ વરસનો હોવાનું અને એમાં પ્રસિદ્ધ થતા બધા પ્રકારના લેખો સમજાવના અને આરવાદવાના મારો અધિકાર પણ નહોતો; છતાં મને આચાર્યે યાદ આવે છે કે હું ખૂબ બેઠકથી, ખૂબ રસથી વાંચી શકાય એટલું બધું વાંચતો, પણ હુકમના હરતો અને પછીના અંકની ઉત્કૃષ્ટતાથી શરૂ થતો. એકે જ નિરાશ થયા પછી, 'કુમાર' હાથમાં આવ્યું હોય ને વાંચીને તરત કન્યાશાળામાં પરત કરવાનું હોય એટલે વર્ગશિક્ષકની નજર ચુકાવી પાડી તોયે 'કુમાર' રાખી એ વાંચી લેતો એ પણ આચાર્યે યાદ આવે છે. એનાં બીજા રસપ્રદ અંકો સહિત એની પ્રાર્થનામયતા પણ મારા જાલમાનસને ખૂબ આકર્ષતી હતી. 'કુમાર'માંથી પ્રેરણા લઈને સ્વચ્છતાના વિદ્યાર્થીઓનાં ધણી હરતો સિખિત સામયિકોના અનુભવ થયા હશે એમ હું માનું છું. આરિક વર્ષની હમરે નિરાશ થયા મારા કોલસાથી ને ઉસાહી ગિત શ્રી. મહિંશાક વાળદના સદાકારમાં 'બાળપુરુષ' કરીને એક હરતો સિખિત અમે બહાર પાડ્યું. શરૂ કરેલું તેમાં તો અમે સીધું 'કુમાર'નું જ અનુકરણ કરતા. 'કુમાર'માં આરિકના અંકોમાં પહેલે પાને પ્રાર્થના આવતી, તો અમે પણ પહેલે પાને પ્રાર્થના ચૂકતા. બૂલમાં ને જુલમાં ને નેડકણી મારે હાથે નેડાયા છે, તેમાંનું પહેલું એક પ્રાર્થના-ગીત હતું. આરિક આરમપુરણ 'કુમાર'નો મારા બાલ્ય પર થોડો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ હતો તે દર્શાવવા આતેષ્યું છે.

એનો અપ્રત્યક્ષ પ્રભાવ પણ ધણી જ હોવો એટલો. એમાં એના 'ગિનલસ' વિમાગના કિશોર વાયકો સાથે તેની સીધી વાતચિતની દબે ને લખાણ કરતા, અનેક નવી જાળતો પ્રત્યે, અનેક હતોંઓ પ્રત્યે ધ્યાન એવતા; અને સારી ટેવો હદ થાય તે માટે ને સુક્રમ વિવેકપુત્ર સુચનાઓ કરતા કે આપતવચનો ઠાંકતા, તેથી અંતર્દર્શન કરવાની કેટલી જાણી સુવિધા થતી તે પણ આચાર્યે મને યાદ આવે છે. મારાં ક્યાં ક્યાં વિચારવલણો પર 'ગિનલસ'ની મુદ્રા પડી હશે તે હશેવું સુરેક છે; છતાં એ પડી છે તે વિષે મને શંકા નથી. બીજી પ્રભાવે ધરવાની એ એક સંકલ્પપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હતી. આચાર્યે સામયિકો પ્રભાવે રચના કરવા માટે અનેક મુશ્કેલી શાળામાં નેવામાં આવે છે, પણ પ્રભાવે ધરવાને, પ્રભાવે વિચારવલણો લખે યોગ્ય હાથ નાખવાનો કેમ પ્રયત્ન નહોતો (કિશોરબર ૧૯૪૮)

હરતોં હોય, તેનો આચાર્યે પ્રસંગોપાત મને વિચાર આવે છે. ચોતાના અધિકાર વિષે એકાદે સંદેહ હશે કે એને એકેશન બહારનું અણતોં હશે? મને તેમ, પણ પ્રત્યેક જગાને પ્રભાવકરની પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે જ, અને કોઈ કે તે એ કરવી જોઈએ. 'કુમાર' એ કર્તવ્ય બીજાથી બાલ્યવતું રહ્યું છે.

'કુમાર' એટલે જુનું શાસ્ત્રનું કોખાર્ય એ અર્થ એના તંત્રવાદોએ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કરી રાખ્યા હોઈને, હેતુ પૂર્વક એ લેખની પ્રભાવે ખાસ માસિક બની રહ્યું હોવાથી, અને મારે પણ એક અનુભવમાંથી બીજામાં સંક્રાન્ત થવાનું પણ અનિવાર્ય હોવાથી, જુની જુની અવસ્થાએ 'કુમાર' પ્રત્યે મારે જુની જુની દિશાએ નેતું પ્રાપ્ત થયું છે. છતાં સર્વે જ અનિવાર્ય પરસ સુધી તે સમય જનને 'કુમાર'નાં અંકો જીવે એટલું હતું. કાવ્યના, ગદ્યના, હતિહાસના, પ્રવાસના, ચિત્રના, સાહસ અને આદ્યુત રસના, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના, વસ્તુ ચરિત્રોનાં હંધ કેટલાયે સંદર્ભોથી મારી ચેતના પુલકિત તો થતી જ, પણ ક્યું સરખવામાં મેં પ્રવૃત્ત થતી, એ 'કુમાર'ને પ્રતાપે. મારા જેવા કેટલાયે અજ્ઞાત 'કુમાર'લક્ષી પડ્યા હશે તેની સંપાદકોને કેમ ખબર પડે? છતાં એના આરંભથી મારી તે પચીસ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન કિશોર ચિત્ત પર 'કુમાર'નો કેવો પ્રભાવ પડતો રહ્યો છે તેને એકાદ નમૂનો રમી કરવો એટલો એમ માનીને આટલો વિસ્તાર કર્યો છે. ચોતાના કૌતુહલે વળી ગયાં હાથ પાછો પહેલેથી જ 'કુમાર'માંથી દીધેલો, તેથી જ આ પ્રકારનાં ઉત્તમ પરિણામો એને હાથે સંપાદન રહેલાં એમાં શક નથી.

'કુમાર'નું અવતરણ પણ ત્યારે થયું એટલું હતું ત્યારે જ એકાદું નહોતું ને નહોતું એટલું. ૧૯૨૪માં એનો પહેલો અંક પ્રગટ થયો ત્યારે ગાંધીજીને દેશમાં, અને ખાસ કરીને અમદાવાદમાં, આવ્યાને લગભગ દરદી ગીતના ઓળંગો હતો. ગાંધીજીએ સમગ્ર પ્રભાવે ચોતાની કાર્યકારકિર્દી અને ચોતાના આદરોથી વિચારની કરી મૂકી હતી;—વિચારની જ નહોતી. આચાર્યની પણ કરી મૂકી હતી. પ્રભાવે ચોતાના અધિકારો અને કૌંચ વિષે ભ્રમ થાય અને સ્વમાન ખાતર લીધે એ મંત્ર પણ ગાંધીજી દેશને આપી ચૂક્યા હતા, એટલું જ નહોતું, ૧૯૨૪ મુઘીમાં તે અરુપરથતાનિવારણ સુધારો ચોતાની મુખ્ય કાર્યક્રમ પણ દેશ આખા પરી ચૂક્યા હતા. દેશની પ્રભાવે એમણે લઘુતામાં પણ દોરી હતી અને પોતે લિટિરા રાજની વફાદાર રેવત થવાનું માંડી વાળીને અસહકારી બન્યા હતા. પ્રભાવે એમણે સહન કરતાં, વફાદારી વરતને ધરતા, અને એ રીતે અજવાન તથા નિરુપદી જનવાનું,

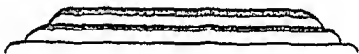
દશાન્ત પૂરે પાર હું હતું. આથી પ્રભુ ધીમે ધીમે ફરીને પ્રગાદ અને બીરુતા ઊઠતી નતી હતી; એકે ઓનો સંસાર દૂર થયો નહોતો, અપરિચિત પરિણામોના ભય પણ એને ઊઠાડતો નહોતો, કાર્યપદ્ધતિ અને તેની પાછળની દૃષ્ટિ પણ એને બારબાર સગમતી નહોતી, અને કૈંયની દિશાઓ પણ એને સ્પષ્ટ સૂચતી નહોતી. છતાં બિહિરા સહનતને સેવનાએને માથે ખીલેા ઠોકરો નથી, એને આઘાત આપી શકાય એમ છે, એની સામે વળતઆવે લડી શકાય એમ છે, ને આપણામાં હીર હોય તો એને ઉપલાવીને સ્વરાજ પશ્ચુ હાંસલ કરી શકાય એમ છે એવાનને પ્રભુમાં ધીરેધીરે ઉદય થતો આવતો હતો. એ કાળે 'કુમાર'નું અવતરણ થયું. પ્રભુની દીર દેવવર્ણનું કૃત્ય બાજે એણે મળયૂથીમાં ન વોલ્યું હતું. એ માટે એણે ઊગતી પ્રભુ પર ન નજર ફેરવી, એને પણ કાળજળની ન પ્રેરણા મળ્યું ને?

પણ 'કુમાર'ને લક્ષ્યક જીવાનિયાઓની ફેર ન લગી કરવાના મનસૂબા નહોતા. હાથમાં હાથો બાજે સાલીને યતનને થોડે બેઠેલા, પૂઠા પર દર મહીને ઝંખતા કુમારની મુખમુદ્રામાં સીંચે સાથે સંરક્ષકની જે સુકુમારેખા વરતાય છે તે બૃહદા જેની નથી. સીંચેની સાથે જ્ઞાન અને અભિનત આચિત્યનો પણ એને ગોળ મેળવેલો હતો. એને જ્ઞાનવાન, આચિત્યવાન, વીર્યવાન તેજસ્વી નવયુવકો પેદા કરી દેશની સિક્કવ પલટવી હતી. વિસાલ યેતરમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતાં ગાંધીજી ને કરી રહ્યા હતા તે ન સુજાતના વિદ્યાર્થીઓના સીંગિત સેત્રમાં વાજ્રમય-સાધનથી 'કુમાર'ને કર્યું હતું. આ દુલ્લા નેગને વધારે પડતી લાગે, તેમનેહું 'કુમાર'ની બની કાઉહામાંથી 'ગિનલસ'ને 'માધુકરી' એ બે વિભાગો નેહ નવાની વિનંતી કરીશ.

ગાંધીજીએસૂતા નગડોલા દેશે આવસ ગરકી હાથા થવાનું હતું તેમાં તો પ્રભુની નસનસમાં દેવો હાસાદ બધાંથી મએલેા કેકલા ગુજરાતની ન વાત કરીએ તેવાપ્રીય શિક્ષણ માટે રથલેરથલે પ્રબંધો થવા લાગેલા, રથલેરથલે યુવક મંડળો રથરાવા લાગેલાં, બાંધાગપ્રવૃત્તિ, કાંતલુ, રૂક્ષાતેપણ, આગમકાંદાશ, રાવિસાળાઓ આદિ પ્રવૃત્તિઓ રથલેરથલે સરુ થઈ ગએલી એટલું ન નહિ, પ્રભુ પર દેલ કે દુકાળ જેની આપક આપતિ આની પડે ત્વારે પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકીને સૂતિથી આપદ્મસ્તોને કમારવાની એવાર્થી ગતોદશા પાજુ રચાતી નતી હતી.

આ ન સમયમાં, એને આપણે સામાન્ય રીતે નવી કવિતા કહીએ છીએ તેનો ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય થયો. ગાંધીજીના પણ, પોતાના વિચારો પદેપદ પહેલેલા કરવા માટે લેખન પ્રવૃત્તિનો આશય, જેમ આદિકામાં તેમ અર્દા પણ, લીધા વિના પ્રદેશ થયા ન હોતા. પોતે સગમ જીવનના વિધાયક, કોટલે

જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેકનેક વિષયો પર એમને લખાણ કરતું પડતું. અને સાચાની બેલી રૂઝવાસક, વળી આદિક, કોટલે પ્રતિપક્ષીના વિચારોનો પણ મુઠતાથી આદર કરી એની છાજાવટ કરતા. આથી એમની આસપાસ લગભગ કોટિના ચિન્તકો, સાધકો ને લેખકોનું એક મંડળ નેગનું ન રહેતું. એક પ્રોત્તી વાકુભયપ્રવૃત્તિ એમાંથી વહેતી થઈ અને એનાં મુખવિભાગો રૂપે ગાંધીજીના અનેક ગ્રંથો નેમ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા, તેમ કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મરાઠવાળા, મહાદેવ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, નરહરિ પરીખ, જુગતરામ દવે વગેરેના પ્રતીક્ષુ લેખો પણ પ્રભુને મળવા લાગ્યા. મુક્ત, પ્રાણવાન, આચિત્યશીલ પ્રભુ સર્વભાગી દૃષ્ટિથી લખાયેલા આ લેખોથી નિઃસંક પ્રભુને પોતાના આત્માની ઝાંખી થવા લાગી હોવી નેહજે, એનાં વિચારવલ્લો યકાયાં હોવાં નેહજે, કેમકે નેઓ ગાંધીજીના સીધા એતેવાસી નહોતા તેવા લેખકો ને કવિઓની વાણીમાંથી યજુ આ ન પ્રકારના ભાવો નીતરતા દેખાય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, દેરાજી પરમાર, ચન્દ્રવદન મહેતા અને પાછળથી ઇન્દુલાલ ગાંધી તથા મનમુખલાલ ઝવેરી, નેમનાં કાળે 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેઓ આ ભાવો પોતા પોતાની રીતે પ્રાતા દેખાય છે. છેક પાછળથી, પણ '૩૦ની લડત પહેલાં અને તરત ન પછો, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, તથા સુન્દરજી ને કમારીકર નેખી 'કુમાર'માં ઝખકયા માટે છે.



કુખની કથા*

અગ્રપ્રક.

વાણી નેમ મહારોમા અપે છે મૂઠ અયંને, તેમ રોઆવનું રીકું સિંધોધાન સમયને.

હારો ને બારસાઓનાં ધોમાં પથ્થર-તોરણો મહોં કોરલ ને' દોઢો જ્ઞાનપુંજ કુરાનનો.

બીજીઓ, બારીઓ, અખાં, સમ્રાટો પાયતજના સૂતાં તોં આં નિદ્રામાં બૂલી સંસારી આપદા.

પત્રીતો એક બૂલામાં કથાએ સુપ્ત સીંચંની, બીજો સોનદયં લેકું'લું નિસાસા કાળના વણી.

એકે રોશિવધી રંચી પૂચ્છી પાક પુરાણની, બીજીએ આંદોં બૂકેલી રંગેલી પાની જોધીગી.

અસપી કોતર્યાં કાન્તે કાષાર્તાં દાડપિનદો, રિમતે સોદાગળાં રીધાં સીએ પદસરોવરો.

કમો કેરી ક્તારોમાં ભેદ કામિની-કાન્તનો, હલિએ પારખી લીધે રંગ સાર-પ્રસાદનો.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પાત્રે તેો નવું કાનૂન ગોઠું ગોઠાવુ આનું હોય એમ લાગે છેને 'કુમાર' એ મુશ્કેલી કાનૂન ને ચિત્રન ન માસિક ન હોય એવા આભાસ રચાય છે. દેશપ્રેમ, દેશદાઈ, રાષ્ટ્ર-તતા અને માનવ કલ્યાણની ભાવનાઓની એવી દેવચહેરા થયે છે કે 'કુમાર'ને આરંભે ગંધુર ઋતુ થીતો નિયમિત આ-પનારા મી ત્રિભુવન વ્યાસ નહિ પાછળ નેખાઈ ન્મય છે. એક નવો જગાનો આવ્યો હોય, નવી ન દુનિયા પેદા થઈ હોય, એમ આ વખતના 'કુમાર'ના અંકો ભેટાં રમક લાગે છે.

આ નવું વાતાવરણ સર્જવાનો થોડાકે મશ તો 'કુમાર' ને ફાળે અચૂક જવો પડે ન, અને એ વાતાવરણને નીકરપણે પોષવામાં, સમાવતર ઉઠાડવાને તે નેતરની વિચારસમૃદ્ધીથી એને પ્રોત્સાહન આપવામાં, એની દરોજમાં બિંબ રહી શકે

રજત જ્યંતીએ 'કુમાર'ને

પરંપરિત સંપ્રેયા-

તારે અંધ કરી અસતારી પલપલ પરિચાણે માંડયાં, વ્યથા વિચારણાં જેવા ધરના નાનકડા ખૂણા છાંડ્યા,

નમ્રો ને પત,

સાગર ને રણ,

વલુકેડી આજુબજુ પુરખો;

નીલ અગન

નક્ષત્રો ને ગણ

કિરણોના પાલવ ચૂમ્યો;

સાદસ ને શમણને સંગે, ગરુડાશરી રમણને રંગે,

રસેશરી રંગતો માણ;

પુષ્પમુકુતને કામળ એંગે, પ્રમલ ગાધુર અંતર ઉઠંગે,

ભાવ મધુર કરતો નાણ;

પદમાણુની સૂક્રિય વ્યંજના છાની પડે તારે પરખી;

વિરાટની ન્યાયિત વિસ્તરતી દુનિયાં શી નિરખી હરખી!

મહન નિશ્ચનાં ગટ રહસ્યોના પથ દો તારો પાવિત્ર!

અરણ્ય અંધ પ્રગટી પ્રજ્ઞાની પરમ કથા ઉત્ખનનમાંથી.

સારક માંડ્યે

અનુસૂત રાતો 'કુમાર' એ દિશામાં આરે યુદ્ધસાઈ એકાં છે. ભારતીય પ્રાચીન અને અર્વાચીન ચિત્રકલા, મૂર્તિવિધાન ને રચાપત્યકલા, ભારતનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સૌંદર્ય-કામો તથા તીર્થકામો, ખાતરીની ખનિજસંપત્તિ, ઇવનનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં ભારતવાસીઓએ જે ભલે લી સિદ્ધિઓ, આ સર્વનો પરિચય કરાવી કરાવીને દેશવિશેની મમતા, ને આદર-ભક્તિ 'કુમાર' કેળવી છે. 'કુમાર' એ બધાંનો પરિચય કેવળ શબ્દોથી કરાવ્યો નથી પણ ચિત્રોપાધીએમાં મૂર્તિ કરી છે. વસ્તુ-નો તલસ્પર્શી પરિચય એ 'કુમાર'નું લક્ષણ છે. દેવવાસનાં ભેન દહેરાં હોય કે મેકેટિરાનું સૂર્યમંદિર હોય, કાચકેટનું સિંહપ-હોય કે ભુવનેશ્વરની પાર્વતીની મૂર્તિ હોય, કનિષ્ઠની પ્રતિમા હોય કે ભુદની મૂર્તિ હોય-સર્વના પરિચય દ્વારા વાચકના ચિત્તનું સમસ્ત દેશના ઇવન સાથે અતુલસંધાન કરવાનું હોય તેની ચોખ્ખા 'કુમાર'ના કુશલ સંપાદનમાંથી વરતાઈ રહે છે.

પ્રાચીન-અર્વાચીન કલાના નમૂનાઓ દ્વારા કલાદૃષ્ટિ ખો-લવાનો અને દેશપ્રેમ જન્મત કરવાનો ભેરડો ધર્મ જેવો 'કુમાર' બન્યો છે તેવો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ પણ સામ-યિકે બન્યો છે. ત્યાં એ ખરેખર ભ્રમણી પ્રભુનું માસિક બની રહ્યું છે. અને ભ્રમણી તે કેવળ વચ્ચેદૃષ્ટિએ જ નહીં, પણ રિષિતિ-ની દૃષ્ટિએ પણ ખરી. આને પણ આ સુવાચ્ય, રસિક, બોધ-પ્રદ-લેખી અને તે વચના વાચકના ચિત્તને આકર્ષવા સમર્થ છે.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી સારો દેશભક્ત મથા હતો, બધે જ માંધી છતો મંત્ર સંભળતો મથા હતો, અને બધે જ અજ્ઞાન તથા પરચક સામે લડત આરંભાઈ મૂઠી હતી એમ માની લેવાનું નથી. દેશ ધીમેધીમે ભગતો હતો, આંખો ચોળતો હતો, બહાવક ભેતો હતો, ઘોડું સમજતો હતો, પણ સમજના મથતો હતો, સમજવાથી અને નહીં સર્ગ-ન્યાયી પરિણામોની કલ્પના કરી બીટો હતો. યુદ્ધભીરો પછી મદ હતી ને નાની રેલા ભેર કરતી હતી, અને એ કારણે બધી દિશામાં પૂરપાટ દોડ મેલવી એ અશક્ય હતું. પણ જેઓ-એ દેશને જગતવાનું ચોતાનું કલંબ માન્યું હતું તેમની મદા અને તેમની અસર અનુભવી હતી. અપાર ધૈર્ય, કઠણ અને મમતાથી તેઓ જ દેશભાવનાને ફેને પિછાનતા હતા ને તેનો કલ્પાર કરતા હતા. એક પ્રકારનો નાનુક સમભાવ આ આખી યે પ્રવૃત્તિમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. 'કુમાર'ના લંબોને મિનિલસમાં વાચકને ને અનુનય કર્યો છે, શુભ સંકલ્પો કરી ઇવનમાં ચરિતાર્ય કરવાનો ને આમલ કર્યો છે, ધૈર્યની ને અગ્નિ કરી છે, સદાનુકંપાથી ને બોધ આપ્યો છે તેને પેલા વ્યાપક સમભાવનો જ એક મંદિર ગણવાનો છે.

આ પાંચિક વર્ષના આગામાં આરંભની મુશ્કેલીઓમાંથી આમે ફરીને 'કુમાર' રિષર, રમરમ અને પુષ્પ ધર્મ દેખાય છે. થોડે થોડો ને ઉપકુંડપકું કરી રહેલો કુમાર હવે જુવાન બન્યો દીસે છે. અને ભરપૂર આત્મપ્રજ્ઞાથી ચોતાના અંધને એકી થવાનીને કહેવા છે. આરંભ કાળમાં નાણાંએથી મુશ્કેલીઓ પણ 'કુમાર' પૂરતી અનુકૂળતામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. એકે નવ-ઇવન મુદ્દલાલ્ય ચોતાની મુશ્કેલીઓને કારણે બીજે નવ પર્વે 'કુમાર' ઇષવાની ના પાડે છે, તો 'કુમાર'ને (અનુષ્ઠ. પા. ૫૭૭)

વિપ્લવવાદીઓમાં લખેલા એક ગુજરાતીનું પહેલી જ વાર પ્રકટ થતું આત્મકથન



બા પુનું મૃત્યુ! એમના ખૂનની વાત સાંભળીને આખું અસ્તિત્વ અવાક ગની ગયું હતું. પણ મૃત્યુ વળી ત્યારે પહેલી લાગણી એ થઈ કે બાપુને જાણે મેં જ માર્યા. યુનેભાર હૃદય ખૂની ઉપર આકળું થવાને જાહેરે અંતર્મુખ થઈને સમસમી રહ્યું. ગાંધીજીની હત્યા કરનારે તો આખા દેશના હિંસક વિચારોનો પાગલ પ્રતિનિધિ હતો, અમરતાનો અન્યથા અગ્રાની હતો. આખા દેશની ખરાબીનો એ સંવાદક હતો. એટલે હું પણ નૈતિકરીતે બાપુના ખૂનમાં મંડેલાઓનો લાગ્યો. આ લાગણીના જન્મની સાથે જ રમરણીનું આક્રમણ શરૂ થયું. સત્યના એ સંત સેવકને ક્યાંકયાં અને ક્યારેક્યારે જાકારો દીધો છે એની નોંધ અંતરે કરવા માંડી. અહિંસાના એ આત્મવીર તરફ સ્વર્ગ્ય ને પામરતાએ કેટલી બેવકાઈ બતાવી છે એની કરણ લાગણીએ વિકળતા વધારી દીધી. આત્મનિરીક્ષણની અંતરયાત્રા શરૂ થઈ.

રમરણીનો ઢગલો ફેફાળવા માંડ્યો. એ ગર્ધાંભીથી એક રમરણે મારું ગળું પકડ્યું. બેપરવા બનીને પાછો ઢગલો ફેફાળવા માંડ્યા. પણ મારું જીવન એ જ રમરણે પકડ્યું અને મારી દષ્ટિ સામે એ આખો પ્રમંથ આબેહૂય ઊભો થયો.

અંતરદેવતા

• **ઓ** ગાણીસન્નીસ વરસ પરની વાત છે. બાપુએ ત્યારે 'જંગ ઇન્ડિયા'માં એક નોંધ લખી હતી એનું રમરણ છે. એમાં દેશના ક્રાંતિકારી પક્ષને વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે એક વર્ષ સુધી તેઓ કોઇ પણ હિંસક કૃત્ય ન કરે અને પોતાની અહિંસાને બરાબર સંપૂર્ણરીતે અજમાવીને અસરકારક બનવાની તક આપે. મુલકના વિનમ્ર સેવક તરીકે એમણે એટલી બીખ માગી હતી. સંતનો અવાજ હતો. એમની ચાચનામાં પણ આરા ભાળીને બાપુને વચન આપવા સરદાર ભગતસિંહ લાહોરથી દિલ્લી યઈને ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. એક સમી સાંજે આશ્રમની પ્રાર્થના પછી હું બાપુને એકલો હૃદય-કુંજમાં મળ્યો અને કાનમાં ભગતસિંહ આવ્યાની વાત કરી. બાપુએ સૌને જાહાર જવાની આજ્ઞા કરી અને એ બે જણનું મિલન થયું. મારી પાસે એનું વર્ણન કરવાની શક્તિ નથી. ક્રાંતિકારીની નિષ્પાક્કસ વિનમ્રતા અને આત્મવીરની અખૂટ વલ્લભતાનો એ અનુભવ સુમેળ હતો. વાતચીત થઈ રહી. બાપુને વચન અપાઈ ગયું. અમે જાહાર નીકળ્યા. બાપુએ મને પાછો બોલાવ્યો. એમના ચહેરા ઉપર સખત મગમગીની હતી. પણ સ્વસ્થ સ્વરે એમણે મને પ્રશ્ન, 'તમે પણ એ પક્ષમાં છો?' મેં માથું હચાડીને હા પાડી. અસત્ય બોલવાની મારી

મગફર નહોતી. બાપુના મુખ પરનો વિપ્રાહ ઘેરા થઈ ગયો. આખો ઊંડો ઊતરી ગયો. હોઠ બીડાઈ ગયા. મને થયું કે જીવું બોલીને બાપુને સંતોષ્યા હોત તો સારું હતું. પગમાં પડ્યો, ચરણરજ લીધી. પણ બાપુ મૂકા હતા. એમની આરાધના ના ગળી. મારું આખું અસ્તિત્વ ગમ-ગીનીથી દૂર થઈ ગયું. યુનેભારની જેમ પડેલે મોઢે, હું ઊભો હતો. બાપુના હોઠ ખુલ્યા. અવાજ નીકળ્યો: 'તમને હું મારા કરી શક્યો, પણ મારી અહિંસાના ના કરી શક્યો. મારી એટલી નજાબત. મારી જાડ ઈચ્છા છે કે હું તમને મારી વાત મળે ઊતારી શકું. તમારો રસ્તો ખોટો છે; પણ આ દેશમાં સ્વરાજ્ય સેવા માટે જે કોઈ ખોટો રસ્તો છે તેમાં હું મારો જ દોષ જોઉં છું. એનું કારણ એ જ છે કે મારી સત્યની ઉપામના દર જરાગર નથી. મારી અહિંસામાં દર ક્યાંક ખામી છે. કોઈકે દેકાણે મારી નજાબત બેસી છે. આનો અર્થ એ જ કે મારી અહિંસા દર સો દરનું સંતનું નથી બની. પણ હું એમ કોઈ દારું એવો નથી. હૃદયને વળીવળીને ટદીશ કે મારી અગ્રહિને બાળ અને મારો માર્ગ સાચો દોષ તો એમાં પ્રકાશ મૂક, શક્તિ મૂક. જાઓ, પણ મારાં જાણનાં તમારે માટે ખુલ્લાં છે. સાચા આત્મનું દોષ ત્યારે સંકોચ વિના આવશે.' હું પાછો પગમાં પડ્યો.

ઉત્કલ મન્દિર થઈ આવી કે હાથા માગીને દલી દઈ કે
‘આપું તમે સાચો છો. હું મોગાર છું. દવે એવું નહિ કરું.
પણ મારી કાષ્ઠિને કોઈએ ગૂંચળાવી દીધી. મૂળેમૂળે
હું બહાર આવ્યો.’ એ વખતે આપુના અંતર ઉપર ને
આઘાત લાગ્યો હતો અને એને લીધે એમના મુખ ઉપર
ને રંગ અને વેદના અંકાર ગયાં હતાં તે આજે એવાં ને
એવાં રિચર ફરીને એ જ પ્રશ્ન મને પૂછે છે. અને હું પડેથી
મોઢે અનુત્તર બેનીને જોતો છું.

ઈ.સ. ૧૯૩૧ના શરૂઆતના મહિના હતા. આપુએ
‘નવજીવન’માં બંગલસિદ્ધના સાથી શ્રી સુખદેવ અને
રાગચુક ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો એવું યાદ આવે છે.
એમાં ક્રાંતિકારી પદ્મ ઉપર દેશની સેવા કરવાને બદલે
કુમેરા કરવાનો આરોપ હતો. અને લાગે છે કે આપુ ત્યારે
બોરસદ હતા. હોડ અરવિન સાથેની સંધિના એ દિવસે
હતા. મેં આપુ ઉપર કુસ્તકેપ કાગળનાં ૭-સાત પાનાં
બરીને એક પત્ર લખ્યો. એમાં એમણે લખેલા લેખની
ચર્ચા હતી, એમણે જિભા કહેલા મુદ્દાનો મારી દષ્ટિએ
જવાબ હતો અને ખીલ કેટલાક નવા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા.
હું તો એ પત્ર ટપાલમાં નાખીને દિલ્હી ગયો હતો. પાછો
આવ્યો ત્યારે આપુનો જવાબ આવીને પડ્યો હતો :
ભાઈ કિશનસિદ્ધ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. એમાં હું નવી દલીલ નથી
લેતો. ને વિરોધી તમે દર્શાવો છો તે બધાનો જવાબ
‘યંગ હન્ડિયા’ તથા ‘નવજીવન’માં લખી દેવા અપાયો છે.
એટલે દવે તો કોઈ દિવસ તમે મળો તો તમારી સાથે
આ પ્રશ્નની થોડી ચર્ચા કરવા તૈયાર થાઉં. એવો વખત
જૂન માસ પહેલાં ન નીકળી શકે, દરમિયાન મારી સલાહ
છે કે ને કંઈ હું લખી ગયો છું તેનો ફરી ચિચાર કરશો.
૪-૫-૩૧ બોરસદ મોદનદાસના બે. ગા.

આપુને મળવામાં મને હમેશાં બધા લાગતો. એમની
પામે જુદું જોડાવ નહિ. અને મેં જુદું જોડવાની કસા
ખીલવેલી; અમલના આચરણનું આપું શક્તિ મદદ
વેલું. પણ એના મૂળમાં હતી દેસસેવાની બાવના, માન-
જમીની સેવાની ઝંખના. પણ આપુ આગળ તો સત્યને
કાળે પણ અસત્ય ન જોડાવ ને ન આચર્યા. એટલે હું
હમેશાં એમને મળવાનું ટાળતો. પણ ખીલ જાણુથી
એમને મળવાની ઉત્કંઠા પણ બુદ્ધ રહેતી. આનું કારણ
એ વખતે મારાથી અનુભવાતું બને. પણ સમજાતું નહિ.
આજે એને સમજ થયે છે. સત્ય તરફનો અનુરાગ વખે
છે. અને એ દષ્ટિએ હું જોઉં છું ત્યારે મારા અંતરમાં એ
૩૮૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

વખતે અદિસા અને દિસા વચ્ચે ચાલતું યુદ્ધ હું બહાર
કળી શકું છું. જીવનની સામક સમિતિ અદિસા છે કે દિસા
એ સમસ્યા એ વખતે એટલી બધી ઉમ હતી કે એક
વખત તો હું કાનપુરમાં ક્રાંતિકારી દળની સભામાંથી
સીધો આપુ પાસે જઈને રહી પડેશો અને જ્યારે અંતર
શમ્યું અને હું મો જાનો ત્યારે આપુએ કહેલા શબ્દો બરા-
બર યાદ છે. એમને એમ લાગ્યું હતું કે હું લાગણીવશ
થઈને કદાચિત અદિસાનો સ્વીકાર કરી મદદશ અને પછી
પરતવા કરીને એનું પાલન નહિ કરી શકું. આ દુરિયા-
માંથી એમણે જ મને બંધાવી લીધા હતા. એમણે કહ્યું :
‘જુઓ, તમે શાંતિથી, નિરાંતથી આખી વસ્તુનો અને
વસ્તુરિચયિતો ચિચાર કરો. ધમ્મર તમને સાચો માર્ગ
દેખાડે એવી પ્રાર્થના કરો. અને પછી જ મને ને નિર્ભય
ઉપર આવો. પણ નિર્ભય કયાં પછી તો એનું પાલન
કર્ષે જ છુટકો છે. જેમ તમે અત્યારે ગિરંજીથી લાંબ પાછ
નાખ્યા છો તેમ ત્યારે પણ એવું જ કરવું પડશે. જાઓ,
જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મારી પામે શાક્યા આવડો.’
એટલે પ્રેમના એ અગાધ સાગરને કિનારે જતાં હું
હમેશાં ડરતો. મને બીક લાગતી કે ને હું એમાં કયાંક
ડૂબી ખાઈ મરો તો હું પિતા મુખે વેચાઈ જઈશ. મારા
ઉપર મારો જ અધિકાર નહિ રહે. અભિમાન કોળાતું ને
ઉમ થતું. સત્યની પાસે જતાં અસત્યને એ જ રોકતું.
સ્વતંત્રતા શાસક સજાવળો અને કહેતો કે એ સમત્વના
સ્વામી પાસે જઈશ તો તું જ ખેતરાઈ જઈશ. અને સ્વતં-
ત્રતાના મુલ્યથી ડરતું. અભિમાન પોતાના અવસાનથી
કાંપતું. અને ગળીને મને આપુ પાસે જતાં બુદ્ધ જ રોક-
ટાક કરતા. છતાં એમનાથી છાનાં મેં આપુને પત્ર લખ્યો :
‘તમે કહેશો ત્યારે બોરસદ આવીશ.’ ને આપુએ જોડાવ્યો :
તમારો કાગળ મળ્યો. બોરસદ શુધારે આવડો.
અનાયાસે મારે ક્યાં જવું જ પડે તો રોકાવો.

દેનમાં ૨૦-૭-૩૧ આપુના આશીર્વાદ
વડેલી સવારે વાસદ મોટર આવીને મને બોરસદ
લઇ ગઈ. તે જ રાતે મારે મુજાબ જવાનું હતું. વેળામર
સંસે વાસદ પાછું આવવાનું હતું. જ્યારે આપુ મળ્યા.
‘મારો લખેલા કાગળ કાઢી એમાં પોતે લાલ પેન્સિલે નિશાની
કરેલા બાજો ચિરે મને જવાબ દેવા માંગ્યા. હું એમને
પ્રશ્ન પૂછતો અથવા એમની કોઈ વાન મારે મળે નથી
ગિતરી એવું મદામુરોડેલીએ કહેતો ત્યારે એક વિવક્ષણ
લાગ્યો થઈ આવતો. અદિમાના એ દિમાગને હું મારા
દિસાના પાત્રગથી શી રીતે ખોટી કાલવાનો છું સત્યતા

એ સમુદ્રમાંથી મારા તિરસ્કારના ઘડાથી કેટલુંક પાણી ઉમેરવાનો છું? અભિમાનનું આક્રમણ ઉત્તર હોય છે. એના દુમ્બા નીચે ઘવાયશે ને એના પગ નીચે કચડાયશે માણસ ઇંછેડાયલા સદસે જેરી સર્પોના કરતાં વધારે જેરી જાતી જાય છે. જ્યારે જાણુની સામે મારી પાસે બીજી કાંઈ તત્ત્વશીલ દલીલ ના રહી ત્યારે મેં સામે દુમ્બો કયો: 'આપની અદિસા તો કાયરતાની ચોપક છે. વધારે માણસો એનો રચીકાર કરતાં થયાં છે એ જ જતાવી આપે છે કે એમાં કેટલો ઓછો ભોગ આપવો પડે છે. નામતાંનાસતાં બે લાડી ખાધી, મન કહણ કરીને બે વરસની જેમ ખાઈ આપ્યા કે પત્યું. અદિસા આટલા મર્યાદિત ભોગથી સંતોષાઈ જાય છે એ જ એનો પરા-જય પુરવાર કરતા માટે જાસ છે. અને દિસાનો માર્ગ જીવ માગે છે. એનાથી ઓછો એને સંતોષ નથી. માટે તો ક્રાંતિકારી જનોની સંખ્યા આટલી ઓછી છે. જેની કિમત મૂલ્યુ, એવી જાણી જ પ્રશ્નિઓ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નિર્દિસરવની દૃષ્ટિએ જેની જોડા.

મેં આ વાત જાણુ જ ક્રાંતિકારી કેવી હતી. એમાં જાણુને સંખત

આધાત આપવાની જેરી મનોદશા હતી. પણ કાયંત્ર-સીપ તો એને નહોતી મળી. ગાંધીજી નહિ, એમણે દસીને મારે. અમે હાથ મૂક્યો, મને પાસે લીધો.

મારે માથે હાથ ફેરવ્યો. બોલ્યો તો હું બોલી ગયો હતો, પણ મને ચક્રંટ આવતા દત્તા. મારી આંખોમાં એ વિવશતા જોઈને જ જાણુએ મને એમના અપાર વાતચત્થી

નવડાવી દીધો. એમની આજળ નાનો તો હું દત્તો. પણ દવે જાણુ નાનો લાગ્યો. અભિમાનની એવળી

ચંદાઈ ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. આંખો-માંથી અનિરજાએ આંખ સરી પડ્યાં. રડતાંરડતાં હું જાણુના પગમાં પડ્યો. મારી માગી: આ અમાનની વર્તનની, એમને નાદક-નો આધાત કયો તેની. પણ હું મારું તે પહેલાં તો સમજાવે આપી ચૂક્યા. દના. એમણે મારે માથે હાથ

ફેરવતાં કહ્યું: 'જુઓ, કામા તો માગ્યા વિના અપાય તેમાં જ એની સાર્થકતા છે. કેટલું માગે ને આપણે આપીએ તે તો શુભાશીય. કામા પડીતું એ પગથિયું છે. પણ તમે માઈ જતાય અપમાન નથી કર્યું. તમે દિસાની તરફેણમાં બોલો છો, છતાં તમે અદિસાક સર્વાંશો રહો એવું મારું પણ હું શી રીતે? અમાન, ચિકાર, મેં અને અસદિસા તો એ તો ગદા એના સાથી છે. એટલે તમે મારા ઉપર હાથ ઉગામો તો પણ હું તમને માફ કરું. અદિસાક તો હું હોવાનો દાવો કરું છું. મારા વર્તનમાં કયાંયે જરા પણ દિસા હોય તો હું મને માફ ન કરું. અદિસા એટલે દિસાનો અભાવ માન નહિ, અદિસા એટલે સાર્થભોમ પ્રેમનું સનાતન જીવનતત્ત્વ. સત્યની જેમ એ પણ સ્વયંભૂ છે. એનો બીજો અર્થ નથી. અદિસાનો પયોય પ્રેમ, અને પ્રેમનો અર્થ અદિસા. એટલે માણસ દિસા ન કરે એટલું અદિસાક થયાં માટે જાસ નથી. એણે અકારણ અદૃશિ પ્રેમ (અનુભૂત ૪૭૭મો)



સમુદ્રોદ્ધત્તન

અને હપિવેશ મુંઝાય: નહિ સાથ એજાંબેશ ફલેમહિ એક, સિન્ધુ શત વિરવર્ષો શોજન; લઈ ખજાર શીતમાતની, કરી ફરી દલ્લખન ન સાથ વળવું જ: સાથ હપિવેશ મુંઝાતો દલે.

હડત ત્યાંદિ ભંજુવંત: 'હનુશત, કા મુદે? મુત્તનચંદે! મનોજન! હડપોનમે જે સજળ વયે શિશુક; ભક્ષણ સુરજ-જીભારાનું ફગ; હનુ ઉપર વળ્યાલથી પડ્યો ન જુરો પડે! સમુદ્ર શત શોજન? જરી જમાવની તે તને! મરુડ અધિસા પરાક્રમદા! વટે હું ફાણે!

અને સજવલે જ શાપકૃતી મારુતીની સ્મૃતિ: પ્રચંડ હડત વિરાટ વધુ: જાગતી હંકૃતિ! દબાવ પદધાતથી મિરિ: પ્રચંડ પ્રટે પવન: રતવે કપિ, જુએ સુરાર્ષિ, વળે સિન્ધુ ઉદ્ધત્તન! પ્રજારામ રાવળ

II એકદ સો શોજન ફરી જય તેમ તો છે; પણ, વજતાં ફરીને ફરી જવા રાક્ષિમાન નથી. દનુમાનના જાણપૂર્ણમાં તેના જળથી પીડિત એક ક્ષપિએ તેને શાપ આપેલો, કે કોઈયાદ નહિ કરાવી આપે ત્યાં સુધી હું તારા આ અગાધ જળને બૂલી નહંશ ને પોતાને એક મુદ્દ વાનર ને સમજાશ. ઓમાં જુદ જોજુવંત આ જાણુ જાણુના દોષથી દનુમાનને તેમના પ્રચંડ જળનું સ્મરણ કરાવે છે; ને પોતાના વિરમૂત જળનું જાન અજ-વતાં દનુમાન મદાસમુદ્રને લીલામાં દેખી જાય છે. (II) મારે મન દનુમાન અડી પોતાની વિરાટ રક્ષિ બૂલી જએલા માનવનું પ્રતીક છે જાની પુરુષના ઉદ્દોષાનથી પોતાની રાક્ષિનું સ્મરણ થતાં અનુભવ અને તેમાં કદિન કાપી પણ સદહમાનમાં કરે છે.



ચિતોડ ગઢ

લેખક

પ્રો. નામમસાદ શુક્લ એમ. એ.

નવમ્બલ પદ્મી દેખાણ ચિતોડગઢ
પરનું વિદ્યગદ્ય (ફિટિંગ નવનમ્બલ)

ચિતોડ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'ચિત્રકૂટ' પરથી સાધી શકાય એમ ભાષાશાસ્ત્રી આજપોથી બહુ નાર પણ કહી શકશે. પણ એક વખત 'ચિતોડ'નો 'ચિતોડ' બનાવી દહને રમજી આતર એવો ચિત્ત-તોડ એવો સામાસિક પિત્ર સ્થાપેલા ત્યારથી, ન જાને કેમ, ત્યારેત્યારે ચિતોડનું રમજી ધાય ત્યારેત્યારે પેલો ચિત્ત-તોડ સમાસ જ આવીને ખડે થઈ જાય અને જાકારો આપવા છતાં જે નવ નહિ. ખરેખર ! ચિત્તને તોડનાર-સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી વિરમવાભિમૂત કરનાર-હિન્દુઓમાં આપું છીએ કયું રચણ છે ? એક જ રચણમાં આટલાટલો ઇતિહાસ કથાએ એકસાથે કેન્દ્રિત થયો હોય, માનવજીવનની ઉત્તમતાની જુગુપ્સા પ્રણાલિએ અનેક સ્વરૂપે વિકસી હોય તો તે ચિતોડગઢ ઉપર જ. સૌન્દર્યની, સતીત્વની, શૌર્યની, સ્વાર્પણની, આદર્શની, ભક્તિની ઇત્યાદિ પ્રણાલિઓ અહીં વિકસી એટલું જ નહિ, એની ચરમ સીમાએ પહોંચી. ગોરા અને જાદુના ને નજીવો ત્યાં તો જયમલ, ર પતા અને કદામી મૂર્તિઓ રમજીમાં આવીને ઉભી જ હોય. પશ્ચિમીને તો વિસારી જે શે વિસારાય ? અને ત્યાં તો જીમાંતી મધુરી મૂર્તિ એની મોહિની મનમાં વેરતી જ હોય. બામશાજી નામ ભગ્નિએ ત્યાં માનવરત્નોમાં પન્નાના નંગ જેવી પેલી પન્નાદાસી સર્વને ટાળીને રમજીની ટેલે જઈને ટંકકા કરે. (આ બધાં પાત્રોના પરિચય મરે જુઓ. સામેના પાને છોડી દો) બધાં પાત્રો જ રમજીમાં સંઘરવા લાયક ને પૂજાર્હ હોય ત્યાં કેટલુંક સંભારીએ ને કોને પૂછીએ ? મૌર્ય યુગથી માંડીને છેક અમા જમાના સુધીના શૌર્યના

નવકંઠ ઇતિહાસ અહીં એક દષ્ટિએ જ ઉકળી નવ્ય છે. શું બાપા રાવજી કે શું રાણા પ્રતાપ, નહિતરો વર્ષ સુધી આ રચાને પુનઃકિત કરનાર શૌર્યસરિતાના એ તો માત્ર તરંગો જ. એમણે પૃથ્વીને પમરાવી એ બલિહારી જેટલી એમના અંગત પ્રતાપની, એથી જે વિશેષ તો આ સરિતાને અખંડિત રાખનાર પ્રગટ-અપ્રગટ ધોરોની પરંપરાએ સર્જેલી પુનિત પ્રણાલિકાની. પણ પ્રણાલિકામાં જે કંઈ સંભારીએ ને કંઈ વિસારીએ ? તથુ તથુ વખત બધાં શુંદરી-દુન્દોએ એકસામટા બન્યો જોડર રમજી હોય અને બધાં શૌર્યના આવાવેશમાં કેસરિયાં કરનારાઓના કંઠો પણ કતારાએ લડ્યાં હોય ત્યાં સતીત્વની પ્રણાલિકાને પૂછીએ કે શૌર્યની ?

આ ગઢનું મૂળ નામ ચિત્રકૂટ પાડનાર ચિત્રાંગદ તેને આત્મપ્રેમને કારણે જ આપું નામ આપ્યું કે ચિત્ર એટલે વિરમવને પોષે એવી રૂપસામગ્રીના સમૂહ એ ચિત્રકૂટ ? કે પછી પોતાના પૂર્વજ સૂર્યવંશી રામનાં પુનિત સંસ્મરણો જનરધાનના ચિત્રકૂટ સાથે સંકળાએલાં સમ-છને આને પણ ચિત્રકૂટ કહી ? ગમે તેમ, પણ ચિત્તના રૂપદનેરૂપદને અમલકૃતિઓને અમલકાવે એવી ત્રિપુજ સામગ્રી અહીં પથ્થરે પથ્થરને અનુપ્રાણિત કરે છે. અહીં કમલું મૂકતાં પણ પગ અચકાય છે, કારણ, ક્યા પથ્થર કે છંદ પર પગ પડતાં કદાચ એ દગ્ગર વર્ષની હડીકત કહી નહિ સંભળાવે એ બધ સતત રજા કરે છે.

૧૬૪૧ની ૧લી જાન્યુઆરીએ કાંકરોલીથી સાંજે રવાના થઈને રાતના લગભગ સાડા અગિયારના કુખરે અમે ચિતોડગઢ રેલેશને બિતર્થો ત્યારે હીના મમકારમાં

જ્યાં શૌર્યની ને સ્વાર્પણની, સૌન્દર્યની ને સતીત્વની; ભક્તિ ને

ધારીભર ચિતોડ પશુ અમારા ચિતમાં ધીજી જવા પામ્યું હતું. તરત તો અમે ધર્મશાળામાં જવાની ધમાલમાં જ પડી ગયા અને રેશન પાસેની એક ધર્મશાળાની નાની ઓરડીમાં ચાકેલાપાકેલા ધસધસાટ જીંદી ગયા.

સવાર પડતાં શક્ય એટલી ઉતાવળથી અમે પરવારીને ધર્મશાળાના દરવાજાની બહાર પગ મૂક્યો ત્યાં સામે ચિતોડગઢ ઝબૂમી રહેલો હતો. સમયલ ભૂમિના સંત્રી જેવો ડુંગર મલ્યાકારે પથરાઇને પડ્યો હતો. અને દૂરથી પશુ કોટના કોંગ્રેસો સ્પષ્ટ દીસી આવતા હતા. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી જાણે પડછંદતા પોતે જ ઉપસી આવી હોય એવા આ દરખત ચક્રુપાન કરતાકરતા અમે ચાલ્યા અને એક ટાંગો ભાડે કરી દધ ગઢની તળેટીએ વસેલા ગામમાં પહોંચી ગયા. આંખ માંત્ર એક જ દસ્ય ઉપર ચોંટી હતી, એટલે વચમાં શું શું આન્યું એનું તો સ્મરણેય નથી. તથાપિ ગમેતેવા સંભેગો વચ્ચે જે નદીનું સ્મરણ સદા ટકી રહેવાનું. એટલે પૂછ પરથી બેએલી ગંભીરી નદીનું દસ્ય આજે જે મનમાં તાળું જ છે. મેધ-હૃતમાં આવતો ગંભીરા નદીને ઉલ્લેખ વાદ આજો ને ધારીભર કલ્પનાયશ્રુધી નદીના હૃદય સરખાં પ્રસન્ન નીર-માં મેધના પ્રકૃતિસુભગ હાયાતમાને મધુર પ્રવેશકરતો તથા નદીની શક્તિરૂપીને મપદસવીને વિશ્વળતાવતો બેઈલીધો.

ચિતોડનો મહાસમુદ્રસપાટીથી ૧૮૫૦ ફૂટ ને જમીન-તલથી ૫૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. ચડાણ લગભગ એક માઈલનું ને ૪૫ અંશના કોણથી છે. વચ્ચે બે વળાંક ને સાત દરવાજા આવે છે. એ રીતે આ ચડાણના ત્રણ ખંડ પડી જાય છે. (૧) પાડનપોળ નામના સૌથી નીચેના દરવાજાથી શરુ થઈ બેરોપોળ અને હનુમાનપોળમાં થઈને પ્રથમ વળાંક સુધી ૧૦૫૦ વારનું ચડાણ; (૨) અહીં ૨૨૫ વારનો વળાંક રાંડે યાય છે અને ચડાણ દક્ષિણ તરફ વળીને ગણેશપોળ અને બેડલાપોળમાંથી પસાર યાય છે; (૩) ઉત્તર તરફનો વળાંક લઈને ૨૮૦ વારનું આ ચડાણ લક્ષમણપોળમાંથી પસાર થઈ રાગપોળના સાતમા દરવાજાને ડુંગરની છાતી ઉપર લાવીને મૂકી દે છે.

પણ આટલું ચાલતાં તો વાધ રાવતનું સ્મારક, ગોમુખ કુંડમાંથી પડતાં પાણીનાં ઝરણ ઝીલતું 'ઝરણું'

સામેના લેખમાં સૂચવાએલાં પાત્રોના પરિચય ૧ ગોરા અને બાદલ: ગોરા પશ્ચિમીનો હાકો ને બાદલ એનો પિતરાઈ ભાઈ. એ બંને પશ્ચિમી સાથે ચિતોડમાં રહેતા. ગોરા મહારાણીની સેનાનો સારદાર હતો. પશ્ચિમીનું ફ્રાંસ દર્બજામાં કરીને પાછા ફરતા ચલાહદીનને વળાવવા જતા રાણા રતનસિંહને તેણે કપટથી ફેદ ક્યો ને જીવતી પશ્ચિમીના સટિ મુક્તિ આપવાનું કહેણ મોકલ્યું. પશ્ચિમીએ કપટની સામે કપટ ચોળના કરી. પશ્ચિમીને રથાને પાલખીમાં બેસીને ગોરા ને બાદલ સાદી છાવણીમાં ગયા ને રાણાને છોડાડ્યો. બંને વીરો અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક ક્રમશઃ લડતાંલડતાં ગોરાનું મૃત્યુ પાડન-પોલ પાસે થયું. બાદલનું વધ ત્યારે ક્રમ જાર વધતું હતું.

૨ જયમલ, પત્તા અને કલ્લા: અકબરે ઇ.સ. ૧૫૬૭માં ચિતોડને ઘેરા ઘાલ્યો ત્યારે આ ત્રણે વીર યુરુષો દુર્ગનું સંરક્ષણ કરતા ખપી ગયા. જયમલ બદનીરનો હાકાર હતો. એક રાત્રે લાખોરાણી પાસે મરાઠાના પ્રકારમાં કોટની મરાઠાત દરાવતાં અકબરશાહની ગોળીથી વિધાઈને એ ધાચલ થયો; પણ આરામ લેવાને બદલે કલ્લાની કાંધ પર બેસીને તેણે ખીબ દિવસના પ્રભાતથી જ રણસંભામમાં શુકાભ્યં અને અદ્ભુત શીર્ષ દર્શાવી અગર મતિને પાડ્યો. થોડા વખતમાં કલ્લાનું મરતક પણ ધડપી જુદું થયું; પણ એવી દંતકથા છે કે કલ્લાનું કબંધ (પટ) બંદોશ રાત્રીએના સંદાર કરીને ચિતોડથી છેક ૬૦ માઈલ દૂર સોમનદીને કિનારે પેાતાની ના-અને ગામ રાખડાપુર સેનાની થયું. સરખાર મળતાં કલ્લાનો વિવાદ જેની સાથે થવાનો હતો એ કૃષ્ણાકુમારી ત્યાં આવી પહોંચી અને કબંધના હાથમાં ફૂલમાળ આપીને તલવાર લઈ લીધી એટલે કબંધ રાંત પડ્યું. પછી ચિતા રચીને કૃષ્ણા તેની સાથે સંગી થઈ. પત્તા ઉર્ફે કલ્લાના પ્રતાપસિંહ એ હાલના આંધ્રે રાવજના પૂર્વજ યાય અને દુર્ગસંરક્ષણ અર્થે બારે દાગબીરી બાનવી એ પણ ખપી ગયા.

જયમલનું બાળપણ બન્ન કવચિરી મોશં ભેડે જ હા-રવામાં વીતેલું. એ બંનેમાં બક્તિરસનાં ખીબ સાથે જ પોષાયો. દિતહરિવંશીઓ જયમલને એક કુચ્ય કોટના બન્ન ભણે છે. નાભાજીએ બક્તમાળમાં એનું વિરૂત ચરિત આપ્યું છે. રાદેનસાદ અકબરશાહેના યુદ્ધમાં જયમલ, પત્તા વંચેરેના ખપી ગયા પછી જે બેદર રથાનું એ ચિતોડનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ત્રીજું ભેદર. (ઇ. સ. ૧૫૬૭-૬૮).

૩ પશ્ચિમી: ચોદાણ રાજકુંવરી અને રાવજ રાણા રતનસિંહની પરમ મુદર રાણી. એના સૌંદર્યની ખ્યાતિ રજપૂતાનાને વરાવી છે દિલ્હી સુધી પહોંચી હતી. લમુક સુલતાન અલા-

અહીં બેડોરેના અવશેષો નથી, પણ મૌનના મધુર શબ્દે શુંજતી સહજ શબ્દપોથીઓ છે. આ ખુલ્લા પડ્યાં છે તે બેડોરે નથી, પણ સૌંદર્યોની સ્મશાનભૂમિ છે. અહીં હવામાં કુસકાં દરો તેા ત્રિહાન્તોની મંદાધોષણ પણ છે. માણસ રનેઈ, સપ્તા, સમૃદ્ધિ, કશા આતર જીવેતા નથી, પણ 'વટ' ખાતર જીવે છે. એ વટ શબ્દ જાણે અહીં વાતાવરણને બરીને વધા કરે છે.

ઔદાર્યની પ્રણાલિકાઓ વિકસી અને ચરમ સીમાએ પહોંચી (વિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૩૮૫

હરીન ખિલજીએ એને મેળવવાની જવાબદારી ચિતોડને ધેરા ધારેલા, પણ અંજન ચતાં કરત હરી કહેવડાવું કે આવ હવંજીમાં એ પશિનીમુખનાં ફરીન કરાવવામા આવે તેાં ચોતે પાછા ફરી જરો. ખનંજરાણી કાળવા રાજપૂતોએ આ કહેણનો સ્વીકાર કર્યો. એકલા પંદરશબ્દને ચિતોડગઢ પર નિગંત્રી હવંજીમાં પશિનીમુખનું ફરીન કરાવું. (કેટલાક એમ માને છે કે પશિનીને બદલે કોઈ રૂપવતી કાસીના મુખનું ફરીન કરાવવામાં આવેલું.) પછીની ભાગીની આ કથા લેખમાં આપી છે.

૪ મરીશાં: માઠ-ગુન્દર ભાષાની સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત કવયિત્રી. મેટતાના રાઠોડ રત્નસિંહની આ પુત્રીનો જન્મ નિકમ સંવત રાપપરમાં થયો હતો. સુપ્રસિદ્ધ વીર જયમલ એને પિત્રાઈ બાઈ. વિ. સં. ૧૫૭૩માં મીરાંનું લગ્ન મહારાણા સંગ (સંભાગ-સિંહ)ના પાટનીકુમાર જોતારાજ સાથે થયું હતું. દસ વર્ષના લગ્નજીવન બાદ રાણાસંગની હત્યાતીમાં જ કુમાર જોતારાજનું અવસાન થતા મીરાં વિધવા થયાં. સત્રના મુલ્ય બાદ અનુક્રમે રત્નસિંહ અને વિક્રમાદિત્ય ચિતોડની માંડીએ આવ્યા. મીરાંના ભાવનોમાં રૂબેરાએલા 'રાણાજી' તે રાણી કુંબો નહિ પણ મીરાંના દિયર વિક્રમાદિત્ય (નવલો લેખ) ૫ બામાશાદ: રાણા પ્રતાપનો વફાદાર પશ્ચિમ મીરાં. વનેવન ને કુંબોદેવરે ભરખીને જ્યારે મેવાડના ઉદ્યારની આશા પ્રતાપના હુકમમાથી નષ્ટમર્યાદા થઈ અને ચોતાની અણનમ ટેક ભજવવા થોડા વફાદાર સામેતો સદાય સિંહના પ્રદેશ તરફ જોતરી પડી નથી વસાહત રથાપવાને જેણે નિર્ધાર કર્યો, એ કોટાકદીની પછે બાપદાદાના સમયથી સંમદેલી સર્વ સંપત્તિ બામાશાએ રાણાને થરણે ધરી દીધી અને એને વતનનેાં ત્યાગ કરતો અટકાવેા. અણીની પછે મયેલી આ અણુધારી મદદથી રાણાનું સહકર્મણ અનેકમણુ વધી ગયું. સૈન્યનેાં નિભાવ થઈ ગયો અને ઉવટ મેવાડના ઉદ્યારની ધન્ય ધરી પણ આવી બામાશાની હવેલી શૂંગરચોરી ને પાતાલેશ્વર મદાદેવની વચ્ચેના બાગમાં કયાં દેવાનું કહેવાય છે, પણ આજે એના ખંડેરાં મુઠાં જળવાયાં નથી. આજા કાખરા (જેના નામની હવેલી આજે પણ છે.) અને મદદરાણા કુંબાના ખબલનો લંડારી લેલક (જેણે રૂમારચોરી બનાવડાવી) જેવા દેખીએાની ઉલ્ટા પરંપરામાં પણ બામાશાનું નામ કદાચ સિરોમણી રચાતે છે.

૬ મર્યાદા: જિલોડના રાજકુળની કાસી અને રાણા પ્રતાપના પિતા હવસિંહની ધાવ ગાતા. હવસિંહની બાળ અવસ્થા દરગિયાન ચિતોડનેાં કાશ્કાર વનવીરના કામમાં હતો. વનવીરની કાનત ચોતે જ ગાદી પચાવી પડવાની થઈ એટલે બાહરાલનું નિર્દેન કાઢવાના માર્ગે એ રોધવા લાગ્યો. અજીવ પન્નાએ એની યુક્તિપ્રયુક્તિએ કાવવા ન દીધી એટલે હરો-સામેશ વનવીર એક સમયે તસવાર સાથે જ બજારાભના ખંડમાં પહોંચી ગયો. એની ગમેલી પન્નાએ બાહરાલને તો ક્યારનો-એ એક ટોપલીમાં મુવાડી ચિતોડગઢની બહાર રવાના કરી દીધો હતો, પણ એક ફૂડી ન ભય જેટલા ખાતર હવસિંહને રથાને ચોતાના બાસપુત્રને પોરવામાં રાક્ષસી દીધાં હતો. વનવીર રાતેલો બાલક હવસિંહ છે એમ સમ-

નામક રમણીય રથજ અને તેની નીચેના જાગીયો, કદશ અને જયમલનાં શૌર્ય-રમારોઝા ઉત્પાદિ સદને જેવા મલે છે. ચડતા જઈએ છીએ તેમતેમ સમમનું જન્ય છે કે આખા કુંગરને મનુષ્યલુદ્ધિએ થોડી જ કરામત વડે અન્ય કુંગરા રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો છે. ચડાણુના આ માર્ગે સિવાય તો કશીયી ઉપર ગડાય એવું નથી, કારણ લગભગ સંધિયાં ટેકાર પહાડ ઉભો છે અને કયાંય ટોળાવ જેવું જે નથી. સામાન્યરીતે કુંગર ઉપરથી ઝરતાં અણુ-ના માર્ગો એ ચડવા માટેના આડમારોઝા ગણાય. પણ આ કુંગરની ભૌગોલિક રચના જ એવી છે કે લગભગ પાટીપને પથરાએતા આ કુંગરના બે છેવાડાના ભાગો જોવા છે અને જમીનનો એક અંદરના મધ્ય ભાગ તરફ દળતો છે. ઉનત ગિરિપ્રદેશ સામાન્યરીતે જેવા હોય છે એથી બિન-પ્રકારની રચના અહીં જોવામાં આવે છે. ઉત્તર-દક્ષિણ ઝાં માર્ગલ લંબાઈની એક મોટી માછલી કવો. આ માછલીનો માથા તરફનો ભાગ વધારે-લગભગ અધી માર્ગલ નેટયો-પહોળો છે; એની પૂંછડી તરફનો ભાગ સોડાકા ટૂંકો-આશરે માર્ગલ નેટયો છે. કુદરતીરીતે જ આ માર્ગાકાર કુંગરના મધ્ય ભાગ-પેટ તરફ વર્ચસ્વમાં પડતાં પાણીની ગતિ રહે છે. એટલે પાણીનો સંધેરા ફરી લેવા માટે આ પરિસ્થિતિ બારે અનુકૂળ છે. ફર્ગસંસ્કણુ માટે બકોળાં પાણીનાં પુરવઠાને રવામાવિકરીતે જ વિચાર કરવો પડે, એટલે આ સાનુકૂળતાનો લાભ ઉઠાવી ગઢના સંસ્કોઝે એ રથજેનાનાં મોટાં ટાજળાશયોની રચના કરી છે. આમન-નો ૨૦ મેટાં તો એવાં કે જેમાં વિરંતર પાણી હોય જ; ગાડીનાં વર્ચસ્વમાં બરાઈ જાય. વધારાના પાણીના નિકાલ માટે. ફક્ત એક જ માર્ગ-ગોમુખકુંડ મારફત લલી જતાં ઝરણોનો છે, અને એ તો ચોળના પૂર્વેક સંપૂર્ણ સુરસિત રાખવામાં આવ્યો છે; એટલે આ સીધા પહાડ પર બીજા કોઈ આડમાર્ગે દુશ્મને થઈ સો એમ નહિ હોવાથી એની સુરસિતતામાં ઓર વધારો થાય છે. છેક દક્ષિણે ૧૫૦ ફૂટ જોડી ચિતોડી નામેની ટેકરી છે જે એક જ બંધરેયાન છે અને મુરિતમ આકમણુકારોએ આ નળણી કડી પકડી પાડી, એ માર્ગે જ ઘણાખરા દુશ્મના વાજેલા કહેવાય છે કે એ ટેકરીની ઉંચાઈ વધારવા માટે એક વાર આકળરે એક એક ટોપલી માટી લાવી અહીં નાખવારે મનુરને એકએક સોનેયો ચૂકવેલો.

છેવટનો દરવાજો રામચોળ વટાનીએ ત્યાં સામે સહેજ પૂર્વ તરફ સુપ્રસિદ્ધ સફીદ વીર પતાનેાં અણતરો આવે છે. અહીંથી સડક મે દિશાએ ફટાય છે. એમાંથી પ્રથમ દક્ષિણ તરફના માર્ગે જઈને ઉત્તર તરફના માર્ગે

વળી આવી પર્યટન સમાપ્ત કરવાની સૂચના અમને અ-
ગાઉથી મળી હતી. ઉદેપુરમાં એક હિન્દી યુસ્તિકા મળી
ગએલી એ પણ માર્ગદર્શન કરાવતી હતી. પૃષ્ઠીપૃષ્ઠીને
એક યાદી જેવું પણ અમે તૈયાર કરેલું. પણ એ રીપનાં
નામે પ્રમાણે રથળ ઓળખવાં શી રીતે? અમે
વિમાસણમાં હતા એટલામાં એક ભોમિયો મળી ગયો.

પુરાહિતછની હવેલી, તુલગમતાતાનું મંદિર, નવ-
લખા બંડાર અને તોપખાનું વટાપીને ચાંચ્યા ત્યાં અમને
પીતાજેશ્વર મહાદેવનું મંદિર તેમજ આલા કાખરાની
હવેલી ગતાવવામાં આવી. બામાશાની હવેલી તરીકે જે
જેમીનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો ત્યાં તો ઈટ ને મટાડાં
જે અંદરેશ ૩૫ હતાં. અહીં દશ જેટલા નાના બૌદ્ધ
સ્તૂપો ગતાવવામાં આવ્યા જે પતા-જ્યમંજના તળાવ-
માંથી મળી આવેલા કહેવાય છે. પણ એના પાછલા
ભાગના ગોખમાં એસાડેથી મૂર્તિઓ સિદ્ધાસન વાળીને
ખેડેલા જૈન સિદ્ધેશ્વર તીર્થંકરો જેવી વિશેષપણે લાગે છે.

૨૦-૨૫ ડગલાં આગળ આથીએ ત્યાં ચિતોડના
શિષ્પ-શણગારનું અનુપમ રત્ન શૂંગારચૌરી દેખાય છે.
ઈ. ૧૧૭૫માં બંધાએલ આ મંદિર રથાપત્ય ઇ. સ.
૧૩૦૦ની ચિતોડની હાટ વખતે ખંડિત થયું એનો છણો-
હાર મહારાણા કુંભાના પાળનચી વેલકતા ધન વડે થઈ,
એમાં શાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિનું સ્થાપન ખરતર મરજના
જૈન આચાર્ય જિનસાગરસુરિના હસ્તક થયું હતું.

આ શૂંગારચૌરી ચિતોડના સૌન્દર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક
છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી ગયે એવું એનું સૂતિ-
વિધાન છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે, એટલે
તો કદાચ આનું નામ શૂંગારચૌરી ન પડયું હોય? કા-
રણ જૈન મંદિરનું આનું સૌન્દર્યસૂચક નામ આજ પહેલાં
સાંભળ્યું ન હતું. મંદિરોનું શિષ્પવિધાન જેતાં મને એક
વિચાર સદા આવ્યા જ કર્યો છે કે કળાકારોએ તે તે
ધર્મોની પ્રમુખ ભાવનાઓને વફાદાર રહીને શિષ્પવિધાન
કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં કળાનું પ્રવર્તન
તો હમેશાં ધર્મ કે વાદના વાગ્યોથી પર, સમ-વચની કે
સામંતરચની અનોખી ભૂમિકામાં રહીને જ થયા કર્યું છે.
જોથી અહીં કર્યું એનું લાગતું નથી જે એક ચુરત શૈવ કે
વૈષ્ણવની પ્રસન્નિયને ન સંતોષે. કદાચ સમ-વચ એ જ
કળાનો સ્વાભાવિક ક્રમ હશે. સંભવ છે કે જૈનેતર ધર્મના
કલાકારોએ આ શિષ્પસંવિધાન કર્યું હોય. કદાચ એમ
પણ હોય કે કલાકારોનો વર્ગ તો એનો એ જ; ભક્તના
હૃદયત પ્રમાણે એ શૈવ, વૈષ્ણવ કે જૈન મંદિર રમે. ભ-
ક્તના હૃદયત સાથે કળાકારનું હૃદયત ભળી જતું અ-
નોખું સૌન્દર્ય સરજે. એટલે જ કદાચ આપણા દેશમાં

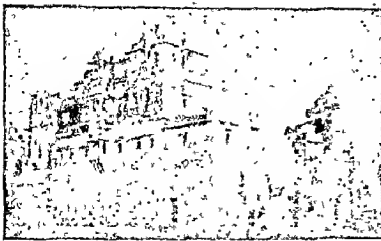
છને પન્નાની નજર સમક્ષ જ એનો વધ કર્યો, છતાં સંયમ
અને કુનેદથી જતને સંભાળી સહ પન્નાએ ચિતોડ છોડ્યું
અને બાલરાજને સહીસક્ષામત રથાને પહેાંચાડ્યો.

૭ ચિત્રાંગદઃ ઈ. ૭૮૮માં બાપારાવળ ચિતોડમંડને સ્વામી
થયો તે પહેલાં અહીં મૌર્ય વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા.
આ વંશના એક પૂર્વજ ચિત્રાંગદે પોતાના નાંગ પરથી આ
મંડનું નામ ચિત્રકૂટ રાખ્યું, જેનું પાછળથી ચિતોડ-ચિતોડ
થયું. આ ચિત્રાંગદ મૌર્યનું બંધાવેલું ચતરંગ મોરીનું તળાવ
હાલ મૌર્ય છે અને એની પશ્ચિમ બાજુએ પ્રાચીન મહેલનાં
ખેડેરા છે જે મૌર્ય રાજના મહેલ તરીકે ભણીતાં છે.

૮ બાપા રાવળનું મોસાળ આ મૌર્ય વંશમાં જ હતું એવી
માન્યતા છે. લીલાના હાથે નાશ પામેલા ઈડરના રાજ
નાગાદિત્યનો એ કુંવર અજ્ઞાત દશામાં બાલ્યકાળ વીતાવ્યો
બાદ ચિતોડમાં આવી વસ્યો. એ વખતે માનસિંહ મૌર્ય ત્યાં
રાજ્ય કરતો હતો. બાપાનો ત્યાં સારો સત્કાર થયો ને મોડી
ભગીર ગળી. પ્રીયેધીમે બાપાએ રીયંની નવી પ્રજ્ઞાલિકા
રચી ભારે વસ મેળવ્યો. કાચુલનો સલીમ ચિતોડ પર ચઢી
આવ્યો ત્યારે બાપાએ એને એવી હાર આપી કે એને ભાગતાં
ભોધ ભારે થઈ ગઈ. ચિતોડના સામંતોએ આથી ખુશ થઈને
નિઃસંતાન મૌર્ય રાજને સિદ્ધાસને બાપાને સ્થાપિત કર્યો.
હવાધ રાવતઃ મહારાણા ચોકળજનો એક નાનો પુત્ર (કુમા
રાણાનો નાનો ભાઈ) લેમજ નામે હતો. એના ધંસજનોએ
પ્રતાપગદની આબાદી કરી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ કંચમાં
પાધસિંહજનો જન્મ થયો. ઇ. ૧૫૩૭માં ચિતોડ પર શુભ-
રાતના સુલકને જાહાડુરાણે મારુંડના બાદશાહની મદદથી
ચઢાઈ કરી. રાણા વિક્રાદિત્ય સુલતાન સામે ઠકી ન શક્યો.
મહારાણી જ્વાહરબાઈ રવચં દામ્યામાં તલવાર સાથે રણુજન
પર ભય સેનાને ઉત્ક્રાહ આપવા લાગી, પણ એકે ગોળી વાગ-
તાં એ પંચત્વને પામી. યુદ્ધના સમાચારે વોધ રાવત પોતાની
સેના સાથે ચિતોડ આવી પહેાંચ્યો હતો એણે હવે સરદારી
હાવી અને હડતાંહડતાં એ પણ વીરગતિને પારથો. રાણા
સંગના મૃત્યુ સમયે મસંવની હોવાના કારણે સતી ન થયેલી
રાણી છણાવતી સમેત સર્વજનપૂત મુંડરીઓએ જૈન રચ્યું.
ચિતોડનું આ બીજું જૈનકર. (વાધ રાવતનું સ્મારક દિવળિયા
દીવાનના સ્મારક તરીકે પણ ઓળખાય છે.)

સૌન્દર્યની અનેક રીતની અભિવ્યક્તિઓમાં એકતાનો
સૂક્ષ્મ છતાં અખંડ તાર સળંગ પરાવાએક્ષો માલૂમ પડે છે.

શૂંગારચૌરીના પશ્ચિમ દરવાજાની બહાર થોડે જ
અંતરે મહારાણા કુંભાના મહેલ તરીકે પ્રખ્યાત મહેલના
સચવાઈ રહેલા અવશેષો છે. સહભાગ્યે દીવાલો ફીક
પ્રમાણમાં સચવાઈ રહી છે, એટલે મુસ્લિમ આક્રમણ
પહેલાંના કાળની સરળ છતાં વિશિષ્ટ રાજપૂતી છટા
અહીં દમગ્યાર થાય છે. રમ્ય ઝરખાઓ, દેવડીઓ, રાહી-
ઓ ઈત્યાદિની ફૂલગૂંથણી આ મકાનને એક અનોખી
ભાતની રમણીયતા અર્પણ કરે છે. અસર ઉપજાવવા-
નો કે સૌન્દર્યની સન્નવટ કરવાનો બળે કરી જ પ્રયત્ન
(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૬૮૬



નિરાપદ રાજપૂતી છાતું સ્થાપત્ય ધરાવતો કુંભારાણીનો મહેલ

અહીં થયો નથી, અને છતાં અનાયાસે એક સૌન્દર્ય-સ્વરૂપ આપોઆપ જ સપ્તમાણીતામાંથી ઉપસી આવે છે. આંખોમાં ભોમિયાની કલ્પનાને છૂટી મૂકવાનો અવકાશ અને અત્યાર સુધી આપો ન હતો. પણ હવે નિયંત્રણની વાડ વટાવીને એની કલ્પનાએ વિહાર કર્યો. આ અહેલ નીચેના ભોંયરાને રસ્તે પચિની ને અન્ય રાણીઓ મોકળથી ખાંડીને મહારાણા મંગ સુધીના રાજવીઓએ આ જ મકાનમાં એમનું પ્રતાપી જીવન વતાવેલું હત્યાદિ કંઈક વાતો-એણે કહી નાખી. પણ કૌરવપ્રતિ વનવીરના હાથે પોતાના પુત્રને નવનૌનજર કપાતો નિહાળીને બદલામાં સિદ્ધતથી રાજકુમાર ઉદયસિંહને ગયાવનાર પના-ધાઈએ આ જ મહેલમાં સ્વાર્પણની અવધિ કરેલી એમ ન્યારે એણે કહ્યું ત્યારે વાતાવરણમાં એક અજળ પલટો આવી ગયો. અંતે અમને છક કરી નાખવા એણે છેલ્લી હવાઈ છોડી કે રાણા પ્રતાપનું જન્મસ્થાન પણ આ જ મહેલ. આમાંની કેટલીક હકીકત ઇતિહાસસિદ્ધ નથી એ તો દેખીતું જ છે; તથાપિ જે ભૂમિમાં એમે જિભા હતા ત્યાં શૌર્ય ને સ્વાર્પણની ભવ્યતાનાં મહા-કાવ્યો જીવનમાંથી સૈકાઓની પરંપરાયે પ્રગટ્યાં હતાં એટલી પ્રતીતિ યતાં વાર લાગી નહિ.

આ પ્રતીતિ આ રથએ જેવી ધાય છે એવી હિન્દ-ભરમાં બીજે કયે રથએ ઘઈ શકે એમ છે? સુંગારચોરીની જયસ્તંભ સુધીનો અરધા-પોણા માઈલની જાગીનો દુકરો અનોખો જ છે. અહીં ખંડેરોના અવશેષો નથી, પણ મૌનનાં મધુર શબ્દે યુગ્મની સદસ્ય શબ્દપોથીઓ છે. આ ખુલ્લાં પડ્યાં છે તે ખેતરો નથી, પણ સૌન્દર્યોની સ્મશાનભૂમિ છે. અહીં હવામાં ફસડાં દરો તો સિદ્ધાન્તોની મહાધોષણાં પણ છે. માણસ સનેહ, સત્તા, સમૃદ્ધિ

કશા ખાતર જીવતો નથી, પણ 'વટ' ખાતર જીવે છે. એ વટ શબ્દ જણે અહીં વાતાવરણને બરીને વળાકરે છે. પણ રાજપૂતોની બૂલ એટલી જ કે એમણે આ 'વટ' શબ્દને વ્યક્તિત્વના વિકાસ સાથે જોડી દીધો. સામુદ્રિક તંત્રની રચના કરતાં એમને આવડી જ નહિ, એટલે જ આવ્યા દુર્ભય મદ દાખમાં હોવા છતાં, ને શૌર્યની નવીન પરંપરાએ સતત રચના છતાં પરિણામે તેઓએ હમેશાં માર ખાધો છે. એમની યુદ્ધકળા જ જુઓને! ત્યાં પણ સામુદ્રિક દૃષ્ટિને અમાન્ય શૌર્ય-

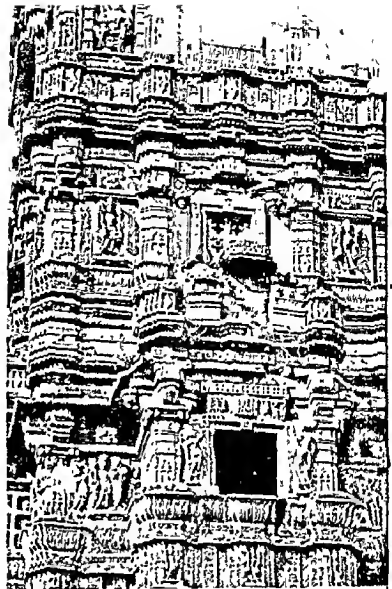
ની પરંપરાઓ પણ ધણુંખરું તલધારના એર પર જ નિર્ભર. રાણા સંજે બાબર સામે હાર ખાધી એનું મુખ્ય કારણ બાબરની નવી યુદ્ધકળા ને ભારે તોષો. વ્યવસ્થાની સામે અવ્યવસ્થા કે અધ્યવ્યવસ્થાટકી શકે જ નહિ, એટલું પણ આ સમયે જાહેરોને સમજાતું નહિ હોય વળી રાજપૂતો ધણુંખરું ગયાવનાં યુદ્ધો જ લડ્યા છે. ગયાવનાં યુદ્ધોની શી હાડમારી! રાંકડી પ્રગ એમેર પીડાય અને યુદ્ધનું પરિણામ વિરદ જાય એટલે સત્તમ કુલનારા. આક્રમણ પણ યુદ્ધકલાનું એક મળાળ અંગ છે. એ રાજપૂતોએ કેમ ખીલવું નહિ હોય? એનાં ઐતિહાસિક કારણો હોય તો એની સાંગોપાંગ અર્થો તદ્વિદા તરફથી થવી ધટે.

અહીંથી આગળ આવી 'સાતવીસ દેવરિયાં' મટાવીને કુંભારાણીના વિશાળ મંદિર પાસે પહોંચ્યા. પંદર-મી સડીમાં રાણા કુંભાએ વરાહ અવતારને અનુરૂપીને આ વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે. પણ એની બાંધણી વજેરે જોતાં એ સૂર્યમંદિરને મળતું છે. આ મંદિર-ચી સડે જ દક્ષિણ દિશામાં એ જ આંગણામાં નાના કદનું મીરાંઆઈએ બંધાવેલું મંદિર છે. અને બાબુમાં જ મીરાં આઈના યુરુ અમાર ભગત રૈદાસનાં પગલાંની છત્રી છે. એક જ આંગણામાં રાણા કુંભા અને મીરાંઆઈનાં સ્થા-વેલાં મેટાંનાનાં એ મંદિરો છે તેથી મીરાં રાણા કુંભાની રાણી હતી એવી દંતકથા પ્રવર્તી દશે; અને એના આધારે કર્નલ ટોડે આ જ હકીકતનો પોતાના રાજ્યશાસનની ઇતિ-હાસમાં સમાવેશ કર્યો હતો. પણ ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત તો એ છે કે મેડતાના રાસોડ રાવ પીરમદેવના નાના ભાઈ રત્ન-સિંહની મીરાં પુત્રી હતી અને રાણા મંગના બ્યેષ્ઠ પુત્ર ભોજરાજ સાથે એનાં લગ્ન થયેલાં. લગ્નજીવન દમ્પત્ત વય આઠવા આઠ ગાદી ૫૨ આવ્યા પહેલાં જ કુમાર ભોજ-રાજનો દેહાંત થયો, એટલે મીરાં વિધવા થયાં. મીરાંનાં-



द्वितीयकाण्डे

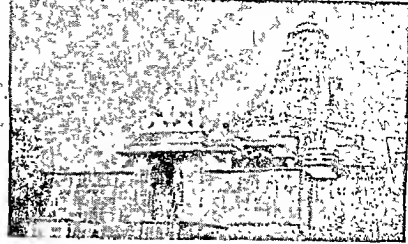
चित्रकार - कृष्ण देसाई



ચિતોડના જયસ્તંભ

જે 'શ્રીવિસ્તંભ'ના બોરા નામિ અણીતો છે ચિતોડનું ધરગાખાદુર્ગના દેહિધ્યાગાનરમારકતરીકે ચોખી રહેલો. ચિતોડના સૌન્દર્યના સર્વેશ્વ પ્રતીક સમી આ જયસ્તંભ દ્વિધારના રત્નજ્વરપાત્રયુગ્મા અન-પછે ઈ.૧૪૩૩માં મહારાણાકેશવે માળવાના સુવર્ણન મહામદ ખિલજી ઉપર મેળવેલા વિજયના પ્રતીક તરીકે તે બાધવા માટેલો, તે ૧૪૪૮માં પૂરો થયો. ૧૧૨ ફીટ ઊંચો આ મંત્રમ દિવ્યરમાં માત્ર કુતુબમિનારથી જ ઓળે નંબરે આવે છે; પણ કુતુબમિનારની સપાટીને પડે છે એનું બરચક શિલ્પસૌન્દર્ય અદ્ભુત છે. એના નવ માળમાં આઠ માળ સુધી પહોંચવાને ૧૨૭ પગવિશાંની ચઢાણર સીડી છે. ને નવમા માળનાં પગથિયાપસાથ અંગેલાં હોદ ત્યા લાકડાનો સીડી બદલી છે. દિન્દુ કેવંદેવીઓ, જગત્રયકે, અશ્વ-શસ્ત્રો, અવિત્તેવગ્રેષ, સતીતનાં વાણી કલ્યાણિના અસંખ્ય પ્રતીક રૂપ આહુતિયા જે એ મારે તરફ મંદિત છે. અને જરેક પ્રતીકની નીચે તેનું નામ કેવંદેલ હોઈ દિન્દુ શિલ્પ-રેખાપાત્રના અલ્પાસી માટે તે એ શિલ્પની ખાણ રૂપ છે. એનો એકેએક કંદોરો, ગોખ અને ઝરખો— એકેએક પાનુ અલગક શિલ્પથી ઓખીખીચ બંદેલું હોવાનું હતાં એનું સંચિતન એટલું સપ્રમાણ કરવામાં આવ્યું છે કે તે જુદાં પડીને સારે ન જની જતાં સ્તંભના નિર્ભરેવરૂપના જોય રૂપ બનીને સમગ્રની

તે એના દિયર વિક્રમાદિત્યને મારે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે વિસ્વાદ હતો એવું કશું સ્પષ્ટ મળતું નથી, પણ મીરાં અને રાણાનો જગપ્રસિદ્ધ ઝગડો ને આ દિયર-બોમ્બનિનો ઝગડો. મીરાં રાજપૂતોની પરદાપદ્ધતિ શરૂઆતથી પાળતાં નહિ હોય ત્યાં પાછળથી ત્યાગ કર્યો હશે. દર્શન નિમિત્તે ખુલ્લીરીતે મંદિરમાં જવા ઉપરાંત સાધુસંતો સાથે પણ એ નિર્ભયરીતે બળવા લાગ્યાં. ચિત્તોડ તો શું, કાંઈ પણ રાજવંશ આવી



મત્તાગરહિતસ્થિતિયારદારતકરે એની એ જમાનાની વિચારસરણી જ નહિ. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ કડકમાં કડક નિયમનો ને સિદ્ધાન્તો પર સતીત્વ તેમજ જોડેરની પ્રણાલિકા રચાએલી. એમાં મીરાંનું વર્તન કેવળ અનોખી ઢંગનું, કૃષ્ણભક્તિને કારણે પણ મૈકાઓની પ્રણાલિકાઓનો છડેમોક ઢંગ રાજપૂતી કેમ સહન કરે? પણ સમજવા જેવી વાત એ છે કે મીરાંને આવા ઉઘાડા પ્રણાલિકાભંગ તરફ ભ્રમ જનારી વસ્તુ કંઈ હશે? લોકમાનસે યાળપણનો કૃષ્ણરનેહ કારણરૂપ ગણ્યો છે; તથાપિ દસ વર્ષનું લગ્નજીવન ગાભ્યા ગાદ વિધવા જન્મ પછી મીરાંનું મન મુક્ત વર્તન તરફ વળ્યું હોય એમ લાગે છે. ભક્તિરસનો એક ભવ્ય ગુરુત્રાળ દિલ્લેશ્વરમાં એ જમાનામાં ફરી વળ્યો હતો. એણે મીરાંના હૃદયને પણ તરંગિત કર્યું એ અનુમાન નેટલું સંભવિત, એટલું જ સંભવિત એ પણ નથી કે રાજપૂતી પ્રણાલિકા જડ ચોકકા સામે મીરાંના હૃદયનો આ જળવેલો હતો? એ ધર્મના માંગે વળેલો, કારણ ધર્મ એ જ એ જમાનામાં રવાતંત્રની અનિવચ્છિતનું સરસ સાધન હતું. કાંઈ પણ પ્રણાલિકા ન્યારે નવીન રચના છે ત્યારે એની પાછળ દ્વાયકાઓનું ઉચ્ચ પ્રેરણાગળ હોય છે. માનવમનના મૌલિક આધિભાવ રૂપે જ એનું પ્રસ્થાન અને પ્રવર્તન થાય છે. પણ પછી ચૈતન્યની લીલા મટીને એ એક જડ ચોકકું બની જાય છે. આવાં ચોકકાં જ્યારે રહેવાની ના પાડીને માનવ મનો હમેશાં નવી પ્રણાલિકાઓ સર્જે છે. મૂની પ્રણાલિકા સામેના પ્રતિકારોનું જળ પ્રણાલિકાપીઠ જેવા ખુદ ચિતોડગઢમાં જ, ને તે પણ મદારાણાની પુત્રવધૂ મારફત જ પ્રગટ્યું એ હકીકત પોતે જ શું સ્પષ્ટ નથી? વિચારગત વિરોધ ન્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે ન કલ્પીએ એવાં રચના અને વ્યક્તિઓ મારફત એ વ્યક્ત થાય છે. ખુદ દિવસકરચપના ધરમાં જ પ્રદક્ષા પાડ્યો. પદપદા વચ્ચે ઉછેરેલી મીરાંનું મન એકવાર ભક્તિ-

કુંભરવા મળના મંદિર સામે મીરાંબાળએ બંધાવેલું મંદિર (ફોટો-જનન મહેતા)

માંગે વળ્યું, પછી એમાં નડતર ચતાં સતી થયાના નિર્ણયને છાન્ને એટલા નિશ્ચયગળથી અનેક વખતો વટાવી એ દ્વારિકાને દરિયાકિનારે જઈ બેઠી. પશ્ચિમની પદપદામાં ઉછેરેલી સ્ત્રી જ એ કાળે આટલું જોમ દાખવી શકે. આ રીતે પશ્ચિમી ને મીરાં એક જ વૃક્ષની જે ભિન્ન ડાળોનાં સમ્પત્તીય પુષ્પો છે. એકને સમજતા વિના અન્યને સમજવું સહેલ નથી.

આવા વિચારો કરતા અને આ આખા દુર્ગના દેરીય-માન રમારક 'જયસ્તંભ' પર પહોંચ્યા. ઇ. ૧૪૩૭માં મદારાણા કુંબાએ માળવાના મુલતાન મહમદ ખિસ્રુ પર મેળવેલા વિજયના પ્રતીક તરીકે તે યંધાવો શરૂ થયો ને ૧૪૪૮માં પૂર્ણ થયો. એની ઊંચાઈ ૧૮૨ ફૂટ છે અને દિલ્લેશ્વરમાં ફક્ત કુતુબમિનાર કરતાં જ એ નીચા છે. પણ કુતુબમિનારની સાદાઈને પડે એ અદ્ભૂત ભરચક શિષ્ટસાધ્ય છે. એના નવ માળ છે ને આઠ માળ મુખી પહોંચ્યા ૧૨૭ પગ ધિયાંની ચક્રાકાર સીડી છે. નવમા માળે પહોંચવાનાં પથ્થરનાં પગધિયાં નષ્ટ થયાં હોય એને રથાને હાલ લાકડાની સીડી છે. હિન્દુ દેવદેવીઓ, ઋષુચક્રો, અશ્વરાઓ, સરિત્સકરો, સંગીતવાદ્યો ઇત્યાદિની અસંખ્ય પ્રતીકરૂપ આકૃતિઓ અદ્ભૂત પ્રત્યેક માળે છે. આ અદળક શિષ્ટસંપતિનું સંવિભાગન એવી રીતે થયું છે કે સ્તંભના નિઃસૌન્દર્યનું એ ચંગરૂપ બનીને સમગ્રની ચારનાને પોષક તીવડે છે. અસંક્રુતિ આગળ પડતી યદ્દ જઈને મુખ્ય સૌન્દર્યને કશે દખાવી નદે એનું સતત ભાન કરના કરોને અદ્ભૂત રચા કર્યું છે. વળી હિન્દુ શિષ્ટરચાપત્યના અભ્યાસીઓ મારે તો આ સ્તંભ ગાદિતીની ખાણ છે, કારણકે અદ્ભૂત મૂર્તિઓની નીચે કોતરેલાં નામો આજ દિવસ મુખી જળવાઈ રહ્યાં છે.

દસ ફૂટ ઊંચી અને ૪૭ ફૂટ સમચારસ પડોળા એ સ્તંભની પીઠિકા પર એક બાળુ ઊંચે જેસીને નાસ્તો પતાવી ઘણે સાતેક માળ મુખી અને ઉપર ચઢ્યા. દુર્ગની (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૩૮૬

નીવાસો બહાર ચેમેર પથરાએલા વિશાળ પ્રદેશના સૌન્દર્ય-
નું ધરાધન પાત કંઈ અને પછી નીચે ઊતર્યા. અહીંથી
મંદારાણી મોકળાઈતા મંદિરે તરીકે જાણીતા સમિદેશ્વર
મંદિરના મંદિરે પર ગયા. અહીં યજ્ઞતીર્થ બંધ પ્રતિષ્ઠા
છે; મંદિરના ગર્ભભાગની છત પર મુંદર શિખ્રકામ છે
અને નાચકમાં મવાસતીનું રથાન છે, જેના અવશેષરૂપ
લાપવયુક્ત અંગભંગવાળી ગણપતિની મૂર્તિઓ સાથેના
બે દરવાજા ને દીવાલ આને સમવાઈ રહેલાં છે. આ
રથાળ આસપાસ અખીર સંકેતની વિશાળ રમશાનજમી છે
એ ઉપરથી તેમજ મંદારાની શબ્દ પરથી અનુમાન થાય
છે કે, પાણીમાં જોઈતું રથાન પણ આ જ હોવું જોઈએ.
અહીંથી દક્ષિણ તરફ વળીને આજનાં ગૌમુખ કુંડ આવે
છે. એને સાસુવકુંડ કુંડ પણ કહે છે. કુંડમાંના એક ખેંડની
દીવાલ પર મનરમાન શ્રોત્રીનું અધ્યાગાદાયગાં અરીસા
સાથે રાતરેલું છે એ પરથી અનુમાન થાય છે કે રાત્ર-
કુંડેળની સ્ત્રીઓનું આ રતાનાગાર હશે. અહીંથી પાછા
વળી દાપ્તીકુંડ ને કાતજવાવ જેતા જગમજ ને પતાનાં
ગિનાસરથાનેના અવશેષ પર આવ્યા. પતાના મહેલમાં
આસમાની દેગતી કેક મુંદર કારીગરી છે, ને દેગીન
કાચના કામ જેવું લાગે છે. ખંડમાં જાણે કિનાખાજ
જડથો હોય એવા આભાસ થાય છે. સેકાઓ વીતી
ગયા હોવા છતાં અને ખુદ મહેલ પણ ખંડિત અવશેષ-
રૂપ હોવા છતાં મૂળ રંગ જળવાઈ રહ્યા છે.

પતાજના મહેલથી થોડે આગળ સડકની પશ્ચિમ
દિશા તરફ કાલિકામાતાનું મંદિર છે. આ મંદિરના રત્નો,
છતો તેમજ ગર્ભદ્વાર પરની કાતરમૂળ જેતાં એ ખાતાનું
મંદિર હોય એવું લાગતું નથી. જોધપુર રાજ્યની ઓશિયા
જગીરમાં આવેલ મુસિદ્દ સૂર્યમંદિરના શિખરને મળતું
આ મંદિરનું શિખર છે પણ માત્ર શિખર ઉપરથી જ
એને સૂર્યમંદિર કેમ ફગરી શકાય? તો પછી સોરાષ્ટ્રના
વદવાણ શહેરમાં સતી રાણકેરીના નામે ને મંદિર છે
અને જણ સૂર્યમંદિર જણવું જોઈએ, કદાચ એવું શિખર
અને જીજી પણ કેટલીક જાંબણી સૂર્યમંદિરોને મળતી છે.
વળી મહીકાંદામાં દાયમતીના કિનારા પર રાણાનાં મંદિર-
માંથી પણ એકથી વધારેનાં શિખર આને મળતાં જ છે.
રાત્રરથાનમાં અને ગુલદાતમાં એક સમયે સૂર્યજમ
આપક રવરૂપે હશે એમ અનુમાન યર્ષ રોકે છે. સૂર્યસ્નાં
રાત્રાઓની મંગા તરીકે પણ એ કદાચ હોય.

પણ આ મંદિરમાં તે વિશેષ પુરાવા તરીકે સૂર્યની
વિવિધ પ્રતિમાઓ મોતરફ છે તેમજ સાથે સૂર્યકુંડ છે.
અને વળી શિવજીની સાતમી-આઠમી સળનાં મંદિરોને
મળતી છે. આ સૂર્યકુંડને વિશે એવી કથા પ્રચલિત છે કે
૩૬૦ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

કેટાકેટીના પળે-ચિતોડની રક્ષા માટે એમાંથી સશસ્ત્ર
થોડેસંચારો નીકળના; ને પરથી એવું અનુમાન કરવું
અપરંત નથી કે નિરંતર યુદ્ધના એ જમાનામાં મુદ્દે યડતા
સેનાપતિઓ અથ્થ સાથે આ કુંડમાં રનાત ફરી સામેના
સૂર્યમંદિરમાં વિધિપૂર્વક પ્રણિપાત ફરી, વિજય કે મરણ-
ના મંકલ સાથે સમરાંગણ તરફ પ્રસ્થાન કરના હશે.

અહીંથી જરા આગળ આવતાં સૂર્યસરોવરના સૌ-
ન્દર્યપદ્મ જેવી પશ્ચિમીના મહેલ આવે છે. મહેલ નીચે જ
પશ્ચિનીતળાવ છે, જેના કિનારાની ડાર પર જામેલા મહેલ
પાણીમાં પડતા પ્રતિબિંબરૂપે જાણે નિબસી-દર્શને નિરંતર
નિરખ્યા કરે છે. તળાવની વચમાં પણ એક નાનો સરખો
મહેલ છે ને જનાના મહેલ તરીકે જાણીતા છે. કિનારા
પરનો મહેલ મહોના મહેલ કહેવાય છે. જાણે એ પાણીમાં
પડના પડછાપરૂપે લાંબો થઈ જનાના મહેલના મરજીને
સ્પર્શને પ્રણિપાતપૂર્વક સંવનન કરે છે. એકંત ગિરિદુર્ગ
પરના આ સંવનન પાછળ દમરૂ વર્ણના સમર્પણનો ઇતિ-
દાસ છે એ પ્રત્યક્ષ થાય એવું અહીં શું છે? આ મરખા
પર પશ્ચિની ઊભી રહી હશે, આ અટારી પર એણે લટાર
મારી હશે, અહીં જ પ્રણામિપણના નિશ્ચયો થયા હશે વગેરે
સ્મરીસ્મરી એક ભાવનાચિત્ર જ ખડકેરવાનું. તળાવના
મંદમંદ ખવનમાં આજતા જલતરંગો પર દષ્ટિ પડી, ને તો
કલ્પનાએ સનેહના રંગોવડે સમર્પણના સરોવર પર સંચરતી
ઝવનચરતીઓ જાણે મલકી રહી છે એવું પશ્ચિમર જણાયું.

પશ્ચિનીપ્રાસાદ પાણીરૂપે દર્શણમાં પોતાનું મોનિરંતર
દેખાડ્યા કરે છે એ ઉપરથી તો પશ્ચિનીએ અસાહીદીનને
દર્શણમાં પોતાનું મોનિરંતર દેખાડ્યાની હકીકત પ્રચલિત નહિ
ચર્ચ હોય? કારણ આ હકીકતને ફક્ત દંતકથાનો જ
આધાર છે અને ઐતિહાસિકીતે એને ઘટાવની મુશ્કેલ
છે. અસાહીદીન દર્શણમાં પશ્ચિનીનું મોનિરંતર માગણી
કરે એ કદાચ એના સ્વભાવને અનુરૂપ હોય? તો પણ
રત્નપુત્રો આવી માગણી કલ્પ રાખે એ કેમ જાણે? લોક-
સાહસ પ્રકીર્તિને સજા હોય? કે સતીશિષ્ટાચલિ
સ્ત્રીકલ્પને જ અટકવું નથી. એની મેધા પણ તત્સવારની
ધાર જેવી તીવ્ર હતી એ કલ્પના સાથે વીરત્વના એક
અદ્ભુત રસિક પ્રમંગની ગાથા શુંચાઈ ગઈ છે. પશ્ચિની-
મુખનું દર્શણમાં દર્શન કરીને પાછા ફરતા અસાહીદીનને
મિત્રભાવે વળાવવા જતા રાણા રત્નસિંહને આદ્યથાકે
મોજનાપૂર્વકના વ્યૂંધ અનુસાર પરહેજ કરી લીધો અને
કિલ્લામાં કહેણ મોકલ્યું કે ઇવતી પશ્ચિનીના સાદામાં
જ રાણાને સુકિત મળી શકશે. કિર્તત્યમ્બક ચિતોડમક
ચિત્તામાં પડી ગયો ત્યારે મેધાચિની પશ્ચિની માર્ગદર્શક
બની. સૌને છક કરી નાખે એવી અપરં દિલમતરી—

વિગનું નિવારણ વિપરી કરનારી—યોગના એણે વિચારી કાઢી. બહેરેરીતે સુસત્તાને બગદર આપવામાં આવી કે પશ્ચિની ખુદીથી પ્રાદશાદની ધાવણીમાં બચે; શરત ફક્ત એટલી કે મદારાણી સાથે એનું સંઘર્ષ દારીમંડળ ને કેટલાંક કુટુંબીજનો પળાપિયા તરીકે રહેશે. કાંઠાંધ શાહે આ કબૂલ કરી શેતાં પશ્ચિનીએ પોતાના સ્વજનો ગોરા ને યાદશને શુભ યોગના સમગ્રની ધટલી મોકલણ કરી લીધી. બીજે દિવસે ૭૦૦ પોલીસોએ ચિતોડમદમાંથી બહાર પડી. એ દરેકમાં એકએક સુનંદો રણીદર દત્તો ને પાસળી ઉચકનારા પણ શુભવેશે ચોદાએ દત્તા. મંડળી શાદની ધાવણીએ પરોચિતાં રાણા રત્નસિંહ સાથે છેલ્લી વિદાય માટે વાતચીતનો અરથો કસાક માગવામાં આવ્યો. પશ્ચિનીને પાળી ચૂક્યો છું એમ માનનાર પાદશાદ આટલી નાની માગણી કેમ નકારે? પણ એ અરથો કસાક માં તો અરધી યાજી એના હાથમાંથી સરી ગઈ હતી ને સંપજા શરતસંજ્ઞ શરતીરે પાસળીમાંથી બહાર નીકળી સંગ્રામનો બુદ્ધ રચી રહ્યા હતા. જાતનો બેદ કળાઈ જતાં બંને સેનાઓ વચ્ચે ભારે જપાજપી ધર્મ, પણ આ ગરબડ નો લાભ લઈ રાણો રત્નસિંહ તો ક્યારનો પાણીપંથા અથ પર ચિતોડનાં અદાણુ પટાવી ગયો હતો. ઘોર ગંગામ ગમ્યો, જેમાં સુનંદા શરતીરે ખપી ગયા અને પરાક્રમની યત્નનાકામાં ગોરા ને યાદશની પણ આગુતિઓ અપાર્થ ચૂકી. તથાપિ આ જ્વાલાએ શત્રુએને પણ સાંસતા મૂક્યા ન હતા અને અરધ ઝાંઝેરી બાદશાહી સેનાને એ બરબી ગઈ હતી. રહીસની શાહી સેનામાં કસવાના હેશ કોશ જ રહ્યા ન હતા, એ સગજ જાહેરે સુસત્તાને ઘેરે ઉકારી દિલ્હી તરફ ચાલતી પકડી.

પણ ચિતોડને વરેલી આ રમસાનશાંતિ લાંબો સમય ટકી નહિ. બીજે જ વરસે ઇ. સ. ૧૩૦૩માં સંપર્ક યોગના પૂર્વક સુસત્તાને ચિતોડને ફરી ઘેરે ધાડ્યો ને કુશલ સેનાપતિની અદાથી એને સજળરીતે પાર ઉતાર્યો. સુનંદા રાગપૂતો તમામ કામ આવી ગયા. બાકીનાએ ફેરારિયાં કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. પશ્ચિની સમેત મુંદરીશમુદાયે સતીત્વનો પંથ રચીકાયો. દુર્ગના દરવાજા ખાલી નાખી રાગપૂતો શત્રુઓ પર વડી પડ્યાને હાદાકાર તર્તારી શૌર્યની સ્મૃતિરૂપે ચિદંદ્રવ થયા. ચિતોડનું આ પદેવું જૈનદર આવા ખીલ બે જૈનદર દિનદાસને ચોપડે નોંધાય છે.

પશ્ચિનીના મહેલથી પશ્ચિમે કુંગરના પૂર્વ તરફના દોગાવ ઉપર ચંદસિંહ સહુજરાની પશ્ચિમાં બંદેશ છે. ચંદસિંહ મદારાણા લાખાનો પાટશીકેવર દત્તો અને ભારે પિતૃમકત દત્તો. પિતાની ઈચ્છાથી તાના બાઈએ કાજની નરેજીમાં એણે માદીવારમ તરીકેનો દક્ષ તથા દીપ્ત

અને સહુજરાની જમીનથી સંપુટ રત્તો. દશિણ તરફ થોડે આગળ ચંદવત શાખાના શિસો-દિવાઓના પૂર્વજનું રામપુરાકાચી દવેલી નામનું રથાન છે જ્યાંથી પશ્ચિમે જતાં બાદશાદની બાકીનામનું રથાન આવે છે, અહીં મદારાણા કુંભાએ માગવાના પાદશાદ મહેમંદશાદને કેદ રાખેલો એવી દંતકથા છે. પણ નિરીક્ષણ કરતાં એ દગામખાના જેનું કાગે છે અને પામેતા મુસલમાન પદતિના મહેમંમાં નગરકેદ રખાએલા બાદશાદનું રનાનાગાર હશે. બાકીની શબ્દ બાપ-બાપ્પ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો. કાગે છે ને ગરબ પાણીનો સચક છે.

અહીંથી પૂર્વે ૧૨૦૦૪૫૦ શીટ લંગાઈ-પરોળામનું એક વિશાળ ચોગાન છે, જેને ફરતી દીવાલો અને ચારે દિશાએ પ્રવેશદાર છે. અહીં ફોજ કચાવત ને યોદ્ધાંડની તાલીમ અપાતી તથા ઉત્તર દિશાના છેવાડના આગમાં લાંચીની સાદગારી થતી એમ કહેવાય છે.

થોડાં બંદેશો વડારીને આગળ ચાલતાં દુર્ગનું સૌથી પ્રાચીન રથાન ચિત્રાંગમેરીનું (ચિત્રાંગદ મૌર્યનું) તળાવ આવે છે. ચિતોડમદના મૂળ રથાવક મૌર્યવંશના ક્ષત્રિય રાજા ચિત્રાંગદ, જેના નામ પરથી આ દુર્ગનું નામ ચિત્રાકૂટ રાખવામાં આવેલું એણે એ ગંધારેલું. તળાવ ઉકું છે અને એના અંદરના બાગના મ્યાવલ્યવિશાળી એના ખંડ પડી ગય છે. આમવાર પ્રાચીન બંદેશો છે જે મૌર્ય રાજના મહેલ તરીકે ઓળખાય છે.

અહીંથી આગળ દયે લમખમ અવશેષો વિનાનો ઉકાડો બાગ અને મત્ત્યાકાક દુર્ગની પૂંછડી પાનળી પડતીપડતી છેક ચિતોડી રેકરી ઉપર અજુગી મહેલ દુર્ગના છેવાડના બાગ પર ક્ષાતીને મૂકે છે. પાછા ફરતાં ચિત્રાંગમેરી તળાવની આશુમાં સરેલ અદાણુ જેવું છે. ત્યાં ગિયા ચળતરા જેવા રથાન પર અવાય છે, રાગદીસા તરીકે ઓળખાતું આ રથાન દુર્ગ ઉપર મૌર્યી જીરું છે અને અહીંથી દુર્ગનાં સરળાં એતિહાસિક રમારેશો તેમજ નીચનાં મેદાનોનું સુદર ચિદંદ્રાવસોકન ધર્મ થકે છે. દંતકથા છે કે મૌર્યવંશના રાજાએને માદી પર બેસાડનાં આ રથએ શમતિલક કરવામાં આવતું.

રાગદીસાની ઉત્તરે સરકની પશ્ચિમે દિશાએ ને છુમ્મટ દેખાય છે જેને પ્રતાપી ચીર ગોરા અને યાદશના છુમ્મટ તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. ત્યાંથી રાવ રાગ-ગરની દવેલી ખગેરે રથોએ યા બીમવત કું (બીમે જાન મારવાથી બેસા કહેવાના કું) પર પદંગિય છે. એ ૧૩૦૪૬૫ શીટનો છે અને અંદરના બાગનું આંધકામ ખીંચું મળી ચકાવ એવું છે. અહીંથી આગળ ચાલતાં અદ્ભુતજન્યા મંદિર તરીકે (અનુસંધાન ૫. ૪૮૫મે) (૧૩૦૪૨ ૧૪૪૮) ૩૧૨

ડાંગે માર્યા

લેખક ★

ઈશ્વર પેટલીકર

રેશન આનું એટલે માઠી બીજી રહી. ફરોક શાલુસો-
ને હાથકડી કરી પોલીસ લાવી હતી એ પ્લેટફોર્મ
પરના દરેક તરફ ગાડીમાંના ફતાવુઓની તબીબી નજરે ને તે
ડોકિયું કરી લેવા લાગ્યા-પછના લાગ્યા: 'કોણ છે રૂં છું કે?'
છેલ્લા ડબ્બો પ્લેટફોર્મની બહાર હતો, એટલે નવા ફતા-
વુઓને ધસારે એટલે સુધી ન ગયો. ડબ્બોમાં ને ચાર
મુસલમાન હતા એ બેઠેલા એટલે જગ્યા મળી માની તણ
નવા ફતાવુઓ પ્લેટફોર્મ બેઠેલા ત્યાં બેસવા બંધ પડેલાં.

મુસલમાન ફતાવુઓ બેઠેલા રહ્યા ને નવા ચૂકી રહ્યા એટલે
બીજા નવીન ચૂકી આવવા સલામત નહિ એ માટે એક ફતાવુ
પાછી લેવા ગયો હતો. છતાં બારણા પાસે બેઠેલા ફતાવુઓ
બારણું ભેરવી બંધ કર્યું અંદર નજર કરી તો બેઠા આનામાં,
પાછલા આનામાં પણ, કોઈ મુસલમાન દોષ તેમ લાગ્યું
નહિ. એટલે પેલા બેઠેલા મુસલમાન ફતાવુઓએ બેઠાં
અને મોડેથી બાઈ ને છોડતાં ડબ્બોમાં પારખાં હતાં તે તરફ
આંગળી કરી બોલે કહ્યું: 'એમના બાપની માડી દોષ તેમ
કેટલી ગણી કરી મૂખી બાઈ!'

એ મુસલમાન બાઈઓએ જવાબે એ કહ્યો: પાટિયા-ઝંઝી
કરેલી ત્યારે ગણા બેઠે રહ્યા હતા, પણ કોઈએ વાંધા લીધો
ન હતો. વળી એવી ઝંઝી મુસલમાનો ફરે છે ને (હિંદુઓ નથી
કરતા એવું પણ નથી પડતું એ બહાનું બીજા કોઈ પ્રત્યે
પોતાનો પિત્રકાર વ્યક્ત કરવાનું એક નિર્ગતિ હતું એટલું જ.

નવા આવેલા ફતાવુઓમાંથી એક તરત બોલી ઊઠ્યા:
'હિંદુ મુસલમાનની તફારને લીધે આ માડીમાં જ પોલીસ
ફસ જાણે પકડી નહ્ય છે ને!'

પાછી લેવા ગયેલ ફતાવુ બહારથી જ બારીમાં ડોકું
ખાલસું બોલ્યા: 'નેહરૂના ગામમાં મરિજદ આગળ વાનં વ-
ગાડવાના કારણે તોડાન થયું છે. ચાર હિંદુ ને છ મુસલમાનને
પોલીસ પકડી લાવી છે. આ માડીમાં જ એમને લીધા છે.'

નવા આવેલા ફતાવુઓએ બીજું કારણ સાંભળ્યું હતું.
એટલે એક જાણે કહ્યું: 'મરિજદની તકરાર તમને કોણે લીધી
અને પ્લેટફોર્મ ઉપર અર્ધા ફાલકથી સાથે હતા. બેઠેલાની
સરહદની તકરારને લીધે અંદર-અંદર વેર-વેરને લીધે માસામારી
થઈ એવું અમે તો સાંભળ્યું હતું.'

બારણા પાસે બેઠેલા, જેમણે પ્રથમ વાત કહી હતી,
તે બોલ્યા: 'અમે તે કારણ જાણ, પણ મુસલમાનો પાપ
છે તે તો ચાક્રસ હકીકત છે.'

બીજા બાઈ એના અસંપ્રધાનમાં બોલ્યા: 'આપણી ટા-
મેસ માથેલી છે ત્યાં આપણે શું કરીએ? એટલેકે ગિર્વાંબાઈ
'પાકિસ્તાન લોકે રહેશે' બોલેલા હતા. હવે પાકિસ્તાન આનું
તો હિંદુસ્તાનમાં એક પણ ગિર્વાંબાઈ શું કામ બોલેએ?'

ત્રીજા બાઈ: બરાબર છે. પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓને રહેવું
હવે (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

સહીસતાગત નથી. ત્યાં આપણા લાભો-કરોડો હિંદુઓએ
ધરબાર મૂકીને આ દેશમાં બિભારી તરીકે આવ્યા ને અહીં
મુસલમાનો આગવચમન ફરે છે!

ચોથા બાઈ: એ સાપના કબાને દુધ પાઈ ઉઠેલા જેવું
આ કોથેસ સરકાર કરી રહી છે હમણાં એ લોકો નરમ લાગે
છે તેનું કારણ એ નહિ કે એમનો હૃદય પત્તરો થયો છે. બધા
આનેવાનો પાકિસ્તાનમાં મથા એટલે નરા પેલા થતાં સુધી
એ દબાઈ રહેશે. પણ એ સાપ કરડવાનું શરૂ કરશે.

વાતને આગ એક બાજુ, અને તે ચ પ્રત્યાપાતી બનતી
જની ભેઠ, મીન રહી સાંભળી રહેલા એક બાઈ બોલ્યા: 'ને
આમ આપણે અરસપરસ ઝેર રાખ્યા કરીશું. ઝેર કોઠાયા
કરીશું, તો દેશનું બહુ નહિ થાય. દેશમાં ને લોકો દેશનું તે
તો ભોમલા પાડીને રાનચ કરવાની નીતિ અંગે બંનેને પામેલું
ઝેર હતું એ ઝેરનું છેલ્લું કણનું વોગિટ થઈ ગયું. એ ગ્રેયા,
ઝેર નીકળી ગયું, દોઢરી ટોપખી થઈ. હવે આપણે ભત-
લાળ બૂલી નહું ઝેર ન પેલા કરીએ તો જ દેશને જીવવાનો છે.'

બધાની તબીબી એ બાઈ તરફ મોડાઈ હતી કાળી ટોપીને
ગિલનાં કપડાં એણે પહેરેલાં હતાં. એ ખાદીધારી હોત તો
વચ્ચે જ કોઈ બોલી ઊઠતું હોત કે તમે કોમિસીઓ જ દેશનું
સત્યાનાશ વાળ્યા બેઠા છે. પણ એવો હુમલો થાય એમ ન
હતો એટલે સી વચ્ચે બોલ્યા વખત વાતને પૂરી સાંભળી રહ્યા.

એના જવાબમાં, બારણા પાસે બેઠેલા, જેમણે થયાં
કપાડી હતી તે પહેલા બાઈ બોલ્યા: 'તમે, મિરઠર, ગુજરાત-
માં બેઠા છે અને તોફાનોની તડખીમાંથી બહાર નથી એટલે
પરોપરો પાકિસ્તાન કરો છે. મારી જેમ પાકિસ્તાનમાં
હોત, હુશયા હોત અને આનું બોલતા હોત તો મરદ બનત.

પેલા બાઈ એનો હાંધી જવાબ આપે તે પહેલાં બેનજ
જણ સામગ્રી બોલી ઊઠ્યા: 'હવે તમે પાકિસ્તાનમાં હતા?
જરા ત્યાંની વાત તો કરો!'

એ બાઈ બોલ્યા: 'શું વાત કરું? આ ભાઈ ને કડા પજુ-
ની વાત કરે છે તેણે મને ચ બોલતા આવડે છે, પણ પાકિ-
સ્તાનના પાપે લાગેલી ગિલકત દેશાઈ ગઈ. તજી પેટીનો
ધંધો પ્રયો, બંગલાઓ મથા, સાત લાજ રૂપિયાની ગિલકત
ફના થઈ ગઈ, હબરોની આવકનો ધંધો ગયો!'

કપાડી વાતાવરણ એકદમ ઝંઝીર બની ગયું. બોલનાર
બાઈના મોં ઉપર દુઃખનાં વાદળ છવાઈ ગયાં. એણે હમણાં
એમની આંખોમાંથી આંસુ વહી આવશે એવી કસુલા આંખો-
ને વેરી વળી. એને સવાલ થયો: 'ક્યાં હતા તમે?'

પેલા બાઈ: 'કરાંચીમાં. ત્યાં આમરો તજી પેટીનો વેપાર.
એને જ અમે આગળે વતન માનેલું. ગુજરાતમાં આગ આવતું
પડશે એના કલ્પના થે નહિ. કમાતા મથા તેમ જુવાર ત્યાં
વધારો, ગિલકત ત્યાં વસાવી, બંગલા ત્યાં બાંધ્યા. એ બધું

મુશીને અહીં આંખ્યા હોઈયું તે અમારા દિલમાં યું થયું દરો ?
 'ખરું છે; 'એમને ટેકો આપતાં એક બાઈ બોલ્યા: 'પેટનું
 છેકું પેસા માટે રહી ગયે તો થ એને આપતા નથી, અને
 આમ ગિલકત વંદાઈ નય એ શે વેકાય ? હું તમારા મતનેા છું.
 આ દેશમાં ખરીરીતે એકે મુસલમાનને રહેવા દેવા ન જોઈએ.
 કાંએસને બહુ દયા આપવી હોય તો દંદેરા બહાર પાડે કે
 અમુક તારીખ સુધીમાં મુસ્લિમોએ દિંદ છોડી જવું અને તે
 પછી ને કોઈ અહીં દરો તેની કતલ કરવામાં આવશે !'

'સરકાર તો દંદેરા બહાર પાડી રહી; ' કરાચીવાળા
 બાઈએ કહ્યું: 'પણ મેં તો દંદેરા બહાર પાડ્યો છે...'
 આગળ બોલતાં એ બાઈ અટક્યા. એમની નજર એમિર ફરી.

એમનું મન કમી જતાં વળી એક બાઈ બોલ્યા: 'તમારા
 પહેલાં મેં ખાતરી કરી છે, કોઈ ગિયાંબાઈ ડાંગમાં નથી કહી
 નાખોને; તમારો દંદેરા અમે પણ સાંભળીએ તો ખરા.'

બીજી બાઈ જમ્મે બોલ્યા: 'આપણે લોકો આગળી બીને
 વાત કરીયું ત્યાં સુધી માર જ ખાવાના છીએ. ડાંગમાં
 મુસલમાન હોય તોપણ આપણે એમની યું કામ સાકાબાર
 રાખવી જોઈએ ? પાકિસ્તાન મુસલમાનોનું છે, તેમ દિંદુ-
 રવાન દિંદુઓનું છે. દિંદુઓના બોલ સંભળાય તો તેઓ અહીં
 રહે, નહિ તો ચાલ્યા નય એમના પાકિસ્તાનમાં !'

'તમારું કહેવું ખરું છે ' ત્રીજી બાઈએ ટેકો આપ્યો, અને
 આ વિચારસરણીને વિરોધ કરનાર પેલા બાઈ તરફ કટાક્ષ
 કરતાં કહ્યું: 'એમ હોય તો મિસ્તર, તમે કાનમાં આંચળીઓ
 પાસી ઘો એટલે તમારા દયાવાળા હૃદયને દુઃખ ન થાય ''

પેલા બાઈએ એ કટાક્ષને જવાબ ન આપતાં મોં મલકાવ્યું.
 કોનો અર્થ પોતાની રીતે કરતાં એક બાઈ બોલ્યા: 'એ
 થ છેવટ તો દિંદુ જ છેને ? ન્યાયની રીતે ભલે એ દવારતાની
 વાત કરે, પણ લોહીના સંબંધે એમને પણ દિંદુઓનું જ લાગે.'

અને કરાચીવાળા બાઈને યાદ દેવાડવાતાં જણાવ્યું: 'તમારો
 દંદેરા તો જણાવો.' સોની નજર વળી એ બાઈ તરફ ગઈ.

પેલા બાઈ ધીમેથી. અગમતાં બોલ્યા: 'મોરી ગિલકત-
 માંથી ને એ લાખ રૂપિયા બચ્યા છે, તે પણ કંના કરી
 નાખવાની મારી તૈયારી છે. ને કોઈ એક મુસલમાનને મારી
 નાંખે તેને એક ઢભરનું ઘનત્રાગ આપવા હું એ બે ય લાખ
 રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તૈયાર છું.'

ગાડીએ બેઠાંક લીધા એટલે સોને ધક્કો લાગ્યો. વિચાર-
 નો ધક્કો વાગે એવું વાતાવરણ પણ ઘનું અને ખડખડ કરતો
 ગાડીનો કંટાળ અવાજ વાતાવરણને ઘેરા બનાવતો હતો.

એક બાઈએ ટેકો આપતાં કહ્યું: 'તમારો દંદેરા ખોટો
 નથી. માલદાર બધા એ આમ કરે તો એક મુસલમાન આ
 દેશમાં છવતો ન રહે.'

વિરોધમાં પડનાર પેલા બાઈ એમની જગાએથી ઊભા
 થયા, બધાંની નજર એ બાહુ ખેંચાઈ, એ બે ડગલાં ખસીને
 ખારણ પાસે બેઠેલા કરાચીવાળા બાઈની નજર આંખ્યા.
 એમની સામી પાટલીએ બેઠેલા બાઈને ઈશારત કરી જગા
 આપવા કહ્યું. દરેક ચોંટાટું ખરેયા. કરાચીવાળા બાઈની
 બસબર સામે એમણે બેઠક લીધી.

બધા સગળ્યા કે એ બાઈ પોતાની ફલીલથી ઢિંસા
 ખોટી છે, નેરકેર ખોટું છે, એમ સમજાવવા એટલા નજીક
 ગયા હશે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે સો એ બાઈ ઢવે શી ફલીલ
 કરે છે ને સાંભળવા એમના બહુ ઢભુકતાથી લાકી રહ્યા.

એ બોલ્યા: 'તમારા ઢભર રૂપિયા અકબંધ રહે, ખર્ચ ન
 થાય ને તમારા મનની મુશદ પૂરી થાય એવા રસ્તો હું બતાઉં.'

બધાના ડાંગા ફાટી ગયા. આહું એ બાઈ કહેરો તેમ
 કોઈએ કહ્યું ન હવું. કરાચીવાળા બાઈ પણ બસરાયા. કંઈ
 જવાબ ન આપી શક્યા.



કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન,
બેઠળે ને પંડે નીચે નિઠ્ઠીમાં મોન.

કાંઈ અરોસા નહિ, કાંઈ નહિ ફિકર,
કાંઈ બીજ તાળી નહિ નિઠ્ઠીમાં નિકર;
આને ને ભય એના લેકા રા બેઠન કે
કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન.

માન મળે, મળે ધનધાન, મળે સત્તા,
પાન ચાવી બીછ પળે ખાવા પડે ખસા;
વાદ બોળે કાઈ રૂઠી આંખે લેવ બાળી,
આદ નાખે કાઈ બૂંદી મોટે મેર ઢાળી;
રામ મારો કહે દસે રંગ નહિ દુન,
કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન.

હાથા કરે દુનિયાની વણતાર આઠી,
કાળુ બેઠું રહે એની સામે ખીટ મારી;
કૂધ મળે વારમાં કે મળે હેર પીવા,
આપણા તો મિરે જળે અપમાન દીવા;
લાંબીલાંબી લેખણે ત્યાં નેધવી શી ચારી
એ ચ કોરે આપી જીવી મુવારકાણી.

પેલાં બધે પૂધવે આ નિઠ્ઠીમાં મોન.
આવે તમે હઈ અને આવે તમે રોન.

અકરનંદ હવે



પેલા બાહ આગળ બોલ્યા: 'હું તમારી સામે ન બેઠા
હું. કાઠને કામ સોંપવાની જરૂર નથી. હું, મુસલમાન છું.
મને તમે ન મારી નાખો. ટળામાં બધા દિલ્હીએ છે એટલે
તમને કોઈ પકડાવનાર નથી!'

જ્યા પૂલગાંની માફક પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠાં જ
બધા! કાઠની મેંમાંથી વાચા ન જુલો. પણ સી કરતાં અ-
ભયજન એ બન્યું કે કરાચીવાળા સાહબે સામે નવાબ આ-
પવાને બદલે છૂટે એકે પોક મૂચી!

પેલા બાહબે આજ્ઞાસન આપતાં કહ્યું: 'રોડ નહિ. ત-
મારી માલગિલકત લૂંટાઈ ગઈ એટલે તમને હેર આવે તે હું
સમજું છું. વેર કલપત્ર ચાલ ત્યારે માણસ અમે તેરું પમજું
કરે છે. પણ મારે ને કહેવાનું છે તે કોઈનું ન કે ચોડા લેલો-
એ માંડપણું કહ્યું, તેનો કાબજો હઈ આપણે સી માંડપણું
કરીએ તો રેશ બહાસ થઈ ભય, રેરાભય આપણું-ન આપણું
થઈ ભય અને એક નહિ તો બીછ પરદેશી સત્તા આપણા
માથે આવી સુલમી આપણા કપાળમાં કાયમ કરે.'

દબ્બુ કાઠબાબે એ બાહબે દિલ્હી જેવા પોપાક નેહને
સંકા જતી હતી કે આમ કરી એ પોતાનો પક્ષ છતી તો નહિ
લેતા હોય? એ દૃષ્ટિને પારખી જતાં એ મુસલમાન બાહબે
બધાનાં સામે નેહ બોલ્યા: 'મારો પહેરવેશ અને બોલી

દિલ્હી જેવી છે એટલે હું દિલ્હી દોવા જતાં મુસલમાનોને લેશ
બાંધી રહી છું તેમ ન માનવા. હું મુસલમાન ન છું.'

કાઠબાબે ચરપરી થયા લાગી કે રમેને આવતા રહે-
સને આઠી લગી રહેશે ત્યારે આ બાહબે પોલીસને ફરિયાદ
કરશે તો! જ્યા બેઠાબે સામે તાણ રહ્યા. ધડી પડેલાં
મુસલમાન હોય તો પણ ન બીચારી વાત કરવાર બાહબે પણ
મેંમાંથી એક શબ્દ સરજો ને બોલી ન શક્યા.

કરાચીવાળા બાહબે આંખું લૂછી નાખી ક્યાપણું રવરે
બોલ્યા: 'સામે ન બાહબે, મને મુસલમાનો પ્રત્યે પદેલાં બિ-
લકલ પિકાર ન હતો. કરાચીમાં તો અમે બાહબાઈની જેમ
રહેલા હતા, પણ ગાણુસને ધરબાર અને માલમિલકત છોડવી
પડે ત્યારે એના હલકમાં વેર વરયા વચર નથી રહેતું.'

પેલા મુસલમાન બાહબે કહ્યું: 'તમારા કરતાં વધારે
હલકે અનુભવ મને થયેલો છે. તમારી મિલકત અઈ છે,
ત્યારે માનું તો સંવેર જણું છે. એટલે વેરજેર અંતરમાં આવી
વસે તે હું સમજું છું. પણ એ વેરજેર તમે ને હું આમ જ્યાં
ત્યાં બોલીએ તો એથી વેરજેરના વધારે ધાન. આપણે સી
માણસ બોલે એટલે વેરજેર અંતરમાં આવે તો એને બહાર
કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરવો નેહબે-એને અંદર આસન
આપી એને આપણા દબર દુકમ બનવવા ના દેવો નેહબે.'

બોલનારે બાહબે મુસલમાન હતો, છતાં એની નમ્રતા,
દિલ્લીની નિખાલસતા અને વાત કરવાની રીત જોતાં, મુસલ-
માનો પ્રત્યેનો સહજાતવો પિકાર સોનામાંથી ધડીતરવાથી
મરો દોષ તેમ જાણ્યું. એ જાણે બધીસાઈ બતાવતાં કહ્યું:
'તમારી વાત તો કોઈ, અમે નબીએ તો ખરા કે તમારા
જેવા મુસલમાનો પણ છે.'

• પેલા મુસલમાન બાહબે કહ્યું: 'મારી વાત તો હું કહીશ
એટલે તમને બધાને ખ્યાલમાં આવશે. કરાચી તો ફર પડ્યું
છે, એટલે આપણે કલપના ન કરવાની છે જ્યા તો આપણા ધર-
આંખાની વાત છે. પણ એ કહેવા પાછળ મારો કહેસ એનો
નથી કે મુસલમાનો સારા છે અને દિલ્હીમાં નથી. પહેલાં કહ્યું
તેમ, આ વેરજેર પરદેશી ચરકારનો વારસો છે. એ જતાં
આપણે એને વાપરી નાખ્યાં. હવે આપણે અંદર-અંદર નવાં
બી ને વાલીએ એટલું ન મારે કહેતું છે.'

પોલીસને ફરિયાદ કરશે એવી જેમને સંકા આવી હતી,
તેમને થયું કે ના, ના, એવી કાંઈ ફરિયાદ કરે એવો દોષ
તેની વાણી આવી નાથ ન દોષ, વિચાર કમઠા ન દોષ.

પેલા મુસલમાન બાહબે બોલ્યા: 'આપણામાં જેમ કલેવત
છે કે હાંમે માર્યો પાણી કંઈ જુદાં ન થાય, તેમ દિલ્હીમાંના
હાંમે માર્યાં બામલા કરી ન થઈ શકે. પાકિસ્તાન સામે આને
દિલ્હી જુદું થયું. પણ એક દરદોઝે એનો આશરો કે એ
બામલા સંધારી જશે. અને એ બામલા આપણે નેરલા નહી
વેરજેર જાણી જાણીને તેરલા વેલેલા સંધારી જશે.'

એક બાહબે દસીને કહ્યું: 'એવો બધો તો બેપ નેવાઓ
તે ન આવે છે. એથી તો કંઈ અસર થતી નથી, પણ તમણા
જેવા માણસોનો પ્રયત્ન નજીવા મળે તો વળી એ વેરજેર
નહી જુલાય પણ ખરા.'

મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'ગયા (૧૯૪૭ના) નવેમ્બરમાં પસેમાં તોફાન થયું તે તો તમને ખબર હશે.'

એક બાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'સારી રીતે. ૫૦-૬૦ ઘર મુસલમાનોનાં બાળી દીધાં. છાપાંમાં એ બધું વાંચેલું.'

બીજા બાઈએ પૂછ્યું : 'તમે વસોનાં છે ?'

પેલા મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'હા.'

એક જણ એ પ્રસંગની રમૂત તાજી થતાં બોલ્યા : 'હિંદુ ય ગાંડા થાય છે ત્યારે મુસલમાન કરતાં ઊતરતા નથી. ૫૦-૬૦ ઘર બાળી દીધાં, ને પાંચ છ જણને બાળી દીધા. તે સૌ કરતાં નીચ ફૂલ તો એક પવિત્ર ને હિંદુ-મુસલમાનને એને એક નહોતો તેવા રૂઝ દૂરબાઈને બાળી મૂક્યા તે છે.'

એક જણે પૂછ્યું : 'એ દૂરબાઈ કેણું હતો ?'

પેલા બાઈ બોલ્યા : 'હું કંઈ દીઠે એમને બોળખતો નથી. છાપામાં તે ચારસામાં વાંચેલું. હો મુસલમાન બતા અને પવિત્ર હતો. હિંદુઓમાં પણ એમનું એટલું માન હતું કે બધા 'નૂરબાઈ' આપ્યા' કહીને જ મોલાવતા. દરબાર મોપાળદાસ દેસાઈને ટસાની ગાદી પાછી સોંપાઈ તે વખતે, વસો ગામે નૂરબાઈના પ્રમુખરથાને એમને અભિનેદન આપ્યાં હતાં. એવા પ્રકરને તે પછી શેડા વખતમાં જ હિંદુઓ ગાંડા થઈ જવા લાગ્યા હતા, ને પોતે જવા ધાડ્યું હોત તો છુપાઈને જીવી રાહત, છતાં એ જુદા પ્રકરની રીતે ગાંડા ટોળાને અવિચારી ફૂલ ન કરવા સા.

મી છાતીએ બોધ આપવા નીકળી મૂક્યુંને વરે, એ ફૂલ તો, બંદીખર હિંદુઓ માટે લાંબા રૂપ છે.'

પેલા મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'એ બધું સાચું છે, છતાં એ ફૂલ નંપારે અમુક હિંદુઓએ કહ્યું ત્યારે બીજા હિંદુઓએ અમને છુપાવીને અમારા જવા પછી બંધાવ્યા છે. મતલબ એ છે કે, જુલુએ બાગ કહ્યું તેણે પોતાના અંગત વેર ખાતર કંઈ કહ્યું નથી. બોલી સમજીને ખાતર દેસાને નામે કહ્યું છે. એવું સોચી મોટું ફૂલ બાળુની હત્યા છે.'

વાતાવરણ આંખે બદલાઈ ગયું હતું. પહેલાં જ્યાં મુસલમાનો પ્રત્યે ધિક્કાર હતો, ત્યાં હિંદુઓ પણ એવા છે એવી વિચિત્ર બાબત બની; મુસલમાન પણ ચારા છે એવું મનમાં વસ્યું હતું.

પેલા મુસલમાન બાઈ બોલ્યા : 'એટલે પાકિસ્તાનમાં હૃદયનાર અને સંજોના જન બોનાર હિંદુઓ અને હિંદુસ્તાનમાં હૃદયનાર અને રેનેહીયોના જન બોનાર મુસલમાનો, દેશને ખાતર દીધેલા બલિદાન ખાતર ગૌરવ લે-હુઃખી ન થાય અને એ ગૌરવ જીનને પાય તો બલિદાનથી જિલા થયેલા રાષ્ટ્રનું સાવિત્ર ડગ્ગાવળ થશે. ઇતિહાસ કહે છે કે જે રાષ્ટ્ર બલિદાન ઉપર જિતાં થયાં છે તે જ પ્રબળ તારે છે, જે હૃદ ઉપર જિતાં થયાં છે તે પ્રબળ પાયમાલ કરે છે.' આમ કહી પેલા કસી-વાળા બાઈ સામે જોઈ એમણે કહેવું : 'માટે તમે, બાઈ, મિલ-કત હૃદય એમ ન માનો, દેશને ખાતર મિલકતનું બલિદાન આપ્યું માની ગૌરવ અનુભવો. બલિદાન એ મોટું ધન છે. એનાથી બધે રાચરચીક ન ખરીદાય કે વેંદેના ખાડા ન પુરાય, પણ એથી માણસાઈને પોષણ મળે છે. અને જેનામાં માણસાઈ છે તેની પાસે સર્વ છે.'

બધાના મોં ઉપર સાવનાનો હાઈ જવાઈ થયો. એકે પૂછ્યું : 'તમે શું ગુમાવ્યું છે તે તો કહ્યું જ નહિ ?' મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'નૂરબાઈ મારા પિતા થાય' (એક સત્ય પ્રસંગને આધારે)

ગૂઢ માથા

વસંતતિલકા.

કાલે જ આ ગૂઢમર્દો ધલી ઊઠતો'તો મીઠી પ્રમત કલહારયની લેલ ડોળો, આનેદમત્ર સિંચ હાં કીડતો કરતાં કેવા અઢા! મધુર કોકિલ-કિલ્કિલિટિ આ નાનકું ગૂઢ ગણીર ગમવતો'તા!

ને જાનને ઝરત મંજુલ નિર્ઝરીશો કો' ગીતની-લઢરી—દાહરડાં સુહામી—કેરી રજુરતી'લી અહીં રસનિર્ઝરીઓ, હિંડોળનો કિ. ચુ. હ. હ. ધ્વનિતાલજાઈ, ધંપીતણા સુરવ, કંકણનાં ક્ષણીતો, 'તા...તા...તા' સિંચતણા મૂઢ જોલ કાલા, શાં એકમેકે ગાઈ રવર્થય સુર પરી એ કિંચ સંભવતગાઈ લયતાલ રેતા!

ને સદા એ જગ-સરે મધુ પવનું હા! કેવા હમંગ થકી મોંદ દિલોલ લેવું અબચંતરે મધુરવું. અલિશું ગુંગું!



આને પરંતુ જીલ્લે એ રમખાંડ શાંત. એ દારૂચનાં સુસંગ ગુંજન સૌ રામ્યાં, ને વ્હેતી'તી જ્યાં પ્રથમ ભલ્લી શોખકેરી, દોવા તઢાં અઢાં ઢળી રહી મૂલ્ય કેરી ડાયા કરાલ;—ગૂંદિણી પરલોક ભતી;

ને જ્યાં હતી પ્રથમ દારૂચની રેલડેલ, દાવાં જીઠે તઢાંથી કંદન કો' કંઠાઈ. ગૂંજુંડ કેરી રજનીગર્દાં ચંદનીમાં જ્યાં બે હરોની ગુન્-ગોલક યતી'તી લેલી તે આ અગાશી કશી રતબ્ધ અણેલ મૂક આને વિષાદભર વેરતી દસકંઠાં!

ભીંતો, ઘટો, ગૂંદતણે કણ એક એક નિઃશ્વાસનું પ્રતીક યે, ધન આતંનાદે આને રહ્યો કરી પ્રતિધ્વનિ દુઃખકેસ, એ દુઃખનાં કંકણ અરકુટ રંપંદનો, ને નિરોધ બાલશિશુના. રૂઢનધ્વનિઓ, એ ગેદની ભીંતયકી અહીં આવી આવી, ગોરંભતા ફરી ફરી મુજને મુણવે સેસારનાં સુખદુઃખોતણી ચડ ગાયા.

શીકાન્ત માહુલોકર

ચાર સદી પૂરી કરતા કચ્છના એ પાટનગરના જીવનની સિલસિલામાંથી કથા

સ વંતંત્ર રવંતંત્ર પ્રલંતંત્ર શાસનધારી હિંદનું આ વર્ષ
કચ્છ એક મહાન સરહદી શાહુબંધુ આપણા જીવન
રાષ્ટ્રની લખડી પશ્ચિમસીમાનો પ્રાંત બનતાં મહાગુપ્તરાતના
કચ્છનું મહારજ, ધણુપથી ગયું. એ કચ્છનું જીવનમુખ્ય રાહરે છે.

જુનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નામવાર્તા સાથે સંકળાયેલો છે.
બેરીઆ ઝાઝી અને જુનંજ નામની એ દેવકથા કચ્છ,
સોરાષ્ટ્ર અને મારવાડમાં ઘેરઘેર પ્રચલિત છે. બેરીઆ બદ
નામ લોકાના દમનમાં મરાયલ હતો. કચ્છના ઉત્તર પ્રદેશમાં
ત્યારે સંધારીઓનું વચસ વધવડાવું હતું તોજે દબ્બ આધિ-
પત્ય બધે નામ લોકાનું હતું. રોષપદજીની સમય નામની સં-
ધારીએ દેવકથા જે નામ રાજાઓને મહાત્મ્યાલભાવ; પણ જુનંજ
નામ તેને વરા નાચી ન હતો. બેરીઆ કુમારનાં પરાક્રમેથી
ચોઢવરા બની સમય તેને જીવનસાથી તરીકે સ્વીકારવા તેયાર
થઈ અને જુનંજ નેના વિકરાળ બેરીને વરા કરવા તેની સહા-
યતા માગી. પછી તો બેરીઆ અને જુનંજ વચ્ચે ટુમ્મલ યુદ્ધ
ભયે છે, જુનંજ નાસતો રહે છે અને ઉપરે એ સુરાષ્ટ્રયાત્ર
થઈ કચ્છના મધ્ય ભાગે આવી ડુંગરમાં બસાય છે. અહીં એ
સુખજી બને છે, બેરીઆ મહાત્મ્યાય છે ને સમજ સતી બને છે.
એતે કો ડુંગર જુનંજિયા-જુનિયા નામે ઓળખાઈ જુનંજનું
હાથની વિશ્વામરયાન થઈ રહે છે. ત્યાં રહી જુનંજ પોતાનો
ભવિરવભાવ બતાવે છે ને લોકાદિતનાં કંઈક કાપી કરે છે. ઉપરે
લોકામાં એ રેખ મનાઈ યુલય છે બેરીઆના વંશને ઝાઝી
બની રહે છે. પોતાના એ અસહી રાજવંશની નિરાશી તરીકે
આને પણ નામ નથાનતા ઝાઝીઓ માથે લગાવી પહેરે છે.

આ જુનંજદેવનું રયાનક જુનિયામાં છે. ૧૨ વર્ષે થાવજ
સુદ પના રોજ લોકાસમૂહ જવાથી, તેનું જીવન કરે છે. ધાર્મિક
લક્ષીતિમાં 'નામપૂલ'નો તળસો આને ય એ રીતે નેગનો
તેમ જુનિયામાં સચવાયેલો રહ્યો છે.

ચં દ્રવંશી રાજો ખેચારજી (પહેલા) પોતાની સત્તા કચ્છમાં
પુનઃ સ્થાપિત કરતા રહે છે ત્યારે જુનિયાના પડોશની રવાળી
ભૂશિથી આકર્ષિત ત્યાં ગામ વસાવે છે. પિંકમ સંવત ૧૬૦૫ના
માગસર સુદ ૬ના રોજ કચ્છની રાજધાની તરીકે જુનને
તોરણ બેંધાયું. જુન વરેયું ત્યારે તો ત્યાં માત્ર હમીરાઈ નામે
એક તળાવથી, તેને કાંઠે હમીર રવાળીની બાંટ અને સહિ
જિંદોનો કુખો હતો. એ હમીરાઈને રમણે પિંકસોલા હમીર-
સરને કાંઠે આજનો જિંદાખોરો કો વડાનું રજણ સાચવે છે.

આમ, જુનમાં ભંડેલ કુળના રાજવંશી રજાપના થયા
પછી બેવરા પડેલા કચ્છનું હમીરાતર એકીકરણ થયું ને તેની
એક અખંડ એકમ નેમ જાગવડ થી યાદી. એ રીતે એક

થયેલા કચ્છમાં તેનું પોતાનું સ્વલ્પીનાણું પહેલવહેલું જીવ-
હરેમમાં જુદાંયું ત્યારે સં. ૧૧૩૭માં જુનની ઈકસાળમાં પહેલ-
વહેલોકારીનો સિલો છપાયો. સં. ૧૧૩૫ના ભયંકર કુસળથી
પોચાગાલ થઈ, તે પછીનાં દેહાં થે કરવા નરસોમાં અલગતા
અને સત્તાની બાંધછોડની અસાધિમાં કરાંબતા કચ્છને તેની
રાજધાની જુનમાંથી ન સમયોચિત સહારો મળતો રહ્યો.
અને જુનના જીવનનો એક સીક એ રીતે પડ્યો થયો.

મુખ્ય સમ્રાટ રાદેનશાહ રાહબદ્માં કંઈ થયો અને યોરંજ-
જીવ દિંહીમાં તાબડબોલ થયો ત્યારે બચવરત રાજા
આશ્રય રોધતો કચ્છમાં આવી બસાયો. જુનમાં એ નેરમણે
રહેલો તે રયાન આને પણ દાશવાડી નામે ભળીઈ છે. આ
અસામાં જુનમાં કવિ જગરનો કમમ થયો :

કચ્છજી હાંડી નેડી કચ્છજી હાંડી,

જીવનજી આખાળી તારી તોં થ માડી.

એ કવિમાં કચ્છની હાંડીને કમલદાનન સાથે સરખાવી
જગર પોતાની વાળીને પણ તેની નેરસીલી જગાં થ મુક રહે
છે. આવી અવધમતરી ભનપડીય બોલીમાં તે જુનના (૧)
સાવજણ પહેલા ૧૭૨૨થી ૪૪૫ના) રજાખામાં કચ્છની
મુખિત લોકશક્તિને કવિ ન દેડોડે છે :

ધરડી પાંડે, હરે કમે તારા અમ.

કચ્છમાંની કમ હરે કંઈ છોડ ન પમ

અણિયારી ને ચંડી હારી હમીરી

પરેપરે ને એજ તોં જ થ અપકા

કુડે કમે કંઈથી લો આળી લપકી

એ જગર દે ઠીકો વિજ કં વરકો

પોતાની આ બીજી વાળીમાં કવિ જગર કચ્છની લોકશક્તિને
'હાંડી'નું રજા આપી રહે છે : 'અર્થાં લગી જાકસામાં તારા
ચમકે છે અને ધરડી અલ્લ હરપન્ય રહે છે ત્યાં લગી 'કચ્છની
લેલકેદિજી જેલકે છે કે કહી દિખાલ પુરસો નિદિ.' એમ કહી
બોધી જગર રહે છે કે, 'કાંઈ પાળીદાર 'હાંડી'—લોખંડી
રાસોની વિનાશક શક્તિ નેવી તીવ અને તેમની બેલ અ
અદમ્બ ભવશક્તિ એવે કંઈ કમિતેને વાસ કરવા, પાર વાળો-
માં નેમ લીજી ચમકારા રે તેમ, યુગપુરાઓના અંતમાં
વારવારથી સદા ભગવત રહે છે.'

આવી યેરળા પી કચ્છનો ભનસામ ત્રીરવથી ભનવ-
મરતક થયો. કચ્છની સમુદ્રપેક તેની પૂર્વે કસાએ પડેલી.
'સુરજ બેરંજ'નો રજતવલોવાવડા રજાવડે કચ્છનું પહાણજી
જેરામાં આપ્યું. '૧૧૨૨થી ૧૨૨૨દતેમાં કચ્છની જાગવડ થઈ.
ખાસ કરીને હમીરેપારીએ આક્રિહાના હાથીદાંને લવંચે
નેપાર કરતા થયા. જુનમાં સમુદ્રિ ને સુખનો સંચાર થયો.

આં પિર-
રના ભા.

ॐ

2.74 MB.

કુડલા @ શિણામ @ નલાપો
આખાદીના ચોડાઉપચારો-કુપા-ખાંધા

। फ्रिडो नो गुलाभो नो पेधार सहतर

ਮਾਇਕਰੋ

અરુણ

2-2

२५। जेम्स

9294
A

1294

સંબંધો :
અમારા

•મહામે

NEWS

દીના

ମାଗ ୨୦୧୧

[[[0404]]]

14



विशेष

1. 2

525

૫૫ એ



1

2



1997

અર્થ એ તેને પાયામાં રાખી તેની ઉપર આ-અમથક



જાણીતી તથા પત્તણી પ્રાચીન તરવીર: ને ૫૧ 'મહારાજ-
શાહી' તથા પત્તણી કાઢ' એવા એમના હસ્તાક્ષર છે.

જીભગાથી લવલવડી કંઈની આ સંસારનું એર કપ બહાર
 રતી અમુક શાસ્ત્રસાચીથી સંપર્ષનું બંધનદિ અને બુદ્ધિ
 સમિ તેગના ડોળા પૂરકવા લાગ્યા. પરિણામે બુદ્ધિ કપર
 ફેરવી ક અસફળ ચડાઈએ લઈ અને બુદ્ધિનાં બંધનનાં પત-
 રનું થયું. શાસ્ત્રીઓ આપસમાં અસંતોષ કરાવતા થયા
 અને અસંતોષતા આવી. આ અસંતોષોને લાભ સર્જે શા શાયધૂન-
 (પરેશ)ના આશુ બાદ તેગના અગિયાર પુત્રોગાથી ત્રીજા
 પુત્ર પ્રાગલણ્ય બુદ્ધિ પચાવી ખાડું, તેનાથી મોટા પુત્રના
 કુવર કાવાઈએ મોટાની કળને કહ્યું, અને બીજાએ ભેને એ
 લાખ આશુ ને કળાવી બેઠા

આ સમયે બુદ્ધને તે તિથિ પતન થતી અટકાવું જોઈ શકે. બ્રહ્માના રીટી તેમણે બુદ્ધના ત્રાસ ચઢાવ્યા પછી તેમને બળપ્રતિ રજાપેા, અને ત્યાંથી બુદ્ધની પ્રભામાં પ્રવર્તતા દાશિક ધર્મોનું ખંડન કરી, દર્શનની સંવંધાપકતાને, સત્તા તથા બળની ફજાઈવૃત્તાને, અને સર્વ ધર્મો સમાભાવ તથા ફિલાધર્મને હૃદય તરુવેળાં ઘોડાખાખા દમ્યારી તેમણે ઘોડેગાં નીતિગતને ટકાવી રાખી. ઉપરાંત બુદ્ધનાં તેમણે આપનેહારનું કાર્ય કર્યું.

સે પ્રાગભવજ્ઞના પોતે દેશજ્ઞના વારામાં કામગીરી નહીં
તે મનમાં રાખી આઘાતપાદના સુણા શોરણદંડખાનને બુદ્ધ
પર ચાકાઈ કરવા કરકેયો. સં. ૧૭૮૧માં ઇરાની શોરણદંડ
પચાસ દબરના સેન્ચ સાથે બુદ્ધ પર ચડી આવ્યો અને
બુદ્ધિયા ઉપર દુઝગેઝા કરી તેના બે કોઠા પળુ તેણે કબજે લીધા,
પળુ કંચે દારીને તે પાછો ફર્યો. આ બુદ્ધમાં બુદ્ધનું રક્ષણ
કરવામાં શીવાન દેવકારણે ઉત્તમ મારાટીગીરીથી ૧૪ની કુનેદ
દેખાડી. બુદ્ધ પદે ચલાં તેણે બુદ્ધના આલમપનાદ મદ અને
બુદ્ધિયાગદના અધુરા કિલ્લાનું કામ પદે કરાવ્યું. બુદ્ધમાં ફરી
સુખશાલા ફરી વળ્યાં. અને સં. ૧૮૦૫માં બુદ્ધની રાધાપત્રને
ખીએ સેકા પૂરો વગા હામે દેશજ્ઞજ્ઞનું બુદ્ધ થયું તથા શિવના
મંદપવચસે તેમાં પ્રાગભવદેશના મદાખ્તોને અને સંતોનું બુદ્ધમાં
મંદ દિવસ લગી રનેદસંમેલન થયું.

પણ રાજેશજના કુમાર ઘણપતજને હઠાત રચસાવ
હઠાતપણામાં પરિભ્રમ્યે. તેમને નાખાંખીડ સતાવતી રહી.
ખાતાના ઇત્તનની એ રચતતવામાં આઝખીસીરૂપ ધારીને

તેમની ઠરઠરભીખી હીવાન વેવરજીનેા યાત થયો. જીજ્ઞાસુ
રિધિત ફરી કાગડોજ બની રહી. આ રિધિતિમાં પોતાનું
પિતા શા દેશગને દેઢ હરીને લખપતજીએ જીજ્ઞાસુનાં હીખું
જાણનાધારીઓની પરાપરાની આંતરિક ખટપટ સિવાય
આ વખતે દેશમાં રાવંત રાંધિ જળવાઈ રહી. જીજ્ઞાસુ જન-
સમાજનાં અંકજા, શાદિવ્ય અને સંસ્કારનો વિષયક વર્ણ-
સ્તુતિભયે સામાજિક ચેતના આપી. આ પ્રવૃત્તિને, કવિ અને
રસિકદંડથી ઈંગીલા શા લખપતનું પ્રાસાદન ગળ્યું. એ
સમયે રાગદંભ માલમ નામનો એક કળાધર દોહંદ જેણે
પાશ્ચાત્ય દેશોથી દેશકાંદ દુરતરકોયો રીખી લાવ્યો. કળા-
પ્રેમી લખપતજીએ તેને પોતાના કારણમાં રોડી લઈ કુદા-
વ્યો. જીજ્ઞાસુ સિતકામ, સોનાચંદીપરનું 'કરુણા'ના નામે
પ્રખ્યાત થયેનું નકશીકામ, મીનાકારીકામ, યદિચાલો,
બંદૂકો અને તોપ તથા કાચ બનાવવાનું કારખાનું રચાથી
દુજરકોયોગીને તેણે શરૂઆત કરી; અને એક કળાશાળા પણ
રચાવી.તેમાં શાદીમહેનેલાલીમ આપાઈ અને પ્રકલ્પરમાં તેનો
પ્રચાર થાય તેવી શ્રેણી મળી જીજ્ઞાસુથી વંદોદરા, મુંબઈ,
કલકત્તા વગેરે રાજ્યે જઈ પસેલા આ શાદીમહેનો વંદોભેવી
મીનાકામ અને કલ્પરચંદી કલગ થીને આજે પણ ભાર્તી
જનનેનાં આકર્ષણ બની રહે છે.

આ કાળે સિવજીનાં કમળી કમામરીનો વિજાસ થયો. જુજના આયનાગદેશમાંના 'ગાદીકરી' એવા ભાવમય સિવ-
નું સંનન થયું. આ કમામરીની વતેરાતર ભવેરેલી કૃતિઓ અને
જુજના સંખ્યાજીવનને લખતાં આસંજેનો તથા વલેપીરોમાંની
ફેરલોક જુજના અગ્રજિયા ને આયનાગદેશમાં સંપ્રદાયેલી
ઉ. રાઈશુભસંગેને ધરદાર પર રસવાતાં મુરોભનામાં જુજને
અજવાળતા, જેનવરસિગાં ચરના પર રસચિત્રો પૂરી જના-
દુમ્મિયારે જુજના સોકજીવનને રંજરસિયું કરતા આ કમા-
મરીના અવરોધ રૂપ દારીગરો આજે પણ ચમટી બંધ છે;
એને લેવાનના અગરને માંક પાલન સિદ્ધિવલેકદાવી જીવન
ને કળા બંધેની રંગાવિશવમાં પેટ સંજોરે છે.

જુનના બન્ને રંચેલેનું બાંધણી શરૂ અને રંચાગત શરૂ
 થોડાના વરમાં થયે બરતકામ પણ આ જ વખતે તેની સોયે
 કળાયે રીપી ની કળ્યાં દર્શાવે. આ સમયના ને તે પછી કાઢાનું
 કળે થયેલા આ કામના પુરાણ જ સમાપ્ત નમૂના જેમ
 મુનના મુશ્કિયામની અમુક સામગ્રી જે તેમ મુંબઈના
 પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુશ્કિયામાં પણ તે સમયવાળા જે મુંબઈ
 ના મુશ્કિયામના જે નમૂનાઓ પરથી નક્કી થીતરાવીને તેને
 આ પછી દેશમાં દબાઈ જ રહ્યાં થયેલા 'ઈન્ડિયન ઇન્ડીસ્ટ્રીયલ
 ઓફ આર્ટ ઇન્ ઇન્ડીસ્ટ્રીયલ' નામની કંપ્પાઈ જે બારીક
 કળાની કમ્પ્યુટ કળાનું તરીકે રબ્બરી છે.

સામંત્ર ગાદીની રેખાજાતો બુદ્ધિમાં આંધાંતર
તૈયાર થયો. આરસની બાંતમાં સોનેરી કિનારોવડે આવે
જીને દ્રાવ્ય અપાચિલા આ મહેલમાં રેસપરરેસના કુતર
દુશ્મોની તે સમયની ક્ષાંતિઓ અને ચિત્રકામી રો
માટે મુશ્કા, તેમાં લખપતસાઈ દાલિયા દંડ્યો. આ દો
પરથી રાવ લખપતે પોતાનો સાહિત્યવિલાસ રાકે થયો

તેમણે શ્રદ્ધા કે કનકકુશળ પાસે જન્મપાત્રો અર્પણ કર્યાં
 થયો ને 'લખપતપિંગળ' નામનો કથરચાલો. પત્નિજો
 જન્મતર્કા અદિતીય ગેતી 'કાચકળા શીખવાની પાઠ-
 શાળા' જુજગાં રમવાઈ, દલિથર દલપતરામે દલિથોની
 જોશાળના કાબયતીને કાચપ્રસાદી મેળવી ને કવિરીક્ષા લખજી-
 નનીયાત્રાને તેમણે કાચયાત્રા માનેલી. કવિવર નાનાલાલે
 જન્મપાત્રોની આપોરાળને અર્પે આપતો (કવિથર દલપત-
 રામશાળગી) જન્મું છે કે 'કાચકળા શીખવાની કચ્છ-જુજગાં
 પોરાણ હતી-આને પછુ છે. દલિથો સુજવાની જો કાચસાધા
 કદાચ દુનિયામરગાં અદિતીય હશે. ઘણા કાચરસિકા લ્હો
 બાણી રાજદરબારોમાં કવિરાજે થયા છે. જો કાચસાધામાં
 કાચસાક્ષી શીખવાય છે, ને રસો પાસકોને નવરસની વાડી-
 જોમાં છુગાવી, જનુજો ને તડખીમાંથી પ્રીતવાને અભિસિં-
 ઘન હથેર કાલનીજીવ જૂંધન બગીચાસાક્ષીના શાસ્ત્રી હથેરતા
 બાગવાનેને બાણે જેગ, ત્યાં બાણવાય છે. કચ્છના મહા-
 રાવનું જુજિયો સિદ્ધાસન છે, પછુ જુજની પોરાણ તે કચ્છની
 મહારાવનો ક્રીતિમુગ્ધ છે.'

સં. ૧૮૧૭માં લખપત્ત મુચુ પામ્યા ત્યારેની તેમ
 પાછળ તેમની બધી ગાળી પંદર રાણીઓ ને કપપત્તીઓ સતી
 થઈ. મુદરાલની છત્રીમાં જાસા શિક્ષકપદપત્રનું નિર્માણ થયું.
 કમાનુગત પ્રત્યેક રાજની જો રીતે જુજગાં છત્રીઓ બંધાએલી
 છે. તે મુજબ છેલ્લે મહારાવ બેઠાર (ચીત)ની છત્રી પછુ
 ઢગણી તાલેદરગાં બંધાઈ છે. ધરતીકેપમાં બંડિત થયા
 સિવાયની બચેલી જો છત્રીઓમાં જુજના રાક્ષાટોની પરં-
 પરામતની હથેરી તથા કાર્ય પ્રજ્ઞાલી જોરા મળે છે.

સેરજુદેના દુઃખના સામે ને દીવાન દેવકરણે જુજનું
 રક્ષણ કરેલું તે જ દેવકરણના પુત્ર જૂંધના પ્રધેયથી સં ૧૮૧૬-
 માં સિંધપતિ શુભામરાઈ કાલ્હોરાઈ કચ્છ પરસિતેર દબર-
 નાં લક્ષરથી ચઢાઈ લાવ્યા. આરાતું મહાયુદ્ધ થયું. તેમાં
 જતી શુભામરાઈ આગળ વધ્યો. પછુ જુજ સુધી પહોંપતો
 નહતો હાડગારીઓ અને જુજના કિલ્લાની તૈયારી જોઈ તે
 સંધિ કરી વચ્ચેથી જ પાછો ફર્યો. વળતે આડવેરમાં, તેણે
 કોરીમાં આવતું સિધુનું ને ગીલું પાણી લખપતના પ્રદેસને
 ફળદ્રુપ બતાવ્યું, તે સેકયા સિંધમાં અરડબંધ બાંધ્યા. આ
 પ્રમાણે ત્રિમહારત રહી પ્રજા અસંકટ અને આર્થિક ખૂંટ-
 વણમાં શોષાઈ ગઈ, જુજગા અવ્યવસ્થા બચાવી ગઈ અને
 શુભામો તરીકે જુજ આવી વસેલા સીદીઓ રાજસત્તાની
 નબળાઈથી જોરમાં આવી ગયા.

સં. ૧૮૭૫માં યુવાન રાવ રાયધણ (બીન) ગાદીએ આવ્યા.
 સીદી મરીયની સોબતમાં મહમદ પતા નામના એક મુ-
 સ્લિમ ધર્મેપ્રધારકથી પ્રભાવિત થઈ તેમણે ઈસ્લામ તરફ
 ચોતાનું વલણ દાખવ્યું. જુજના અન્ય ધર્મી ભયમાં મુકાઈ
 થયા. રાવ રાયધણ જનનમાં બેકામપણે વર્તી હિંદુઓને ત્રાસ
 આગવા લાગ્યા. પ્રજાના રક્ષણ માટે તેમને કેદ પકડવાનો

૪. સ. ૧૮૫૮ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિશ્રી દલપતરામે લખેલા
 'જુજની દલિથાની ચાળા' નામનો લેખ.



લખપત્તની છત્રીના પર્ણધવાના પડખા
 પરની શિક્ષકપટ્ટી: જેમાં શિકારનું દરય છતારેલું છે.

નિષેધ થયો. દીવાન વાધા પારેજે આ કામ માટે ચોતાના
 ભાઈ કેરાને આરસો માણસો સાથે જુજ બોલાવ્યા, પછુ
 તેઓ વધા મહેલમાં સંકડામણમાં આવી જઈ સપડાઈ ગયા
 અને એકસામટા કરાઈ થયા. રાવે તેમને એકસાથે એક ખાડા-
 માં દેનારી દેવડાવ્યા. જુજમાં આ રમળ વાધાસર-કેરાકર
 નામે જોળખાય છે. રાજની આ રિયતિથી કારભારીઓ અને
 ગરાસીઓ સ્વતંત્ર બની બેઠા. સર્વોપર રાતા કેઈ રહી નહિ.
 આ સંતોગોમાં અંભરના કારભારી મેઘજ શેઠે ચોતાના ગા-
 ભુસો સાથે જુજ આવી રાવ રાયધણને કેદ કર્યા. પછી રાજ-
 માં અવસ્થા અને શાંતિ ભળવા 'બારમાયાસંધ'ના નામે
 નજીની ધચેલી પ્રબંધિ પત્રવચા પ્રથાગ બેતી, પ્રબંધીકરણ-
 વાળી સાસનવ્યવસ્થા જુજમાં રાજ થઈ. પ્રજામાં નવીન જીવન
 અને નવીન આશાનો કદંચ થયો. લોકશક્તિના પાયાના આવા
 મહાજ પરઆને તો જુજમાં 'એક હિંદુ-એક પ્રજા'નો ઘોતક
 રાજદ્રવ્ય ફરફરી રહ્યો છે.

પછુ બારમાયાસંધના ચાલકો અધિકારદોષપતામાં
 પડી ગયા. તેઓ પરસ્પર સંશયાત્મક જિતિથી જેવા લાગ્યા
 અને કાર્ય પરત્વે એકત્રત રહ્યા નહિ, એટલે અલખાણ આ તંત્ર-
 વ્યવસ્થાને તત્કાલ અંત આવ્યો અને જમાદાર ફતેહમહમદ
 જુજમાં જોરમાં આવ્યો. તેણે સાસનવ્યવસ્થા હાથમાં લઈ
 ઉભિ બનેલી રાજસત્તાને સખજ કરી. આછને અઠળગીમાં
 જેમને આરળ થોડાઓની જોલાઈ સાથે સરખાવવામાં આયા
 છે એવા નાગચીન કચ્છી થોડાઓના વેપારમાં સુદેર સોદા-



કચ્છના
 ફતેહમહમદ
 નામથી
 પંકાએલો
 ફતેહમહમદ
 જમાદાર



‘કચ્છવર્કના’ના નામથી જગતભરમાં જાણીતી રૂપાકામમાં જાતેથી નેવેલુદીઆવાળી જારીક કચ્છી કાંતીચરીનો વખૂનો

વગરનું નિર્માણ થયું. આરનીય કોલિની ચળવળના દગ્ધંગમાં મોડાણ કરી તેને અનુકૂળ વાતાવરણની જામાવટ કરનાર, દિ-દના નેજાથી રત્ન રવાગણ કૃત્યવર્ગાને વતનની કોઠાદ સં. ૧૮૪૦માં બુલ ખેંચી લાગી. અહીં તેમને માલોમની પરા-ધીનતાની વિશેષ ક્રાંખી થઈ અને રવાતંત્ર દાસલ કરવાની તેમની મગશ તીમતર બની. બુલના ઇન્કનેર કેસવલ રવા-મણ દગ્ધક સંવત ૧૯૫૪માં તુલ્કા બેરેથી બુલ તરફ રેલવે બંધાવાની સરખાત થઈ. સં. ૧૯૫૬(૭૨૫નિયા)માં કચ્છમાં પલ્લ અધિકર દુકાળ પડ્યો અને બુલ કરી પાંચગાલ જન્યું.

સાન્ય-પ્રબ્ધ તરફથી સદતના કેલોક કાર્યો થયાં. આ વખતે બુલમાં છવરામ આજરામને ‘સરસ્વતી સંગ્રહ’ નામે સામ-ચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરી સાદિયપ્રદર્શનને વેગ આપ્યો; અને નેમણે કચ્છનું દેસનીત ‘વધો વતન અથ કચ્છ’ માયું. ૧૯૫૬-૬૦ સગી રજુકાદખાઈ કલયશમે કચ્છના રીવાનપદે કામ કર્યું. તેમની શ્રેષ્ઠાથી મોસા રજુના પચ્છમખેટના આંખી ચામેથી મનેલી, ગુલસાલના આલ નિદેશના રિવાલેખોમાં સીયી પુરાણ, કાવ્ય વાણન અને તેના પીચ કદરામાના કલ્પ-ખવાળી સિદ્ધાવલિઓ (સંગ્રહકલ્પતેત-પાનિયા) થુલ દાવ-

(વિશેષજર ૧૯૪૮) ૪૦૧



નાનુ
દારબારી

વાચાંઆવી, એ
જુનના મધ્યમ
મમાં રાખવામાં
આવેલી છે. હિંદ
સરકારના પુરાત-
ત્વખાતાના હાથ-
રેફર જનરલ
રવ. શા.ન. ડૉ. કે.
એન. દીક્ષિત સં.
૧૯૭૩માં જુન
આવેલ ત્યારે તે-
મણે પણ દાખવ-
કાળની એક

શિલાલેખી એ તરફથી એળવી એ સંગ્રહમાં નવી ઉમેરાયો. સં. ૧૯૮૦માં બ્રિટિશ ઐતિહાસિક એજન્ટનું આઈ જુન-
થી રાજકોટ ગયું. આ સમય દરમ્યાન આખાંદીના થોડા
ઉપચારો રૂપ કેટલાંક તળાવો, ક્વા, બાંધકામ વગેરે થયું.
સં. ૧૯૮૧માં મહાત્મા ગાંધીજીએ મુંબઈથી ગાંડવી યથ
જુન આવી જુનની જમિને બાગવતી કરી. તેથી ગુડકોલમ,
સ્વદેશી, ઉવિજનકોટાર વગેરે રથાનિક પ્રવૃત્તિઓને વેચ
મળ્યો. 'સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય નથી' એ ખાણના મંત્રથી
પ્રભામાં પ્રાણ પુરાયા, સમસ્ત કચ્છ લી જુનમાં મહાભા-
જીને માનનીય અર્પણ થઈ. તુલ્ય રસ્તે પાછા તેઓ અમ-
દાવાદ ગયા. આ અરસામાં કચ્છનો પ્રભસંધ રથપાઈ ચૂક્યો
હતો. સં. ૧૯૮૨માં મુંબઈમાં કચ્છ બદાર વસતા કચ્છીઓ-
ની ગ્રેરજાથી કચ્છી પ્રભપરિપત્તની રથાપના થઈને એ રીતે
કચ્છના રાજકીય સુધારાઓ માટે પ્રભકીય અભવનનું ગો-
રાણ થયું. પરિપત્તનું એક અધિવેશન જુનમાં ગણી ગયું અને
૭૯૯૯ હમણાં જુનના વસતા જુનના નાગરિક શ્રી ગુલાબ-
સંકરની પરિવહ-પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ. એટલે પ્રભપરિ-
પત્તની પ્રવૃત્તિ જુનના કેન્દ્રિત બની. શાસનદર્તા અને સા-
સિતવર્ગના શાસનસુધારના પ્રયોગ પરત્વે આ રીતે સતત સંપર્ક
રહેતાં જુનની પ્રભ રાજકીય ક્ષેત્રે સદા સતત રહેલી થઈ.

નિવૃત્તિકાળમાં વૈયારૂદ્ધ ઘરે પણ વતનની ચર્ચિચિત
સેવા કરી છૂટવાની સમ્પત્તિજાથી વનરપતિવિદ્ જયકૃષ્ણ
ઉદ્વેગ જુન આવી રહ્યા. તેમણે ખાસ કરી જુનની ચોતર-
ફની, અને પોતાની પાકટ વયે પણ કચ્છમાં બીજા ન્યાં સ-
રળતાથી પહેંઓ રાકાયું તે સર્વસ્થાનોની, કચ્છની વનરપ-
તિને, અભ્યાસ કર્યો. જુનમાં તેમણે વનરપતિ-પ્રદર્શન જરૂં
અને 'કચ્છ સ્વસ્થાનની વનરપતિઓ' નામનો ચોથો ગ્રંથ
લખી તેની ઉપચોગિતા અને અત્યંત સમ્બલવી.

કચ્છના ભૂસ્તરની ન્યૂસાસિક પડરચના વિશિષ્ટ હોઈ ન-
બીતી છે. કામી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના બરતપિદ્ ડૉ. રાજનાથે
જોગનાં લેખક પરતો નં. ૧૦૨૫ લા. ૩-૭-૪૨નો પત્ર.

૪૦૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

આ પડરચનાનો વિશેષ અભ્યાસ કરી રાજીવરીતે-તેનું
વિભાગી કરણ કર્યું. સં. ૧૯૮૮માં તેને લખેલો નિબંધ પ્રસિદ્ધ
થયો. તેમાં કચ્છની ન્યૂસાસિક પડરચનાના મહત્વના મુખ્ય
વિભાગને, જેના પર જુન આવેલું છે તેને, 'જુન સીરીઝ'
નામ આપ્યું, જે ભસ્તરશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનના જગતમાં જુનના
નામને હાથગ કરે છે. સં. ૧૯૮૩માં 'તંબુરાનો તાર'ના રચયિ-
તા રવ. કામદારે કચ્છમાં પશુ કાળો રચી રાકાય છે એ તથ્યનું
જુનમાં પ્રતિપાદન કરી પોતાનાં સ્વરચિત કેટલાંક કાળો
આઈ સંશ્લેષકોમાં, જોગે નંચરલ સ્વિકારી સોસાયેટીના સં-
માન્ય મેમ્બરી શ્રી સાતિગ આઈએ સં. ૧૯૮૬માં જુન આવીને
કચ્છના પક્ષીસંગ્રહનું અન્વેષણ (ornithological sur-
vey) કરી કચ્છનાં પક્ષીઓ (Birds of Kutch) પુસ્તક
લખ્યું. સં. ૨૦૦૨માં લખતો ધુનિવસિદ્ધિવાળા ડૉ. ગુલુમદારે
જુન આવી કચ્છની કેટલીક ભતિઓ વિષે શાસ્ત્રીય આંકડો
કરી માનવવંશશાસ્ત્ર (anthropology)ની બનરે જુનસાત-
કચ્છની યોગ્યનીય સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ પાડ્યો.

આ જ વર્ષે કચ્છના દીનબંધુ ન્હોન જુનને રિગમનું
જુનમાં દેવાપસાન થયું તે સં. ૧૯૫૭માં કચ્છના રાજ્યકુળના
શિક્ષક તરીકે જુન આવી વસેલો અને પછી અંતઃગતી જુનના
નિવાસી તરીકે જ પોતાની નિઃકો પૂરી કરી. જેટલે તેમણે
કચ્છના દેવપણી ખાતાના અધ્યક્ષ તરીકે કચ્છમાં શિશુ-
પ્રચારની પ્રવૃત્તિને વેચ આપ્યો. શુદ્ધકલોગના આશરે દીન-
કામીઓની સેવા કરવાની તેમની આંતરિક ખશાને લીધે
જુનમાં તેમનું નામ સ્વજનને પુણ્ય. ગરીબોના બેઠી નમ
તેમણે ભતે મઠ જુનમાં ફેરણે અપેક્ષા-અનાથ નિશ્ચિતોને
ખરે જખતે સદાય પહેંઓટી. P. P. R. J. અને 'રિમથ
સેવા સંધ' નામની એ સંસ્થાઓ આજે સ્વ. રિમથના આવા
ઉમદા કાર્યના જુનમાં રમાર છે તેમણે કચ્છના ભૂસ્તરની
એક વિશિષ્ટતા - જોગનાં હોટલ સર્વિસ પાટી પ્રાણિસુધાપનાં
દોહાશી જોગનાં ખાસ સંસ્થાનપૂરકોને અભ્યાસ કરી તેને જોટા
અને મુલ્યવાન સંસ્કૃત જુનમાં પોતાના નિવાસસ્થાનમાં
એટલા કર્યો. જેનો જ ઉપયોગ કરી હૃદયમાં ડૉ. એલ. એફ.
રપાએ સં. ૧૯૮૩થી ૮૩ દરમ્યાન પુરાકચ્છના આ 'શીર્ષ પાટી
પ્રાણિસુધાપ'નું સંસ્કરણ કરી તે વિષે જીભામાં એક મહા-
ગ્રંથ લખ્યો. હિંદ સરકારની અનુદાપી તે 'વેલી જોગનાં હોટલ'ના
ઈન્ડિકા સંધમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો.

સં. ૨૦૦૨માં ખાસની માગેલા એક અમેરિકન કમિશનરે
જુન આવી દરબાર બર્યો. તેમાં બીજા મહાદુષ્કમાં ભરદરિયે
મુત્યુલા મુખમાંથી અમેરિકનોના નન જાચાવતાર માંડીના
મહાદુષ્કની ખારવાઓને માનમાં આપી તેમનું બહુમાન કર્યું.
અપાકચ્છ ખંડિયે સ્વ. મણાઇને અભાર લગી વજોવાઈ
અમેલી બિરમાર કારનીય ન્હોનની આજના અધુનમાં
પણ મજેલી આવી કદરવાના સીની આ ઓરવચાયા એ પછી
પાણી વિસારે પડી ગઈ.

આ પૂર્વે કેટલા બંદરે તે સિખાચની ચોનાં જોગનાં
જોગના જનપરિચય માટે ન્હો: 'કુમાર' આ ૨૪૬ની
આધુકરી; અને 'પ્રકૃતિ' ઈ. ૧૯૪૫ પુ. ૩ અં. ૩-૪, ૫ ૭૬

યે પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી. ભુજની જનતાને જાણીતી પદ્ધતિથી માલથી જીવરાણ રહી. રવનસગ યદ્યપ્તજેલું સરતાઈનું એક મોતું ભુજમાંથી પસાર થઈ ગયું. ભુજમાં શિશુલુપ્તિ થઈ; પીનળી આવી; જોરોરોગ થયું. મકાનોની બાંધણી આધુનિક ઢંગે થતી આવી. પ્રતિપ્રતિનિધિત્વવાળી નગરસભાનો વહીવટ અગતી જાન્યો. ધરીગેશનનાં કેટલાંક કામો થયાં. છત્રુઆ દુકાળ અને પીન મહાધુજની મોંધારત તથા અછતની આંધીમાંથી પણ ભુજ પાર નીકળ્યું. ૨૦૦૩માં પંદરમી ઓગસ્ટે હિંદ આઝાદ જાન્યું. ભુજમાં જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની સળવળ કામ હતી. ગદાસાવ મદનસિંહજીએ કચ્છને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની ખહેરાત કરી હિંદ સરકારના રિયાસતી ખાતાની એરેષ્ટ પર કચ્છનો પ્રશ્ન ચૂકી દીધો.

હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન અસ્તિત્વમાં આવતાં નિર્વાસિતોને ફરી વસાવવાનો સવાલ ધુરંધર નેતાઓને પણ મુંઝવી રહ્યો હતો ત્યારે ગદાસાવના આશીર્વાદ સાથે કચ્છમાં સિંધી નિરાશિતોના પુનર્વસવાટ માટે કંડલા કાંઠે 'આંધીધામ' જવાસાવવાની યોજના ભુજમાં ધડાઈ. પણ તે અગતી બને તે પહેલાં બાપુનું રવગારોહણ થયું. આચાર્ય કૃપાલાની અને ચુવરાજ મદનસિંહજી દ્વારાઈનહાજીમાં ગદાસાવની અસ્થિ-ભરણ ભુજની જનતાના હૃદયમાં ભુજ લાવ્યા અને કંડલાના સાગરદહે તેનું વિસર્જન થયું.

પરિસ્થિતિએ જે નવો પલટો ખાધો તેમાં પાકિસ્તાનની દક્ષિણ સરહદે પાકિસ્તાનના મુખ્ય શહેર કરાચીથી સવાસો માઈલ નેટકેદર આવેલા કચ્છનું ગદાવ ધણું વધી ગયું. "બાદ વિવાદ કે સંકલ્પિત દહિણિદેને અવકાશ ન હોય તેવાં મંજીર કારણો અને સંતોગોને લીધે" "કચ્છ હિંદ સરકારની દેખરેખ તળે હોય તે અનિવાર્ય બન્યું." આ સંતોગોમાં "કચ્છના અને આપણા ગદાવ દેસાને પુનર્વાસ આપણને સર્વને વહાલું છે તેના બનેલા હિતની દહિણે" ગાનનીય અને પ્રોદ રાજપુત્ર સરદાર પટેલની "સલાહ રીતકારવામાં ગદાસાવ શ્રી મદનસિંહજીને જરા પણ સંકોચ ન થયો. રાજ્યની પ્રભુના સાચા હિત સાથે ખરે જણતે તેમણે યોગ્ય પગલું ભર્યું અને મધ્યસ્થ સરકારના એક એકમ તરીકે હિંદસંઘ સાથે કચ્છ જોડાણું. રાજ્યતંત્રની ફેરબદલી થઈ. ઈ. ૧૯૪૮ની રહી બંને ભુજમાં હિંદ સરકાર વની કચ્છના પહેલા ચીફ કમિશનર શ્રી સી. કે. દેસાઈએ કચ્છનો વહીવટ સંભાળ્યો. ભુજમાં આ દિવસે સરદાર પટેલનો પ્વાર્તન્ય-સેદાસંભળવાવામાં આવ્યો: 'કચ્છનું રાજપ્રીય, ભોગોલિક ને આર્થિક ગદાવ ધણું છે. તે હિંદનું એક અગત્યનું સરહદી યાજી છે. વિકાસમાં તે પછાત છે છતાં તેની કુદરતી સંપત્તિ નિરાશ શક્યતાઓથી ભરેલી છે. ધરણારથી વિખ્યાત મધ્ય ગંગોત્રા નિરાશિતો જેને મદદ, સહાય અને પુનર્વસવાટની ધણી જરૂર છે, તેમને વસાવવા સાક કચ્છમાં ધણે અવકાશ છે. કચ્છની પ્રભુમાં તાકાત, ઈર્ષ્ય, સંપત્તિ ને સાહસિકતા ધણી છે. વેપારકદોગમાં કચ્છીઓએ

હિંદસરમાં જે કંડેલ મેળવી છે તે તેમના આ શુભોની પૂરતી સાબિતી છે.' 'જો કહી કચ્છના ઈતિહાસના એ વાદગાર પ્રસંગે કચ્છી જનતા અને કચ્છના ગદાસાવ બંનેને 'રાષ્ટ્રના હિત આતર તેમણે કરેલા સ્વાર્થત્યાગ અને સાહુ તથા રવદેશાભિ-માનથી ભરેલા નિર્ણય સાક' સરદારે અભિનંદન આપ્યાં. હું વે હિંદ સરકારે કંડલા બંદરના 'વિકાસની યોજના હાથ પર લીધી છે અને હિંદી પાલાંમંટમાં તેને લગતું ગિત પસાર થયું છે. કચ્છ હિંદના પીન ભાગો જોડે સળંગ રેલવે વ્યવહારથી સંકળાઈ જશે. કંડલા, પશ્ચિમ કિનારા પરનું કરાચીનું રયાન લઈ શકે તેણે મુખ્ય બંદર બનશે અને ભુજ હવાઈ મેથક યદ્ય રહેશે. કચ્છ બંદાર અને કચ્છમાં વસતા તમામ વર્ગના કચ્છીઓના તેમજ કચ્છ સરકારના સંપૂર્ણ સહકારથી ચાલુ વરસે દુબળરાહતનાં કાર્ય સાથે હાથ ધરાગેલી કચ્છનાં કાગર અને ખીલવણીની યોજનાઓ નિયતિનું મોંઘપાત્ર નિર્માણ છે. તેમાંથી ભુજમાં હવે હિંદની વિશાળ સાધનસંપત્તિના સહકાર વડે આર્થિક સુધારણાના નવીન વિકાસ ને કંડેલની સર્વ સાક્યતાઓ દેખાવા માંડી છે.

દુકાળ, લૂ, તીક કે અતિશયિ, અને ક્યારેક કોઈ ભવંકર રોગચાળો ને ધરતીકંપ જેવી કુદરતી આફતો, કે યુદ્ધની આંધી અને અજાણતા જેવાં રાજપ્રીય સંકટોમાંથી ભુજ પાર જીતવું આવ્યું. તેણે કેટલી થે સુખદ-દુઃખદ ધટનાઓ જોઈ; વિકૃતતા થા સહજતા મેળવી; પછાત પડઝું કે પ્રગતિ સાધી; એ રીતે કેટલા થે અદાવ-કટારમાં ઈતિહાસની યથાર્થતા અનુભવી; અને શાસનકર્તાઓનાં ઉત્થાનપતન નહિ પણ સદા સદ્ભાવના અને માનવતા સર્વોપર રહ્યાં છે એમ જાણ્યું. સં-રક્ષિતનું એણે વરદાન મેળવી ભુજ, આને તેની જનતાનું જીવન, તેના સાહિત્ય અને શરકાર, હૃદય અને કલા, વિચાર અને વાણી રૂપોતર પામતાં અભિક ગૌરવશાળી અને સુખી બનશે એવાં રવખો મેવળું જીવનની ચાર સદીઓ પૂરી કરે છે અને સર્વોદયની નવી દિશા દેખાડતા યુગારંભ સાથે તેની જીવનસફરની પાંચમી સદી આરંભે છે.



રયાગણ
કચ્છ
વર્ગ

કચ્છના રાજતંત્રની ફેરબદલી પ્રસંગે અપાયેલા પ્રત્યેકતા સેદેશમાંનાં "...આ અવતરણવિહોળાં સરદાર પટેલના અને આ ...માં અદાસાવ શ્રી મદનસિંહજીની સ્મરણ છે.

છે. એ તાલમાં ઢોલી અરથી અરથી માનાનું ગૌન લઇ તાલનું સ્વરૂપ અવનનું બનાવે છે, અને ઢોલીની સાથે ૪ ગોનાર જીંટીનું અંગેઅંગ સીંચમય દેખાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે માથે ગરબો લઇને સ્ત્રીઓ ઢોલીની સાથે રમે છે ત્યારે તો એ સીંચની અતિમંત આકૃતિ જ લાગે છે. આમ, સીંચ તાલ સાકાર થઇ રહે છે.

મને લાગે છે કે સંગીતની દૃષ્ટિએ આપણે ગરબાનું મંદરવ જ નથી સમજ્યા. અને આથી જ આપણા નવા ગરબા બહુ ચગતા નથી. કાવ્યમાં જેમ સજ્જાસ તેમ જૂના ગરબાઓમાં સ્વરોનો પ્રાસ મેં સાંભળ્યો છે. આ પ્રાસથી ગરબાની પ્રત્યેક લીટી આગળની લીટી સાથે સંકળાવેલી રહે છે. પદેશીના અંતમાંથી જ બીજી જાનો

છે, જેને લીધે એક જાતની ગતિને પ્રવાહ ચાલુ રહે છે—નિરંતરતા જાહેર છે. આથી મને એમ લાગે છે કે આપણા નવા ગરબા ગેસાંની વખતે સ્વરોની રમઝટનો અણક રાખ્યા કરતાં ઓછા સ્વરો સાથે ગરબાના પ્રવાહ અને ગતિને ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન થવો જોઇએ. ઉદાહરણ મારે નીચેની લીટીઓ જોઇએ.

પાંદડી ડોર દળાતો મેલ્ય.

પાંદડી અદરે મરુ ને પવન લેતકે

પાંદડી ડોર દળાતો મેલ્ય

આ ગરબો ગીતાખજી ગામની દાકરડા કોમળી બીઓને ગોમિ સાંભળ્યો છે. હવે એનાં સ્વરોકળો સાંભળતાં આ ગરબો નાનું જ સ્વરૂપ છે છે.

રાગ સારંગ-તાલ સીંચ

ની	સા	રે	મ	રે	મુપ	પ	રે	ગ	રે	મ	રે	—	—	રે
પાં	દ	ડી	—	છ	ડો	દ	જ	દ	તો	—	મે	—	—	દ
ની	સા	રે	મ	રે	મુપ	પ	રે	ગ	રે	મુ	રે	સા	સા	સા
પાં	દ	ડી	—	મ	દરે	મ	કું	ને	પ	બન	જી	ત	ક	—

એક બીજી ગરબો લઈએ:	— ની	સા	સા	સા	સા	ની	સા	ની	સા	રે	—	—
માનાસજી પૂંધરાવાળો	— ગા	વા	વા	જ	જ	પ	પ	દાં	વા	જી	—	—
આંભ્યા પિતા આંખરી માળો	— રે	મ	મ	મ	મ	રે	સા	ની	સા	—	—	—
— આં જવા	— રિ	ના	આં	જા	જા	જા	—	—	—	—	—	—

આ અને ગરબામાં, ઉપર કહ્યું તેમ, સ્વરો તો માત્ર પાંચથી ૭ જ છે અને ગોળ કરવા મારે અનુકૂળ ગતિ પાળી છે. આથી કિલનું આગ્રહાલ તો 'મોદિની' 'જયાર' ને 'આસાવરી' જેવા રાગોમાં ગરબા ગેસાંવાનો નિર્દયક પ્રયત્ન દેખાય છે. ખરી વાત—તે આપણે સમજ્યા જ નથી—તે તો એ છે કે દરેક રાગમાં ગરબાને યોગ્ય ને અનુકૂળ સ્વરણીજ દોષ છે; પરંતુ એ સ્વરોનું અસ્થિતવ ગરબાની દૃષ્ટિએ ધણા ઓછા સમજ્યા છે.

સ્વરણીઓ ઉત્તેજ એક બીજા મુદ્દા ઉપર ઘર્ષ જાય છે. આપણે મદિનામાં નદી કે તળાવ ઉપર મોખવાર નદાયા જતી સ્ત્રીઓનો ખૂબ જ શ્રુતંદ અને મધુરો

રે	રે	સા	ધસા	ધસા	રે	સારે	રે	રે	સા	રે	રે	ધસા	ધસા	રે	સારે	રે	રે	સા
એક	લીટા	શં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં

ગીત તો પદેશીની 'પાંદડી' જેવું સાદું જ છે અને અબણ સોજોને ગોમિ જ સાંભળ્યું છે. પરંતુ એના સ્વરોમાં કોઈ અનજા ગતિમયતા છે.

'મારવા' રાગ કોઈપણ અંગીતશ્રેણીને અગર કઈ વચર નહિ રહે. એ માનાસાંમેનો પથર જેવો છુટા મૂડી દીધેલો સ્વર વાતાવરણને બરી દે છે, જો એ ગીતોના રાગદો નથી પકડી શકતા. એ 'હો-હો'થી બરેલાં હોય છે.

આગળ કહ્યું જ ગરબામાં ગતિ અને નિરંતરતાનું તત્ત્વ ખાસ હોવું જોઈએ. એ તત્ત્વ સોકગીતોમાં પણ દેખાય છે. આ સોકગીતો જાણે વર્તુળાકાર પદોનાં સાથે છે. નીચેનું સોકગીત આ સ્પષ્ટ કરશે:

મહાલી તારા મોઢામાં મેં ઝીંઝોલા વાળ્યો,
ઝીંઝોલા મહા મેલ રે હોઈ માનવી આવે,
રાત્રી યોરી ખોગો માલમો કીધો કાઢ આવે,
ધુધરિયાળો મેં લગાં કેઈ જદુ આવે. વધેરે

'ઝીંઝોલા વાળ્યો' એ સજ્જો સાથે પદેશી પંદિત પૂરી ચાલ છે. એ જગ્યાએ સ્વરો દેમા મ્હા— છે. જો એ સ્થાને પદેશી પંદિતના સન્દર્ભનું પૂર્ણ વિગમ આવે છે, છતાં

સ્વરની દષ્ટિએ પૂર્ણવિરામ નથી આવતું. બીજી પંક્તિની શરૂઆત એ પહેલીમાંથી જ ખૂબ કુદરતીરીતે જોગી નીકળે છે. સ્વરાનું વર્તુળ પૂરું કરવા ખાતર હેતુ સ્વરો 'રેસા સા-ની' નજીકએ 'રેસા ઘુસા' મૂકીએ તો આખા ગીતમાં આદિ અંતની સમજ ન પડે તેવી મર્યાદા મારેની લાક્ષણિક ગતિ પેદા થાય. આ ગતિનું મૂળ કારણ સ્વરોની રચના જ છે. ધ્યાનપૂર્વક તોતાં આખા ગીતમાં એક જ સ્વરગીત જણાયો: રેડા રેસા ઘુસા. ગીત સ્વરો એ જ ગીતનાં કીલ્લાં સ્વરૂપ માત્ર જ છે. એકનું એક સ્વરગીત એકગીત પર લટકાવે છે, જેથી ગીતમાં કુદરતી નકી આવતી. અને કીલ્લે જ ગીતની ક્ષય ખૂબ વધી શકે નેમ છે. આ ગીતમાં રાગ 'લીલાધી' છે, ને એનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય છે. એ રાગમાં ઝમક ધોવવાની શક્તિ છે, ને આપણા પ્રામીણ કિરતદાસે એનો ગદાખર ઉપયોગ કર્યો છે.

દરે સ્ત્રી અને જનોનાં જોવા પ્રસંગોનાં ગીતો નેદરે. સ્ત્રીને તો આપણે કોકોનીના ચિત્રમણથી માંડીને મહેન્દ્રિન મુકી ખૂબ જ અગત્ય આપીએ છીએ. ગૌડ, શરણાઈ અને રોડોડના વાદનથી જની શકે તેટલો ધોંધાટ કરીએ છીએ. પરંતુ એ બધાંમાં સ્ત્રીગીતોમાં વહેતું સાચું સંગીત બીચારું દુઃખાદ્ય જાય છે એની પરવા કે ખાન આપણને દોતાં નથી. એ નો 'મૈરાંએનું ખાનું' ગણાવ

મયું છે. પુરુષો (અને હવે તો યુવાન સ્ત્રીઓ પણ) આ સંગીત તરફ ભેરકાર જની ગયાં છે, અને થોડા જ વખતમાં કોઈ કઈના સ્વરોવાળા સખાપડી અને લગ્નનાં ગીતોની રોડોડોથી આપણા 'યુવાનો' ઘણાં કરી નાખતા સર્જ જાય તો નવાજ નરિ! (અધ્યતન મિનિસ્ટરેન કરનારનો પ્રશ્ન જુદો છે.) પણ ખરીરીતે આ સંગીત, સ્ત્રીઓ ને મન જે પરમ સૌખ્ય અને આનંદનો દિવસ છે એનું સુંદર વાદક અને છે. એ ગીતોનાં કારણ નસ છે, મરની ઉન્માદ ને ઉન્માદો આનંદ પણ છે. અરી પણ 'લીલાધી' રાગ જ છે. લગ્નનું સમયે યવાને સમયે મવાનાં નીચેનાં ગીતોમાં સ્ત્રી દેના સ્વર તારસખાકમાં દોષ છે:

ટારે મેરે દે કમલડી
હ તો મેરની મેરની આવે દે
મારી લગ્નમાં આવે દે

શાદબદાદાદ દાગધાદે, પાદશાદી પાદશાદી પાદશાદે, વરેરે બીનું ગીત:

હ તો મોદલ્ય વેવાઈ શાદાં
મેસી આવે છે વાજના બેડાં
આવે આવે દે વાહુરેવનો નંદ
યુનમ કેરા વંદ
વિશાદ કેરી વંદ
દિવા કેરી જ્યોદ
અરે અરે અજવાજવા દે વરેરે

ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	રેસારે	—	સા	સા	સા
મો-	ક	સ	રે	વા	ક	ધ	ક-	—	દાં	બે	સી
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે	ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
મો-	ક	ક	રે	ક	નાં	ધ	ક-	—	દાં	આ	રે
ધ	ધ	સા									

‘લીલાશ્રી’ રાગમાં બુદીબુદી લયનાં આવાં અનેક ગીતો મળે છે. એ રાગ જેટલી ત્વરિત ગતિ પોષી શકે છે તેટલી જ ધીરગંભીર લય પણ પોષી શકે છે એ નીચેનાં બે ગીતોથી જણાશે. ડાહ્યપણ શુભ પ્રસંગમાં ભગવાનને યાદ કરવા એ તો હિંદુ સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ છે અને એ રીતે શુભ પ્રસંગમાં ગણેશ ઉપરાંત બીજા દેવો પધારે છે. લગ્નમાં કૃષ્ણ રામ અને સિવના લગ્ન-પ્રસંગોની બબ્બટ ગવાય છે. મંડપ તો જનકનો, જન

તો કૃષ્ણના, રૂપની બબ્બટ તો શિવની. એ ક્રમાણે કૃષ્ણ-વિવાદ વખતે રૂઢિમણીને પરણવા ઉત્સુક એવો શિશુપાલ કેવી જન-લક્ષ્યો આપે છે તે જોઈએ:

માંગલ મુંગલ ને મુલતાની સીંદોને મલબારી બાળક યારસી ને દબસાણી બંગાળી ને ન્યાળી (સાખી) બતારા અનુપમ દુઆ ને કતારિયા શિશુપાલ હું જોતાં મારે હોડે એવા ને દે બધાવ. એવા ને દે બધાવ ન બધપતિ સેન્ય પંચાણુ કીણી રાય રાણી સી ફંડ ન મધ્યે મોદે બંડોને મળી.

પ્ર	આ	સા	સારે	રે	સા	સા	સા
માં	મ	લ		ધું	મ	લ	
x				૦			
પ્રસા	સા	—		પ્રસા	રે	સા	
સી	દી	—		ને	મ	લ	
x				૦			
રે	સાસા	પ્રસા		સા	રે	રે	સા
બ	રસી	ને		દ	મ	સા	
x				૦			

પ્રપ	પ્ર	સા	સા	સા	—
ને	મ	લ	તા	ની	—
x			૦		
ધ	સામુ	—	રે	રે	સુ
બા	રી	—	બા	બ	રે
x			૦		
પ્ર	સા	સા	સા	રેસાસા	પ્રપ
બી	બં	બા	બા	બા	ને — ન્યાળી
x					

આ આખું ગીત માતાં કોઇ મોટા માનવસમુદાય ગતિગતિએ ચાલતો હોય એવો ખ્યાલ આવ્યા બગર રહેતો નથી. બીજું આ ગીતનો મુગ્ધવ ભારવાડીઓ અને રમારીઓના સંગીતને મળતો આવે છે. વળા કવિની ખુબી જુઓ: એ જમાનામાં લગ્નો એટલે એકલો દાદ નહિ, પરંતુ ચરાતન પણ ખરું. અને અહીં તો સિશુપાલ કૃષ્ણના હરીફ તરીકે આવે છે. માનવસમુદાયનું પચ-રંગીપણું કલ્પનાશીલ સાંભળનારને અનંતાના પ્રખ્યાત ‘નામરાજ-કાશીરાજના સમાગમ’વાળા ચિત્ર તરફ લઇ જાય તો નવાઇ નહિ! એ ચિત્રના પાછળના પરદેશી સેના-પતિઓ ને આ ગીતના ‘માંગલ-મુંગલ’ શું સાવ પામિપાસે નથી આવી જતા! આગળ આ જ ગીતમાં જ્યારે રૂઢિમણી કૃષ્ણને બ્રાહ્મણના માટે પત્ર લખે છે ત્યારે આ જ લીલાશ્રી રાગ કરણ રસમાટેની ચોતાની પાત્રના પણ પ્રાણિત

કરી જતાવે છે. અને આ બધું ચારખાંચ સ્વરોમાં જ!

પણ આટલેથી જ લીલાશ્રી રાગનું વર્ચસ્વ પૂરું નથી થતું. ધીરગંભીર અને અર્થવાહી ગીતોમાં પણ એ દેખાય છે. માંડવાનું સુરોભન અને શુભ કંઠેશી લખવાની પણ કોઇ કવિએ બરાબર અડધી લીધી છે:

માડખડે કાંઈ રાણો ને બાજેદી, કે ફરી મેહોને, કેમારડી તેડાવો રે મારે આરાધરીના જોશી, કે આજ મારે લખતો છે કોતરી. બંધાવો રે મારે કિયા બાજને છેડે, કે નય બેની કેહ્યા ધર નેતરે બેની રે હું તો રહી છા કે નય, કે તારે મહિયર પગરણ આદરે. ત્રીસ રે હું કયે દેશથી આવ્યો, કે કિયા દેશ તમારાં બેસણું.

આખે સવાલજવાળ ચાલે છે. હવે એનાં રવરોકોનો જોઈએ. અહીં ત્રાસ ‘દીપચંદી’ છે:

ગુરે	સાધ	—સા	પ્રસા	રેસા	સારે	જ
માં	દં	—વ	રે	માં	દા	જો
x			૨			
રેસા	સારે	જ	—	રેસા	રેસા	રે
લી	મે	લો	—	ને	દં	સા
x			૨			

—	રેસા	રેસા	રે	સાધ	સા	પ્રસા
—	ને	બા	રે	દી	—	ફર
—	૦		૩			
સાધ	રે	સા	—	—	—	—
૫	—	દી	—	—	—	—
૦			૩			

રાગની આ જમાવટમાં દીપચંદી તાલનો કાળો ધણો ગણાય. સંગીત જાણનાર કોઇ આ ગીત તાલ સાથે મારો તો ખગર પડશે કે તાલ ચૂકી જવાય એવી આડી લખમાં આ ગીત ગવાય છે; પરંતુ આગળ કહ્યું તેમ દીપચંદી

તો મુગ્ધાનનો, એટલે આપણી અનણ્ય સ્ત્રીઓ દીપ-ચંદીની આડો પી જાય છે. અત્યાર સુધીનાં ગીતોમાં લીલાશ્રી રામ હતો; હવે બીજા રાગોનાં ગીતો જોઈએ. શુભ પ્રસંગે પ્રથમ પ્રજિત

આ ગીતનો રાગ 'જુપાલી' છે ને તે વૃંદમાં ગવાય છે ત્યારે કોઇપણ સ્વર તૂટતો નથી. જો કે આ તો શોક-સંગીતનું એક મુખ્ય અંગ છે. એટલેકે કોઇ સ્વર એની નગન દશમાં આવતો જ નથી. એ સ્વરો જોડાએલા છે. આથી કરીને આખા ગીતને મારે કોઈ પાર્શ્વ સ્વરોની જરૂર રહેતી નથી. આ ગીતની હલક પણ થોડી અંશે રગા-રણોના સંગીતને મળતી આવે છે ખાસ કરીને 'શીસર મૂલવે રે' એ શબ્દોનાં સ્વરાંકનો તો કોશાવી નાખે તેવાં છે.

જુપાલી રાગ ધીમે ગીતમાં પણ મળે છે. એ હાલ-રડાંઓમાં પણ જઈ પહોંચે છે. કૃષ્ણના બાલજીવનનો પ્રખ્યાત નાગદમનનો પ્રસંગ હાલરડામાં જુપાલીમાં ગવાતો સાંભળ્યો છે. એ આખું ન આવતાં એમાંની સૌથી કાવ્યમય પંક્તિ ને એનાં સ્વરાંકનો આપીશ. નામ સાથે કૃષ્ણને રમતા જોઈ જશોદા માતા મનુતામાં પડતું કે ન પ્રસવું એની દિશામાં મુંઝાય છે એ સમયનો માતૃહૃદયનો બાવળે એનો કલિતાર્થ કવિયોગજ શબ્દોમાં આપી દે છે:

ને જશોદા જળમાં પડે
(તો) મા ખેલાં ઊઠે મે મરે.

જુપાલી તો જે એક પ્રખ્યાત ભપાની રસોડામાં પણ પારખ્યો છે. અલખત, એ લોહીએરું નામ આપે છે એ ખજર નથી, પરંતુ એ ગીતનાં સ્વરાંકનો જે લીધાં છે અને એ અખી-શુદ્ધ જુપાલી જ છે. આ જ રીતે એક બીની ગીતમાં 'દુધા' રાગ પણ એવો હતો. સ્વરોની દુનિયા આમ એક જ લાગે છે.

ચક્રમક અને મૂળવેલ

તું ચક્રમકની પયરી ચેતન
હું લોહું મળવેલી :
તને શિખરસિંહાસન મેલી,
દીધો ખીણ મકેલી,
મુજને દીધો ખીણ મકેલી.

ચિરહંભાર શો વહો નિરંતર
પલ પલ વીતી કેવી!
તારે મસ્તક યોજ આલેનો,
મારે પૂર્યા વ્હેવી,
પીડે મારે પૂર્યા વહેવી.

તારાં તલસન કોઈ ન બાણે
બાણે નક્કના તારા,
બપા માહરી માત્ર પિછાણે
પતાલનિર્ઝંધારા,
હાડ પતાલનિર્ઝંધારા.

હાલ અનન્ય પડ્યો ચિરતરી
ગિલનકેળના વેલી!
એકા બને અવલ આસને
યુગ લીધા સંકેલી,
સણમીયુગ લીધા સંકેલી.

વિજેગની પ્રમથમી આપણ
તપ્યાં અકરી ધૂળી :
નુગ નુગ તો થે રહ્યા પિખૂંડાં
હરી તપરયા જીણી,
એટલી હરી તપરયા જીણી.

સમસમતી એકલતા વચ્ચે
ચલે માળની ચક્કો :
પોચા દાણા જશે પિસાઈ
અખંડ રહેતું નહીં,
આપણ અખંડ રહેતું નહીં.

બાલસુકુન્દ દવે

૧-૨ે સા ૨ે સા ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯

જો-જ શો - દા જ જમાં - પડે

ધસા સા સા ૨ે ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ સા -

ગા- ખેલાં - ઊઠે - ક મ મ ૨ે

આમાં તોજે આપવાની જરૂર નથી, કારણ એ કોઇપણ ચાર કે આઠ માત્રમાં માઇ શકાય છે અને હાલરડામાં સમ જેવું ગાતું હોતું નથી. એ તો પ્રવાદ જેવું જ ચાલે છે.

દવે થોડું અંતમાં કહી લઉં. આપણા શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉત્તાદિ સંગીત શીખવતી વખતે એમ કહે છે કે સ્વરાંકનો ઉપરથી ગાવન શીખી જ ન શકાય; એ તો 'શિખરતેજહં' કહીને કોઇ યુરને ચરણે જેસવું પડે. એથી કોઇ ઉત્તાદી બહેનો આ ગીતોને સ્વરાંકોની મદદથી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરશે તો ગાતું સફળ નહિ થાય. કદાચ આ ગીતોના ખરો દસાસ્વાદ એ નહિ બોગવી શકે. એટલે લગભગીતોનાં કોઇ ઉત્તાદ પાસે જ એ સાંભળવાં જોઈએ. કુટુંબમાં પણ આ ગીતો શીખવવાની રીત એવી જ છે. ધરની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જે આ સંગીતની ઉત્તાદી બોગવે છે એ નાની છોકરીઓને દરરોજ 'એક વેણુ' આપે છે.

આમ દરરોજ આ શાળા ચાલે છે અને આ 'કંઠકથ' સંગીત પેટીઓ સુધી જીવતું રહે છે હવે કેટલાક ગીતો રહી ગય છે જેમાં કડુશ્વરસ મુખ્ય છે. એ કોઇ ધીન્ન લેખમાં આપીશ. અત્યારે તો એટલું જ કહીશ કે આપણા ઘરમાં જ રહેલા આ પરંપરાગત ઉત્તાદોની પાસેથી આ સંગીત આજનો યુવાન વર્ગ શીખી મેશે તો આ સંગીત જળવાઈ જશે અને એનું સાચું સ્વરૂપ સમજશે.

નહિ તો એ 'Native wood-notes wild' જેવું રહી જશે. દરેક કળાની જેમ માન પણ એક ખૂબ મંબીર ને ઉત્કૃષ્ટ સંવેદના ને અનુભવનું પરિણામ છે. એ કલા સ્વરૂપમાં છે તે બહુ અગત્યનું નથી; એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એટલે એના અંગોપાંગોમાં રહેલું સૌંદર્ય સ્પષ્ટ થકાનું જ. મને આશા છે કે કળાના લેખમાં જે પ્રબોધકાળની આગાહી આપણે કરી રહ્યા છીએ એમાં આપણું આ એતદેશીય સંગીત પણ નહિ જણાય. એને એના સાદાન્ત નિર્ભેજ સ્વરૂપમાં ઓળખવું એ પણ, કલા પ્રત્યેની એક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ જ કહેવાય.

કો

ઈપણ પ્રાચીન કે પુરાતન સ્થાનનો પ્રવાસ તેને ઐતિહાસિક સ્થાન તરીકે સમજીને જ કરવો હોય તો તે સ્થાન અંગેની થોડીધણી ઐતિહાસિક માહિતી તો પહેલાંથી મેળવી લેવી જોઈએ. ત્યારે મેં મારા એક વિદ્યાર્થી મિત્ર સાથે માંડૂનો — માળવાના એક સમયના એ સુંદર ગિરિનગરનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે હું વિશેષાંશે અને મિત્રસ્વરૂપાંશે તેની ઐતિહાસિકતાથી માહિત હતા. ખરું છે કે જે રસ ઇતિહાસનું વાચન આપે છે તે જ રસ ઐતિહાસિક સ્થાનનું દર્શન આપે છે. ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપે છે. અમે એ રસ ખરેખર માણ્યો.

માળવાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર નર્મદાની ખીણની ક્ષોભગ માંડૂનો પહાડ વીસ કોસના પરિધમાં પથરાયેલો પડ્યો છે. માળવાની એક સમયની રાજધાની ધારા (હાલના ધાર)થી દસેક કોસને અંતરે પહાડ એવો દેખાય છે કે જાણે કોઈ પ્રચંડકાય યોગી મુશ્કાસન કરીને મેડો હોય, તેના મરતક પરની જટા વાંચુલરીથી ફરફરી રહી હોય અને તેને મથુર જ માનીને ભયમરત થયેલો સર્પ જીવોનીયો થતો દૂરદૂર નાસી જતો વિધ્યાવળની ગિરિ-માળામાં સમાઈ જતો હોય.

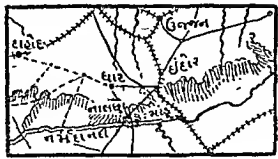
માંડૂનો પહાડ ઋદ્ધિવંત છે. વનરપતિનો તો સાંઘર છે ને પથ્થર તથા ઇતર અનિબ્બેનો બંડાર છે. જલઝરણાં તેની નાડીએનાડીએ વહે છે ને તળાવો તેના અવયવસંધિઓમાં શોભી રહ્યાં છે. દૂરથી તે ભયાનક દેખાય છે, વાઘનો ડર પણ લોકત્રાયકા ખતાવે છે, છતાં તેની ઋદ્ધિ છૂપી રહેતી

નથી. યુગેયુગે તેની એ ઋદ્ધિનું મૂલ્ય આંકનારા ઇતિહાસને સાંપડ્યા છે. એ ગિરિનગરને ફરતો ૧૮ કોસ લાંબો કોટ બાંધેલો છે, રાજવંશીઓએ ત્યાં ફુર્ગો બાંધ્યા છે, ભક્તિ-મંતોએ ત્યાં દેવમંદિરો બાંધ્યાં છે, યોગીઓએ ત્યાં શુદ્ધાઓ કરી છે. ધર્માચાર્યોએ આશ્રમો સ્થાપ્યા છે, લક્ષ્મીવંતોએ શ્રીખમસદનો બનાવ્યાં છે અને સરસ્વતીભક્તોએ વિદ્યાલયો સ્થાપીને માંડૂની ઋદ્ધિનું અનેક મૂલ્ય આંક્યું છે.

માંડૂની તથેડીથી બેત્રણ માઇલે દૂર નાળજા(નાલકચ્છ) નામે નાનું ગામ છે, ત્યાંથી માંડૂની સમુદ્ધિનું પ્રથમ દર્શન કરી સકાય છે. એક વાર આ નાળજા પે એાહું સુંદર નહોતું. પણ આજે નથી લાગતું; એ ગામની પ્રાચીન ઋદ્ધિનો ખ્યાલમાત્ર તેનું રવચ્છ વિશાળ પટાંગણ-પાથર આપે છે.

પરંતુ ચકાણુ ચડીને કોટના દિલ્હી ફરવાળની અંદર પેસતાં જ મન મશ્ત કરે છે કે ક્યાં છે માંડૂની સમુદ્ધિ? ક્યાં છે એ ભવ્ય ગિરિનગર? ક્યાં છે એ આશ્રમો, વિદ્યાલયો, શ્રીખમસદનો, રાજમહેલો, દેવમંદિરો અને શુદ્ધા-મંદિરો? અહીં તો જંગલ છે, ઝાડી-ઝાંખરાં છે, સાદું રહેતો પણ નથી, કોઈ માનવી પે ભાગ્યે જ દેખાય છે, અને એ ભયાનકતાની વચ્ચે એકલાંઆટલાં શાં કોઈ ઈમારતોનાં ખંડેરો ઊભાં છે!

માંડૂનો પહાડ એ માળવામાં એક ખૂણે પડી ગયેલું સ્થાન છે. રેલવે લાઇનથી ધણે દૂર છે. તેની નજીક આવેલું નગર ધાર પણ રેલવેથી જોડાયેલું નથી, એટલે આજે માંડૂમાં કાંઈ ખાસ વસતિ નથી. ત્યાં કોઈ વ્યવસાય પણ



કુમારના નદીના વાયકેના પરિચિત તરફ કવિ શ્રી રવની-કાન્ત દેસાઈ, જે, ત્યાર પછી તો ગુજાઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ઇકોનોમિક્સમાં ઈલાહાબાદ સાથે પાસ થઈ ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાં 'રેટરિરિક્સ'માં યુગ્મીતિરાયતા દાખવા દૈનિક જ યુનિવર્સિટીની ધીએચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી આવી આજે દિલ્હી સરકારના નાણાંખાતાના 'રેટરિરિક્સ' વિભાગના અધિકારી તરીકે નીમણા છે. જ્ઞાનની એ સાખામાં ઇન્દ્રેડ ઉપરાંત અન્યત્ર પણ એમણે સારાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે.



હિંડોળા-મહાલનું મંદિરનું દરજ

ચાલી શકે તેમ નથી. તે એક જન તીર્થસ્થાન લેખાય છે, પણ વાનાળુઓની આવળ જોડી છે, નર્મદાની પરિક્ષા કરનારાંઓ કોઈકોઈ વાર ત્યાં આવી થોડો સમય યોગતાં હોય છે. બાકી તો અમારા જેવા કોઈ રસવાખડયા ઈતિ-હાસરસિદ્ધો સિવાય બાકી જ કોઈ વસતિ રહ્યા હોય છે; એટલે એક સમયનું એ ગિરિનગર પહેલાં દિપ્તિપાતેન્ગલ-ઝાડીના રૂપમાં વિકૃત યમ્બેહુ લેખાય તેમાં નવાઈ નથી.

માંડૂના ગિરિનગરનું સૌંદર્ય નિરખવા માટે તો દષ્ટિ સમીપે આવેલાં ઝાડી-ઝાંખરાં, ખાડ-ટેકરા અને ખેરોને કલ્પનાની આંખે જોવાં લેઈએ. માંડૂ પરતો કોઈ મોટો જલ સ્રોતો ખડક કે પથરાળ ટેકરાં જુઓ, લવાણી દરવાજો—આજે તો એ દરવાજો ચે રહી નથી. નજીક તેના ખડકોને કોતરોની હંકક અનુભવો, પાણીનાં નાનાં તડાઓ કે આળોચિયાં જુઓ અને તમને ખ્યાલ આવશે કે જાણે માંડૂવની નસ-સપાં મેઘા નર્મદા અમૃત સિંચી રહી છે અને તેને યોગે પહાડ બારે માસ લીધેજીમ રહે છે.

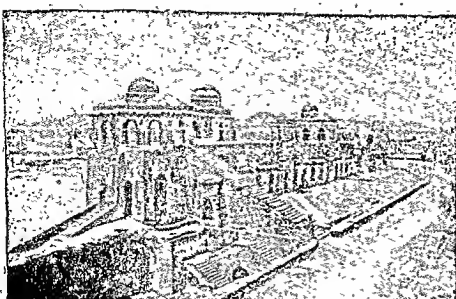
અને એ નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિની વચ્ચે તમે પેલા જૂ-ગર્ભમાંના શિવમંદિરને જોશો. પેલા માતાઈના મંદિરના વિશાળ સ્થાનકને યુદ્ધો. આ રૈવાકુંડની લોકકથા સાંભળ્યા કે સાહસી રૈવા ગૌવાનું વરદાન છે કે પોતે આ કુંડમાં નિત્ય આવશે અને તેમાં સ્નાન કરનારને રૈવાજીમાં નાણાંનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. પરક્રમવાસીઓ માંડૂ પર આવે છે તે એ કુંડમાં સ્નાન કરવા માટે જ, લવાણી દરવાજો આવેલી પથ્થરના ખડક કોતરીને બનાવેલી જોડી ચુકાઓ તાકી રહીને છેવટે એમ જ માનવું પડે કે ગોળીઓના કે અંધોરીઓના અગમ્ય પ્રયોગોના સ્થાનનું અને કદાચ પછીના કાળમાં આપતિસમયના સંરક્ષણ મટેનાં શુપ્ત સ્થાનોનું ગૌરવ તેથી માંડૂને મળે છે. 'માંડૂવગદના રાજ્યો

નામે દેવ સુપાસ' એ સુપાર્થનાથ બગવાનનું મંદિર ને આજ નથી. મુસલમાનોએ તેનો નાશ કરેલો. પરંતુ તે સ્થાને બીજું જન મંદિર છે તેનાં શિખરોને અનેક સોનાના કળશોથી કલ્પના દારા મંદિત કરીને પ્રાચીન માંડૂના સમૃદ્ધિચિન્તે જોડતી જુઓ. એક વાર એ કેનું જનનગર હશે તેની કલ્પના કરવા માટે એક કિલ્લતી મદદ કરી શકે તેમ છે. માંડૂમાં એક વાર એક જાખ લખ-પતિ જન વડેપારીઓ વસતા હતા. કોઈ નવો વડેપારી વસવા આવે તો તેને દરેક વેરથી એક શ્રીકળ અને એક રૂપિયો રોકડો બેટ મળે, એટલે એ નવો વસવા જાખ વાર તે જ લખુથી લખપતિ બની જતો !

મીળવા ઉપરની મુસલમાન સત્તાના કાળના તો માંડૂની સમૃદ્ધિના જે અવશેષો આજે જોવા મળે છે તેને કલ્પનાથી મદદી કાઢને ગિરિનગર સર્વવર્તા ખાસ તરિક્ક નદિ પડે. કૃતિદાસમાં એનું નોંધાયેલું છે કે એ ગિરિ-નગરમાં ૨૨૫૮ વીધાંમાં વસતિ હતી, ૨૨૭૫ વીધાંમાં નમાઝગાહો હતી, ૨૧૫૦ વીધાંમાં જામીનીચી ટેકરીઓ હતી, ૭૦૫ વીધાંમાં રામનમસ્જિદો હતી, ૧૪૭ વીધાંમાં રસ્તાઓ પથરાયા હતા, ૩૦૦ વીધાંમાં તળાવો લહેરાતાં, ૩૦૦ વીધાંમાં મુસાફરખાનાં ને ધર્મશાળાઓ હતી, ૫૦૦ વીધાંમાં રજવાડી મહેલો, ૪૦૦ વીધાંમાં નડોવાના ઘાટ તથા જગર્મમાંનાં સ્નાનમંદિરો અને ૭૬૩ વીધાંમાં આગ-જગીયા હતા. આવી સામાન્ય વસતિવાળા અને વિશિષ્ટો સાહન્યુલ્લાન અને શ્રીમંતોનાં શીખમસદોવાળા એ ગિરિ-નગરનો ખ્યાલ, આ વર્ણન સમૃદ્ધિમાં આવતાં જ, નેંદાએ આંધા—માળીને કરી સેતાં વાર લગાડી નદિ.

માંડૂ પરનાં સામાન્ય બાંધણીનાં મકાનો આજે જમીનદોર જમી ગયાં હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને જે રજવાડી મહેલો, મસ્જિદો, કોટ, કિરો, દરવાજા, ઘાટ, આદિ છૂંટછવાયાં બેબાં છે તેને પણ કાળનો ઘસારો ખૂબ લાગી ગયો હોત, પરંતુ હિંદના વાઘસરંપ હોઈ કર્જને એ ગિરિનગરની લીધેલી મુશાકાત બાદ ત્યાંનાં મકાનોએ ઐતિહાસિક અવશેષો તરીકે મુરશ્વિત રાખવાનો સરકાર તરફથી પ્રયત્ન કરાઈસો. ઉપરાંત ધાર રાજ્ય પણ તે મકાનો નજીવી રાખવા માટે એક નાનું ખાનું ચલાવે છે.

જે મકાનો અને ખેરો આજે આ ગિરિનગરમાં બેબાં છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં મકાનો તો હોશંગશાહ ઘોરીએ અને અમુદ્દાન ખિલજીએ બંધાવેલાં. હોશંગશાહ માળવા છત્રીને માંડૂને જ રાજધાની બનાવી, તેનું ચા-દિયાઘાટ (આનેદનગર) એનું નામ રાખ્યું હતું. હિંડોળાના આકારનો પાસાદાર કળતી દીવાલોનો હિંડોળા-મહાલ, તેનું જંગી દીવાનખાનું, તેનાં છબ્બ, તેની નક્કીદાર



જહાનગઢાલઃ સંગરનાખી પડેલા કોઈ મહાન જહાનનો ખ્યાલ આપતી રચાપત્થરચનાવાળા આ મહાકલ્પની ચોખેર પાણી ભરાયેલું રહેલું હશે ત્યારે તેનું દરય દિવસરચ બનતુ હશે.

ભળીએ, એ ધધુ જોતાં તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ તુરત આવી જાય છે. પરંતુ તેની સાથે જોડાએલી એક કિંવદંતીનો કલ્પના દ્વારા એ મહેલ જોડે અને સમાગમ કરાવી જોયો. એ કિંવદંતી એવી છે કે એ મહેલની બાજુએ ગાંધેલા નાલાટ ઝંખામાં જોસીને હોશંગશાહ ધોરી પ્રજાની અરજો સાંભળતો અને તેની જોગરો પેલી નકરીદાર ભળીએતી પાછળ જોસીને હોશંગશાહની ન્યાય-સભા જોતી અને ન્યાય સાંભળતી, પણ તેઓ કોઇની નજરે પડતા પાગતી નહિ. કલ્પનાની પાંખે એ કિંવદંતી ચડી એટલે અને ખુદ હોશંગશાહની ન્યાયસભાનું, ત્યાં આવેલા અરજદારોનું અને એ જોગરોનું પણ ખરેખર દર્શન કર્યું અને એ મહેલની રમણીયતા ખૂબ જ વધી ગયેલી બાસી. આ હિડોળામહાલ પર ચડવાની રીડી ખૂંચ પહોળી ને નક્કર છે. તેનું દરેક પગથિયું ઉચ્ચાઈમાં

થોડું છે. કહે છે કે આદરણીય હાથી પર ચડીને એ રીડી વાટે જ સીધા દીવાનખાનામાં જઈ બિતરતા!

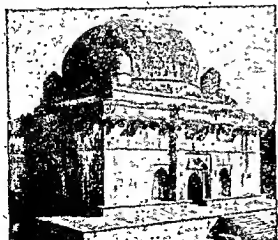
જહાનમહાલની સુંદરતા માણવાને પણ કલ્પના જોઈએ. વિશાળ તળાવની વચ્ચે જાણે જહાનતરી રેલું હોય એવા આકારનો એ મહેલ છે. તેનો એક ભાગ કમાનદાર નાના ચોરડાનો છે, બીજા ભાગમાં એ ગજા, ત્રીજામાં ત્રણ મજલા અને ચોથામાં ચાર મજલા છે. રાંચે પત્થરની છત્રીઓ

છે. આને તળાવ નથી. ચોખાસામાં કદાચ આસપાસ પાણી ભરાતું હશે ત્યારે તેની રમણીયતા ખીલતી હશે.

માંડૂ પર મહમદ ધોરીએ બંધાવેલી વિશાળ બુમા-મસ્જિદ છે, રોડન છે, મકબરા છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ દર્શનીય હોશંગશાહનો રોજો છે, જે હજી સારી ક્ષતિમાં જ છે. અંદરનું આરસનું નકરીકામ અને આરસની ફરસગંધી મુખ્ય કાળનાં જિંયાં નકરીકામ જેવાં નથી, છતાં મધ્યકાલીન મુસ્લિમ શાકોના કલાપ્રેમનાં તે ક્રોતક છે.

ચિત્તોડમાં છે તેવો વ્યવસ્થા પણ અહીં હતો એમ ઐતિહાસિક ઉક્તિઓમાંથી બાજુવા મળે છે. તે ૧૪૪૩માં મહમદ ખિજરજીએ માળવાની છતના સ્મારક રૂપે બંધાવેલો હતો, પણ આને તે જમીનનોદારત યદગજોક્ષો છે ને તેની હેઠળથી મહમદ ખિજરજીની કબર દટાએલી નીકળી છે. કીર્તિ રૂપી કોટડાં તો પાડયાં નથી પડતાં, ચર્ચતુ કીર્તિને અમરકરવાની ઝંખનાથી બંધાવેલા પત્થર-ચૂનાના કીર્તિ-સ્તંભો ત્યારે જુશાથી બની જાય છે ત્યારે માનવીની કીર્તિ-વાસનાને કાળ કેવો થપાટ મારીને જાઓ રહે છે!

અને ત્યારે 'જાગડાદારનો મહેલ' ને 'રૂપમતીની છત્રી' જોઈએ ત્યારે એ પ્રેમી યુગવતી રોમાંચક પ્રશ્ન-કથા સાંભળી વિના કેમ રહે! એ કથાથી પ્રભાવિત થ-એલા ચિત્તે એ અને ધિગારતો બાણી તાકી રહીને કેં કે મણ-ત્રીઓ કરી જોઈ. એ મહેલ નીચે, ને છત્રી છેક પહાડની જિંયામાં જાંચી ટેકરી પર કેમ? જોહની વચ્ચે અંતર તો થોડું હતું, છતાં ત્યાં પહોંચતાં અધી કલાક જોઈએ. છત્રી પર ચડીને જોયું તો નર્મદાના જળપ્રવાહની રૂપેરી રેખા દિપ્તિજને પ્રાંતભાગે ચમકતી નિરખી. મારો મિત્ર જોશી



સાદો અને રચેલું દાખવતો હોશંગશાહનો રોજો

હાલથી: 'સમગ્ર' છે. અહીં ક્રિયાં રહીને નર્મદાનાં રોજ દર્શન કરવા માટે રૂપમતીને બાજુનાં દુરે આછી બંધાવી આપી હતી. ઇતિહાસમાં એવું કંઈ આવે છે?'

અને ખરેખર, દંતકથા રૂપે પ્રચલિત એવા રૂપમતીના કહેવાતા ઇતિહાસમાં એ વાત હતી કે રૂપમતીને રોજ નર્મદાનાં દર્શન કરવાનું પ્રત હતું! એ વ્યવસ્થા જ મારા સાથીને પાતાની સર્જક કલ્પનાથી થએલા આત્મચંતોષની શી વાત કરે! એ વખતે હું તેને ખરે ઇતિહાસ કરું કે આજે મજલાની મહેલ બાજુનાં દુરે નહિ પણ એ તો બાસુદીન ખિસ્સાએ બંધાવેલા છે, આ છત્રી નર્મદાનાં દર્શન કરવા માટે બંધાવેલી નદિ હોય, કારણ કે રૂપમતીને એવું પ્રત હતું એ દંતકથા તો કવોચક્રિયત પુરવાર થઈ છે, તો તેથી તેનો આત્મચંતોષ અને આનંદ કેવાં વિકાસ પાવે! એ તેની જુલ બાંગી નદિ. ઇતિહાસ-રચત્રી જે સ્વાણુ તેને મળી હતી તે લૂંટી લેવામાં અને નિર્દયતા લાગી. વસ્તુતઃ એ છત્રી છત્રી તો આત્મા ગિરિનગર ઉપર દર્શિયાન કરવા માટે કે લક્ષ્ય અંગેના કોઈ ઉપયોગ માટે બંધાવેલી હોય તેવા પ્રકારની જણાય છે.

આજે વિસ્તાર રહેલા માંડૂના ગિરિનગરે મધ્ય-કાળમાં અનેક નાગાંકિત સ્તોત્રરોનાં દર્શન કર્યાં છે. અકબરે બાજુનાં દુરે પામેથી માંડૂ જઈ ત્યાર પછી તેણે તે ગિરિનગરની પાંચ વાર મુલાકાત લીધી. જહાંગીરે તે નૂરજહાં અહીં શિકારની મેળ ખાણવા આવેલાં અને જહાંગીર-મહેલમાં રહેતાં શિકારમાં એક દિવસે નૂરજહાંએ

સાત મોળાથી ચાર વાથ અને એક શિલ મારેલા, તેણી ખુશ થઈને જહાંગીરે નૂરજહાંના માથેથી ૧૦૦૦ અક્ષર-શીઓ ઉતારીને મરીમોને વહેંચી દીધી હતી અને એક લાખ રૂપિયાની કંકણની લેડ તેને બેટ આપી હતી! સર ટામસ રો અને શાહજહાં પણ અહીં આવીને રહેતા. માંડૂ પર એક નાનો કિસ્સો છે જે સોનમદના કિસ્સાને નામે ઓળખાય છે. શુભરાતના સુખેદાર બહાદુરશાહે માંડૂને કબજે લીધી ત્યારે, અને ફરી કુબાઈએ દલ્લા કેળો ત્યારે મદમદ ખિસ્સા એ જ કિસ્સામાં રહીને લહેલો.

હા, માંડૂનું ગિરિનગર વિસ્તારનું જનું લાગે છે. તેની લયપામતી સમૃદ્ધિને સજીવન કરનારો આજે અભાવ છે. કાળે તેને એકવાર પ્રચંડ ગિરિનગર ને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આનંદનગર બનાવેલું: એ જ કાળનું ચક્ર પુનઃ તેના દેશ: કેમ નહિ બદલાવે! કાળની ગતિ ગમે તે દિશામાં થાય, પણ માંડૂ પર પ્રચારીઓ ફરે છે ત્યારે તે બધાંનાં ચિત્તમાં તો બાજુ ને રૂપમતી જ રમણાણુ થઈ રહ્યાં હોય છે, અને તેમના કાન, રૂપમતીનું પેલું ગાન તેની છત્રીની દિશામાંથી જળવૃદ્ધિ આવી રહ્યું હોય તેમ, સાંબળતા હોય છે:

દિન દિન બદલે અવારો ઘોડી

ધો ન એક ગૂંછ,

બાજ બહાદુર કા રમેલ ઉપર

નિહાવ કરંગી ધન ઓર છ...

ઓર ધન નેડતા હે રી,

મેરે તો ધન પ્યારે કી પ્રીત પંછ!



ભાણુપ



અંધારી રાતે આકાશનું રશ્મિ છવ અગણિત લાસોમાંથી પ્રદીપ્ત હઈ, ત્યારે નિહાળના તો જ પ્રવાહ પારોથી એક નાનકડાં લાલિકા ખરી પડી. બોમગંડલ તરફ નજર કરનારને તે ઝીણી લાલિકાના અજીને ચોલવાઈ મળેલા તે જની જોડ ન જ જણાય; છતાં યે તે લાલિકાનું તે જ દુષ્કર્મ થતાં નબળાંડની સોભા, બધાંથી અભળી રીતે પણ, અણુ માત્ર તો કાંબી પડી જ ને!

વિશાળ અભિશાપ હવાનમાં રંગરંગીત, ફેરવમયો અસંખ્ય પુષ્પો ખીલ્યાં હતાં. તેના એક દૂરના બૂબાના નાનકડાં કમાસમાં એક નાના છોડ પર એક ઝીણી અણુવિરતી કળે ઊઠી અને બાકોને ને અણુધારી જ ખરી પડી. બગીચામાં દલા ખાવા અને ફૂલોં છુંડેની સોભા નિહાળી નહક તથા આંખની ઉદ્વિગ્નને તૃપ્ત કરનાર જનસમૂહને તેની કપાંથી ખજૂર પડે! તે છતાં બગીચાની સગમ સોભા તથા મુલાસમાં, તે વખતેથી પ્રકટ ખરી જતાં, એકમાત્ર એટલી પણ જોડ તો ખરી જ ને!



અનેક સોભાથી સમજ કરેલી રંગબુગિ ઉપર નાનાવિષ વાળિયેનું, એક તાલે, એક સૂરે, કાનને પ્રિય લાગે એવું જન્મવાઈ થઈ હઈ. ત્યારે તે સંચીતકારોના મૂલ્યમાં, છે પાછલી દેશભયે નાનકડી સારંગી લાગે જેડેલા એક કળાકાર, સોની સારે સૂર મિત્રથી લાલબજ રાજ-રાગિણી વગાડવામાં લીન દત્તે, ત્યારે અચાનક તેની સારંગીની એક નીચલી તરપ દૂરી થઈ. સંચીતના નશામાં અચૂર એવા-ઓતાવરણે તેની કપાંથી ખજૂર પડે! પરન્તુ જન્મવાઈની સમય મધુરતામાં તે નાનકડી સારંગીની એક ઝીણી તરપના મીઠા કંઠારની ભાણુપ તો રહી જ ને!

તેથી જ નીતે, અસંખ્ય બાલોમાંથી અરચક એવા આ જગતમાંથી માફ એક નાનકડું બાલકન અરચ થવાની દોષને પણ ખજા ન પડી. પરન્તુ મારા માતૃ-હૃદયમાં તે બાલકની ભાણુપ ચિરમાઈ માટે રહી મઈ છે.

વિનોદિની નીલકંઠ

ગુજરાતની કેટલીક અનન્ય પ્રતિમાઓ

લેખક

કન્યાલાલ ભાઈશંકર દવે

મૂર્તિપૂજના યોગામાં જ શિષ્યકળા સચવાઈ છે. મૂર્તિ અને મંદિરની વિવિધ રચનાઓમાં આપણાં શાસ્ત્ર ને ધર્મની વિવિધ રેખાઓ પડી છે. પુરાણોની અસંખ્ય કલ્પનાઓને પરચરૂપે સાકાર કરવાની પ્રતિષ્ઠા મૂર્તિઓ ને મંદિરોને વરે છે. મૂર્તિઓ પ્રભાની મનોભાવના, આશા-નિરાશા અને કલાકલ્પના રૂપે છે. સંસ્કારોનું એ નવનીત છે. —સુરેશ દીક્ષિત

મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિકતા છે. વેદકાળ જેટલી પ્રાચીન છે. વેદમાંથી મળતાં દેવોનાં એ વર્ણનોને આધારે પાછળથી મૂર્તિપૂજાનો પ્રવાહ ઉત્તરોત્તર ચાલી તેમાંથી દેવોનાં હજારો વિવિધ સ્વરૂપોની કલ્પના ઋષિમુનિઓ તથા આર્ય વિક્ષાનોએ રચી કરતાં ગુદા-ગુદા દેવોનાં સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં; અને આને તો ભારતનો એક પણ ખૂણો એવો નહિ હોય, જ્યાં દેવમૂર્તિઓનાં નામશેષ પ્રતીકો પણ સચવાઈ રહ્યાં ન હોય. ફક્ત ભારતમાં જ નહિ પણ ભારતેતર પ્રદેશોમાં પણ ન્યાંન્યાં હિંદુ ધર્મની પ્રભાએ પગ ફેડે. જન્માત્મોત્પાત્યાં હિંદુ દેવદેવીઓનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો પ્રચાર પૂર્વજ, અર્થેન તેમજ દેવમંદિરોનાં શિષ્યોમાં જિત્યો. જન્મ, કળોડિયા, સુભામાં વગેરેમાંથી મળતાં હિંદુ મૂર્તિઓના સર્જનાત્મક પ્રતીકો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

આવી પ્રતિમાઓમાં કેટલીક તો એવી મૂર્તિઓ છે, જેનાં સ્વરૂપો સમગ્ર ભારતમાં એકસરખાં પ્રચલિત છે. જ્યારે કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે, જેના ઉપર કેટલીક પ્રાંતીય અસરો પડી હોવાથી વિવિધ પ્રાંતોમાં તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો મળી આવે છે. જેમકે પશ્ચિમ ભારત અને ઉત્તર હિંદની સૂર્યમૂર્તિઓનો ઉદ્યમવેશ હોઈ, તેના પગે લસકરી સોલ્જરો જેવાં હોલ્લુટ જતાવેશ છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતની સૂર્યમૂર્તિઓમાં પગે ખુલ્લા હોય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ મળે છે, જેનો પ્રચાર બીજા પ્રાંતોમાં જિત્યો પણ ન હોય. જેમકે પાર્થસારથી ને કાલીચક્રમન કૃષ્ણનાં મંદિરો દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવ્યાં છે, પરંતુ ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર જિત્યો નહિ હોવાથી તેની કોઈ સેત્ય પ્રતિમાઓ કે તેનાં મંદિરો મળતાં નથી.

આ જ રીતે ગુદાગુદા પ્રાંતોમાંથી કેટલીક અનન્ય મૂર્તિઓ મળે છે, જે બીજા પ્રાંતોમાં વિરલ હોય છે.



શિવની જેમ 'અધનારીધર' પ્રતિમા હોય છે તેમ વિષ્ણુની 'ઓપાલમુદરી' નામે મૂર્તિ રચાતી. પરંતુ તેની કોઈ મૂર્તિ મળેલી ન હતી. પણ મુરતમાંથી એવી પ્રતિમા મળી છે જેનું આદેશન કપર આપ્યું છે:

ગુજરાતમાંથી પણ કેટલીક એવી પ્રતિમાઓ મળી છે, જેનાં સ્વરૂપો બીજા પ્રાંતોમાંથી હજી સુધી મળ્યાં નથી. ગુજરાતે જેમ વિદ્યાકલામાં પોતાની વિશિષ્ટતા રચાવી છે, તે જ રીતે મૂર્તિકલામાં ગુજરાતે કેટલીક સ્વતંત્ર પરંપરાઓ રચી કરી હોવાનું એવી મૂર્તિઓના આધારે જણવા મળે છે.

બહુરૂપ સદાશિવ

બ્રમવાન શિવનાં આગિયાર રૂપ સ્વરૂપોમાં સદાશિવ યાને બહુરૂપ કે મહાસદાશિવ એ પણ એક મંદરવનું રૂપ છે. 'રૂપાવતારગ્રંથ'માં તેને બદ્ધ પદ્માસનરૂપે કૈલા હોવાનું જણાવી પાંચ મુખ, ત્રણ નેત્ર ને દસ હાથ, તથા તેમાં અનુક્રમે આબય, શક્તિ, શંકર, ખટ્વાંગ, સર્પ, અશ્વસુત્ર, ડમરૂ, માતુલિંગ અને છેલ્લા બેમાં ગોઝ્ય મુદ્રાઓ દર્શાવી છે. જ્યારે 'રૂપમંડન' નામક મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેને સાળ હાથ જણાવતાં દરેકમાં ડમરૂ, સુદર્શન, સર્પ, ચક્ર, ત્ર્યંકુશ, કુન્તા (ખાસો), મુદ્રા વગેરે જમણામાં, ને ડાયામાં ઘંટા, કપાલ, ખટ્વાંગ, તર્જની, કુંડિકા, ધનુષ, પરશુ ને પટ્ટીશ જણાવ્યાં છે. શિવના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ચાર મુખની કલ્પના મળી નથી. ફક્ત શિવલિંગોમાં પંચવક્ર એટલે પાંચ મુખ કલ્પવાનાં વિધાનો શાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યાં



ગુપ્તાદમ પહેલગાથી મળેલી શિવ(૧)ની પ્રતિમા

કે અને તેનાં ચતુર્ભુજ કે પાંચ મુખવાળાં 'દ્વિજો' કેટલેક કેકાર્દેથી મળ્યાં છે. પરંતુ ચાર મુખ ધરાવતી 'પ્રતિમા' કોઈ રચણે હોવાનું હજુ સુધી જાણી શકાયું નથી.

સદાશિવ કે મહાસદાશિવની સંપૂર્ણપણે ઉપસા વિધાનવાળી તો કોઈ મૂર્તિ જોડે ગુપ્તરાતમાંથી મળી નથી, પરંતુ તેને કેટલેક અંશે મળતાં વર્ણનોની એકમે મૂર્તિઓ મળી છે. પણ આવી મૂર્તિઓ બારેતના અન્ય પ્રાંતોમાંથી તો જિલકુલ મળતી નહિ હોવાના કારણે, આ અને પ્રતિમાઓ અનન્ય છે એમ કહેવામાં અતિશયેક્ષિત નહિ ગણાય. ઇડર રેટમાંથી મળેલી એવી એક અદ્વિતીય પ્રતિમા દાલ દિમતનગરના મ્યુઝિયમમાં છે. તેને ચાર મુખ, અને આઠ હાથ યતાવ્યા છે. જોડે તેના ઘણા-ખરા હાથ અંકિત હોવાના કારણે તેનાં આલુધાની પિહાન આપવાનું જની શક્યું નથી. આ મૂર્તિની આગ્રુ-બાગ્રુ અને પાછળ ચોવીસ નાનીનાની મૂર્તિઓ બેતાવી છે અને તે જાણી મુખ્ય મૂર્તિમાંથી પ્રકટ થતી હોવાનો ખાતરી આવે છે, મુખ્ય પ્રતિમા સદાશિવે પીતાંબર ૧૧૧ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

પહેરેલું હોવાનું આગળ રજૂ કરેલ પાટલી ઉપરથી માલુમ પડે છે. સદાશિવ કે બદરૂપ સદાશિવને સંખ્યાનઃ પાંચ મુખ તેમજ દસ હાથ હોવાનું આગળ જણાવ્યું છે, ત્યારે આમાં ફક્ત ચાર મુખ અને આઠ હાથ છે. છતાં માથે જટામુકુટ અને કપાળમાં અર્ધચંદ્ર વગેરે જોતાં તે શિવપ્રતિમા છે તેમાં તો શક નથી. કદાચ શિવજીને તેનું વિધાન મળ્યા આવ્યું હોય. ઇડરના તે વખતના વિદ્યાધિકારી તથા પુરાતત્ત્વાધિકારી શ્રી પંદરીનાથ ઈનામદારે આ મૂર્તિને અનંત ધ્વજ તરીકે ઓળખાવી છે. પણ અનંત ધ્વજનું આવું કોઈ સાચીય વિધાન હજુ સુધી કોઈ ગ્રંથમાંથી મળ્યા આવ્યું નથી.

આના જેવી જ એક મૂર્તિ મુંગાધમાં પહેલની 'ગ્રાન્થ દિગ્' રેકરીના ખોદકામમાંથી મળી છે. તે પહેલમાં ચંડિકાદેવીના મંદિરમાં મૂકવામાં આવી છે. આશરે ચૌદ ફૂટ ઊંચી અને ૭ ફૂટ પહોળી પીળા રંગના પાપાણની આ મૂર્તિમાં મુખ બાજે ઉપરઉપરી ત્રણ મૂર્તિઓ છે. તેમાં સૌથી નીચેની પ્રતિમાને બે હાથ છે તે પૈકી એકમાં વિરમવમુદ્રા છે. તેનામાથે જટામુકુટ, કમરમાં કદિમેખલા, હાથમાં કંકણ, બાગ્રુગંધ વગેરે છે. તેની ઉપરની મૂર્તિને પણ બે હાથ છે, તે પૈકી એકમાં જ્ઞાનમુદ્રા, તેનીજમાં કમંડલ હોઈ જીવું બધું વિધાન પહેલી મૂર્તિ જેવું જ છે. તેના ઉપર જે ત્રીજી મૂર્તિ છે, તેના બીજે જાથા દેખાંવે પણ આગળની મૂર્તિઓ જેવા છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓના ખખા નીચેથી તેમજ પીઠ પાસેથી બીજી મૂર્તિઓ નીકળી હોય તેવી, અને બાગ્રુ બીજી જાગ્રે મૂર્તિઓ છે. આમાં પહેલી મૂર્તિના પગ પાસે નીચે કેટલાક સંગીતકરો વાંધો લઈ બેઠા હોવાનું જણાવ્યું છે. આ પ્રતિમા કયા દેવની છે તે હજુ સુધી ચોક્કસ કરી શકાયું નથી. આ પણ એક અનન્ય પ્રતિમા છે.

ગોપાલમુદરી

શિવની જેમ 'અર્ધનારીશ્વર'ની પ્રતિમા હોય છે, તેમ વિષ્ણુની 'ગોપાલમુદરી' મૂર્તિ ગનાવવામાં આવતી હતી એવા પુરાવાઓ મળે છે. અર્ધનારીશ્વરમાં શિવ-આવૃત્તિનું સંયુક્ત આધોજન કરેલું હોય છે, ત્યારે ગોપાલ-મુદરીમાં રાધાકૃષ્ણને એક જ પ્રતિમામાં સંયોજિત કરેલાં જોવામાં આવે છે. ગોપાલમુદરીના કોઈ રવનંત ઉલ્લેખો શક્તિવાદના ગ્રંથોમાંથી મળ્યા આવ્યા નથી, પરંતુ શાકત તંત્રોમાંથી તેનાં વિધિવિધાનો મળતાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ગોપાલમુદરીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગુપ્ત-રાતના મધ્યકાલિન એક કવિ હંમે તેના 'હસવિલાસ'માં એક રચણે નોંધ્યો છે. એક ગ્રંથકારે તો આ રવરપત્તું શ્રંગલાયરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે, 'વિષ્ણુએ ચાર હાથમાં



કાળી બાનુ: ઈંદર રહેઠાંથી મળેલી બહુરૂપ સદાશિવની મૂર્તિ; જગાળી બાનુ: પાટણમાંથી મળેલી અર્ધનારીશ્વરની કાઠ મૂર્તિ: (શ્રી રણછોડલાલ જ્ઞાનીના સૌજન્યથી પ્રાપ્ત થયેલી. ડૉ. મેનુભાઈ મનમુદારના સંગ્રહમાંથી)

પદ્મ, ગદા, શંખ, ચક્ર ધારણ કરેલાં છે; ન્યારે વામાર્ધમાં, ચારે હાથમાં પુરતક, પ્યાતમુદ્રા, કમળ, દર્પણ અગર કનકકલશ ધારણ કરતાં, અનેકવિધ આશુપણેથી અમ્બ-કૃત, ગાદ આલિંગન આપતાં હોય તેવાં એકરૂપ યદુ ગુણેશ્વર લક્ષ્મીજી, ભગવાન વિષ્ણુને આલિંગન આપતાં પાવન કરે. આથી જણાય છે કે શિવની માફક વિષ્ણુનું પણ અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ પૂર્વકાળમાં જાણીતું હતું. પરંતુ તેવી કોઈ પ્રતિમા હજુ ન મળેલી હોઈ નિદાનો સિવાય સામાન્યજનતામાં તેનો પ્રચાર જાતયો નહતો એમ લાગે છે.

પણ ગોપાલસુંદરી અગર તેા રાધાકૃષ્ણની આવી એક પ્રતિમા સુરતમાંથી મળી છે. તાપી નદીના કિનારે, અધિનીકુમાર તીર્થમાં આવેલા ગં. સ્વ. લક્ષ્મીનાર્થના મંદિરમાં આ પ્રતિમા બેસાડેલી છે. સાડા ત્રણ ફૂટ લાંબી ને તેટલી જ પહોળાઈની કાળા આરસપહાણમાંથી એ કારેલી છે. તેમાં દક્ષિણાર્ધમાં વિષ્ણુ(ગોપાલ)નું સ્વરૂપ હોઈ વામાર્ધમાં રાધાજી(સુંદરી)નું સ્વરૂપ વ્યક્ત કર્યું છે. જંગેને આસ્વાર હાથ જતાવીને વિષ્ણુના હાથ-માં ગદા ચક્રાદિ અને લક્ષ્મીના હાથમાં લીલા વગેરે દમોળ્યાં છે. વધુમાં, પુરુષ બાનુ પગ પાસે નારાયણ- (વિષ્ણુ)ની અને સ્ત્રી બાનુ પગ પાસે લક્ષ્મીની નાની- નાની મેડી મૂર્તિઓ કારેલી છે. (જુઓ આ લેખને મધ્યભે) આ પ્રતિમા પુરાતન હોવાનું ત્યાંના માણસો જણાવે છે.

કહે છે કે પહેલાં આ રથાન તંત્રમાર્ગના ઉપારાકોનું મુખ્ય ધામ ગણાતું. આને પણ તાંત્રિક ઉપાસકની પાછળ કરવામાં આવતી સંબોધાર્થ ક્રિયાઓ તથા કોલશ્રાદ્ધો અહીં જ કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં ગોપાલ- સુંદરીનું મહત્ત્વ તંત્રમાર્ગમાં વધુ સ્વીકારાયું છે. સગસત બારતબરમાંથી પણ આવી મૂર્તિઓ કનચિત મળતી હોવાના કારણે આ એક વિરલ પ્રતિમા છે.

અર્ધનારીશ્વર

સામાન્યરીતે હિમા-મહેશ્વરનું સંયુક્ત સ્વરૂપ અર્ધ- નારીશ્વર તરીકે જાણખાય છે, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ જાંડું હોઈ શિવ અને શક્તિનું સામંજસ્ય તેમાં સમાયેલું છે. માર્કેડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે રૂદ્ર ને વિષ્ણુ જગતના નિર્માતા હોઈ તે જંગે સંયુક્ત થવાથી રૂદ્રનું અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ ઉદ્- બન્યું. વેદાંતની દૃષ્ટિએ આ જ વસ્તુને રમૂ કરતાં ભાગ- વતના બીજા સ્કંધમાં જણાવ્યું છે કે 'હે પરબ્રહ્મ શક્તિ- પતિ શિવ; જગતની યોગિત્રુપ તથા બીજસ્વરૂપે, કરોળિ- માની માફક આપ કેવળ લીલાસ્વરૂપે વિચરો છો, શિવ- શક્તિની એકરૂપતા દ્વારા જગતનું સંરક્ષણ કરો છો, અને સ્વત્ત્વમાં જ તેના વિષયનો ઉપભોગ લો છો.' શિવ- પુરાણકાર આના માટે એવી કલ્પના રમૂ કરે છે કે 'પ્રધાન પ્રકૃતિ એ લિંગ, અને પરમેશ્વર લિંગી. લિંગની પીઠ તે હિમા, અને લિંગ તે અત્યક્ષ મહેશ્વર. આ બંનનું

સાગરના ઘોડલા

જનના પરખન્દા

સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!

જનના પરખન્દા!

જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

મેળું હજો અથાક, અચ્છિત એની દ્વાર,
હિમની પાળ એની બાંધો! બાંધો!
વાદા અસખાળ નીચે ઇચ્છના કિનખાળ
દેહાની ધારી રાસ વાધો! વાધો!
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

જાડા પેટાળમાંથી ઊઠતા મહાનાક ધાર
જેનના દણ્ડણ્ડ લાગો! લાગો!
પરતીની કંદરાઓ ગાયે પડછંદ એના
પાધોના ધુપરાના: "ભયો! ભયો!"
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

પણ જે વિરામ નાદિ, ક્યાં જે મુકામ નાદિ,
એના અવિરામ પ્રાણ બાધો! બાધો!
ચંદરની ચાડુ કોર ફેરે મગને ચકાર,
બાંધો ગયોદરેખ વાધો! વાધો!
જનના પરખન્દા!
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જનના પરખન્દા!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!
રતિલાલ ધાયા



પુકા રૂપ અર્ધનારીશ્વર' વિષ્ણુપુરાણમાં લિંગ અને
ગોળિનો પ્રતિકાસ આપતાં કહ્યું છે કે 'પોતાના કોષ-
માંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા રક્તને પ્રજાતિએ કહ્યું, આપ આ-
પના સ્વરૂપને વિભક્ત કરી નાખો. આથી રક્ત પોતાનાં
મે સ્વરૂપો કલ્પતાં એક પુરુષ અને બીજું સ્ત્રીનું રૂપ
ઉપજાવ્યું. આમ અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં-શિવ-વિષ્ણુ-
ની, તેમજ ઉમા-મહેશ્વરની એકરૂપતા તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ
શુદ્ધાશુદ્ધા ગ્રંથકારીએ સમજાવી છે. આ સિવાય અર્ધ-
નારીશ્વર માટે પુરાણોમાંથી કેટલીક આખ્યાયિકાઓ
મળે છે ને વિસ્તારભરથી અને રમૂં કરી નથી. અર્ધ-
નારીશ્વરના રૂપવિધાન માટે અભિપ્રતિયાર્થ ચિંતામણિ,
પૃથ્વીવિદ્યા, મહાપુરાણ, રૂપાવતાર, વિષ્ણુધર્મોત્તર,
મત્સ્યપુરાણ (૧૪૮)

શિવપરત્ન અને સુપ્રભેદાગ ગ્રંથોમાંથી અવસ્થિત વર્ણનો
મળ્યા આવે છે. તે બંધામાં મુખ્યત્વે શિવપાર્વતીનું સંયુક્ત
સ્વરૂપ નિરૂપતાં, તેની જગણી ગાળુ શિવનું સ્વરૂપ, તેના
માથે જટામુકુટ, કાનમાં સર્પકુંડલ, હાથમાં ત્રિશુલ, ક-
પાળમાં અર્ધ ચંદ્ર, વિશાલ છાતી, ગળથપે ઓરેલું, લ-
લાટમાં અર્ધુ નેત્ર અને એક પગ કમળ ઉપર મીઠો
જણાવવામાં આવ્યો હોય છે; જ્યારે વામાર્ધમાં પાવતી,
તેના હાથમાં દર્પણ અગર કમળ, કાનમાં કુંડલ, માથામાં
વેણી ધારેલી, કપાળમાં અર્ધુ શી ગિરિક, ઉચત સ્તનઅને
પગમાં ઝાંઝર તથા કટિમુત્ર વગેરે પદાર્થો હોય છે.
શુદ્ધાશુદ્ધા ગ્રંથોનાં વર્ણનોમાં રહેજસાગર તજાત હોય છે,
અર્ધનારીશ્વરનો પ્રચાર સમાજમાં બીજા દેવો પો
ફેલાયેલો કે કેમ તેનાં પ્રમાણ મળતાં નથી; છતાં કોષ-
કોષ ગ્રંથકારે ગ્રંથારંભે મંગલમાં તેનું સ્તવન કરેલું જણાવું
હોઈ વિદ્યસમાજમાં ઉપાસના પ્રચલિત હતી એમ લાગે
છે. સ્તિરૂપે જ નેવા કામશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં
અર્ધનારીશ્વરનું જ મંગલચરણ કરેલું છે. આ સિવાય
પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાંથી અર્ધનારીશ્વરનાં સ્તુતિ-
પદો મળ્યા આવ્યાં છે.

યુગરાતમાંથી અર્ધનારીશ્વરની કોષ અખંડ પ્રતિમા
મળી નથી. ભારતના બીજા પ્રાંતોમાંથી પણ, તેનાં સ્વરૂપો
અવસ્થિત જ મળ્યા આવે છે. પણ મુખાધના પ્રિન્સ આપ
વેન્સ અંગ્રિયમાં પાટણમાંથી મળેલી અર્ધનારીશ્વરની
એક સાકડાની પ્રતિમા છે. મૂર્તિનો જમણો ભાગ પુરુષનો
છે, જ્યારે ડાબો ભાગ સ્ત્રીનો જણાય છે. પુરુષના માથા
ઉપર જટા જણાવી, બે હાથે ગાત્રુગ્રંથ તથા ગળામાં
આભૂષણ દર્શાવ્યું છે, જ્યારે સ્ત્રીના માથે અંગોડા બધક
છતાં તેટલો ભાગ વડેલો છે. સ્ત્રીના ભાગે કાન, હાથ તથા
પગમાં આભૂષણ છે. બંનેની આંખોમાં પણ ઘોડા
તજાત હોય પુરુષની આંખ સ્ત્રી કરતાં સહેજ ઝીણી છે.
સ્ત્રીપુરુષ બંનેનાં વસ્ત્રો પણ શુદ્ધાશુદ્ધાં બતાવ્યાં છે.
અર્ધનારીશ્વરની આ કાષ્ઠ પ્રતિમા ભારતભરમાં અનેરી
બાત પારે તેનું છે.

યુગરાતમાંથી મળેલી ઘોડી અગત્ય પ્રતિમાની
સામાન્ય વિજ્ઞાન અર્ધો આપી છે. યુગરાતમાં એવી કેટલી
જે સંસ્કૃતિ સચવાયેલી છે, જે અનન્યતા ને વિશિષ્ટતાની
દૃષ્ટિએ સુરક્ષિત દેસ, સમાજ ને રાષ્ટ્રની ક્રાંતિમાં અનેક
એજન્સ અપેંડે. હજુ આવી કેટલીયે કલાસમૃદ્ધિ યુગરાતના
કાષ્ઠકાષ્ઠપણે દર્શાવેલી પડી હશે. નેમજગ આપણે સમાજ
સુરક્ષારી બની કલાને વિજ્ઞાનવાની સહિત કેળવશે તેમતેજ
કલાસમૃદ્ધિનાં અગ્રતપૂર્વે શિલ્પો જ્યારે આવી, સુરક્ષ
કલાકારોની લલાટપાસનાં સત્યો ખ્યાલ પૂરો પાડશે.



લેખક ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ.એસસી., પી.એચ.ડી.

ખં ખાતનો અષ્ટકનો દલોમ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંની કારીગરી એટલી બધી પચાત હતી કે હિંદના અષ્ટકના અનેક કલ્પેણો પરદેશીની તવારીખમાં ગણાવ્યા છે. રોગોનો ખંભાતમાં બનાવેલા અષ્ટકના પ્યાલા વાપરતાં બેબીસાનવાસીઓ ખંભાતના અષ્ટકની વીંટીઓ પહેરતા. પ્લીનીએ હિંદના અષ્ટકના અદ્યુત યુક્તિઓ કલ્પેણ કરેલા છે.

સોળમાં સિકામાં એક સીદી વેપારી ગુજરાતમાં આવ્યો અને રાજપીપળાના નાંદાદ ગામમાં અષ્ટકનું કારખાનું કાઢ્યું. રાઝઆદમાં મુસલમાનો જ અષ્ટક તૈયાર કરતા, પણ પછી કણ્ણીઓએ એ કળા હાથ કરી લીધી. એ વેપારી તો નાંદાદમાં ગરી મથો અને તેની કબર બાવા ધોરની કબર પાસે નર્ગદાને ઓળંગતા એ નામના ઝરા પાસે આવેલી છે.

ચોડા વખત પછી કણ્ણીઓ નાંદાદ છોડીને ભરૂચ મથો ને પછી ખંભાતમાં નજર વરેયા. પેલા સીદી વેપારીની યાદમાં એ હિંદુ કારીગરોએ ખંભાતમાં એક તકિયો રધાવેા, ને આ ને પશુ મોતહું છે. ૧૮૩૨માં ફ્રેંચન કૂલ નેપ્સે સીદી વસાહત મુંબઈ ને કલ્પેણ કર્યો છે તે મૂળ સીદી અષ્ટકિયાનો એક ભાગ હતો. ૧૯૧૧માં ચોલાના બધા અષ્ટકિયા ખંભાતમાંથી આવેલા હતા અને તેઓએ ચોલાનો વસવાટ અને કુકાને અલગ લતામાં કાઢી હતી.

અષ્ટકની ઉત્પત્તિ

જેમ ચક્રગત શુદ્ધ રેતીની સ્ફટિકાય ભત છે, તેમ અતિ સૂક્ષ્મ સ્ફટિકમય રેતીની અર્ધ પારદર્શક ભત એટલે અષ્ટક. અષ્ટકમાં ૮૦ ૯૦ ટકા રેતી (સીલીકોન ડાયૉક્સાઇડ) સાથે અંદુરગોનિયમ ઓક્સાઇડ ભુદાભુદા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેનો રંગ લોહ યા ને-ગેની-ઝના ઓક્સાઇડની હાજરીને આધારી છે. આ અષ્ટકની ઉત્પત્તિ દખ્ખણ સોપાન શિલાઓ (ડેકન ટ્રેપ) ના લાવાના પ્રવાહોમાંથી છે. હિંદી દ્વીપ-કલ્પનાં મોટા વિસ્તાર પર આ શિલાઓનું આવ્હાદન આવેલું છે. અષ્ટકની અનેક ભતો થાય છે. તેકે તેમાંની એક પણ ભતને કિંગ્લી ઝવેરાતના વર્ગમાં મૂકી ન સકાય, છતાં તેમાંથી ચણુગારની ચીજો, ઘરેણાં અને બીજી કલામય વસ્તુઓ બનાવવાથી તેની ખૂબ કિંમત થપને છે.

અષ્ટક દખ્ખણ સોપાન-શિલાઓમાં ગોળાકાર ગાંઠડા રૂપે મળી આવે છે. ભૂસ્તરીય કાળમાં ને ધ્વજ દ્રાવણ સિલિકોના પેલાણમાં ભરેલું હશે (આને અંચેલમાં છમોડીજ - Geodes કહેવામાં આવે છે) તે દ્રાવણમાંથી રેતી સ્ફટિક રૂપે ભૂદી પડવાથી યા એમ ને એમ ભૂદી પડવાથી આ ગાંઠડા પેદા થયા હશે એમ માનવામાં આવે છે. ડેકન ટ્રેપની કાળખીંટસાઓમાં અષ્ટકની ભતના કિંગ્લી પર્યવેશના પુષ્કળ

અંગડા આવેલા છે, અને શિલાઓનું વિઘટન થતાં, તેના પર વાતાવરણની અસર ન થતી હોવાને લીધે આથી અંદર આવેલા અષ્ટક છટા પડે છે. જળદાંપ નીચે કાંકરાના પડમાં યા કાઈ નહીના પડમાં તેઓ વારંવાર મળી આવે છે. ડેકન ટ્રેપ વિસ્તાર પાસે આવેલી નદીઓમાંથી મોટા ભાગે અષ્ટક ભેગા કરવામાં આવે છે. પરંતુ ખૂબ કિંગ્લી ગણાતા અષ્ટક તો વેતાપુરીય લોહયુક્ત કાંકરાના પાતળા પડમાંથી મળે છે.

અષ્ટકની ભતો અને તેનાં પ્રાસિદ્ધ્યાનો

અષ્ટકની અનેક ભતો મળી આવે છે: તેનું વર્ગીકરણ તેના રંગના આધારે કરવામાં આવે છે. રાતા અષ્ટકને અંચેલમાં કારનેલિયન કહેવામાં આવે છે. આછા રાતા રંગથી માંડીને લોહી જેવા રાતા રંગના અષ્ટક આ વર્ગમાં આવે. હિંદન ભાષામાં કારનિસ એટલે માંસ, એ ઉપરથી તેનો રંગ સૂચવાય છે. ભૂરા, લીલા, રંગબેરંગા એમ વિધવિધ પ્રકારના અષ્ટક કુદરતમાંથી મળી આવે છે. ખંભાતના અષ્ટકમાં બે ભતનો સમાવેશ થાય છે. એક, ખંભાતની આસપાસ ૧૦ માઇલના વિસ્તારમાં ગુજરાતના ભુદાભુદા ભાગમાંથી મળી આવતા અષ્ટક; અને બીજા પ્રકારમાં, ત્યાંના અષ્ટકિયા બહારથી પરચુરણ અષ્ટકના પર્યર લાવે છે તે. ખંભાતની આસપાસ મળી આવતા રધાનિક અષ્ટકોમાં ચાહુ રંગનો અષ્ટક અને ભૂરા અષ્ટક એ બે ખૂબ અગત્યની ભતો છે.

છઠ્ઠી બે હબર વરસ થયાં રાજપીપળા રાજ્યના રતન-પુરમાંથી ભરૂચ અને ખંભાતના અષ્ટકિયા ચોલાના માથ મેળવે છે, અને તેમાંથી રાણુબાર અને બીજી કલામય ચીજો બનાવે છે. આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક એવી જગ્યાઓ છે કે જ્યાંથી ખાસ પ્રકારના અષ્ટક મળી આવે છે. આ પર્યવેશ ભુદાભુદા આકારના અને વળનમાં એકાદ પોડના હોય છે.

સામાન્ય અષ્ટક મોરબીના મહેદપુર નજીકમાંથી મળી આવે છે. આ ગામ ટંકારાથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે. જમીનની સપાટીથી બે ફૂટ નીચેના ભડા પડોમાંથી આ અષ્ટક નીકળે છે. મોરબી રાજ્યને રૉયલ્ટી આપીને ત્યાંના વેપારીઓ આ પર્યર કેળી લોકો પાસે એકઠા કરાવે છે. આ અષ્ટકને સુંદર પોલિશ થરે છે અને તેમાં પેરા લીલા યા રાતા ભૂરા રોવાળના અવશેષો હોવાય છે. આ ઉપરથી તેને રોવાળ અષ્ટક (moss agate) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. રાજકોટથી હત્તરે વીસ માઈલ ટંકારાની બાહુમાંથી રાતા (heliotrope) અષ્ટક મળે છે. આને લીલા છાંદાર અષ્ટક કહેવામાં આવે છે. સુવિખ્યાત ખંભાતના સ્ફટિક (ચક્રમકની ભતની એક પારદર્શક ભત) પણ ટંકારામાંથી નીકળે છે. આ ભતને પણ સરસ પોલિશ થરે છે.

કપડવંજના અગ્રીક ખેડા જિલ્લામાં કપડવંજ નજીક મળે
આને છે. કપડવંજની આસરે પંદર માઈલ દૂર માનખ નદી-
ના પાંચમાંથી આ અગ્રીક નીકળે છે. ખેડા જિલ્લાની નદીઓના
કાંઠાં ને પટમાંથી પણ આ નતના અગ્રીક નક્કી આવે છે. તે
ગાળ, ખંભાં આકારના દડા જેવા હોય છે અને તેનું વજન
એક ફેટલાઈંગ માંડને ૧૦ રતલ સુધી હોય છે. બીજા કોઈ
આને એકડા કરીને ત્યાંના માંડવા નદોરએને વેચે છે અને
નદોરએ ખંભાતના વેપારીઓને જોડાય છે. આ અગ્રીક
તરેહનો દેવના હોય છે અને ફેટલાઈંગ તો મુશ્કેલ વનસ્પતિ
અને નરમીતના દેખાવોના આકારના દેખાય છે. આને મોચા
(mocha) અગ્રીક કહે છે ખૂબ રંગિની ખંભાતના અગ્રીક દોરાદાર,
નરીક ગરાદૂર છે, અને અમદાવાદ જિલ્લાના રાણપુર તરફથી
મળી આવે છે. તેના પર પણ મુંદર પોલિશ થઈ શકે છે.

અગ્રીક કાઢવાની રીત

મરુથી આસરે ચૌદ માઈલ નર્મદાના ડાબા કાંઠે રાજ-
પીપળાની દહમાં રોતા અગ્રીક નીકળે છે. બાપા અબ્બાસ-
નદી ટકરી તરીકે જોળખાતી એક નાની રેતિયા પર્યટની
ટકરીની ટળી બાજુ પર આ ખાણ આવેલી છે. ત્યાં મોરિય
કરવાથી રાતી અને પીળી માટીવાળું કાંદરો ઊંચી નીકળે છે.
આસરે ત્રીસ ફૂટ ઘડાં ને ચાર ફૂટ પાસના આડા-ડવા
કરવા છે. દરેક કાવાના તળિયે પાંચ ફૂટ ઊંચા ને ચાર ફૂટ
પહોળા ઝેરીની બંધી બાજુએ હોય છે. આ ઝેરીની આ ૨૦૦-૩૦૦
ફૂટ લાંબી હોય છે અને બીજા ખાણીની એવી ઝેરીની એવી
જુલો હોય છે. ખાણમાંથી અગ્રીક ટોપકીઓ વડે કપર થકા-
વવામાં આવે છે. પછી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ કાપવામાં આવે છે
અને હાથેથી જોડામ રતનપુર કાંઈ જવામાં આવે છે. રતનપુરના
કાંદાકરો સામાન્યતઃ ખંભાતના વાલિયા અને વડોદરા વેપા-
રીઓ છે. આ પર્યટને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે
છે: એને જુલોવા પડે એવો એક ભાગ, અને નુજુલવા પડે
એવા બીજો વિભાગ. મોરા, ચેરામાદાર યા રોલા અને લસ-
લિયા તરીકે જોળખાતા અગ્રીકને જુલોવામાં આવતા વધી.
બાકીની બીજા નતોને તેમના રંગ લાવવા જુલોવા પડે છે.

અગ્રીકને જુલોવાની ક્રિયા

જુલોવાની ક્રિયા ખૂબ ઘણાકાએ કરવામાં આવે છે. આ
ક્રિયાને લીધે ઘણું અગ્રીક કપર કાઢી જિરાફ અસર થાય છે
અને ફેટલાઈંગ તો રાગો ફેરફાર થઈ જાય છે. તેથી, ચૂના યા
કોલસા સાથે જોળનીને અગ્રીકના પર્યટને ખૂબ કમજોર
બાળવામાં આવે છે. આથી રાતા રંગના અગ્રીકનો રંગ આ-
વેજીળ બોલે છે; અપારદર્શી, ધૂંધળા અગ્રીક એકદમ રવજી
પારદર્શક થાય છે. આ ફેરફારનું કારણ તેમાં રહેલા કાર્બોનિક
પદાર્થોનું અંશથી વડે થઈ જાય છે. ફેટલીક વાર ચૂનાનાં
ફિરલોગમાં તમામ વધી પણ કાંઈ અગ્રીક કાઢે જતી જાય છે.

અગ્રીકે પડે થતી ક્રિયાઓ.

મરુ અગ્રીક સામાન્ય રીતે ત્રણ ક્રિયાઓમાંથી પસાર
થાય છે: (૧) કાપવાની, (૨) પાસા માંડવાની અને (૩)
પોલિશ કરવાની. મીજુ અને સુવરની લાંબા જોળનીને જ-
નાવેલ સિમેન્ટ વડે લાકડાની મંજૂત દેખામાં અગ્રીકના

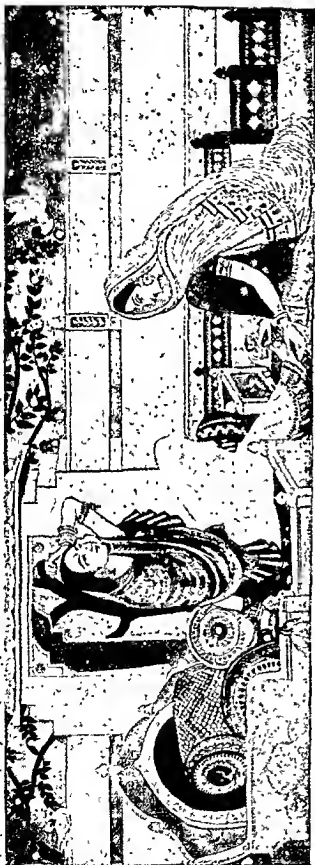
પર્યટને ચોંટાડીને તેના પર કપરત લગાવાય છે. હાંતા નિ-
નાની લોહાની પ્લેટ કપરત તરીકે આ કામ માટે વાપરવામાં
આવે છે. કાપની વખતે ઈજેક્ટી ગેઝરી રેલી (સામોટ) અને
પાણીનું મિશ્રણ કાપ કપર ટપકાવવામાં આવે છે. આથી
કપરતની કાપવાની લાકડાને ચોપણ થયે છે અને કાપેલી
સપાટી સાથે સાથે લીસી જતી જાય છે. બીજા ક્રિયા માટે
જોડવા તરીકે જોળખાતી નારી લોહાની રેપાઈંગમાં અ-
ગ્રીકને ચોડવામાં આવે છે અને તેને જાળીનમાં મેસકાવામાં
આવે છે. જે સામ કાપવાના હોય તેને આ રેપાઈંગનો જિઆર
સે જાળવામાં આવે છે: પછી કારીગર તેને જરૂર થયે
ત્યાં સુધી પડે છે. આ કામ માટે અલગથી કુશળ કારીગર નો
જરૂર પડે છે. જેવટ અગ્રીકની વસ્તુને સરાખુ પર પોલિશ
કરવામાં આવે છે. જૂરા કાળા રંગના તે સરાખુ 'કેરેન્' તરીકે
જોળખાતા લાખ મિશ્રિત બારીક જોગારીની તે સરાખુ બના-
વેલી હોય છે. કારીગર પોલિશ કરવાની અગ્રીકની વસ્તુને સરાખુ
આગળ ધરી રોલર ફેરવે એટલે સરાખુ ફેરવે ને વસ્તુને પોલિશ
થઈ છે. પોલિશ ખરબચડો, મધ્યમ અને બારીક એમ ત્રણ
રીતે કરે છે. જેઓ પોલિશ નેવો 'કેરેન્' વાપરવા પડે છે.

કુશળ કમળી કારીગરોનાં અને લાકીમ વિનાના મુશ-
લમાન મન્દોરોનાં સિંચો કુટુંબ આ ધંધામાં પડેલાં છે. કા-
રીગરોના ચાર વર્ગ કરી શકાય અગ્રીકને કાપનાર અને પોલિશ
કરનાર હોવાથી, પાસિયા, સારીકા પંદે કામ કરનાર પાસિ-
યા અને અગ્રીકની ઓળેને પોલિશ કરનારા પડીમાર. આ
દરેક ક્રિયાનું લાભલુદા મરખાનામાં કરવામાં આવે છે. તેને
માલીક કાંદખાનાવાલો કહેવાય છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં ૩ કા-
ખાનાનાં કપરીઓની પંચાયત હોય છે અને એ બધાની
કપરી અગ્રીકના પંચાયત છે.

ખંભાતી અગ્રીકમાંથી જોળ મખકા, દાર, ચોંટાળો, માદર-
લિયાં, લારીજ, કૂલકાતીઓ, પ્યોલારકા મીઓ, કંઠમશાને
(પેન રેડ), ખડિયા, છરીના હાથા; પેપરવેઈર વગેરે અને
નાનીમોટી કારીમરીની ઓળે બને છે.

ઉપસંહાર

એક કાળે આખા પુરાણને દિલ અગ્રીકનાં મુંદર 'પરેણી'
અને બીજા વસ્તુઓ પૂરી પાડે. દરેક પણ દિલ જાણવા
રતુઓ મોકલે છે પરંતુ ખંભાતના આઠોડીયની ક્રીતિ હવે ચાલી
અંધ છે. શક્તિ એને રિકામાંથી ક્ષાજિતના અગ્રીકને નેનું રમ્યું
લેવા લાગ્યા છે. ક્ષાજિતના અગ્રીક જાળીની કોલકવામાં આવે
છે અને ત્યાં કાપવાનું અને પોલિશ કરવાનું કામ થાય છે.
આ ઘટોચ ત્યાં વેશાનિકરિતે ચલાવાય છે એટલે તેની ખૂબ
પ્રગતિ થઈ છે. ત્યાં જનાવડી રંગ ચર્ચાવવાનું કામ કુતેવગર
પાર બીત્યું છે: એટલે એક વખત હુનિવાસરમાં ક્રીતિને રિ-
અરે પ્રદોષિતા દિલના આ પ્રાચીન કલોમને મદદ કરવાં એને
બીજવવા એ સમયસર પગલું નાંદે કરવામાં આવે તો
તેનો કુશળ કારીગરને અરજ થઈ જતોને જાય એવો થયો
છે. થયું કારીગર કુટુંબો ખંભાતને રામશેષ કરી અંગદાના,
વાદ, મુંબઈ ને અરબ ચાલ્યાં ગયાં છે અને માલુરી યા બીજા
રીતે રોડેલા કમાવાની વેપારિમાં પડ્યાં છે.



वि. प्र. ११२ - अ. ११२ - ११२

११२

નિવસાર
નંદલાલ વસુ
જાહેરાતના પ્રાંતિ-
ગદિની દીવાલો
પર, સમય વચ્ચે
આસોડાની કાંઠે
વિખાત આસોડા
કાંઠાના નંદલાલ
વસુ પાસે આર
વિનિયોગિતો પર
એ ત - વિદ્યો ની
વિદ્યો, ત-પીળી
આંતરની દીવાલો
સવચરણ આવી છે,
તેમાંની કંઈ તરે તરે
ની જોવાને પર આ-
લેખિકા ગદ્યનારત-
ના સુક-પરિણતી
પ્રાચ્ય પેલી વાર ત-
તીજી આવી કપર-
નીચે આવી છે, જે
મુજરા તો આવી-
લેખિકાના ને આ-
જોર છે પહેલી નક,
તીજી - વિનિયોગ,
કાંઠાના ને રકાંઠા,
આસોડા તોડવા
સુદે ચરતી નવા,
કમરા પડે તિજી
લેવા આસોડા કિ જે
પાછળની સી આસોડ
પરી ઊભી છે.



અર્જુન અને ચિત્રાંગદાનું સ્મરણ કરાવતી સ્ત્રિયા-રાજ્યની નગરી

માણિપુરના

દર્શને

લેખક
કાકાસાહેબ કાલેલકર

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેનાર માણસને પણ અવગુંઠનવતીનું રૂપ કેવું દરો એ જોવાની જિજ્ઞાસા થાય છે. તે જ નગરી સાથે કાંબંધમય સંસ્મરણો વણાએલાં છે અને જ્યાં પ્રવેશવા માટે આજે પણ પંડવાનગી લેવી પડે છે એને વિષેના કુતૂહલનું તે પૂછવું જ શું?

માણિપુર કહેતાંની સાથે અર્જુન, ચિત્રાંગદા અને સ્ત્રિયા-રાજ્યનું સ્મરણ થાય છે. અને એ પ્રાચીન કાળની કલ્પનાસૃષ્ટિમાંથી નીકળીને આધુનિક કાળમાં આવતાં વેત નગપાનની મદદથી દિંદને સ્વતંત્ર કરવા મથનાર નેતાજી સુભાષચંદ્રજીનું સ્મરણ થાય છે. અને વચ્ચે કાળ સાવ અંધારો છે એમ પણ નથી. ઇતિહાસનાં કેટલાંક દરમિયાન વચમાં વચમાં ઝલુકઝલુક કરે જ છે. આનું એ મણિપુર જોવાની ઇચ્છા કેને ન થાય? અને જ્યારે મણિપુર જોવા જવા માટે 'જલદારના સોડો'ને ખાસ પરવાનગીની જરૂર હોય છે ને તે રહેને મળતી નથી એવી ખબર પડે, એટલે તો એવી એ નગરી જોવાનું કુતૂહલ વધવાનું જ. સામાન્યરીતે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેનાર માણસને પણ અવગુંઠનવતીનું રૂપ કેવું દરો એવી જો જિજ્ઞાસા થઈ શકે છે, તો જે નગરી સાથે કાંબંધમય સંસ્મરણો વણાએલાં છે, એને વિષે તો પૂછવું જ શું?

જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું ને વિશેષ ઝોળખાણ વગરનું આસામમાં ફરતો હતો ત્યારે એકએ વાર મણિપુર જવાની રજા જોળવવાના પ્રયાસો મેં કરેલા. મારા વતી કેટલાક વેપારીઓએ લખી જોએલું, પણ રજા મળી નહિ.

અંતે (૧૯૪૦માં દશે) મણિપુર જવાની રજા આવી ગઈ. પણ જે ભાષના ફાસમાં તે આવી તેઓ, મણિપુર જવાનું ગોદાદી રોડને ટ્રેનમાં એડાત્યારે, જૂલથી તે ધેર જ રાખી અને રોડને વળાવવા આવ્યા! મેં તરત મણિપુરના પોસ્ટિકલ એજન્ટને ૧૫ રૂપિયાનો તાર કર્યો અને તારથી દીમાપુર રોડને રજા મંગાવી. એ આખો કિસ્સો મનને ઊંચીનીચું કરનારો હતો. મંજરેકે દીમાપુર પહોંચતાં વેત તારધરમાં જઈ ગીઆરા જાણુને મેં ઉઠાડ્યા. એ કહે 'કોઈ રજા આવી નથી' મેં કહ્યું 'નથી આવી તો આવશે. યંત્ર આમળ એહા રહે'. બન્ના જાણુ તો બેઠા. પણ મણિપુર જવાની ગસો (buses) કોઈ એરી રહે? એ તો ચાલવા જ મોડી. એક પછી એક કરતાં બધી



ગસો ચાલી ગઈ, પણ મારી ધીરજ ખટી નહિ. તેમનાં પીપ લઈ જનારી એક યસને મેં શકી રાખી અને તારધરમાં જોભો જ રહ્યો. અંતે રજા આપી અને 'રોડ'નાં એડાર સાથે હું મણિપુર જવા ઊપડ્યો.

રસ્તામાં જે રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોયું તેટલા પરથી જ થયું કે મણિપુર જઈને કંઈ કામ થાય કે ન થાય, પણ આટલી મહેનતે કરેલી મુસાફરી તો અડી જ રહેશે લાગી. પ્રથમ અમુક બાગ સુધી ઘેરા જંગલમાંથી અંમોડો રસ્તો જતો હોવાથી બે જાગુની શોભા નિહાળતાં અમે ચાલ્યા. પછી તો પહાડોની જૂલસુડામણીમાં પ્રવેશ કર્યો. જંગલો કેટલી અદ્ભુત શોભા ખીલતી શકે એનો અ્યાદ્ય તો મને હતો, છતાં અંદોની શોભા જોઈને તો હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો. પછી આવ્યા પહાડો. પરના ઝાંગરનાં એતરોના ઘાટ. પગથિયે-પગથિયે કરીને ઘાટ જેમ નદી તરફ દોડે છે, તેમ આ ઘાટ એતરો પોતાના પેટમાં માથ તોટું પાણી સંધરી ખીણની તળેટી સુધી પહોંચે છે. કોઈએ આખી ખીણમાં ચીરીસાના ઘાટ ગાંધ્યા હોય ને એમાં જની શકે તેટલા વળાંક ગાંધ્યા હોય એવું એ દૃશ્ય

તવ રમૂતિ

પુણી • સંવેદ

મને હજી ય સાંભરે ક્ષિતિજ પાસની રેકરી,
પરોળી નહીં મેણી મેં વરસે દેકે નીલાવિધા,
પડયો સ્વજનથી અને ધરથી દૂર જ્યારે હોતો.

હદિ હિરણ્ય સૂર્યનાં કનકથી રસી, એકની
કરે પ્રકટ રુદ્ર ને અદનશબ્દ સુંસરક્રિય:
તદા નિહટ એટલી સરસી આપની એવ કે
ધનું: અળપથી જ એની દરકન્દરાથી કહી
પ્રતિબિમ્બિ ગચીર સાદે મુજને, સુણાયે અર્ધિ.

પછેડી વળી પાતળી-દહિઝે એાદીને, મુગમરો,
હવાથી નિજ રૂપ એ સરી જ દૂર ફરે જતી;
અદરય વળી સાથ એ થઈ જતી ય ક્યારેક તે.

તવ રમૂતિ ય એ સમી કહિક ચૂદ, ક્યારે વળી
અશુદ્ધ સળે: તથાપિ દહ મૂવ ને સમીત
રહી છ ક્ષિતિજ સદા હૃદયનું રણાધું ધરી.

અનમુખલાલ હવેરી

દેખાતું, અરીસાને 'આભાસ' કેમ કહે છે તેનો ખ્યાલ
તે વખતે જ બરાબર આવ્યો. આભના પ્રકાશને પ્રતિ-
બિંબિત કરનાર મુગાળા પૃથ્થાગમે આભમાં જ કહેવાય
ને! એક આભાસમાં વહેલું પાણી બીજા આભવામાં
ઊતરતું જાય અને એના થોડા ઉપર સૌઅમુદર કરમ-
બીઓ પાડતું જાય એ દરમિયાન એના આપણાં મોં ઉપર
પણ આદુસાદની કરચલીઓ પડયા વગર રહેતી નથી.

વળાંક કેતાંકેતાં અને કોઠીમા પડેઆ. ત્યાં નાગા
જાતિના પહાડી લોકોનાં રોજેરોમાં દેખાયાં. ઘણાખરાએ
તો લટકતા માસના ધામરા પહેરેલા હતા. કેટલાકની પીઠ
ઉપર એવા જ ધાસના ઓવરકોટ હતા. વાંકા વળે ત્યારે
બીજાએલા મર્યા નેવા દેખાય. અમને ખ્યાલ નહિ કે
થોડા જ વખતમાં આ કોઠીમા મુદ્દજુમિ સરી.

રૂફ કંપેજના વિવાદોએ દારીની જગ્યાદાર ચેલી-
માં પોતાની એપડીએ મૂકીને જતા હોય એવી જ રીતે
નેતરની જગ્યાદાર તંબ કેથળીમાં ફૂતરાંએ ધાકીને આ
નાગા લોકોને, ઉમળીનાં રંગનાં સેવતા જતા એકને
મારા મનમાં જાતજાતના વિચારો આવ્યા: ખાજીની
જડામાંથી સળાએ પરીની એના દાર બનાવી લઇ
જનારા લોકો મેં પડેવવદેશ કારવાર તરફ જોએલા. અ-
નેક મર્યાના પગ એકત્ર થાંધી એમને ઊધે માથે લઇ
જનારા માંસાદારી લોકો મેંજે જોયા નથી? વાસના
પરસામાં જતરી બરીને એનાં જનાવેલાં પરસાસો રોસન
ઉપર પડેલાં ઘણા લોકોએ જોયાં હશે. પછી આ ફૂતરાં-

૪૨૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)



નું જ મને વિશેષ શા માટે લાગ્યું? એક તો આપણે તંબ
ફૂતરાંનું માંસ કોઇ ખાતું નથી; અને બીજું, હાથી, જીંટ,
થોડા, ગાય, જળદ અને ફૂતરાં જેવાં પાંચેમાં જાનવરો,
જેમની પાસેથી આપણે હીમતી સેવા લઇએ છીએ,
તેમની જાતને અભયદાન આપવાની હિંદુ વૃત્તિ ધરાવ
છે એ એની પાછળનું મુખ્ય કારણ હશે. ફૂતરાં ખ
વાય છે એ કલ્પનાથી માંકે માન વસોવાયું ખરે. અપય
એટલે એકાગ્ર, માણસજાતિમાં સૌથી નીચલી ન્યાત,
એમ ગીતાકાગથી મનાતું આવેલું છે. પણ આ પાટીસા
સરીરવાળા અને ઉમ્મદા સ્વભાવવાળા નાગા લોકો કેમ
હીન જાતિ છે એમ મનમાં આવતું જ નથી.

સવારે સાતથી સાંજનાસાત સુધી અખંડ મુસારી
કરીને તે વખતે અમે મણિપુર પડેઆ હતા. માંસાદારી
સમાજમાં મહેમાન રહેવું સહેલું ન હતું. એટલે અમે
મારવાડી ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો હતો અને મચ્છર-
દાનીની ટૂપાથી જ સહીસત્રામન પાછા આવ્યા હતા!
હું મથો હતો રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારને અંગે. તે કામ તો એકએ
આપણે ને દસવીસ મુલાકાતો દ્વારા કરી લીધું. બાકીનો
વખત ખૂબ રખડીને મણિપુર જોયું. મણિપુરના રાજ
તરફથી આવતું ગોદું મંદિર જોયું; થોડાંક ઐતિહાસિક
રચનો જોયાં; માનકાની જેનો જ જ્યાં જાતજાતની થીએ
વેચે છે એવાં જામરાં જોયાં; ત્યાંનું પ્રખ્યાત વણાટકામ
જોયું; કમડા પરી કળાયુક્ત ભાતિનાં વખાણ કર્યો; અ-
ત્યંત મંજુમરણીક કરનાર કાંસાનાં મંછરાં ખરીતી લીધાં;
રત્ને એક પોરાણિક નાટક જોઇ આવ્યા; અને પાછા
ક્યાં જતાં નેટલું સુશિષ્ટોન્દવ લૂટ્યું હતું તેટલું જ પાછા
વળતાં એ આંખે ધરાધને પી લીધું અને મણિપુર જોવાની
પૂતાર્યાનાં સંધરી લીધી. એક વાત જૂની જાડ હતું. ત્યાંની
પોરટ ઓફિસ પાસેના એક નાનકડા હોજળાં એટલાં તો
સરસ લાલ કમળ ખીલ્યાં હતાં કે એવડાં ગોઠાં પ્રસન્ન
ને ચૌકાભાત કમળો મેં બીજે જોયાં નથી. હોજળાં માથ
નહિ એટલી એમની બીક હતી કેમ જ જૂલી સડું. ?

આ વખતે મણિપુર ગમે ત્યારે આસામના ગવર્નર થ
અકચાર હૈદરીની બક્ષામણથી દરગાહો ગેમાન થઇ ગયે
હતો. પણ મને સાર્વજનિક થો એનું યધું કે ત્યાંના દીવાન
સહેજથી માંડીને નાનામોટા ગણા જ મારી આઠ વર
પડેલાંની મુલાકાત હજી થાઉં કરતા હતા, ને તે વેળા રાષ્ટ્ર
ભાષાનાં જે બીજાં મેં વાળ્યાં તેનાં મૂળિયાં આખા રાજસ-
માં કેટલાં જીડા ફેલાયાં છે તેની વાત કરતા હતા. પોતે
કરેલા કાર્ય વિષે મનમાં અભિમાન આણવાની મને રેવ
નથી, અને હવે તો મારી એવી હિમતે નથી; છતાં મારે
કળ્પક કમળો જોયુંએ કે જ્યાં ત્યાં મારી આઠ વરસ પરીની

જે દિવસની મુલાકાતનો ઉત્તેજ સાંભળી મને સમાધાન થયું. ગાંધીજીનો સંદેશો આમ દેશને ખૂંચેખૂંચે પહોંચાડવાનું સદ્માન્ય મને સાંપડ્યું છે અને કેરેકર સાસરાસાસનનો તથા દેશમેલકો સાથે પરિચય થયો છે એ જીવનની એક કૃતાર્થતા છે.

આ વખતે મેં લોકોને એમ જ કહ્યું કે 'આક વરસ પહેલાંનો પાક તમે ત્રીલી લીધો છે, એટલે ગાંધીજીના જતાવેલો જીનો અને છેલ્લો પાક તમારી આગળ રજૂ કરવા હું આજ્ઞો છું. હિંદુસ્તાનને એક ખૂંચે તમે છો, જીનો ખૂંચે કેરળ અને ત્રીનો ખૂંચે કાશ્મીર. કાશ્મીરનો એક સુપુત્ર હિંદુસ્તાનનું સંભવ ચલાવે છે, કેરળના કેટલાંયે મેનોનો પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી એમને મદદ કરે છે, તો મણિપુરના નિવાસીઓ એની મદદવાકાંક્ષા કેમ ન સેવે? અને પણ કોઈ દિવસ દિલ્લીમાં જઈને સ્વતંત્ર ભારતની અદિતીય સેવા કરીશું? પણ તેમ કરવા માટે તમારે સ્વ-સંભળની બાબત હિંદુસ્તાની ઉત્તમ રીતે શીખવી જોઈએ. તેમાં જેને ઉર્દૂ સિપી રંગેસાન જાણતા દેશો તો તમારી પડોશમાં પૂર્વ પાકિસ્તાન છે ત્યાં તમે ઓછાવત્તો પ્રવેશ પામી શકશો. પણ એકલી હિંદુસ્તાની તમારે માટે જસ નથી. તમારા અર્દોના નિર્મર્ગરમણીય પદારો જસ મદદદેશ વંચેનો કંઈક નેચા છે. દિંદેશ, બલદેશ અને ચીન દેશ એ ત્રણે મદદદેશની બાબતો શીખી લેશો તો ત્રણે દેશમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના પ્રતિનિધિ તરીકે સન્નિહતનું કાંઈ કરવા જઈ શકશો.'

આ વખતે અને મણિપુર ગયા તો વાનતેમાનતે ગયા કહેવાય. દરજ પણ રત્ન મેળવવાનો નિયમ તો ચાલુ છે, પાણ આખી રાતની રેલવેની મુસાફરીને અને જ્યારે સવારે અને દીવાપુર પહોંચ્યા ત્યારે કોરી રત્નને જલ્દે શેક્સન પર જ દીવાન સારેજની પ્રેમળ આમંત્ર્ય-ચિઠ્ઠી મળી. નારતોપાળી કરી લઈને અને ઊપડયા. હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં સવાર વહેલી યાય છે. ચાર વાગે તો જ્યાંયાં રપટ પ્રકાશ થાય છે. ચારે કોર ઘેરએજું ધુમ્મસ પણ એ પ્રકાશને રોમી શકતું નથી. તેથી આગમીમાં જ અને આગામની વનધીની ઉમળી સાર કરતા યયા દતા. જોયું-જોયું ઘાસ પોતાનાં વજોટલ પુષ્પગુચ્છોથી નાનું હતું. નેતરનાં ટટાર પાંદડાં દવાને વાધનાં દતાં. કેટલીક વેલીઓ મોટામોટાં આડાં યડની વગળા દાંકતી હતી ને મોટા મોટા વેલા એક આડી જીને જાડ પહોંચ્યા માટે ઝંડવાના પૂત તૈયાર કરી વાંદરઓની કૃતજના મેળવના દતા.

દીવાપુર છોડ્યું, ને રસ્તાની અને જાનુ જાણે નાટકના પદા જોવા કર્યો દોષ તેની શોભા ફેલાતા ગાંડી. તલ્ક-પર જમીન પણ આંખને અજળી લાગતી ન હતી. જેમ



રત્નજો દીવાપાતળી થઈ પૂરી, ને વરમલ્લે દડાડાઓકેરી રખાંલન થઈ સાંતિ પ્રમખની : વરોમાં ઘંધાઈ દૂર સુદૂર સંતાન નિજનાં જ્યાનાં કાલે તો, જનક જનની ને મરતજાં સદાનાં અંધારાસ્વરૂપ પરાડાં દોષ, સદુ થે :

લખાએલો કમો વિરલ, ગિલને તે રત્નનીએ નિદાજોસોવચ્ચનયતકરીએકાનિજજ્યા, કવેજી અને સો જરક વળા બાતે સુંદર ગયાં.

સવારે કાલોનું કાલું ધર લઈ કાલક કપડયા, મઠ અર્ધો વરતી. ધર થઈ અમું સાંત સથળું : જ્યારે જો કાઈ અવર કપડયા લેઈ નિજની નવોદા કાચાંચિ પ્રિયવચન મંદિરમલવતી. વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન કરસા : મુદ્ધવાપી તોયો વિરલ, પડી ગેરતી પગથિયે

ઉશનસ

જોતા જઈએ તેમ વનધીનું લાવણ્ય વધતું જ વળતું હતું.

અમે આગળ વચ્ચા અને પડાડો પણ પામેપામે આની ભીડ કરીને આગામી સામે જોવા યયા. અને પર્વત-બેદ સરુ કયો. એમાં ગોમિયાનું કામ પડાડાં બ્રહ્માં કરતાં દતાં. ખગખગખગખગ કરીને એ આખને રસ્તો અચવતાં દતાં. અર્દોના પડાડાની ખૂંચીએની છે કે ફેલેક રથો તે રીધી દીવાન જોબો કોય એમ એકદમ રસ્તામાં નીચેથી ઉપર ચૂપી જિવાગમે. પડેશોબારે છે, ને જાતજાતનાં જાડ એ પડાડો એની તો ખૂંચીથી વળે છે કે જાણે મદારાજનના ચાવળા દોરડું પકડીને કિડલાની દીવાન સરુ કરતા ન દોષ! આગળ જતાં અને એનાં પણ રથાન જોયાં કે જ્યાં એ પડાડી જોડાનું પણ કયું ચાણું નવિને અચુક ખામ ને સાવ જણાવેલો દેખાતો દતો અને પોતાની લાજ દાંકવા માટે બીચારા પારસની મદદ લેતી પડતી હતી.

પડાડ વચ્ચેના વળાંકવાળા રસ્તાની ખૂંચી એ દોષ છે કે જોચાર માણસ ગયા કે એક આખી દુનિયા પાછળ રહી જાય છે અને નવી જ દુનિયા નવર આગળ જતી યાય છે. આપણને એમ જ લાગે છે કે જાણે રામાયણ કોરે મુશ આપણે મદાભારત ચાંચવાનું સરુ કયું છે!

આ વખતનું મોડીમા સુદોતર મોડીમા હતું. જ્યાંયં સુદમાં 'કામ આવેલા' વીડોની ક્યારે પડતા સિલામેનો જોવાને મળ્યા. મુસાફરીમાં આગામી સાથે યુગ્મ કરીને એક સેનાની દતા. એમણે, પોને મોડીમામાં કેમ દસાયા (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૪૨૩

હતા અને મનપાની ઘેરામાંથી ગટાદુરીભરી યુક્તિથી કેમ છટકી શક્યા હતા એવું વર્ણન કર્યું. કોઢીમા પર અમે કસાકેક વિસામો લીધો, પહાડી કૂચોનું રવાગત સ્વીકાર્યું અને ઘગમ્માન યુદ્ધનાં મતમતનાં ચિત્રો કલ્પનાથી નજર આગળ ખડાં કર્યાં. અહીં બોમ્બા ફૂટે છે, પછે એક વિમાન તમ્મર આપ, યાનુંગયાનું નીચે ઊતરે છે, નાગા જાતિના પત્તાડી શોડા અંગ્રેજોને તેમજ જનપાનીઓને પક્ષપાતરવિત ધમકાવે છે, અને હિંદી સેનિકો અગમ્ય મણીતાં સિખરો ઝોળંગી જનપાનીઓને આશ્ચર્યચકિત કરે છે, એવાંએવાં કેટલાંયે દશ્યો મેં અંતઃચક્ષુથી જોયાં. કોઢીમાનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે હું જેલમાં હતો અને એક વખતે મણિ-પુરની યાત્રા કરેલી હોવાથી એ યુદ્ધનાં વર્ણનો મેં વધારે રૂઝગી વાંચ્યાં હતાં.

કોઢીમા છોડીને આગળ ચાલ્યા અને આખું દશ્ય બદલાયું. સામેક વરસ પહેલાં અનેક જવાળામુખીઓ ફારીને આ પહાડો અનેશા હોવા જોઈએ. તેથી જ્યાંજ્યાં માડી ખરી પડેલી હોય છે ત્યાંત્યાં પત્થરનાં ત્રાસાં પડેલાં, એની કરચલીઓ અને એના વળાંક, સામાન્ય માણસના જોળમાં પણ બ્રહ્મરશ્મિની દષ્ટિ પ્રગટ કરતા હતા. પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે આંખોના સ્વાદ ભાંગી જાય છે ત્યારે વાણી પણ કુશિત થાય છે.

અમે આગળ ચાલ્યા અને અમારી આગળ ઘાટ-ખેતરો પથરાયાં. આઠ વરસ પહેલાં જ્યાં મેં પગથિયે પગથિયે પાણીનાં આલેશાં જોયાં હતાં ત્યાં આ વખતે શરદઋતુની ચોવનથીએ લીલા સોનાની સમૃદ્ધિ પાચરી હતી. અને એની છરાઓ પણ કેટલી! જોણે વાલ્મીકિની જ પ્રતિભા! ધડીકમાં લાગતું કે વાલ્મીકિ અધૂરો પડવાથી અહીંની સમૃદ્ધિએ બવજૂતિ પાસેથી દીક્ષા લીધી છે, અને ધડીકમાં લાગતું કે એમની તાજગી તો રવીન્દનાથની જ છે, અમારી મોટર સોમ્ય ગતિએ ફોડતી હતી અને મારી ધરાએલી આંગો હાથમાંના છાપા ઉપર વિસામો લેવાનો ચિહ્ન કરતી એટલામાં મારું સદ્ભાગ્ય જન્મ્યું. એણે મને હાથમચાળ્યો અને કહ્યું: ‘જહાર જુઓ તો ખરા-આ “પૂન-અંક” નાસી નથી જવાનો!’ હું અચ્ચક્યો ને મેં ડાબી બાજુ જહાર જોયું. એ દશ્ય હું આખા જનમારામાં ન બૂલી શકું. ડાબી બાજુ એક મોટી પહોળી ખીણ પોતાનો પંદોળો પડિયો માધલો સુધી ફેલાવી રહી છે. અને એની અંદર, એક મોટી ટેકરીના કપાળ પર...

પણ મારાથી રહેવાનું નહિ. હું બોલી બીઠ્યા: ‘મરોજ, મરોજ! જો પેલું પહાડ પગનું આખું પથરાયેલું ઇન્દ્રધનુષ્ય! અહાહા શી મર્મ! સહાનુભૂતિ ખીલવવા મેં સરોજના ગોં તરફ જોયું. અને, ચંદ્રેર. એક હાજુમાં ૪૪૪ (ચિત્રેશ્વર ૧૯૪૮)

કમળ જેવો ખીલી બીઠ્યો. સન્દોને અખાવે એ પણ મૂંઝાણ હતી. ઇન્દ્રધનુષ્ય તો આકાશમાં જ હોય, કેહ વખતે એનો છેડો જળીનને આડી બચ છે એ ખરું; પણ આખું ઇન્દ્રધનુષ્ય જળીન પર ઊતરેલું મેં એક જ વારે દિગ્માલખની મુસાફરીમાં જોયું હતું. અહીં આ ટેકરી પર ઇન્દ્રધનુષ્યનો એક ઠકડો જ દેખાતો હતો. પણ શી એની રમણીય બચ્ચતા! સાતિસાત રંગ ખીલી બીઠ્યા હતા, અને લીલો રંગ તો બડક પિરોજ થયો હતો. ધનુષ્ય એ-ટલું જાણું પહોળું હતું કે મને મહાદેવના કપાળ પરના ત્રિપુંડ્રી જ કલ્પના મૂઝી. સપ્તરંગી ઇન્દ્રધનુષ્યને બરખના પટા સાથે સરખાવનાર અરસિક કવિ અપનારંગી જ હોવો જોઈએ! એમ નહિ તો એને એવી કીનોપમા ન સૂઝે એમ વાચકોને થશે. પણ મારો ઇલાજ નથી. એ પિરાણ ખીણ વચ્ચે પ્રતિષ્ઠિતપણે બેઠો પેલો મહા-કાય પહાડ મહાદેવ કરતાં ઊતરતી ઉષમા સદન જ ન કરે. અને એક વાર એને મહાદેવ તરીકે સ્વીકારી પછી એના કપાળ પરના પદા ત્રિપુંડ્ર જેવા જ લાગે ને!

એવું દશ્ય ફરીકામ જોવાને મળે તો તૃપ્તિ બરે વધે, પણ એવું કાવ્ય જોણું જ થવાનું. વચ્ચાંવચ્ચાં ફોડતી મોટર આગળ જાડો આવતાં, ધડીકમાં વળાંક બદલાતો, પણ આ પહાડમહાદેવે પ્રસન્ન થઇ અમને તણ વાર ફોળ, દીધાં ને વંદ લાણીએ કહ્યું તદેવ મે હમ્મ શિદમ્ પ્રવર.

આ કેશમાંથી ઊતરતાં અમને ટીકીક વાર લાગી. પણ અગારે મારે ખીણે ફેરતેવાર જ હતો. જેમ આગળ વધ્યા તેમ ટ્રિપિસમૃદ્ધિ વધતી જ ચાલી. મેં માઇસોના મા-છેલો સુધી ફેલાએલાં સરય-સ્પામલ અને ધાન્ય-ખીતપ ખેતરો બંગાળમાં જોયાં છે, ઓરિસામાં પણ જોયાં છે; પણ અહીં તો પહાડ પર ઉપરનીએ, આમતેમ, અનેક ખૂણે ગોઠવાએલાં ખેતરોના ઘાટ દષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તરેલા જોઈએ ધન્યધન્ય ઘણાં. ‘ધન્ય’ અને ‘ધાન્ય’ શબ્દ વચ્ચે કાંઈ સંબંધ હશે ખરો! હું નથી માનતો કે આટલું બધું સોનું પથરાયેલું ખીણે ક્યાંય જોવાને મળી શકે. શારદાની આ વિમ્મિતિ પણ હું કાંઈ કાળે બૂલી ન શકું. એક ટેકાણે એક નાનકડું ગોળ ફપાણું તળાવ ખેતરો વચ્ચે સપડાયું હતું. સોનાની વડીમાં દીસે બેસાડ્યો હોય તેવું, જરાક ચળકીને એ દૂર થયું. એટલે આમપ્રાની જે બાણપ આ વખતે હતી તે પણ દૂર થઈ.

આમ કોઢીમાથી માએ સુધી અને એથી ચે આગળ, પહાડી ઘાટખેતી જેતાંજેતાં અમે આગળ ચાલ્યાં. એટલામાં એક મોટો વળાંક આવ્યો અને આખું દશ્ય બદલાયું. એક મોટી નદી બે પહાડે વચ્ચેની સાંકડી ખીણની તબેડીમાં પોતાને મારે મોઝાં કાઢતાં ફરી હતી, એના

વળાંક જોવા જોયા હતા. નદી એટલે નિઃશ્વરતા તો ખરી નર, પણ સાથેસાથે વફા પણ હોય છે. એનો પ્રવાહ ધીકમાં આ બાબતો કાંઈને ધરી નય છે, ધીકમાં પેલી બાબતો કાંઈને. આમ જાતજાતના નાગમોડી વળાંક લેતીલેતી એ પોતાનું પાત્ર પકાળું કરતી જાય છે. આમ કરતાં જે ઝાડનાં મૂળિયાં દીધાં યથાજય તેમના જોગ પણ લે છે. વચમાં પથરા આવી જાય ત્યારે સ્ત્રીની સ્થિતિ એના ઉપર વરસો. સુધી પોતાનું માથું અશ- જાતી જાય અને અંતે એ પથરોને હાથેલીને વશ કરે ત્યારે ન છોડે! પથરોને માર્ગમાંથી ખસે નહિ તો યથાકાળે એના ચૂરા ન અર્થ જવાનાં!

ત્યારે આવી સો-સવાસો માર્ગચિની પહાડી મુસાફરી પૂરી કર્યા પછી સીધા રસ્તા આવ્યા ત્યારે અમને હા...શ યર્ધ. જાણે કેાઇ કાળે સીધા રસ્તા જોયા ન હતા એટલા આશામયી અને બાકીની મુ- સાફરી માણી અને મુકામે પહોંચી ગયા.

નવાગમનાં દિલ્લસ્તાનની અનેક ટેકાણેની ખાસિયત જો- વાને મળી. રાષ્ટ્રભાષા-અચાર- ને અંગે તો જે સમિતિઓ છે નર. જે ઉપરોત્ત ત્યાં પ્રજાકીય કોંગ્રેસ પણ બે છે! પ્રયત્ન કરતાં છતાં એ બે કોંગ્રેસ વચ્ચે- ના સિદ્ધાન્તોનો ભેદ હું સમજું સક્યો નહિ. કેકે કહ્યું કે એક કોંગ્રેસને રાજ્યનું પીઠાવણ છે અને બીજીને કેન્દ્રનું. એના આધારોનાં નામોથી નર બે કોંગ્રેસનો ભેદ વરતાય છે.

પ્રથમ ત્યાંના અર્થમંત્રી મળ્યા. પછી દીવાન સાહેબ પ્રિયવ્રતજી આવ્યા. એ મણિ- પુરના રાજાના નાના ભાઈ થાય છે અને કૌંઠ પરંપરામાં એછેલા છે.

મણિપુરમાં દિલ્લસ્તાન- અચારને અંગે એ શું શું કહ્યું તે

અહીં લખતો નથી. આસામ રાયફ્સ'ના ગુરખા લોકો- એ જે સરસ સરસ નૃત્યો અમને બતાવ્યાં. દીવાન સા- હેએ મણિપુરી નૃત્ય અને મણિપુરી નાટકનાં બે ઉત્તમ ન- મૂતાઓ અમારે માટે જોડાવ્યા હતા, તેનું વર્ણન તો બીજા લેખમાં નર કર્યું છૂટકો. અને જેને માટે આઠ વરસ સુધી હું અંખતો હતો તે લોકોનાં અથવા સુવર્ણપાત્ર સરોવર- નાં દર્શન આ વખતે કેમ થયાં તથા એની આસપાસ વણાએલી પ્રાચીન દંતકથાનાં અવશેષો અમે કેમ જોવા પામ્યા અને તેમ કરતાં આવતાં-જતાંની પદ માર્ગચિની



ત્રીજે ટકે રમ્યાં પુરતો
અર્ધશાસ્ત્ર ઇતિહાસ ભરી;
ચાલો દરિયા પાર કરીને
પર ભાષાને આપત કરી.
આભાષ્યા સરભલી ત્યારે
ભાષી મારી દુરથી આંખ;
વાત બોલી મુણી પૂર્વની
પરદેશોનો લીધો ખાંખ.

નવલક્યા નાટક સર્ભતાં
ચોળેખા બે દરિયા સાથ;
પરભાષામાં મળ્યાં ઘુંગોનો,
પરભાષામાં લીધી બાથ.
પરદેશનાં ભવોં જોખને
પરદેશોએ મારી મીઠ;
આંખ લીંચાણી એ તંદ્રામાં,
શિર પર ત્યાં તો હળો કિરીટ.

યાત્રા કરો અંત જાણીયો,
સર્વ જાણ્યો એકું ન્યાં યાય;
સાત સમુદ્ર ચોળેજોથી
કવિતાની કેરી પરખાય.
કમાન જોવો રેલ પાતળો,
પકડું, પકડું, છટ્ટી જાય;
પકડી, આજોડ્યાં ન્યાં, નીચે
રવજોગનું મો-ખડ પથરાય!

જખડેલા નખ આંખા કોગે!
પરે કોગેલા આંખે પૂગે!

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાજી

ધરજના

સવેષા.

પાર થયો પદેલો મહેસામણ
અધુકત માનસ નીતરના;
પર લયડેલો નીજો કંઠો
પર એથે જણે કરવા.
ફૂલ મળ્યાં, આશાસન પામ્યા,
ના એકલ હું, સગવળું;
લડાઈ સોની જુદીજુદી,
એક થતાં સત્ રોપાયું.

અખબારો આંધ્રેક પુકારે,
બીજો સમદર લીધી આપ!
રોડખામની દુનિયામાં હું
અનહત વિન્દી ટોલ જાળ્યો!
દુરમનનાં ધડકારા નખે
અહીંતહીં ગાયા સાચા સ્વર;
રોજિંદો એ કલમે મારા
ના જતવોં દેખાનાં પર.

૧૪ વરસ પછી ગુજરાતીમાં પહેલું શબ્દ. એમાં આત્મકથા જેવું છે. અંગ્રેજીમાં અખબારો લખાણો લખ્યાં, ગ્રાપ્સીએ લખી, તે એનાં જખાણ પણ થયાં. પણ, અંગ્રેજીમાં કવિતા, - 'ખરી' કવિતા ન લખી શક્યો. પરભાષામાં એક પછી એક જોગ તમે અનેક વિનયો જોળતી શકો, પણ કવિતાનો દુએ તો અજેય નરદેખાનો. હું કવિતા લખતો થયો કે જે મને મારી પાતાની બધામાં આજે, પરદેશની યાત્રા પરદેશમાં પૂરી થઈ. -૬૦

છપની મુસાફરીમાં હાડકાં કેમ વસેવાયાં, એનું વર્ણન તો ત્રીજા લેખમાં જ આપવું પડશે. ૧૨૩ ચાર્લસની મુસાફરીનો આ પહેલો લેખ એ રસતાની પેઠે લંગાયો છે, એટલે વાચકોને બતાવખૂ કરીને જ અર્ધી પૂરું કરું છું. કે અર્જુનની નગરે નદિ પશુ આધુનિક ભારતીય દેશપ્રેમીની નગરે તેમજે અભિપુરની આરાપાસ ગોદવાએજ પડાડાનું વિરાટ સંમેલન જોવા માટે જરૂર એક વાર જઈ આવવું. થેર બેઠાં અભિપુરની તુલો જોવાનો મંતો જ નદિ બાનેલો. જે પ્રાકૃતિક જાગ્ય પરિસ્થિતિમાં અભિપુરની તુલોનો મંબન થયો તે ભૂમિમાં પણ દર્શન કરવાં લેખકે. મોતી સાથે મોતીની છીપ પશુ જોએલી ટોની લેખકે.

ખા. બા. ઇતિહાસના કુચો (સાચેના પાનેથી ચાકું) પ્રવાસ જોડ્યો છે. ધર્મની દરિયા, આ લાંબા ગાળામાં, સમાજે અંતર ને દોસલાથી માંડીને, કોઈકનાં જિલ્લા નજામાંથી પમાર થઈ એકથરવાદ સુધી પ્રગતિ કરી છે; રાજ્યીય દરિયાએ બનીય મુચ્છો (tribal gatherings) અને નાનાં રાજાનિક રાજ્યોથી માંડી ચક્રવર્તિ ને સાર્વભૌમ સુધી પ્રગતિ કરી છે; આંગની દરિયા, મોસવર્ધનથી માંડી ફરિયુતના આરંભકાળને જોઈને તેક સદેરની અતિ ચમત્ક ને સંકુલ સંસ્કૃતિ સુધી પ્રગતિ સાધી છે. આમ, છપનના દરેક લેખમાં, આખા જે જગત્કાળમાં વિકાસની અનેક કક્ષાઓમાંથી સમાન પ્રચાર થયો છે, આપણા બાલિક અવધાસમાં આ મુદો જમ વટેસો રત્નોકાસતો ધરો તેમ આપણે અધ્યાસ સરખની વધુ નજર બનાવી ધરો.

વિશિષ્ટતા

રાજ્યોને કઈ ને કઈ ખૂન દોષ છે.

‘હું રાજ પુ; બીજા લોકોથી કાઢી તુરો પુ; એટલે મારી મામ ખાસ વિશિષ્ટતા દોવી જ એટલે’ એવી એક રાજને ખૂન લામી દની, ‘સામાન્ય જોના રાજાથી હું કઈક જુદો તરી આવેજા જ એ’, એવી લોકો અને જોજો’ એનું મોજા મનમાં બતાવું દર્શ.

એવી જોના ગમજમાં એક એવા તરંગધર કરી જોડા કે આમાન્યમાનની જોના પડછાયા પડે છે, તો મારો પડછાયા જ ન પડતો એટલે, જોતાની છાયા પડતી બંધ થાય એ સાડુ એણે રાજ્યભરના તાંત્રિક, માનિક, શાસક, તત્ત્વજ, પંડિતો ને વિદ્વાનો સૌને એકજ ક્યા.

‘પણ, રાઈનો પડછાયા ન પડે એ વાત તો સાવ અસમ્ય છે.’ એવી એકમતે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો. પશુ, રાજ, વાલ્મ’ ને વાંદાં આને સાર નાસિપાસ કરનારો અભિપ્રાય સંમિતોને રાજદા મળ્યું જની. એ કહે: ‘તમે પંડિતો કું કહેતા’તા, પૂના’ તો ભવ મારો પડછાયા ન પડે એવા મારો અવનની ચાર હીવાલોની બહાર જ નદિ નીકળી. તમે મારો પડછાયા ન પડે એવા ઉપાય રોપ્યો પછી જ બહાર નીકળીશ. પણ દેવેથી, સામાન્ય જનની જેમ, મારો પડછાયા તો નદિ જ પડવા દડ. ગદાન અભિજોનાં જોલેલાં વચન કહિ પાછાં ફરવાં નથી.’ થયું, ચારથી રાજ અવનની ચાર હીવાલો વચ્ચે મોખાઈ રહેવા માંડ્યો. સુરપકાશથી જોના દેહ નચિત રહેવા માંડ્યો. પરિણામે, એની પ્રકૃતિ હીજ થવા માંડી ને એક દિવસે એ મૃત્યુ પણ પાડ્યો. ‘રાજનું કંટું સાચું પડ્યું, જુગો, જોના પડછાયા નદિવત જની ગયો.’ એક જટકોલો રજ જોલી જોડ્યો. ‘જેમ કાઢ, એમ જોલો ડા?’ લોકોએ પૂછ્યું.

‘કેમ, દને રાજને કે રાજના પડછાયાને આપણે કઈ જેમ રાજવાના બીએ?’ થજે હસત આપ્યો.

ભિખારી,

બહુ શ્રીમંત અને બહુ હાર તરીકે એનો ખ્યાલિ દર્શો.

જોનાં દાર આગળ સદા સર્વકાળ ભિખારીઓની ઠઠ નવેલી રહેતી. ભિખારી જે મામે તે જોને આપવું એણે એનું વત દઈ તે એટલે સુધી કે એક ભિખારી જોની પાસેથી બહુ વર્ષ સુધી બાળાઓની શ્રીમંત જની ગયો. અને સર્વ ભિખારીઓની માગણીઓ પૂરી કરવામાં ને કરવામાં એ શ્રીમંત જ એક દિવસ ભિખારી જનીને જો ને, બીજા માગવાની જોને જ ફરજ પડી.

ભિક્ષા માત્રતામાત્રતાં એક દિવસ જો, એની હારતાએ કરીને શ્રીમંત બનેલા પેલા ભિખારી કને જઈ પડેલાં જો. જોને પેલા શ્રીમંત બનેલા ભિખારીએ તો જોજળ્યો પરંતુ ભિખારી બનેલા જો શ્રીમંતે પૂર્વ કાળના પેલા ભિખારીને જોજળ્યો નહિ, ન જોજળતાં જ એણે ભિક્ષા માગી. આવીથી નહીં સારી ભિક્ષા મળતો એવી જોને ખાતરી દતી.

‘ભિક્ષા આપવાની હું વિરુદ્ધ છું.’ પેલા શ્રીમંત બનેલા પૂર્વના ભિખારીએ કહ્યું.

‘કેમ...?’ ભિખારી બનેલા શ્રીમંતે પૂછ્યું.

‘કારણ, ભિક્ષા દેવાનું કુર્વેસન પડેલા જોવા એક શ્રીમંત સદેરને ભિખારી જનીને મારી સામે બીજા માગતો કું માગું છું.’ શ્રીમંત બનેલા ભિખારીએ હસત વચ્ચે.

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના યુગો

લેખક : ડૉલરરાય રંગીલદાસ માંકડ એમ.એ.

પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય તથા પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં, આપણે, સાધારણ રીતે, અમુક યુગો પાડીને એનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. ધણાખરા વિદ્વાનો, એ પ્રાચીન કાળના વૈદિકયુગ, શાક્યયુગ, કળિયુગ, સૂર્યયુગ તથા આખ્યાનયુગ (Epic Period) એમ જુદાજુદા યુગો પાડે છે. આ દરેક યુગમાં વિચાર ને સંસ્કૃતિનું અમુક ચોક્કસ વિકાસ-સ્વરૂપ મળે છે એમ આપણે માનીએ છીએ. સાચે એમ પણ માનીએ છીએ કે, સમયની દૃષ્ટિએ, આ યુગો એક પછી એક આવે છે. વિચારસ્વરૂપ કે સંસ્કૃતિસ્વરૂપ વિશિષ્ટ છે અને એનો અમુક વિકાસક્રમ ગોઠવેલો સમય છે માટે એ ક્રમ મુજબ આ યુગો, એક પછી એક એમ સમયાનુક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે. આથી વૈદિકયુગ પહેલાં અને આખ્યાનયુગ પછી બન્ને વચ્ચે સારા એવો સમયનો ગાળો છે એમ આજે ધણાખરા વિદ્વાનો માને છે.

મને લાગે છે કે આ વાત યોગ્ય નથી. ૧ વૈદિક અને આખ્યાનયુગ એમ સાહિત્યસ્વરૂપની કે સાહિત્યરેશીની દૃષ્ટિએ જુદા પાડવા દોષ તો પાડી શકાય; પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ બન્ને યુગો જુદાજુદા સમયાનુક્રમે નહીં, પણ એક જ સમયવાચક હોય છે. એ કાલદૃષ્ટિએ જુદાજુદા છે એનો ભ્રમ જીએ. યવાનું કારણ એક તો ઉપરે કહ્યું તે સાહિત્યસ્વરૂપ ને રેશીનીસ્વરૂપ છે; બીજું, વૈદિક સાહિત્યના આયજ્ઞ અભ્યાસમાં સમયાનુક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભાવ રહ્યો છે તે પણ છે. વૈદિક યુગ, આખ્યાનયુગ કે પુરાણયુગ તે, સમયની દૃષ્ટિએ જુદાજુદા એક પછી એક આવતા યુગો નથી. આ વિધાન સગળવવાનો અર્ધો પ્રયત્ન કરું છું.

વૈદિક યુગ એટલે ધણુખરું ઋગ્વેદનો કાળ. પણ, ઋગ્વેદ કોઈ એક વ્યક્તિએ એક જ કાળે એક જ દેશમાં લખેલું પુસ્તક નથી. દેશ, કાળ ને કર્તૃત્વની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદ એક પુસ્તક નથી, આખું એક સાહિત્ય છે. આ વાત સમજાવવા માટે, એના ઋષિ-જોની એટલેકે એના કર્તાઓની આનુપૂર્વિક ગોઠવણની જરૂર છે. આ તો બહુ મોટો વિષય છે ને જુદો જ અભ્યાસ માગી શકે છે. મેં આ દિશામાં થોડો પ્રયત્ન કરી જોયો છે. ઋગ્વેદના ઋષિજોમાં એક બાજુ ધૃષ્ટુ વેન્વય, મનુ વૈવસ્વત, યમ વૈવસ્વત વગેરે છે તો બીજી બાજુ રાન્તનુ, દેવાપિ ને દિરવ્યનાશ વગેરે મહાભારતકાળની વ્યક્તિઓ પણ છે. પુરાણોની વંશાવલિ પ્રમાણે મનુ વૈવસ્વત અને મહાભારતકાળની વચ્ચે ૬૦ થી ૬૫ પેઢીઓ આવે છે. એટલે સામાન્ય ગણનીએ પણ, મનુ વૈવસ્વત ને રાન્તનુ વચ્ચે એક હજાર વર્ષનો ગાળો છે. આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન ઋગ્વેદનાં જુદાંજુદાં સૂત્રોની રચના થઈ છે. આ અભ્યાસને પરિણામે મને જણાયું છે કે ઋગ્વેદમાં ધણા ઋષિઓ રાગ દાસરચિત્ર કાળના હતા; કેટલાક

૧ આવો ગત હમણાં થોડાક અભ્યાસકો ઉચ્ચારતા થયા છે.

મહાભારતકાળના હતા તો કેટલાક રાગ દાસરચિત્રી પણ પહેલાંના કાળના હતા. આની વિગતોમાં હું નથી જતરતો, પણ એમ છે એટલે વૈદિક યુગ ને આખ્યાનયુગ એવા જુદાજુદા યુગ, ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ આપણે પાડી ન શકીએ. રાગના વખતમાં પણ વૈદિકયુગ હતો ને કૃષ્ણ પછી બીજોક વર્ષ સુધી પણ વૈદિક યુગ ચાલતો હતો એમ પુરાવા મળે છે.

માટે, ઇતિહાસદૃષ્ટિએ આપણે વાત કરવી હોય તો વૈદિક યુગ, શાક્યયુગ વગેરે નામકરણ તથા દેવાં જોઈએ સાહિત્ય-સ્વરૂપ તેમ જ રેશીના વિકાસની વાત કરતાં એવા યુગ પાડવાની આવશ્યકતા કદાચ જણાય, પણ ઇતિહાસની વાત કરતાં તો એવા યુગ પાડવા તે ભ્રામક જ છે. મને તો લાગ્યું છે કે ઇતિહાસની વાત કરવા માટે, રાગાયજ્ઞકાળ, મહાભારતકાળ અથવા વધુ ઠીક તો, કૃષ્ણ દેવપ્રિયુત્તનો કાળ, રાગ દાસરચિત્રનો કાળ, તથા આગળ જઈએ તો ભરત દૌષ્યન્તિનો, ભાર્ગવ પરશુ-રાગનો, યોષનાશ્વ નાન્ધ તાનો, મનુ વૈવસ્વતનો, ધૃષ્ટુ વેન્વયનો, રવાયજ્ઞવ પ્રિયમતનો વગેરે તે તે કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના કાળ પ્રમાણે જ વાત કરવી જોઈએ. વળી, આપણે એક વાત સમજી લેવી જોઈએ. વૈદિક કાળનાં ધણેખરં પુસ્તકો તે, આયજ્ઞ આશ્વના અર્ચમાં પુસ્તકો નથી. તે તો ખરેખર મન્થો જ છે, એટલે કે જોમાં એક જ પેઢીના નહીં, પણ પેઢી દર પેઢીના લેખકોની રચનાઓ ગુંગાએલી છે. જોમાં એક પ્રકારનું મયન જ છે. ચારે બેરો, બાદજો, આરવ્યકો, કપનિધો વગેરે માટે, બહુ મોટા પ્રમાણમાં, આ વિધાન સાચું છે. એટલે, આવા દરેક મન્થમાં, પ્રાચીનતર, પ્રાચીન ને અર્વાચીન એવા ભાગો છે. આથી જ અમુક સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રમાણે ઇતિહાસના યુગો પાડવા તે તદ્દન અયોગ્ય છે.

ખરી વાત તો એની છે કે મનુ વૈવસ્વત અને એનાથી પણ પહેલાંના કાળથી માંડીને એક કૃષ્ણ દેવપ્રિયુત્તના અને એનાથી પણ પછીના કાળ સુધી વૈદિક યુગ એટલે કે વેદ નામે મન્થોની રચનાનો યુગ લેવાએજો પડ્યો છે. રાગ દાસરચિત્ર કાળ તો ઋગ્વેદના કેટલાંક મન્થ દરમ્યાનનો કાળ હતો. બીજી રીતે કહીએ તો, ઋગ્વેદનાં સૂત્રોમાંથી કેટલાંકે રાગ દાસરચિત્ર કાળમાં રચાયાં છે, કેટલાંકે તેની પછીના દિરવ્યનાશના કાળ સુધીમાં રચાયાં છે અને કેટલાંકે તેની આગળના ધણા જુદા કાળમાં રચાયાં છે.

એટલે, જો આપણે 'વૈદિક યુગ' કહીએ છીએ તે, કાળની દૃષ્ટિએ અતિ વિસ્તૃત યુગ છે અને એ આખાં યે યુગની સંસ્કૃતિ એક જ ન હોઈ શકે. માટે જ, ઋગ્વેદકાલીન સમાજનિધિ કે ઋગ્વેદકાલીન રાજકીયરિયત એવાં એવાં વચ્ચેનોનો કરો અર્થ જ નથી. ઋગ્વેદની રચનાનાં એ દબરથી યે વધુ વર્ષ દરમ્યાન, ધર્મે, સાહિત્ય, અર્થ, રાજનીતિ વગેરેમાં સમાજ લગભગ પ્રાયગિક દશાથી માંડી બહુ સમૃદ્ધીરિતે વિકસિત દશા સુધીનો લોભિ (અનુસંધાન સામેના પાનાને ગણાએ)

રસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે?

લેખક - ડૉ. કાન્તિલાલ ઇ. પંડ્યા

સં સારમાં આજે અનેક વિદ્યાનશાસ્ત્રો આપણી સામે મોટા છે, તેમાં, રસાયનશાસ્ત્ર એ મોટા વિદ્યાનશાસ્ત્રોમાંનું એક છે.



રસાયનનો જન્મ ક્યારે થયો? રસાયન-શાસ્ત્રનો તેમ જ રસાયનશાસ્ત્રનો જન્મ તો આપણે જોને કુદરત કહીએ છીએ તેની સાથે જ થયો હશે. તેની વિદ્યાનો જન્મ, અર્થાત્ તેનું માનવીને જ્ઞાન ક્યારે થયું તે થ કહી શકાય એમ નથી. પણ એ ચોક્કસ છે કે તે જાદુ જ વહેલું થયું હોતું જોઇએ. કયા દેશમાં તેનો પહેલો જન્મ થયો એ સવાલ પણ ફેટલાડો પડે છે. એ વિશે પણ ખતો છે. ઓસમાંથી જ સર્વ વિદ્યા ને સર્વ જ્ઞાન આવ્યાં એમ પહેલાંના મુરોપવાસીઓ માનતા. વધુ જ્ઞાન થતાં કોઈ અરણ્યસ્થાન, તો કોઈ મિસર તો કોઈ-જેને એશિયાઈ દર્જો કહેતા હતા તે-ઈરાન વગેરેને રસાયનનું જન્મસ્થાન માને છે. હિન્દુ ને ચીનના હશે કદાચિત્ સૌથી વધુ હશે, જોકે તે હજી જાહેર નથી ને સ્વીકારાએલા થ નથી. એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે કાળા માધાના માનવીએ જ્યારે પહેલી વાર દેવતા-અમિદેવ દીદા તથા પેતે અગ્નિ સજા-ગાઓ, જ્યારે કોઈ વનસ્પતિનો કે કોઈ ખનિજ પદાર્થનો રંગ કાઢીને તે વડે પોતાનો રોડ કે પોતાનાં કપડાં રંગ્યાં, જ્યારે કોઈ રોમના કે ઇજીપ્તના ઉપાય તરીકે કોઈ દવા કે વનસ્પતિ વાપરવા માંડી... તેવે વખતે રસાયનવિદ્યાનો મનુષ્યોમાં જન્મ થયો. પછી ધીરેધીરે જુદાજુદા પ્રદેશોમાં તથા જુદાજુદાં ગાનવકુળોમાં તેનો વધુ ને વધુ વિકાસ થયો: અગ્નિનો ઉપયોગ દાદ દૂર કરવામાં, રસોઈ જમાવવામાં કે પ્રકાશ આપવામાં થવા લાગ્યો; શરીરને તથા શરીર ઉપર પહેરેલા વસ્ત્રને રંગીને શરીરને સજાગરવા તથા ફેટલીકાળાઓથી જસાવવા માંડ્યું; અભિષેકોનો, ધાતુઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો; સૂર્ય અન્તરગ્રાહ્યોના કુદરતી પ્રકાશ ઉપરાંત ધીર્મ સાધનો વડે ગરમી તથા પ્રકાશ મેળવવા માંડ્યાં; અને હેવટે અશ્વત તથા પારસમણિ એને જ હવનનું લક્ષ્ય માનીને લોકોએ કામિયો રચાવ્યો.

આ બેમાંથી એકત્રી થ કાંઈ કોઈ શક્ય હોય તે માટે કોઈ જાતનો પ્રયત્નો મળતો નથી, અને મોટે ભાગે એ જાને ચીને સાદિત્વ, માનવ-ઇતિહાસ તથા માનવ-પ્રયાસમાં હજારો વર્ષો લગી ખૂબ વ્યાપી રહી હોય એમ જણાય છે. અનેકોએ પોતાનું જીવન, આયુષ્ય, અક્ષય ને

સર્વજન એની શોધને સમર્પણ કર્યું. તે એ તો મનમાં નહિ: અમરત, ચિદેશ્વરી યોગન ને આરોગ્ય તથા અદેશમાં સોનું જનાવવાની વિદ્યા—એ બે કામને પ્રાપ્ત થયાં નહિ. પણ કદી ન ધારેલી એની બીજી જાદુ 'સંપત્તિ' એમાંથી માનવજાતિને મળ્યા છે એનું આજે તો આપણને જોવાનું જ્ઞાન થાય છે. એ કામિયાની શોધમાં અગ્રણ્ય રાખ્યા નિક કિયાઓની શોધ થઈ, અનેક ધાતુઓની શુદ્ધિ થઈ, ફેટલીય વનસ્પતિની જાદુ સંપત્તિની જાદુ થઈ, અને આખરે એ કામિયાનાં 'ધારાં' તથા 'ખસે' એ જ રસાયન-વિદ્યાનું પારખું થયાં-તેમાંથી જ રસાયનશાસ્ત્ર જન્મ્યું.

મધ્યકાળમાં મુરોપમાં પેરેસેલ્સસ વગેરેની કોરેવ છૂટી આ પ્રવૃત્તિઓનો એક માણસના રોમો તથા શરીરની પીડાઓ દાગવા કે મોટી કરવા તરફ વળ્યો. તે કાળમાં, ૧૮મી સદીના સાતઠાકે દસકા લગી પણ, રસાયન મોટે ભાગે વર્જનાત્મક વિદ્યા રહી: અખીના પદાર્થો કયાંથી મેળવાય, કેવી રીતે જનાવાય, તેઓના ગુણ-ધર્મો શા છે, એ સર્વની દરખાસ્ત-પિગનો-વિદ્યાઓની મોટી ખજનો હોય, અને વધનો જાતો ખજનો હોય, એવી રસાયનવિદ્યા ધર્ષ નહી. આ સર્વ થળી ઉપયોગી તથા મૂલ્યવાળી દર્દીકરો દતી-ખાસ કરીને દવાઓ જમાવનારો, વેપારીઓને, કામિયામાં માનનારા તથા કામિયામાં વધતા-ઓળા પારંગત એવા કારીગરોને, તથા પદાર્થમાયમાં જેઓને જિજ્ઞાસા કે કાંઈ પણ જાતનો રસ હોય તેવા સર્વને. પણ તે વખતે તેમાં વિજ્ઞાન-ચિન્તન-સ્થિતિથી વગેરે જાદુ શોધાં લોકાથી શુદ્ધિવાળી તથા ચિન્તનથીય મમજોને તેનું જાદુ આકર્ષણ રચ્યું ન હતું.

આવાં કેવળ વર્જનાત્મક, કે મોટા ભાગે વર્જનાત્મક, ખજાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો લોકાખીતાં છે. જમીનની અંદર-

બુઝર્મમાં રહેલ તેમજ જગીન ઉપરનાં યજ્ઞમાં રહેલ પદાર્થોનાં બુઝાઓ, સજીવ સૃષ્ટિનાં પ્રાણીગાંડો, વન-સ્પતિ—ઝાડ-ફળ-ફૂલ વગેરેનાં વનસ્પતિશાસ્ત્રો, શરીરના અનાયવો તથા અંગોનું 'એન્ટોમી', વગેરે એનાં મુખ્ય ઉદાહરણ છે. છતાં તેઓમાં ય દરે વાદ, સિદ્ધાન્ત, સાધારણ નિયમ વગેરે દાખલ થયાં છે ને એ વિદ્યાઓને ય વિચારનું, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું રૂપ વધુ ને વધુ મળતું ગય છે. ખગોળશાસ્ત્ર પણ એક વખતે માત્ર પ્રદ-ઉપપ્રદ-તાશ વગેરેની ગણતરી-ચારી કરનાર વર્ણનાત્મક વિદ્યા જ હતી; દરે મોટામોટા ભૌતિક સિદ્ધાન્તો એમાંથી જડ્યા છે,—અથવા એમને કાચુ પડ્યા છે, કે કડવનાથી કાચુ પડ્યા છે. ન્યૂટન-આઈઝાકન જેવાઓની પ્રતિભાએ આ વિદ્યાનું ગોરૂવ યાદુ જ વધારી દીધું છે. નાનાંમોટાં જુદાંજુદાંઅનેકશાસ્ત્રોની સાથે ખગોળશાસ્ત્ર મંડળાએકું છે, અને આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તેમજ એક રીતે સૌથી વધુ શોકપ્રિય એવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આજનાં વિજ્ઞાનોમાં ધૂરંધર સમાન છે. શરીરને સગતાં કેટલાં વિજ્ઞાનો આજે થઈ ગયાં છે! એક જ વૈદ્ય કે આયુર્વેદમાંથી આજ એટલેટલાં શાસ્ત્રો એનાં અંગ-ઉપાંગ તરીકે ખીટ્યાં છે કે આપણને તેનો ખ્યાલ પણ નથી: મેડિકલ હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓને કેટકેટલા વિષયો ભણવા પડે છે, એમના આખાપણા કેટલાવિધ પ્રકારના દાકતરી હોય છે, ને કેટલીક વાર માંદાંગણાબુની દવા કરાવવાનાં કેટલેકેકાણે આપણને બટકવું પડે છે, તે જ એનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. આરોગ્યનાંઆસ્ત્રવિજ્ઞાનોમાં યોગ્યશાસ્ત્રનાંવિજ્ઞાન પણ ઉમેરવાં જોઈએ ' આ બધાં પદાર્થો વર્ણનાત્મક જ દરનાં ને દરે નેમાં જીવું થયું આનું છે.

આથી કિસરીજગતનોવિષય મણિનો છે. જનરમાં મોટો કરવા-માં તથા નામું લખવામાં તે બેશક જાદુ વ્યવહારોપયોગી કહેવાય: પણ તે સિવાય તો તે માનતકંઠમ-ચિત્તન-મયજગતો, કડવના તથા ગણતરીનું જ ને અમૂર્ત સ્વરૂપનું શાસ્ત્ર હતું. એની જટિલિયાત મણુનીયાજ મગ-જટ ઉપરાંત માત્ર કાગળ-પેન્સિલથી જ હોય છે. પણ આજે તેનું આ સ્વરૂપ થયું અવલોકોપયોગી મં-અંધાધીસારી પેટે 'ગદાહા' થયું છે. ખગોળ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયન ને સૌથી વધુ ઈલેક્ટ્રીક શાસ્ત્ર તે ય પૃથ્વી

પાણી ને આકાશ ત્રેગુના એન્જિનીઆરિંગની વિદ્યાએ સૌ દરે મણિન સાથે ખુબ મળી ગયાં છે.

એ જ રીતે રસાયનનું ય દરે કેવળ વર્ણનાત્મક રૂપ રહ્યું નથી. રીટી સરીના પાછલા ભાગમાં આકાશિંગ 'ઈર્થ ઓઇલ, ફ્રેન્ચ સેવોઇલીડ વગેરે અર્વાચીન રસાયન-શાસ્ત્રના પિતાઓ થયા. છતાં તે પછીનાં ૧૫૦ વર્ષોમાં આ અર્વાચીન રસાયનનું સ્વરૂપ પણ એટલું 'ગદાહા' થયું છે કે અણે તે નવું જ શાસ્ત્ર થયું નહોય! નવા પિયારા, નવાખાસો, નવાસિદ્ધાન્તોદરે રસાયનશાસ્ત્રમાં 'બનાવ' મયા છે: નવીનરી શોધો તથા તત્ત્વના પિકાસોથી એનું રચાન આજે જાદુ લીધું ને મદસ્તપૂર્ણ થયું છે.

વગુન:આ રસાયનશાસ્ત્રનો વિષય 'પદાર્થ' છે: પદાર્થમાત્ર—આ પૃથ્વી પરનો કે પૃથ્વીની પાર વિષ્ણના દાખ પણ બામનો પદાર્થમાત્ર એ રસાયનનો વિષય છે: નહક હોય કે દૂર હોય, આકે તો તે દરવામાં અદરહોય કે અમુરને તળિયે કે પાણીમાં દૂબેલા હોય, પૃથ્વીની સપાટી ઉપર હોય, પૃથ્વીની અંદર દટાએલા હોય કે પર્વતના શિખર ઉપર હોય, નક્કર હોય, પ્રવાહી હોય કે વાયુ રૂપ સ્પષ્ટ હોય, કોઈ વસ્તુ રમગો કે જનનો હોય,—પદાર્થમાત્રને રસાયનશાસ્ત્ર સ્પર્શે છે અને રસાયનશાસ્ત્ર એને પાતાનો વિષય માનીને એનું પૂરેપૂરું જાન મેળવવા યત્ન કરે છે. પણ એમતોભૌતિકશાસ્ત્ર(Physics)ને ય 'પદાર્થ' માં થરેા સ્પર્શે છે: તે ય થયું પદાર્થોનો આખ્યાસ તથા ઉપયોગ કરે છે. નારિ ભૌતિક તથા રસાયનની પદ્ધતિ વિં કાંઈક સ્પષ્ટના કદતાની જડ છે. રસાયનનું સક્રમ પદાર્થ

વિજ્ઞાનીની પ્રાર્થના!

-વર્તમાનવિજ્ઞાન-

અર્થો પ્રમેા વિશદ તીવ્ર નિરૂપ દર્શિ, કિરવાત્તશ વશપ્રમેાવદ્યુમ્નિ આપો ને દંબનો—સકલ દંબમરી કિયાનો ને દીર્ઘમુત્રી અથવા અપુરોં રજાનોં હાપોં તમેા સતત નિદંય વિનુ માન્વ કોષે વિદોષ કરવા પ્રમુ સાક્ષિ આપો.



કદી કરી મનુદરી યુમ સિદ્ધિ જે જે પ્રવજ સિદ્ધિ ન જને પરિપૂર્ણ ને તે, કે અવનું કરી નિદાન કપાવ એવો ચોજ સમર્થ ન હયુ કદાપિવાતી, નિદાન ત્યાં હવનુ આ નયમેા ગિયાવે, નાદોષ આ અવજમાં મુમિદો પ્રમેા, એવો પ્રમેા કર વિગે આપો અન્વેષો (જનુવાદ) શમપ્રસાદ શ્રે. બક્ષો

ના સર્વ ગુણધર્મો ઉપર તથા તેની સર્વ 'ક્રિયાઓ' ઉપર હોય છે; ત્યારે ગરમી, વીજળી, શોટચુગકત્વ, મતિ વગેરે 'શક્તિઓ' ભૌતિકશાસ્ત્રનાં લક્ષ્ય હોવાથી, તે 'શક્તિઓ'ના સંબંધનો પદાર્થો, તે શક્તિઓ ઝીકનારા પદાર્થોના ગુણો, તે શક્તિઓનાં સંક્રમણ, વિસ્તારો, લીલાઓ વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રનાં ખાસ લક્ષ્ય બને છે, દાખલા તરીકે ત્રાંચાનો તાર ગરમીને તથા વીજળીને બહુ ઝડપથી સ્વીકારે છે તથા પોતાની અંદર વહેવા દે છે (જેમ કાંચના તાર અથવા રબરના તાર નથી કરતા), એ બનાવ તથા એનાં પરિણામો વગેરેનો અભ્યાસ ભૌતિકશાસ્ત્રનો વિષય છે. બીજા પાસથી આવી શક્તિના સંસ્કર્ષથી કે અન્ય પદાર્થોની ક્રિયાથી ત્રાંચાની ધાતુમાં કંઈ પણ ફેરફાર થાય, નવા ગુણધર્મો કે નવા પદાર્થો પેદા થાય તો તેનો ખાસ અભ્યાસ રસાયણી કરે છે. વીજળીથી ત્રાંચામાં કંઈ રચાયા ફેર થતો નથી, પણ પાણી, મીઠું વગેરે બીજા પદાર્થોથી વીજળીના સાધન વડે નવા પદાર્થો છૂટા પડે છે: વુડીયુદીરીતે આ વાત ભૌતિકશાસ્ત્રી તેમજ રસાયણશાસ્ત્રી બંનેને કુતૂહલ ને રસ ઉત્પન્ન કરે છે. વીજળીથી ત્રાંચાના તારમાં, વીજળી તેમાં હોય તે સમય દરમ્યાન બેસક, નવા ગુણો પ્રાપ્ત પડે છે: પણ વીજળી જતાં તાર ક્ષણભંગ પડેલાંના જેવા જ થઈ જાય છે; ને આથી જોડેલાં ય વર્ષો લગી એના એ તારો આપણને કામ આપે છે.

ગરમીની અંદર કંઈક તેવી તથા કંઈક વુડી પણ થાય છે. ત્રાંચાનો તાર ખૂબ ગરમ થાય ત્યારે તે લાલ-મોળ થાય, પણ ફેડો થયે તે ગુણુ જતો રહે છે. પણ તે ફેડો પડ્યા પછી પહેલાંના જેવા જ થઈ જાય છે? સાથે થયેલાં ત્રાંજું ચળકતું, તેજ મારતું, જે રંગનું પહેલાં હોય છે તેવું, ફેડે થયા પછી રહેતું નથી. તેનો ચળકાટ જોતા રહે છે; ચક્રચકિત ત્રાંચાના રંગની જગ્યાએ હવે જરા ધેરા તપખીરિયો રંગ આવે છે. તે ગરમ હોય છે ત્યારે દવા-મંત્રીના પ્રાણુવાયુ (ઓક્સિજન-Oxygen gas) તેની સાથે રાસાયણિક સંયોગ કરવા માંડે છે ને તેને પરિણામે ત્રાંજું પ્રાણુવાયુ બનેલો મળેલો ('કોપર ઓક્સાઈડ') નામે પદાર્થ છારી રૂપે એના પર જમી જાય છે. આ છારી-નો રંગ ધેરા, જરા કાળાશપડતો હોય છે. તેને નેજાગથી પામીને ફરી ચક્રચકિત કરી શકાય. પણ બીજા પાસથી આ છારી છારની અંદરની-છારીની નીચેની ધાતુનું પ્રાણુ-વાયુના વધુ દુર્ભસામાંથી રક્ષણ કરે છે. કેટલાંક ત્રાંજોમાં વારાણ્જો, ક્રીનિયર-નીનીને, ખીંટીઓ વગેરે પર, એ વધારે રૂકે માટે, આની છારીવાળી સપાટી (Oxidised Copperની સપાટી) ખાસ બનાવવામાં આવે છે. આ છારી પોતે જ કાટરૂપ હોવાથી તે ત્રાંજાને વધુ કાટ લાગતો નથી.

આ છારી-ધાતુઓ ઉપર લાગતો કાટમાત્ર-ના સાધનિક ક્રિયાનું એક જૂનું, જાણીતું ને સરસ ઉદાહરણ છે. ધાતુઓની પ્રાણુવાયુની સાથેની આ ક્રિયા, તેમાંથી નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ, બીજા કેટલીક ધાતુઓની વ્યાખ્યામાં આવી બહુ ઝડપથી થાય છે, ને બીજા કોઈક ધાતુઓનો પ્રાણુવાયુની સાથે ગમે તેટલો સંગમ હોય તોપણ આવો કાટ તેને લાગતો જ નથી. સોનું, ચાંદો ને પેટ્રિયમ એ બીજા પ્રકારની ધાતુઓ છે. તેને અગ્નિમાં તપાવ્યા છતાં જ કાટ નથી ચડતો માટે તેને અગિરી (inert) ધાતુઓ કહે છે. બીજા પાસથી સોદાની બૂડી પ્રાણુવાયુથી ભરેલા કાચના વાસણમાં (જરા ગરમ કરીને) છાત્રીએ તો ને બંગેનો સંયોગ એકદમ થાય છે: સોદાનો કાટ બને છે, અને સાથે તારામંડળ (ફૂલકણી-સંગમખતમાં ખરે છે તેમ) બની સુંદર દેખાવ પણ આપે છે. મનજન કે, સોલ અને પ્રાણુ-વાયુનો આવો સંયોગ થાય છે ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ ને તેજ પણ ઝરે છે. સોદાનો કાટ એ બીજા સાધારણ અવ-રચામાં તો રોજ જોઈએ એવી ચીજ છે. સોદાના ઉપયોગ-માં આ કાટ એ જ મુખ્ય ખામી છે, અને કાટ ચલાવી તે ક્રિયા અટકાવવાને અથવા મંદ કરવાને ઘણા ઉપાયો દબે અગ્રમાવાય છે, પણ તેની સફળતા થોડી જ છે.

સોડિયમ ને પેટ્રિયમ જેવી દળથી ધાતુઓ તો વળી બહુ જ ઝડપથી પ્રાણુવાયુ તથા પાણીની સાથે ગળે છે. કોયલાનું તરત 'કાર્બન' નામથી જાણીતું છે. તે ધાતુ નથી, છતાં તે ય પ્રાણુવાયુની સાથે સંયોગ પામે છે ત્યારે તાપ અને બહારકા થાય છે એ તો આપણે રોજની અનુ-ભવ છે. લાકડામાંથી મળેલ તરવરને પદાર્થો આવે છે, છતાં તેમાં કાર્બન તથા પ્રાણુવાયુ સંયોગ પામીને તરત એક પદાર્થ પ્રકટ કરે છે. તે વાયુ રૂપ છે. તેનું નામ 'કાર્બોનિક ઓક્સિડ' અથવા 'કાર્બન ડાયોક્સાઈડ.' આપણે ખાસ પાંજો ઢાઢીએ હોય ત્યારે આ વાયુ બહુ પ્રમાણમાં હોય છે. તેથી પ્રાણુ પડે છે કે કોયલો સૂગમે છે ત્યારે જે રસાયણિક ક્રિયા થાય છે તેની જ ક્રિયા ખાસ સેતાં ય થાય છે. કોયલા તથા પ્રાણુવાયુની રાસાયણિક શક્તિનો ધણે ભાગ આમ ગરમીમાં અદલાવાથી આપણને વરાળ, વ-રાળવંચો વગેરે વાપરવાની સગવડ મળે છે. એ ઉપર તો આજના જીવનનો ઘણો આધાર રહેલો છે.

મંથક ને ફેડરસ વળી બીજાં મૂળ તત્ત્વો છે. તેઓ પણ ધાતુ નથી, પણ પ્રાણુવાયુની સાથે તેઓ પ્રકાર તથા ગરમી આપતાં આપતાં સંયોગ પામે છે, ને તેમાંથી એ બંને મૂળ તત્ત્વોના તેમજ એ બંની બંધ છે.

'હાઇડ્રોજન' કરીને એક વાયુ જરા અત્યારબરેલો છે. તે દવામાં લાગર નથી, પણ જીવન ઘણા પદાર્થોમાં

મૂળતરંગોની સાથે સંયોજન પામી રહેલા છે ને તેમાંથી એને અલગ કરી શકાય છે. આવો સૌથી સરતો પદાર્થ પાણી છે. તેમાંથી તેને વીજળીથી કે પદાર્થોની રાસાયનિક ક્રિયાથી જુદો પાડી શકાય છે. આ હાઈડ્રોજન તથા પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) એ બેને ખૂબ મેળ છે. તેઓના મેળ ઉપર રસાયનની ઘણી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. આ બંને વાયુઓ બ્યારે સંયોગ પામે છે ને તેમાંથી પાણી બને છે, ત્યારે અત્યંત ગરમી, પ્રકાશ તથા ઘોંટા ઘડાકો (ઘણી વાર) થાય છે. આ હાઈડ્રોજન વાયુ જગતની હલકામાં હલકી ચીજ છે, ને તેથી એનો ઉપયોગ કુકાઓમાં, સાયુનાં પરખોટાઓમાં ને જગતમાં ઘણો કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાણવાયુની સાથેનાં સંયોજનો સંસારની વનસ્પતિની, માનવીની તેમજ અન્ય પ્રાણીઓની પ્રજતિઓમાં તથા જીવનમાં બહુ મહત્વનો ભાગ લે છે. તેથી રસાયનશાસ્ત્રમાં ય તે આગળપડતું સ્થાન લે છે. પણ આવી તો બીજી અગણિત રાસાયનિક ક્રિયાઓ કુદરતમાં બને છે ને જાણીતી પણ છે. એ બધી ક્રિયાઓ સમજવી સહેલી નથી, ને બધીનો ઉદ્દેશ પણ અલગ છે.

સન ૧૯૧૪-૧૯ના પહેલા મહાયુદ્ધ પછી યુદ્ધના સંગ્રામમાં રસાયન બહુ આગળપડતું આવ્યું; લડાઈમાં એરી વાયુઓનો ઉપયોગ થયો ને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રીઓને મતે તો તે વધારે સફળ, ને જોઈ નાશકારક રીત હતી. લશ્કરી અમલદારોમાં તેમજ લડાઈ ચલાવવા સંગ્રામમાં જુદાંજુદાં ખાતાઓમાં રસાયનીઓની યોદ્ધવણ તથા માંગ એકદમ વધી ગઈ. વીસેક વર્ષ પછી બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે 'રાસાયનિક યુદ્ધ' એમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવશે, ઘેર સંગ્રામ, બર્થકર વિનાશ વગેરે યશો. પણ સન ૧૯૪૫ ના ઓગસ્ટ-લગી તેવું થયું નહિ. પરંતુ તે પછી જે થયું તેણે તો માનવ-ધતિદાસમાં નવું પ્રકરણ શરૂ કર્યું. ઍટમ-બૉમ્બ થયો. તેની વિગતો હવે તો પ્રગટ થઈ ગઈ છે. રસાયનશાસ્ત્રીઓ ઉપરાંત બીજા ઘણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એ આમાં જે અંધાગ મહેનતે ને મહકાર આપ્યાં છે,

રાસ્ટ્રો-રાસ્ટ્રોએ. જે બેગુમાર ખર્ચ કર્યો છે તે સર્વ જાણીતું છે. એ 'ઍટમ-બૉમ્બ'થી રસાયનનું નામ, વિજ્ઞાન-માનનું નામ, બત્રીસીએ ચઢ્યું. વિજ્ઞાનના દુરુપયોગનું આ ઉદાહરણ છે એમ કેટલાક માને છે, ઘણાઓ નથી પણ માનતા. દુરુપયોગ હોય તો ય તેમાં મનુષ્યનો દોષ છે; રસાયન કે વિજ્ઞાન તેમાં શું કરે? વિજ્ઞાન (ને રસાયન પણ) એ તો એક શાસ્ત્ર છે—બેધારી તલવાર છે: જેમ તીજા તેમ વાઝાય ને કાપે. એની ચર્ચામાં તેમજ એના ભવિષ્યમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ જે વાત અહીં જણાવવી જરૂરી છે: સત્ય અભિપ્રાય બાંધવાને માટે.

એક એ કે દારૂગોળો એ પણ રસાયનની યુદ્ધવૃત્તોને ચરણે લગભગ પડેલી સેવા છે એ વાદ રાખવું જોઈએ. ઍટમ-બૉમ્બનાં બીજાં દારૂગોળામાં, બંદૂક, તોપ, શેષ વગેરેમાં છે. તેઓને તો કાંઈએ નિંદાં નથી; પણ સૌથી પહેલાં તો એ સર્વોં શુભેચ્છા કરાવવાં જોઈએ.

બીજી વાત એ કે રોમ-મીસની પુરાણ-કથાઓમાં રાસાયનિક લડાઈનું કયું સંજગાતું નથી; પણ અંધકો પુરાણ-કથાઓમાં જેમ એક પાસથી રામચંદ્રનું પુષ્પક વિમાન તથા દેવતાઓનાં વિમાનો પુષ્પક આવે છે, તેમ બીજી પાસથી બંધકર અસ્ત્રો ય વપરાતાં હતાં: સર્પ વગીનારું 'સર્પાસ્ત્ર', ને તેનો નાશ કરનારું 'ગરુડાસ્ત્ર', ને એ ગરુડાને ચગદી નાખનાર 'પર્વતાસ્ત્ર' ને વળી તેનો ઉતાર 'વજ્રાસ્ત્ર', અને વાયુનાં તોફાનો પ્રસારનારું 'વાયુ-અસ્ત્ર' ને આખી સેનાને બેશુદ્ધ કરનાર સંગોદનાસ્ત્ર (જે લક્ષ્મણની સેનાની સામે અશ્વમેધના યુદ્ધમાં કૃવ-કુશને વાપર્યું હતું) એ સૌ તો વારંવાર વર્ણન પામે છે. આ અસ્ત્રો ખાસ સિદ્ધ પુરુષોની પાસે જ રહેતાં: અસાધારણ તપ કે કૃપા વિના તે કોઈને આપતા નહિ. કૃવ-કુશને ય આવાં અસ્ત્રો તેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ શ્રી રામચંદ્રે પોતે વરદાન તરીકે તે આપ્યાં હતાં એવી કથા છે. તે વડે લવ-કુશનું ઓળખાણ વધુ સહેલું બન્યું. એમ આ બધી વાતોનો સાર એ છે કે આવાં જળવાનાં અસ્ત્રો પ્રાચીન હિન્દમાં ય હોવાં જોઈએ, અને તે પણ અધિકાર વિના કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નહિ.

બંધન

એવું જ કહે કે મુદ્દમ અંદરથી શરૂ થાય છે. એમાં તો અનંત તરવ બરેડું છે. તેની અદ્ભુત ઊંચી રચના એક પોલા માથામાં બને બાહ્ય ચામડું મટેડું છે; અને તે બંધનથી સારી રીતે જકડવામાં આવેલું છે. તમારી થપાટોથી એણે સદાનો વાર સંસારને કુપ્રજ્ઞાભ્યાસ છે. એવો કથો મધુર થાય છે ને એમાંથી નહિ નીકળતો હોવાં પરંતુ હવે તમે આ શું કરી રહ્યા છો? તમે તો એ મુદ્દમના ગુણવેષ્ટને જ કાઢી નાખ્યા એવી પદચાર એથી તો એ નકામું થઈ જશે. એનું સીધવ અને કૃતાર્થતા તો બંધનમાં જ રહેલાં છે; બંધન વડે જ એ પોતાની મર્યાદામાં રહે છે.

શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર

ગોવર્ધનધારીનું પ્રાચીન શિલ્પ

પેષક-૬૯. અંજુલાલ ચૈત્રાલ મળમુદાર
રિપ્રાઇઝ રીસર્ચ સોસાયટી-મુંબઈ યુનિવર્સિટી

પશ્ચિમ હિંદમાં, શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિત્રમાંના એક ગદ્યરતના પસંદગાને ચિત્રિત બનાવનારું શિલ્પ કૌશલ્ય પા-
રોના ગોદાર ગામના ભગવાનગોષ્ઠીમાંથી મળ્યું છે. એ શિલ્પને
સમય પુરાતત્ત્વવિદોની દૃષ્ટિએ, ઈસવીસનની પાંચમી કે
છઠ્ઠી સદી હોવાનું ગાનવામાં આવે છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના
ગદ્યાલોકને એ સમય હતો.

ગુજરાતમાં નરસિંહને મીરાની ભક્તિની જ્વાલાઓ કયા-
રથી ને ક્યાંથી દેખાવા લાગી એ પ્રશ્નને શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ-
એ ને તે પછી આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ સ્પષ્ટ કરતા તે પૂર્વગાં-
થી પશ્ચિમમાં યાત્રાએ નીકળેલા ગોરાંગ ચૈતન્યદેવના સોળ-
મા રાતકના મધ્યમાં થયેલા આગમનને લીધે જ કૃષ્ણભક્તિ
રહસ્યસ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં ફેલાઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું.

પરંતુ ભગવાન કૃષ્ણના ગોકુલેરા અને મધુરેરા સ્વરૂપ
પછી એ લાંબા કાળ મુખી ફારકેરા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયા
છે: એટલે જ્યારથી 'કૃષ્ણચંદ્રની કોમુદી-ઉત્પત્તિ કાંઈ પ્રભુએ
જ રેડેલી'—એવો શુભિલ્લ ગુરુન દેરા મધુવા લાભ્યેત્વાર-
થી કૃષ્ણદેવનાં બાલચરિત્રો અને પસંદગી પશ્ચિમ હિંદમાં
ખૂબ પ્રસિદ્ધિત હોય આખા આશ્ચર્ય એવું કાઈ હોય જ નહિ.

એટલે વિષ્ણુભક્તિની સાચેસાચે કૃષ્ણનાં અવતારચરિત્રો
પ્રત્યેની ભક્તિ પણ ફેલાતી મઠ એ બાળતના પુરાવા પુરા-
તત્ત્વમાં, કાવ્યમાં, નાટકમાં, રાસ ને દર્શકીસક નૃત્યમાં તથા
ગીતોમાં ખૂબ મળી આવ્યા છે (વિસ્તાર માટે જુઓ શ્રી હર્મા-
શંકર સાક્ષીકૃત 'જેમ્સ ધર્મનો ઇતિહાસ' નવી આવૃત્તિ).
શ્રીકૃષ્ણ 'લીલા-પુરોહિત' કહેવાય છે: તેમના અભો-
ક્ષ બાલકીલાએ જન્મદિતકારી ને ધર્મસંરચકનારી હતી.
તેમનાં અનેક નામોમાં 'ઉદ્દમન' તથા 'ગોવર્ધનધારી'
અર્થાત્ 'ગિરિરાજ' પણ એ પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીમદ્ભગવત્ પદ્ય રચના અધ્યાય ૨૫માં આ ચરિ-

ત્રકથાનક આપેલું છે: મળના
ગોપલોકો પ્રતિષ્ઠા ઉદ્દમનને
પ્રસન્ન કરવા 'ઉદ્દમહોત્સવ'
કરતા. આ ગદીત્સવને રાજાને
શ્રી કૃષ્ણે ગોવર્ધનપર્વતનું પૂજન
કરવાની ગોષાને સલાહ આપી.
'કાશલુક', તેમણે કહ્યું, 'આપણા
મળવાસીઓનું સામું કલ્યાણ
ગોવર્ધન પર્વત કરે છે. આપણું
ગોધન તેના આધારે જ છે,
તથા આપણે સૌ પણ તેની
છાયામાં આનંદ કરીએ છીએ.
તેથી ઉદ્દમની નહીં પણ ગોવર્ધન-
ની પૂજન આપણે કરવી જોઈએ.'

મળવાસી વૃદ્ધ ગોપ પણ
શ્રીકૃષ્ણના મતના મધ્યમાં ને ઉદ્દ-
મહોત્સવને બદલે ગોવર્ધનપૂજન
કાર્તિક સુદ પદવાએ કરવામાં
આવી. આથી દેવે ઉદ્દમ ક્રોધ્યા;
બારે મેષ ગોકુળને પસંદી જવા
વરસવા લાગ્યા. ગોષા, ગોપ,
ગોપી—બધું નહે તણાવા લાગ્યું:
શ્રીકૃષ્ણનું તેમણે રાજસુ ગાયું.

શ્રીકૃષ્ણે માત્ર ટકવી આં-
મળ્યે ગોવર્ધનને લચકીને ટેકવી
રાખ્યું ને સાત દિવસ સુધી
એમ સોનું રક્ષણ કર્યું. આખા ક્રોધે ઉદ્દમ ભક્તિમાનનું ધમન
કર્યું તેથી તેમનું નામ 'ઉદ્દમન' પડ્યું ચિરિરાજને નિગિને



ગોવર્ધનધારીના બાલચરિત્રમાં, 'ગોવર્ધનધારી' તથા 'ગોવર્ધનધારી' પ્રસંગ
ના પ્રસંગોવાળી શિલ્પ; તો એ ગોવર્ધનધારીને પ્રસંગ
માટે એણે 'ગોવર્ધનધારી' રમતિ ની પ્રાચીન પ્રત્ય પદ્ય
(દિગ્દશર નરસિંહ આપ આઈ આઈ એલના કોમ-મુખી)



ગોવર્ધનધારીના બાલચરિત્રમાં, 'ગોવર્ધનધારી' તથા 'ગોવર્ધનધારી' પ્રસંગ
ના પ્રસંગોવાળી શિલ્પ; તો એ ગોવર્ધનધારીને પ્રસંગ
માટે એણે 'ગોવર્ધનધારી' રમતિ ની પ્રાચીન પ્રત્ય પદ્ય
(દિગ્દશર નરસિંહ આપ આઈ આઈ એલના કોમ-મુખી)

તેમાં વરેલા વાસુદેવને આરાધના માટે આને પ્રતિબંધ
વેષ્ણુપંથિરોમાં અત્યંત મહોત્સવ ઉજવાય છે.

આ મારિત આખ્યાયિકાનું મૂળ છે કે વેદમાં જેઈ સમય
છે વિષ્ણુએ પવંત માટે કહેલા યજ્ઞને રાત્ર વરુણ તેમજ
અશ્વિનીકુમારોએ અનુમોદન આપવાથી ઉદ્દેકાપ ક્યો. તેથી
વિષ્ણુએ યજ્ઞનિવારણમાં સમર્થ અને યજ્ઞદ્રવ્યનો ઉપલોભ
કરવાવાળા એક પવંતને ધારણ ક્યો.

મહાભારતના સભાપર્વમાં (એટલે ઈ. સ. પૂર્વે નિદાન
પાંચસો ચર્પ પહેલાંના ગ્રંથમાં) શિશુપાલ લોભ આગળ
કૃષ્ણની નિન્દા કરે છે ત્યાં એ 'શકટભય' તથા 'ગોવર્ધન-
ધરણ' બંનેનો ઉલ્લેખ કરડાગીમાં કરે છે : 'જેણે પચવે
જડકાકાના માડાને ઊલાળી મેલ્યું તેમાં આશ્ચર્ય શું? વળી
માઠીના ઢમલા જેવા-જાક રાકડા જેવા ગોવર્ધનપર્વતને એક
સપ્તાહ સુધી ઢવાડી રાખ્યા એમાં કારે શું કરી નાખ્યું? આ
પાતો સાંભળી લોકોને શોનો વિરમય થાય છે?'

આ બંને પ્રસંગોને મૂત્તે કરતા ઉપર્યુક્ત શિલ્પનાં ચિત્રો આ
સાથે આપ્યાં છે. આક કૂટ ડાબી ને અડી કૂટ પહેાળી રાતા
પર મથાળે ગોવર્ધનધરણનો પ્રસંગ અને નીચે રાકટભયનો
પ્રસંગ કૌતરેલો છે : (જુઓ ફોટો અં. ૧ રિફરેન્સ નંબર
આફ આર્કિઓલોજીના સોન ચર્ચી) શિલ્પરોની ગ્રુપ સમય-
ની છે. ઈ. સ. ના ત્રીજી શતકમાં યજ્ઞગેલાકાસકવિના 'બાલ
મરિત' નાટકમાં 'ગોવર્ધનોદ્ધનમપ્રતિમપ્રમાણં, માર્તું કુરેશ!
તવ મન્દરાદ્યુત્તરમ્'—એ રીતે આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ સિવાય બીજાં વિષય સંબંધી પુરાણોમાં પણ આ
પ્રસંગને સ્થાન મળેલું છે. વળી ઉદ્દગદોત્સવ અને ઉદ્દવાગ
ઈસપીસન પૂર્વેથી જનવાતો હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે: તે
૧૩૨૧થી જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બંધ કરાવેલો આ માર્ગ પાછો
રાક ધણી ફરો. બારમા શતકના 'દાશરથ'માં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે
આ ઉત્સવની મોંઘ લીધેલી છે.

એકંદરે, ગિરિધારણનું પંચાક્રમ ચિદસરમાં એટલું બધું
વેષ્ણુજનપ્રિય બનેલું જણાય છે કે એ પ્રસંગનાં વિશુદ્ધ
તેમજ ચતુર્ભુજ શિલ્પરચરણો મથુરા, સારનાથ, નિકાનેર,
પટાલપુર, પેરાવળ, બ્દનાગઢ, હનેગીડ, મંડોર,—એમ દિલ્હ-
ના થારે ખૂણમાં બ્યાપત છે. કેટલાંક શિલ્પોમાં શ્રીકૃષ્ણનું
બાહરચરણ અલોપ થયું છે તે કટલાકમાં તેમનું મનુષ્યા-
વતારી દ્વિભુજ સરી જાદલી નાખવામાં આવ્યું છે.

એ સર્વ શિલ્પોમાં આ લેખમાં રજૂ કરેલું મંડોરનું શિલ્પ
ખૂબ આગવું છે. બાહરચરણને માથે વાળતા મુચ્છાનું ઊંચું
છે. એ મંદર પર દવરખી મદદમાં બીજા જુદાં ચોપ ટેકા હઈ
સ્થાનનું જણાય છે. પણ આગળ માથેનું ધણ આસારો લઈ રહ્યું છે.

એમ શિલ્પમાં તેમ દિલ્હી ગિતકલામાં પણ પ્રાચીન
હી સમય તેવું. મુજરાતી સંસ્કૃતિ, બિહારનાં જગત્સાગી સચિત
'બાલમૃગાચરતુલિ'ના કૃષ્ણરેતોત્રના મ્હોલને રંગરેખામાં રંગ
કરતું આ ચિત્ર પંદરમા સેકાનું અને રાજપૂત સીલીના જંગમ
પહેલાંનું છે. બાજુ પર આગેરો મ્હોલ 'છત્રીચક્રાર' ગ્રોથોપ
કર મથ પૂર્વાંતો ઉલ્લેખ કરે છે. (જુઓ ફોટો અં. ૨)

* ચરખાવા મોખાપદાંસકૃત 'વક્ત્રમાખ્યાનં' (રચના સં. ૧૧૧૫):
'સ્મત દિવસ અસ્તિવર કર ધાર્યો, વાસુધ વિદિ નિવરિષ્ઠ'.



પ્રવાસીને

બિહારીના હે પ્રવાસી!
માથે યાત્રાના આનંદરણો,
કાઠળો નહિ રામ: સાહસ બેઠવા માટે, પ્રવાસી!
લીવશે રિવરો શું, વર્ષો!
આયખાનો કે ય ઘોળો
પાલવે નહિ એવડા છે પંથ આ લાંગા, પ્રવાસી!
એટી રરતે તને,
થાકેલ, મુતપ્રાપ, ને
પચની ભયંકરતા તણે! રરો હંસારો, હે પ્રવાસી!
એ ઈશ્વારને ઉવળી,
બીકતા સર્વે કલેશો,
હામ તો દેશ પટે આગે હમ ધરવા, પ્રવાસી!
બિહારી કેરી કિતાબે
દંદ રપરે જાળ બાબે,
કામશે એ તાકતા ને મુજતા રહેતા, પ્રવાસી!
મઈદિલને બીજું રાનું!
ફૂંડો દે કિરાતનું પાનું;
પંડ ફેરી રોરાની પંડે જ બનવાનું. પ્રવાસી!
દોષ એ સંકલ્પસક્તિ,
ધેય ને નિરભયમક્તિ,
તો જ એક કોપાદ: નહિતર કાં જ જન પાઉ, પ્રવાસી!
કાં જ જન પાઉ, હની જે
સાદ ના લેલે ફરી, ને
માત એ ગતી જલે કે બિહારીના તું પ્રવાસી.
બિહારી નિહાદિશી—
એ એ દરોહિત લીગરી
તો જનનું મુખ્ય તને હોએ મુખારક, હે પ્રવાસી!
ગીત કો રે પ્રવાસી!
અગોહ ઉર્ષ
(રિફરેન્સ ૧૯૪૮) ૪૪૩

ગિ

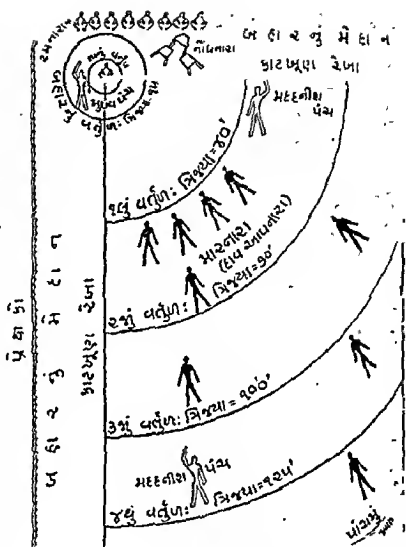
હલીહંડાની રમત
કોઇ ને કોઈ રૂપે
લગભગ આખા

દિવસ પ્રચલિત છે. તેની વૃત્પતિ, વિદ્યાર્થને પ્રવેશવારે થએલી વિવિધતા વગેરે બાબતો આ વિષયના સંશોધકો માટે એક રસિક અને આનંદનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે.

આપણા ગુજરાતમાં, તેનાં એ રવરૂપો વધારે પ્રચલિત હોય છે; એક 'લાલગ લાલ' ને બીજું 'વખત-રેંટ', આમાંનું બીજું રવરૂપ દિવસના વખતે ભોગોમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ છે; કારણ કે ગિહલીહંડાની વૃત્પતિ મૂળતઃ દક્ષિણ દિશામાંથી થએલી જણાય છે, અને તે વૃત્પતિ વખતનું તેનું રવરૂપ 'વખત-રેંટ' હશે એમ માનવાને કારણ છે છતાં, એ બાબત જાણાઈ છે એ તે પણ એ-હલી વાત તે સાચી કે આ રવરૂપ ગુજરાતમાં તે ખૂબ જ પ્રચલિત અને પૂરેપૂરું પરિચિત છે.

પણ, આ રમત એટલી પરિચિત છે તેટલા જ ભેરહાર તેને માટેના પૂર્વમદો પણ છે. એ તે 'માનગી' અને 'નાનાં છોકરાં માટેની' છે એમ ધણા માને છે. અને લાગે છે કે આપણી ભતને આ માન્યતામાંથી અને આરમતને આ માન્યતાના કોનામાંથી બચાવી લેવાનો સમય

હવે આવી ગયો છે. કોઈપણ વસ્તુ વધારે જરૂરિયાત કે અન્યવરિયત હોય તેને માટે આના અપાલ રૂઢ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ એમાંથી મુક્ત મઠ, રમતનાં વર્તમાન દોષો, વિદ્યાર્થની રાકમતાનો વિચાર કરી, તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ રમતને તેનું સાચું સ્થાન મળે. પણ દેશોએ પોતાની ભૂમી રમતોને આ પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત કરી છે. તેના નિયમગતતા ને સુવ્યવસ્થા જોયા પછી આપણામાં આપણી રમતો માટે લઘુભાવ-અંધો બંધાઈ ગયે છે, એમાંથી મુક્ત થવા આ રમતનું રૂઢ રવરૂપ એટલે પછી તેનું વ્યવસ્થિત રવરૂપ કેહું થઈ શકે છે તે જોઈ જરૂરી છે.



સંસ્કારીને શિસ્તગત બનાવેલી ગિહલીહંડાની રમતના મેદાનનો નકશો

પિત-લેખી નિયમોથી રમતી આ રમતનું રૂઢ રવરૂપ પ્રમાણે છે. રોડીના છોકરા લેખા યાય. બે નાવક બને. તેઓ બીબલોને 'માગી લે' ને બે ટુકડા યાય. પછી 'લીલ-સુક' કરવામાં આવે અને છતે તે, મોટા ભાગે, દાવ લેવાનું નહીં કરે. તેમાંથી એક જણ મેદાનમાં આવી પોત્તળ જગાએ 'મરી' બેઠે, ને 'દમ્બના' માટે તૈયાર થઈને બેસી રહે. દાવ નારે ટુકડા તેની સામે આથીપાછી છુટીછુટી મેદાનમાં

રૂઢ રવરૂપ

ગિહલીહંડા

આપણી તળપટ્ટી પણ ત્યજીએલી, ગઈકાલની એ ગામડી રમતને આવતી કાલની આગળપડતી રમત બનાવવું તેનું સંસ્કારેહું રૂપ ૪૩૪ (દિસેમ્બર ૧૯૪૮)



ન્ય અને તેને અંદલ કરવા કે ઝીલવા માટે તૈયાર થઈ નહ. દાવ લેનાર ઈસે. 'વાંકું ઉપવાની સહી' એમ અગાઉથી જાહેર થયું હોય તો ઈચ્છાએથી ગિલ્લી વાંકી પડી છે કે સીધી તેના વિષે શતબેઠ પડે, તકરાર થાય, સમગ્રમાં શય, રમત આગળ ચાલે. ઈચ્છામાં રમનારનો દાવ ના ન્ય તો પછી તે 'ટાંદલા મારે.' ગિલ્લી ન્યા પડી હોય ત્યાંથી દાવ અદ્યનાર કોઈ પણ એક કિલ્લો ગિલ્લીને ગળી તરફ દે. ન્યમાં દાવ લેનાર તેને દેડા મારવા પ્રયત્ન કરે. પણ ગિલ્લી ન્યાં એટલી હોય ત્યાંથી ગળી સુધી 'નખત, દેડ, ગૂઠ, નાર, અંગી, બેડો, જુજુ' એ ક્રમમાં બરાબ તેટલા દેડા ભરવામાં આવે. દાવ લેનાર ચક્રિયે હોય તો દેડા એવી રીતે લાંબાંદંડા કરીને બેઠે કે નેપી ઉપરનો દેડો પોતાને કાપતો દેડો આવે. આમાંથી પાછી તકરાર થાય, કેટલોક વખત ખમરે અને રમતનો બિન-પરિણામી અંત આવે અથવા સમાધાન આવે રમત આગળ ચાલે. દેડા ભરવામાં છેક છેકટ ને દેડા ભરવાથી હોય તે દેડાના નામનો પ્રકાર (દા. ત. નાર) દાવ લેનાર મારે. અને ટાંદલા માર્યા પછી ને રીતે રમત આગળ ચાલી હતી તે રીતે આગળ ચાલે. ન્યાં સુધી રમનારે ફરો. મારેલી ગિલ્લી કોઈ દાવ આપનારે ઝીલે નહિ અમર દાવ આપનારે ફેંકેલી ગિલ્લી અગાંથી એક દેડાની મધ્યાંમાં નજર કરે નહિ ત્યાં સુધી દાવ લેનાર રમવા કરે અને 'જુજુ' ક્યાં કરે.

આ રીતે બંને દુકડીના વાધા વિસ્તૃત રંગે ને દેરક દુકડીના બધા કિલ્લોના ગળી નેટલા જુજુ થાય તે પરથી રમતનું પરિણામ નક્કી થાય. આ પરિણામનો પ્રકાર નક્કી કરવામાં થયું કેટલીક વિવિધતા હોય છે, પણ હમણાં તે જ્યાં હતું એ. આ વર્ણન કોટલા મઠિ કહ્યું છે કે રમતના બ્યવસ્થિત રૂપને સગળવા માટે તે જરૂરી છે. આ રમત મામડી લા-મવા માટેની કારણોમાં મુખ્ય એ છે કે તેમાં તકરારો થાય છે, અને તેનાં કારણોમાં દેડા ભરવાની રીત, ઈચ્છાએથી ગિલ્લી વાંકી છે કે સીધી, દાવ આપનારે, ગિલ્લી ન્યાં પડેલી ત્યાંથી ન દેડી છે કે આગળથી, વગેરે ઘણી નાનીગોઠી બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. અને આ તકરારો વખતે કોનો નિર્ણય ઉપરનો તે નક્કી કરનાર હોય નથી.

એટલે, ભે રમતને બ્યવસ્થિત રુપરૂપ આપ્યું હોય તો આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. આગલાદે ન્યાં જામ મંડળે એ વિચાર કરીને તેને માટે રખત નિયમો ઘડ્યા છે. તેમાં મુખ્ય વાત એ વધારામાં સાબી કે (૧) રમતનાં ત્રણ તરફો રાખ તેટલે એરો કાઢવા રાખ્યાં; (૨) રમતોનું નિયમન કરવા તે નિર્ણય આપના તારીખ પામેલા પંચગોળાપદ (૩) જ્યાંથી રમકડા જોવા થતા જોવા તકરારી પુરકાં રાં રાં કર્યાં ના નિર્ણય આપી રાખાય તેવા રખત ક્યાં. આ રીતે નિયમબદ્ધ ને બ્યવસ્થિત થયેલી રમત કેવી રીતે રમાય છે તે ક્વે જોઈએ.

નવું બ્યવસ્થિત રુપરૂપ
રમત રમવાના સગવડ પહેલાં અગાઉથી નિયત નિયમ પ્રમાણે દેરફેર મેદાન તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તેના આકૃતિ આ લેખ સમજે આપી છે. (૧) મેદાન પરની રેખાઓ દારવા માટે વૃત્તો ન હોય તો રાખવો કપથેય કરી રાકાય. મેદાન દારવામાં આવે તો સ ગિનિટ નેટલા ન વખત ન્ય છે.

ચોટી જમીનમાં જોતી રાખાય. પછી તેની મળી થોડા વખતમાં જોદાઇ જોદાઇ ને નીકળેલી થઈ ન્ય છે. આથી થોડાંક અમર લાકડાની લેવાર ગળી જમીનમાં દાટી. આ તૈયાર મળીમાં અદલ માટે દેડા લેવો રાખવાની સગવડ પશુ દોવ છે. રમત માટેના આધિકારીઓમાં એક મુખ્ય પંચ, બે મદદનીશ પંચ ને ત્રણ આર ને પંધનારા દોવ છે. મુખ્ય પંચ દાવ લેનાર પાસે રહે છે ને તેને અંગેના નિર્ણયો આપે છે, તેમજ મદદનીશ પંચે અદલેથી માલિકી રખાવી ગુજુ બદલે કરે છે. બે મદદનીશ રમવાના મેદાન પર જુડી-જુડી જમીનો ફેરતા રહે છે ને પડેલી ગિલ્લી બંને તથા દાવ આપનારની બાજુ અંગેની માલિકી મુખ્ય પંચને કાલેલી ફેલાવો દ્વારા આપે છે. ને પંધનારા, બદારનાં મેદાનમાં બેસે છે. મુખ્ય પંચ બદલે કરે તે પ્રમાણે તેઓ ગુજુની ગુજુતરી કરે છે ને મેપિ છે.

રમત શરૂ થતાં અગાઉ મુખ્ય પંચ બધી લેવારી તથા સહી ન્ય છે ને પછી બંને દુકડી (જોમાં નવ નવ કિલ્લુ હોય છે) ના તાવકોને લેવાની તેમની સમજ સિલકો કાઢે છે. તેમાં દુકડાનાર દુકડી દાવ લેવા કે આપવાની પોતાની પસંદગી બદલે કરે છે.

પછી દાવ આપનાર પાસે બદારના નવુંવની બદારના આમળાં પોતાના કિલ્લુઓને મેદાન છે. મેદાનમાં કોઈ નક્કી રવાન નથી હોતાં, કેમકે દાવ લેનાર કિલ્લુ ને દેડા મારે છે તે બિન વિવિધ પ્રકારના હોય કે દેરક ફરકે મેદાનની બાજુથી પડે છે. વળી ઈચ્છી લેવા ૪૦ ફૂટના નવુંવની મંદિર તે જોને આપવાની થતા હોય છે. (કાંઈક બાંધકામમાં આ માપાઈ ૫૦ ફૂટ સુધી પડે છે) રમનારા પોતપોતાનાં સાધન મેદાનને ગિલ્લીઓ ને દેડા પોતાની સાથે લાવ્યા હોય છે. કાંઈકેસાર છે કે નહિ તે પંચ તથા સહી લે છે અને હોય તો ન વાપરવાની છૂટ આપે છે.

રમત શરૂ થતાં દાવ લેનાર પક્ષ પોતાના કિલ્લુઓ ક્યા ક્યામાં રમવાના છે તે ને મેદાનનારે જાણવું છે અને તે પછી દાવ લેનાર પક્ષ ગળી પાસે આવી રમવાની શરૂઆત કરે છે.

સીધી પહેલાં ઈચે છે. તે વખતે દાવ આપનારા ૪૦ ફૂટના નવુંવની બદાર જતા રહે છે. ઈચાએથી ગિલ્લી રિયર થઈ મવા પછી દાવ આપનારા અંદર આવી રાંકે છે. ઈચા પછી દાવ લેનારા માનુષ પર ખસી ન્ય છે અને મુખ્ય પંચ મળીની પાસે લેવાર ફેરવા કાળમાં એક દેડા લેવો રાંકે છે. દાવ આપનારા પેદા એક કિલ્લુ પેલી ગિલ્લી પડે આ દેડાને અદલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અદલ થઈ ન્ય અમર તે પહેલાં ગિલ્લી કિલ્લો દાવ લેવાર દેડા દાવ લેનારને (મેદાની હોય તો) બીજા એક વધારાની તક મળે છે. અને એ એ વધારાની તક તે લે તો એ દેરક તક દીઠ એને જાખને બાદ ગુજુ મળે છે. ત્રણ તક પેદા થને ત્યારે તે બધી ન્ય તો તેનો દાવ આપવા ચાલે છે.

ઉપનામાં 'ના-આડ' થતાં દાવ લેનાર ટાંદલા મારે છે. પછી ગિલ્લી ન્યાં અડવી દોવ ત્યાંથી દાવ આપનાર કોઈ પણ એક કિલ્લુ ગિલ્લીને દેડા તરફ દે છે. એ રીતે ફેંકેલી ગિલ્લીને દાવ લેનાર દેડા મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દેડો ના પાસે તે જાહેદ નાન્ટા ગુજુ તેને મળે છે. પણ એ દેડા પાસે તો ગિલ્લી જમીન પાસે ફર ન્ય તેમ પાસે ગુજુ મળે છે.

૧૫૦ ફૂટનું મેદાન હોય તો વધારેમાં વધારે ૧૬ ગુણ મળે છે.

આ પ્રમાણે ટાલેલી પૂરો મથા પછી દાવ લેનાર વખત (પગની) મારે છે. ટાલેલામાં આપેલી બધી વિનયો અને નિયમો અહીં પણ લાગુ પડે છે. પછી એ જ પ્રમાણે રેડ, બ્લૂ, ગ્રીન, ઓળખી (ઓળખી) અને બેંકો (કાળીંગો) એ બધા પ્રકારે વારાફરતી અને આ જ ક્રમમાં ચેતાનો દાવ લેવા ત્યાં સુધી ગાચાં કરે છે. આ નિયમોમાં હંડા બરવાની પ્રમાણદી નાળેલી હોવાથી બધા પ્રકારે નિયત ક્રમમાં વારાફરતી ચારવાનું રાખવામાં આવ્યું છે.

દાવ લેનારનો દાવ નીચેનાં કારણોથી લેવા છે: (૧) જ્યારેના ત્રણ, ચ તકમાં નિષ્ફળ લેવા તે; (૨) ગિલ્દી ચિલાઈ લેવા તે; (૩) દાવ આપનારે ફેંકેલી ગિલ્દી બીજી રમનારના હંડાની હંજારાં જેટલી મચાઈશ્યા આવી અટકે તે; (૪) બધા પ્રકારે નિયત ક્રમમાં ના માટે તે; (૫) પ્રકાર મારતી વખતે નાના વતુંગની બહાર જરા પછી નીકળી લેવા તે; (૬) ગિલ્દીનો પહેલો ટિપ્પો કાઢખૂણ રેખાઓની બહાર પડે તે; (૭) ગિલ્દી બહારના વતુંગની બહાર ના લેવા તે; (૮) પ્રકારવા દરો મારતા દરો દાવમાંથી છૂટી લેવા તે.

દાવ આપનારે પણ રમત ફરિયાદના કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે: (૧) દાવ લેનાર ઉચ્ચતો હોય ત્યારે જ્યાંએલી ગિલ્દી રિગર થતાં સુધી કોઇ પણ દાવ આપનાર ૪૦ ફૂટના વતુંગની અંદર ના આવી શો; (૨) ગિલ્દી જ્યાં અટકી હોય તેનાથી જરા પછી આગળ આવ્યા વિના એ ગિલ્દી હંડા માટે ફેંકવી પડે; (૩) હંડા માટે ગિલ્દી એવી રીતે ફેંકવી પડે કે બીજી ગિલ્દીનો પહેલો ટિપ્પો બહારનાં વતુંગની અંદર ના પડે જ; (૪) જ્યારે આટ અંતર હંડા માટે ગિલ્દી મળ્યાથી ને (અંદર હંડા) નાખી શકાય નહિ. આમાંની કોઇ પણ બાબતનો ભંગ થાય તો દાવ આપનારની બુલ થઈ મજાલુ ને તે માટે સામા પ્રસન્ન-રમનારને એક ગુણ મળે ને ગિલ્દી ફરી ફેંકવી પડે. દાવ આપનારની જો ૨ વારા-૨ વાર ત્રણ બુલ થાય તો ત્રણ બુલના ત્રણ ૨ વારાંત બીજા પાંચ ગુણ દાવ લેનારને બહિરાના મળે ને તે પછી તે, તેણે મારેલા પ્રકારથી આગળનો પ્રકાર મારે. આટલી આ રમતની સામાન્ય સગાહતી. એમાંની કેટલીક ક્રીડા વિનયો હોવી રીતી છે.

આમ એક દુકડીના નવે નવ ગિલ્દી રમી રહે એટલે પછી બીજી દુકડીના નવ ગિલ્દી રમી. પછી એ જ પ્રમાણે ત્રીજી અને ચતુર્થ એક એક દાવ થયે. અને દુકડીને મળેલા બન્ને દાવમાં થઈ ને દુકડીના વધારે ગુણ થાય તે દુકડી છતી મળ્યા.

ગુણની દ્રષ્ટિએ તો વધારે ગુણ મેળવનાર દુકડી છતી મળ્યા, પણ રમતની દ્રષ્ટિએ કોણ છત્યું તે બજાવવા માટે મુખ્ય ધંધ નાસા જોલાવે, ને નીચે પ્રમાણે છે:

ધંધ જોલે: 'છત્યા કોણી છત્યા કોણી'

બધા ઝીલે: 'રમનારા સો છતી મથા.'

ધંધ જોલે: 'દાખાં કોણી દાખાં કોણી'

બધા ઝીલે: 'થેર જોડા તે હારી મથા.'

મુકાબલો

આ પ્રમાણે રમતી આ નિયમબદ્ધ રમત અમદાવાદમાં તો ખૂબ રમણ છે અને ઘણે જોડા વખતમાં ગુલામતકરમાં ૪૩૩ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

રમતી થઈ જરી એમાંથી એ કે ભણીભણી રમત જોઈ છે તેમને ખૂબ મજા પડી છે. (રમનારને તો પડે જ); પણ છતાં આ રમતને તેનું ધ્યાન રમાન આપવું હોય તો જુરીજુરી દ્રષ્ટિએ તેનું મુલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

(૧) આ રમતના પક્ષમાં મોટામાં મોટી બાબત એ છે કે એ આપણી પરંપરાગત રમત છે. યોલીબોલ કે હોશી રીજવા માટે કોઇ સારા ક્રિસ્ટીની જરા પડવાની જ, પણ બમરા કે પતંગની માફક ગિલ્દી-હંડા તો આપણે વાન-પેશમાં રીખી મથા હોઈએ છીએ, એટલે એને આગળ લાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન નહિ કરવો પડે.

(૨) તે બહુ જ સરખી છે. એક ગિલ્દી ને એક હોડા-બસ પડતી ગયું મેદાન દોરવા માટેનાં સાધનો અને એવી બીજી બ્યવસ્થા અંગેની વસ્તુઓના સમાવેશ કરીએ તો પણ એટલું તો નહતું ખર્ચ આવે છે કે એને ખર્ચ કહેવું એ જ મોટું છે.

(૩) સરતી છે તેટલી જ એ સાદી છે. તેનું મેદાન યોડા જ વખતમાં યોડાં જ સાધનોથી તૈયાર થઈ લેવા છે.

(૪) રમતમાં ત્રણ ને અઘરાયનું એમ તેમાં રહેલા આનંદ, અને એ દ્રિષ્ટિથી પણ આ રમત જરા ય પાછળ પડતી નથી તેમાં ય ફૂટબા મારવાને અને તે જોવાનો પ્રસંગ ને આનંદ મળાવે છે તે તો આપણામાંથી સોમે મારવા જ રહી.

(૫) યોલીબોલ કે ક્રિકેટ હોડાપ્રિય થાય છે તેની પાછળ એક કારણ એ છે કે રેખાવડો ધોખાંક પહેરીને તે રમી શકાય છે હોશી, હવડ કે જો-જોને આલામ નથી. પણ ગિલ્દી હંડા તો આ બાબતમાં ક્રિકેટની બરાબરી કરી શકે તેમ છે.

(૬) બારકેટોલ કે જો-જો બેવી રમતી આમક જ વર્ષના હોડા પસાદ કરે છે કારણ કે તે અતિશયની રમતો છે. સામાન્ય રાત્રિના મજાલો: તે રમતાં હોંડી જ લેવા. જ્યારે ગિલ્દી હંડા એ હળવા અગતી રમત છે.

(૭) હવડ કે રમી ફૂટબોલની રમતમાં રમનારને જો-ફૂલ્યું રમડાનું પડે છે, સારી જોલાવ પણ છે; ધીરે ધીરે જોલાવ અતિ મુશ્કેલ હોતા તેને 'ડેમરી' રમત ગણે છે. પણ એવા હોડા આ રમતને એવી કહી શકી જરા નહી.

(૮) ક્રિકેટ રમનારા હોડાને તેમાં વધારે રસ પડવાનું એક કારણ એ છે કે તેમાં બચ્ચી દોડ 'રન' મળ્યા જ છે. જો-જો કે હવડમાં સંપ્રદાય એ જ વાતમાંથી વસ્તુ હોઇ ગુણમુલવરી પણ કુલબોલ પહે સગમ દુકડીને નામે જ થાય છે. ગિલ્દી હંડામાં, ક્રિકેટની માફક, અંતિમ રીતે દુકડીના જ ગુણ મળવા છતાં દરેક બચ્ચીને પોતાની સમી પ્રમાણે મહત્તા મળે છે એટલે પણ હોડાને આ રમત મગવાનો વધારે અવકાશ છે પ્રયુક્તિઓ.

દરેકની વાત તે આ રમતની પ્રયુક્તિઓ (ટેકનિક) ક્રિકેટમાં ફરમાવી પ્રયુક્તિ છે. પણ તે એક જ નવતરી છે. દરેક ફેંકનાર દરેક ફેંકે છે અને રમનાર તેને જુરીજુરી દિશામાં મહેત્તવામાં ચેતાનો કસળ દેવા છે. ગિલ્દી-હંડામાં આ પ્રયુક્તિ તો છે જ, પણ તે ૨ વારાંત બીજી એક પ્રયુક્તિ એ છે કે ચેતાની કસળોથી ગિલ્દીને ચેતાને જ ફેંકો મારવાનો દોષ છે આ તરફ રમતના આનંદમાં પોતાનો ખાસ મળે આપે છે. આ પ્રયુક્તિ સરળ ન રહે તે માટે હળવાવાની આ વિધા

વધારે વિવિધ અને ઠઠિત-કરવામાં આવી છે. 'વળત'ના ફૂટકામાં પગ વડે, 'ઝાંઝી'ના ફૂટકામાં આંખ પર મૂકી મર-દન વડે, 'ઝાંઝી'માં કેળવી વડે, 'ફેટ'માં હંડા વડે, એમ વિવિધ રીતે ગિલ્લી કાઢાણવામાં આનંદની માત્રા વધવા સાથે જુદા-જુદા ઝોળની રાક્ષિ ને કોશલ્યની પણ તેમાં કસોટી માય છે. વળી દાવ આપનારે ફેલ્લી ગિલ્લીને હંડા વડે કડેડા મારવામાં પણ કિંદેટના કરતાં ઘણી વધારે કુશળતાની જરૂર પડે છે, કારણ કે ફેલ્લીગોલી ગિલ્લી કિંદેટના રત્નમસની ગાંઠક સાઈ નિશ્ચિત કરેલી જગાને તકાઈને નથી આવતી. વળી, હંડા કરતાં ગિલ્લી ખૂબ જગાની હોય છે અને ઝેટની સરખામણીમાં તે હંડા ખૂબ જ ચાતળો કદી શકાય. વળી, આટલો મુશ્કેલીમાં પણ ગિલ્લીને હંડા વડે ધક્કેલી ૧૫૦ કે તેથી પણ વધારે ફૂટ દૂર મોકલી આપતી ભેદ છે. ત્યારે રમનારની રાક્ષિ અને કોશલ્ય પર કુદરતી રીતે જ ખુશ થઈ જવાય છે. ઇચ્છાની ક્રિયા વળી નવી જ નવતની પ્રયુક્તિઓ રમી કરાવે છે. અને તેને અદલ કરવા, એ તે વળી ખીજી કેમ પણ રમતમાં આવતી તાકવાની ક્રિયા કરતાં વધારે હલકુ છે.

રમતનું ભાવિ

મીગ, આ રમતમાં ઘણી પ્રયુક્તિઓ સમાવેલી હોવાથી ભેગભેગ વધારે સારા ખેલાડીઓ તેને રમતા જશે તેમતેમ વધારે ને વધારે પ્રયુક્તિઓ શોધાતી જશે અને શોધાએલી પ્રયુક્તિઓ વધારે વિકાસ પામી જશે.

આજે આ રમત જે રીતે રમાતી હતી છે, તેમાં રસ લેતા ખેલાડીઓ જે અખતર કરી રહ્યા છે, અને નાગરિકો જે સુચનો કરી રહ્યા છે તે પરથી રમતમાં કઈ નવતા ફેરફાર થશે તેનો પણ હાંધેક ખ્યાલ આવે છે: (૧) આત્યારે દોરારતાં ૪૦, ૭૦ તથા ૧૫૦ ફૂટનાં વર્તુળોને બદલે ૧૦૦, ૧૫૦, ૨૦૦, ૨૫૦ વગેરે ફૂટનાં વર્તુળો દોરવાં પડશે, કારણ કે ફૂટકા મારનાર તેમાં ખૂબ જલદી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે; (૨) ઈચ્છી વખતે દાવ આપનારા ૪૦ ફૂટની બહાર બેસા રહે છે તેને બદલે ૧૦૦ ફૂટની બહાર બેસા રહે અને ઇચ્છવાનું સઠ ચર્તાની સાથે જ તેઓ અંદર દોડી આવી શકે; (૩) કાટખૂણે રેખાઓને પહોળી કરી ૬૦૦ અંશના ખૂણાને બદલે ૮૦૦ અંશના ખૂણા કરે; (૪) દાવ લેનાર એક જ જગ્યાએ ડિયુર રહે છે તે વખતે અન્યો દોડે ને અમુક જગ્યા પરાવવામાં પોતાનું કોશલ્ય દેખાડે. આમાં આ રમતનો પોતાનો કસળ આજે કેવો છે ને આવતી હાલે કેવો થશે એ બાબતો જોતાં રમતને આગળ આવવા માટે ઘણી અવકાશ દેખાય છે. મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે અને તે તેને માટે બંધાઈ ગયેલા આપણા પૂર્વજીવની. આપણે જે લઘુસાવ-અંધીથી આ રમતને ભેદેએ બીજે તે દૂર કરીને માત્ર તેના મુજબ હોય પરથી જ તેના સાચા રચાનનો વિચાર કરીએ તો આપણે તેને જરા પણ અવગણી નહિ સમજીએ. જ્યારે દરેક ક્ષેત્રમાં આપણે આપણી અર્થમતા પિળવવાની સંસ્કૃતિ કરી છે ત્યારે રમતગમતના ક્ષેત્રમાં પણ આપણી આ તળપડી રમતને તેનું સાચું રચાન આપણે પ્રથમ કરવો જોઈએ.

[આ વિષયને વિસ્તૃત રૂપે સમાવૃત્તી એક પુસ્તકા અગાદાવાદ બાયાગ મંડળ તેજાર કરે છે.]



'ગિ. મહેતા તોર છે ?' એક આનંદનું પૂછ્યું.

'કયા મહેતા, નાના કે મોટા ?' તોડરે પૂછ્યું અહીં બે બાઈઓ રહે છે.'

'જેમની બહેન વીરનવરમાં રહે છે તે, વળી'. આનંદને અંધાણી આપી!

'અકયા જયસુખ, તેં ધરેમાં કાંકરા ભેળવી લીધા ?'

'હા, બાપા'

'ખાંડમાં પાણી નાખી લીધું ?'

'હા, બાપા.'

'આટલામાં પૂળ અને આંબસિયાનો લોટ ભેળવી લીધા ?'

'હા, બાપા.'

'ફૂથમાં પાણી નાખી લીધું ?'

'હા, બાપા.'

'તો હાલ્ય ઢવે દેરાસર જઈએ—'

વિજ્ઞાનના સિદ્ધિ અસિદ્ધના મુદ્દો પ્રયોગો દ્વારા સ્થગનવતા હતા. 'હને' તેમણે કહ્યું, 'હું આ રૂપિયા આ ક્લિસ્ટ બરેલા પ્યાલામાં નાખવાનો છું. તે તેમાં ઓગળી જશે ? 'ના સાહેબ.' ખાણમાંથી એક ચુકસ બોલી બહાવો.

'ના ? સિદ્ધિ પૂછ્યું. 'તો હું સમાનવીસ કે સાથી નહિ ઓગળે ?'

'કેમકે જો તે ઓગળી જવાનો હોય તો તમે તેમાં નાખો જ નહિ.'

વજીલ સાક્ષીની હક્કતપાસ કરી રહ્યા હતા. 'તમે રતિ-લાલને તા. ૧૧મીએ મળવા ગયા તે વખતે તેમણે તમને શું કહ્યું—'

'આ પ્રશ્ન સાથે મારો વાંધો છે, નાગદાર.' વિરુદ્ધ પક્ષના વજીલે વિરોધ દર્શાવ્યો.

ત્યારબાદ કલાક સુધી બંને વજીલો વચ્ચે મરમાત્રગ ચર્ચાચાલી. અંતમાં ન્યાયાધીશે તે પ્રશ્ન પૂછવાની રત્ન આપી. વજીલે પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'હું. જ્યારે તમે રતિલાલને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે તમને શું કહ્યું ?'

'કશું જ નહિ—તે બહાર ગયા હતા !' જવાબ મળ્યો.

માંદાની ઓરિપટલ જોવા માટે પ્રયેશ એક ગુદરમને ત્યાંના એકમાંડાએ પૂછ્યું. 'કેમ સાહેબ, કઈંનવા સમાચાર ?' તે ગુદરમે કહ્યું, 'આસ સમાચાર એ છે કે અંગેજે ૧૯૪૮ ના નવનવી ૨૦ મી પહેલાં દિંદ છોડી જવાના છે.'

'શું કહે છે ? કેવા અદ્ભુત સમાચાર ! શું સાચું કહ્યું છું સા-હેબ, આ સમાચાર સાંસળીને મારા સાથીઓ ખાંડાય જશે.'

'એક રીઠને ટિકિટ આપો.'

'પણ ક્યાંની ?'

'અહિંની જ વળી ! અહીં જ મારે પાછા આવવાનું છે.'

પંડિતજી

હેખર

ગુલાબદાસ બ્રોકર

મારી વિનવિ એમના
હરેક સુખી ન જ પડોચી

મેં

એમને પૂછ્યું:

‘લગ્ન કરવાનો વિચાર જ તમને કહિ જાઉં છો?’

મારે ખસે હાથ મૂકી દસીને તેમણે સામું પૂછ્યું:

‘તમને શું લાગે છે?’

‘નથી સમજાવું ત્યારે તો પૂછું ને?’ એ જવાબ વાળ્યો અને હસીને તેમની સામે નેહ રહ્યો.

વિચારમાં હોય ત્યારે ને રીતે ડીણી બની જતી એ રીતે પંડિતજીની આંખો ડીણી બની ગઈ. તેમની એ હાથે કાતેલ સુતરના બનાવેલાં લડા પહેરેલું અને પાવનમાં વીંટાયેલી પડછંદ ધરાય, એ ડીણી આંખો, વાતચીત દરતો આંખો એ વજ્ર ચહેરો, ગાંઠા ખાંડા તેમણે રંગેદારી મૂકેલાં તેમનો હાથ અને હવામાં ફરફરી, સફેદ કૂંચ બેવી, ચંત એક લાંબી તેમની, દાઢી, સુખમ માનવતાનું ભણે એક રંગાળીય ચિત્ર ભણું કરી રહ્યાં.

પગનારમાં જ વિચારમત્ત મુદ્રા એમની જઈને પંડિતજીનું અંગેઅંગ તેમના નિત્ય સંઘાથી એવા હારેપથી ભરાઈ ગયું.

‘નથી જ આંખો એમ તો કેમ કહેવાય? હાં....એક નાર આંખો તો હતો જ.’

‘અરેખર? ક્યારે?’ એ અશ્વર્યથી પૂછ્યું.

નિત્ય બ્રહ્મચારી ભણેલા એવા આ છુટ્ટું મિત્રના જીવનમાં આવા વિચારને કદિ થે સ્થાન હોઈ શકે એવી અને દુહાવાળી પણ અત્યાર સુધી નહોતી આવી.

૧૭-૧૮/૧૨/૧૯૪૮

‘એ વાતને થે પર્થો બીટી મયાં.’ તેમણે મારે ખસેથી હાથ કઠાવી પોતાની દાઢી પસવાવતાં કહ્યું: ‘ત્યારે મિત્રો મને પંડિત કે એવું કંઈ નહિ પણ બલરામ જ કહેતા. વીસ પચીસ સાલ થઈ હશે એ વાતને.’

તેમણે મારી સામે એવું હું તો ભણે છાંયો વાત સંભળવાની તૈયારી કરીને બેઠો. હોઈ એમ તેમની સામે નેહ રહ્યો હતો. તેમણે વાત ચાલુ રાખી:

‘એ દિવસોમાં હું કરાંચીમાં દરિયા-સેવાનું કામ કરતો.....સેવા?’ તેમની આંખો કાચા હારેપથી છૂટ બેઠી. ‘માણસ સેવા ને સેવાની ભવેની જ કરે છે, પણ તેને દરિયા-સેવા ને સેવા ને સમાજ-સેવા ને દેશ-સેવા ને એવાં એવાં કામો નામે આપે છે. એમ હું થે દરિયા-સેવા કરતો. ને એમાં મને રસ પણ ખૂબ પડતો.

દિવસના યોદ્ધા કલાંક મારા બરછુપાણ મારેના બંધ સાથમાં ગાળતો. ચોરા જ કલાક—ત્રણથી ચાર—પૂરા થઈ પડતા; કેમ? આપણે તો એકલા રામ. મહિને ત્રીસ રૂપિયા તો જનુ થઈ પડે. એ કામ પતતાં તરત જ મારા પ્રિય કારે મારે હું રોડી જતો તે છેક મોડી રાતે ઘેર આવતો.

એક રાતે હોમો કરતાં થે ખૂબ મોટું થઈ ગયું. હેરલા ચોરા જખતથી મારે માનીતો થઈ થરેલા અરજી મારેને ખાટલે પડ્યો હતો અને તેની સાવચાર કરનારું થે પારો કાઢી નહોતું. આજીબાજીના ને કાઈ હોય એ બીચારા અજાન

જિંદગીમાં એક જ વાર એમણે પરણવાનો વિચાર કર્યો, ને તે પણ—

હોસને માનતા ને ધૂવા ને જાતિ સિવાય બીજું કંઈ પણ શું? થોડા દિવસ પહેલાં ડોક્ટરને બોલાવી એ અરજીની ફા સહ કરાવી હતી. પણ એ સતતા તેની કિયતિ વધારે બચી હોવાથી મોટી સુધી હું પોતે જ તેના ખાટલા પાસે બેસી રહ્યો હતો. પહેલાં તો તે એ લોકોમાં માથામારે આવ્યો ત્રણતો અને કેહને દાદ ન આપે એવો કહેવાતો. પણ મને તો તે અરમ સ્વભાવનો છતાં સારા હૃદયનો લાગ્યો હતો અને એની પ્રીતિ મેળવ્યા પછી એની દારા એ આખા લગ્નમાં હું વિચારસનું અને કયાંક કયાંક પ્રેમ તથા આશ્વાસનનું સ્થાન મૂકે પડ્યો હતો. એટલે એને આ રાંદેશીમાંથી ગમે તેમ કરી ઉઘારવાનો મારો તનતોડ પ્રયત્ન હતો.

પણ તે રાતે જાગ્રત એક પછી એક મિનિટ પચાર થઈ હતી તેમતેમ હું અને એ બન્ને સમજતા જતા હતા કે અમે આ લગ્નમાં દાર જ પાગવાના છીએ, અને તે એ જ હતી. એટલેક વાગ્યે તેને અભરાગમ્ય થવા લાગી. નાકી પણ અવરંધ બનતી જતી હતી. હું તેને માથે હાથ ફેરવી રહ્યો હતો. ત્યાં મારા તરફ ફરી, એક કડુણ હિંમત મારા તરફ દેખી તેણે કહ્યું: 'મારું એક કામ કરશો, બાપસા! તે મારો છવ મને જરો.' 'હવેને બાધ,' મેં સ્નેહથી કહ્યું: 'તો દારો તે કરીશ.'

'પણ અતારે ને અતારે, હોં બાપુ!'

'અતારે જ. પણ એવું થાય છે શું, અરજી?'

'એક ગનારી કબજાત કરવી છે.' કહી તે બેઠો થવા બેગો પણ થઈ ન સક્યો.

મેં તેને સ્નેહથી સરખો કરી પાછો પચારીમાં મુખાદયો આ સ્થિતિમાં આવો ઉકેલ દેવાતવા બાદ કપડો પણ આપ્યો. તે પણ બહુ કજલ કરતો દોષ તેમ દયામણી રીતે મારી સામે જોઈ પોતાના બચાવમાં માર એટલું જ બોલ્યો: 'હું કું માણાપ, માંયસો એવો કાંઈ બાચ છે!'

અને એણે હથડતા ગવન, તુરક રાખેમાં એ વાત કરી તેમો સાર એ હતો કે થોડાં વર્ષ પહેલાં તેણે રૂપાળી રાજુડીને પોતાની ત્રીજી વારની પરણિત બતાવી હતી અને તેની સાથે એમુક વર્ષો મુખચેતનામાં આજ્ઞાં હતા. પણ હવે હું થોડા સમય પહેલાં—હું એ લોકોમાં કામ કરતો થયો એથી એક બે મહિના પહેલાં જ—હું નજીવા કારમુસર બતને વચ્ચે કાઢે. થતાં તેણે રાજુડીને પોતાના ધરમાંથી બહાર દીધો હતો. પેલી કેહું રડી હતી, કવરતી હતી, પણ પોતે એનેનો બે નહોતો થયા. અને એક અંધારી રાતે વરસા વરસાદે 'હું ક્યાં જઈશ? શું કરીશ?' એમ કરતરતી. પચનના જોરે જ્ઞાતાં પાંદડા જેવી મૂલતી રાજુડીને તેણે ઘાત મારીને ધરનો બહાર તમડી મૂકી હતી.

પછી તો થોડા દિવસો બાદ યુરોપી સાંવ પકડતાં, ને જિવાની દારણું મામૂલી પાણી સમનતા અરજીને કુંજાપણ થઈ હતું, પંરતાવો પણ થયો હતો. પણ એને પાછી થી રીતે પોતાવાય પોતે સાથે બીડી કહેવા નય તો તો પોતાનો વડે રો રહે? ને પેલી તો કહે એમ હતી જ ક્યાં? રસ્તે બંને એમાં

થઈ નય ત્યારે એટલા તિરકારથી નાકનું ટરણું ડાળું કરી અરજીની સાથે નજર પણ ક્યાં ચિત્ત એ ચાલી જતી કે એ તો હો જા થઈ જતો ને પૂંધવાય પણ રહેતો. 'મુક રાંદ. હ નહિ તો એની મા બીજને ક્યાં મોટો છે?' તેને થઈ.

પણ તેણે ફરી કહી બીજ કરી જ નહિ. રાજુડી પેલા માગના હવાર જેવા નાચિવાના ધરમાં બેસી થઈ ત્યારે એનો ચરડ માંગવા એવાથી વાની છેકડીનાં કહેણ તેને આળ્યાં ને લાલવ પણ થઈ આવી તો એ નહિ અને આજે, રિયાળાની આ અંધારી રાતે, જ્યારે તેની જિંદગીને કીને જા-આવાની અણી કપર આવ્યો ત્યારે તેને એ રાજુડીનો મરડ ન બાંધવાને અધરોસો નહોતો થતો. અધરોસ માત્ર એક જ વાતને ધતો હતો કે પોતાનો આવો માથાબાદે, કોથી સ્વચાલ હસતે મોંએ સહી લેવી, પોતે લાત મારતો ત્યારે એ સાથે રાખવા કરમતી એ રાજુડીને પોતે વિનાચારે, વરસતે વરસાદે અરધી રાતે પોતાના ધરમાંથી લાત મારીને હડકાવા કુતરને તમડી મૂકે એમ તમડી મૂકી હતી, ને મંતે એને બીચારીને નાચિવાને ધર બેસવું પડ્યું હતું.

ને સાંભળ્યું છું કે એ નાચિવા રાજુડીને ગમે એમ જુલો, માલોનો તો વરસાદ જ વરસાતનો ને એ બધું રાજુડીને સહન કરવું પડતું. ન સહે તો નય પણ ક્યાં? ને એ બધું કોને લીધે? એ સપાલ અરજીને વારંવાર થતો પણ એનો માખી-આખો જવાબ તો એ આ મારો પૂડયો ને લગિયત હથડતી ચાલી ત્યારે જ એને મળી શક્યા. એ જવાબનું જોર એનાથી છરવાત નહોતું. એટલે તો નાકી વરતી જતી હતી હતાં વાત મરે એમ પૂરી કરીને એ રોવા એવા અવાજે બોલ્યો: 'હાહ મને એ ગતો મારું કેમ કરે, બાધ? હ તો રાજુડી પોતે જ મને મારો ચાંક મારું કરે તો જ મારો છવ મને નય.'

જે વાત બની મઈ છે, પરી મઈ છે, એવું કહે આવે યાણે આટલું બધું કુંજા કરવાથી એ સ્થિતિમાં ફેર શો? પેડે? અને કોને આટલો ખરા હૃદયનો પસ્તાવા મતો હતો એ જ એના શુનાતી મારી મેલવરા મારે એવું નહોતું? એ રીતે ને એને સચલવવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી એથી. પણ તેણે તો નહિ એક જ વાતની રડ લીધી હતી: 'હું રાજુડીને અર્ધો બોલાવી લાવો હ મને કહેવે વાર જતો આડે તો જ મારો છવ મને નય.'

આખરે બાળમાંથી કાઢેને એની પાસે બેસાડી દું જડા તેવાર થયો. કામ કેટલું મુશ્કેલ હતું તે તો મારું જ ન જાણતું હતું. એ નાચિવા મોટું કંઈ સાંભળે એવો નહોતો એનો તો મને અનુભવ હતો. એ લોકોની જાણે દૂર જ રહેતા હોવાથી રાજુડી બિરો મને અજર નહોતી, પણ રાજુડી સારી કે સમજતો દોષ તો એ નાચિવા સાથે કામ પાડવું માથાની પેલી પારનું હતું. પણ આ બાળ અરજીની દયામણી મુખમુદ્રા, તેનો ખરા હૃદયનો પચાપાચ વચેરે એટલું હૃદયદોષ હતું કે મને તેટલી મહેનત કરીને, માલો કે મને તે રાજીને ચાલુને એકવાર તો અરજી સાથે ખડી કરી દેવી એનો નિર્ણય મેં કરી લીધો. રાજ અંધારી હતી. ક્યાંકક્યાંક કોઠાકોઠા તારા આકાશમાં

જેમુકતા હતા બાકી તો ત્યાં પાણી ન હતું. કંઠી તો મારા જેવા તમકા ગામજુસને પણ મુલતવી મૂકે એવી નેરહાર હતી. અહીં મુંબઈમાં રહેતા તમારા જેવા માણસને એ સિધ્ધ અને બહુ-ચિરંજીવીના કંઠીને શરીરને ખ્યાલ આપી રાહ પૂર્વેનીવારામાં વળી મુનિસિ પાલિકા જે બીજાના દીવાનો રોનો ખરચ કરે? આગનાબીજા છેડાના વાસમાં રહેતાનાચિયાની એપડીના બાર પાસે આવી જોમો. ચોમેર બહુ યુગસાથ હતું. કૂતરે પણ બસીબસીને ધાકી ગયાં હતાં. આવા લતામાં એ એક બંદની બળ્ળો સામાન્ય હોય છે, અને આ હોડોની વચ્ચે કમ કમ-વાચી ને બાંધેલાઈ હું ટવાઈ ગયા હતાં તે, અલથવા આ નીરવ શાંતિમાં વધારે તીવ્ર બની મારે બાહુ ફેલાઈ રહી હતી.

મેં તેમને બંનેને જાણ્યાં. પણ પરિણામ તો ને ધાણું હતું એજ આભું. ન નાચિયો, કે ન રાહુ, બેગાંથી એકે પલ્લવાં. જીવડું આરબજુ પર, અને નેગાનેગા હું 'મારી મા, મારી બહેન' રહી રાહુને વધારે વીનવવા લાગ્યો તેમતેમ મારી ઉપર, એમની ખાળોને વરસાદ એ બંને વરસાવવા લાગ્યાં. મારી વિનવતી એ વરસાદના અવાજને એટી એમના કાન સુધી ફેલાય થોડીજણી પણ પહેલાં દરો, પણ એમનાં હૃદય સુધી તો નહિ ન. ફેગે ન્યારે મેં કહ્યું 'પણ બહેન, આંખણમાં એક ટોર રવવા પડ્યું હોય તો તેની યે આપણને દયા આવે છે, ત્યારે આ તો માણસ નેવું માણસ છે'

ત્યારે રાહુએ કહ્યું : 'હ ટોરનું તો ચામડું છે કાગ લાંબી, ને આપણને હં દેતપી લુએ તો ખડું. પણ આણે વાતામુને તો વરસતા વરસાદે બધારી રાતે ગતે પહેરશે લગ્ન કે ફેરારને કાઢી મૂકે એમ કાઢી. એનું તો સાત ભવમાં ચ લઈ નહિ યાય.

મારી બધી વિનવતી, બીનવળી, બાજી, કાલાવાસ, ન-કામાં ગયાં. મને હૃદયમાં આશા હતી કે હું ન્યારે આરબજુના અંતઃકરણના સાધના હું અને એ હોડો આગળ-આગળ તો રાહુ આગળ-વડા રસીક ત્યારે એ પલ્લવો, તેના હૃદયને હું એ રબજુઆતરી રસીક શરીર. પણ એ તો હું તેની આગળ પ-હોંચી રાહું ત્યારે બંને ને? આ તો હું બહાર, તે અંદર અને એ રશાન-અંતરય ઉપરાંત વચ્ચે અચિરત ખાળોને અને હૃદયબળવરાના અસહ્ય મેણું ટોણુંભર્યાં શબ્દોને અંતરય! ને ઉપટે તો હવે વધારે બળતેમને વાતોમાં થોડી સાંજુ તો મારો ટાંટિયો ન બાંધી નાખવાની નાચિયાની ધમગી, ને મારી આશાના ઉલ્લાસમાં ઉલ્લાસ તંત્રને તોડી નાખતું રાહુનું ઉલ્લુક વાક્ય : 'વાલાયુઆ આવાઆનાં ખાટસનાદિયાય વચ્ચે શા સારુ આવતા હશે ?'

નિરાશ હૃદયે અને બારે પગલે હું ન્યારે આરબજુ પાસે પહોંચે ત્યારે એટી વાગ્યા હતા. આરબજુ આટલોવાધી મારી ન રહિ જોતો પડ્યો હતો. હું તેની પાસે પહોંચતાં ન સ્તીજુ આપાને તેણે 'પડ્યુ : 'રાહુડીને લાગ્યા, બાઈ!'

'હમણું આવી પહોંચી સગા ને.' કહી જોડું દસી હું તેની પથારીની બાજુમાં બેસી ગયાં. તેને માથે હાથ મૂક્યો ને ગજારામે. નાડી હાથમાં લેતાંજહું ન મંદ થઇ ગઇ લાગી. મુન્યુ અપાકેર તેને પોતાની પાંખમાં સ્થ લેવા થસી રહ્યું હતું. તે તો પ્રથમ પૂછતા હોય તેમ મારી સાથે તાજી રહો હતો. મેં એને ધડાળ્યો, ફોસલાળ્યો, બતાળ્યો. નહું બોલેલું

મને ગમતું નથી. મારી નિઃશ્ચીમાં બહુ ન બોલેલું વાર હું નહું બોલ્યો દોહડો. પણ તે રાતે તેની પાસે હું નહું બોલ્યો. કેવી રીતે રાહુએ મારી વાતને આપકારી, એની એમી માંદગીની વાત સાંભળી તે કેવી ચિન્તાતુર બની ગઇ અને મારી માન-વાની રડવા વાત સાંભળીને તો રાહુની આંખમાં રેવાં પાણી આવી ગયાં, ને એ બળકી પડી. 'હું ચ મૂળ એને ક્યાં બોલી ફેનડગી તો!', નાચિયો થયું કેવો રાહુડીને મોહકવા લેવાય થઈ ગયા, એ બાકી કલિષ્ટ વાતો મેં આરબજુને બતાવે હૃદયે છતાં હસતે મુખે કરી ત્યારે એની અપાશાળેખ તેમજીવન થતી હતી આંખો પણ પળકાર તેમજી વગમી જીડી.

ચાંદીપાકચો નાચિયો મોટા ઘેર આળ્યો હતો ને હજી હમણાં ન જાતી પરવારી એ હોલ સુતાંતાં જોડે મેં ન એને કહ્યું કે આવી અંધારી રાતે આવવાને બદલે નહોં સવારે તેણે ચાંદ્યાર આવવું. તને બજાર છે આરબજુ, રાહુને સારો દિ આવે એમ છે કે તેથી મેં ન એને ફોડી, કેમ, કીક કહ્યું ને? તેણે રાહું હવાળું. ને વળી કહ્યું : એ તો માનવી મે'તી.

પણ મેં નાચિયાએ માંડ સમજાવી. અનવાળાની પહેલી સો ફૂટમાં એવી એને અહીં આવેલી ન દેખ તો કહેને.

'ખમા આપ. તમને ધણી ખમા. મારે છવ હવે ફાંફ ...' પણ ખાંસીનું એક બળવરતે જોડું આળું ને પથારીમાં પણ આરબજુની કાયા એવડી વળી ગઈ. દેવરથ થતાં ફરીકાર એની એ વાત તેણે રસપૂર્વક સાંભળી ને મેં યે હાંક વિચારો એમાં હમિરી એની એ વાત તેની પાસે કરી. 'રાહુડીને હું બોલ્યુંને કે હ મને ...' એને યોહતો મેં ખાંક અકબ્યો.

ને એમ મેં એમ પ્રમાતનું પહેલું ફિરણ ફૂટે એની અધોર-તાથી રાહ જોતો આરબજુ પ્રમાતનું એકે ફિરણ ફૂટે એ પહેલાં સાડાં ચાર-પોણા પાંચને શુભારે એ ન વાતને લવતાંલવતાં સદમને મારે આંખ મોડી ચાલે.

તેની અંતિમ કિયાની થોડીજણી બચવાયા કરી, એ બહુ પૂરું કરવાનું આલુણાનુંનાં એને સોંપી હું ન્યારે થર તરફ ન જા રશાની થયો ત્યારે સાડા પાંચ થવા આળ્યા હતા. રાત પહેલાં કરતાં યે વિરોધ અંધારી લાગતી હતી. કંઠી તો કહે માડું ન કામ. મારા હોડામંથી સીસકારો નીકળી જતો હતો એ તો મને હજી યે થાડ છે. પણ એ બધાની નજી મને કશી ન પડી હોય તેમ હું ચાલ્યો જતો હતો. મારાં પગમાં ધીગાંધીમાં પડ્યાં હતાં. હૈયું ફાંફ કહ્યા ન નવ્ય એવા વિધાના લાદરો સરાઈ મણે હતું. એટી ન નજી એ પડ્યો ન પાડતાં હોય!

આરબજુની એ કરુણ આંખો, 'બાઈ, સવારના પોરમાં ન જ આવશે ના?' એવા આશાઓ નજી આજીજ કરતો હોય એવો એમો પ્રશ્ન, અને રાહુડીની એ કોષ અને અપમાનથી બારેબાર બેરેવાં વચનો, નાચિયાના કાંધી અંધારા મુખમાંથી નીકળતી અસ્પષ્ટ ગણોને અંધારામાં યે લતાઈ આગની કાલકાલ આંખો, માણસી રાહુડી વચ્ચે નાના રાત્રેવધી, ચાના પચમનના સુદ ખ્યાલોથી જીવો ફેરડી કચરાકચરા દીવાલો, રાહુડીના હૃદયને પીગળાવવા, થેલો ત્યાં પળે પળે નિઃશ્ચીક્ર-ખાતો જતો હતો તે નાજુકા હતાં યે, આજીજ-કાદાનાકામાં મેં યુગલેલો સગવળ, અને અંતે એમાં મને બલેલી ખેર પૂરી નિષ્ફળતા—, બહુ યે હૃદયને સારે ભરે બનાવી રહ્યું હતું.

મારા પ્રયત્નમાં ક્યારા હશે ? મારી સાધનામાં આગી હશે ? મારી વિનંતીમાં સમ્પ્રાપ્તિના રક્ષકો ઓછા હશે ? નહિતર માણસ જેવું માણસ, ખીનું માણસ આગ લીધે જઈ હોય ત્યારે પે, કેમ આગ હૃદયહીન બની શકતું હશે ? એવા અનેક પ્રશ્નો મારા હૃદયમાં ઊઠતા હતા.

એ પ્રશ્નના ભલે ઉત્તર રૂપે હોય એમ યોગ્યિતો ન એક વિચાર મારા મનમાં ઝળખી ગયો. મેં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો, છતાં રાત્રી એંતે સ્ત્રી હતી, હું પુરુષ. મારી નબ્યાએ કોઈ સ્ત્રી કોતતો એ રાત્રી પાસે જઈ શકત, એના દિલને સ્પર્શ કરી શકત. એના હૃદયને સગળવા-સગલવવા તો સ્ત્રી ન ભેળએ ને ? ને તે દહાડે, એ અંધારી રાતે, ગમે હમ કરી લેવાનો વિચાર આવ્યો. મારા કામગાં ને સાથેસાથે એક સીં પશુ હોય તો-માનું કામ કેટલું સરળ થઈ જાય ? ને એવી સ્ત્રી પત્ની ન ભેળએ, અન્ય સ્ત્રી-કાર્યકર્તા નહિ. કેમકે સામાજિક દષ્ટિએ..

કસોટી

(૧) મારી ચેસીમાં અમુક પાવલીઓ તથા અમુક આઈ આનીઓ છે. કુલ મળીને ૩. ૧૨પગે જાય છે. હવે ને કશાક નંદુશી પાવલીઓ છે તેટલી આઈ આની યજ્ઞ નય અને આઈ આનીઓ છે તેટલી પાવલીઓ યજ્ઞ નય, તો મૂડી ૫૦ રૂપિયા થી નય છે. તો મારી પાસે મૂળ પાવલી કેટલી હશે ?

(૨) ૦, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ એકાં વાપરી, એકે એક કોઈ સંખ્યામાં જેવડાય નહિ એવી તેમાંથી ચાર એકોવાળી પશુમાં વધુ કેટલી સંખ્યા બને ?

(૩) ૧૦ ઈંચ લાંબા, પહોળા અને ઢાંચા એવા એક ધનને કાળા રંગથી રંગેલો છે. હવે એ ધનને એકએક ઇંચને અંતરે મળે બાજુથી (જુદી જુદી દિશા તરફથી) કાપીએ, તો એક હલ્તર ચોરસ કટકા પડે. આમાંનાં કેટલાક ત્રણ બાજુથી, કેટલાક બે બાજુથી ને કેટલાક એક બાજુથી રંગાયેલા, અને કેટલાક તદ્દન કોરા હોય. ને તદ્દન રંગમા ન હોય એવા ચોરસની સંખ્યામાંથી ને મોટામાં મોટો સંકેટો બાદ થઈ શકે તે બાદ કરતાં ને રકમ થશે તેને બે બાજુથી રંગાયેલા [આ ઉદાહરણ પ્રશ્નને જે ઉત્તર છે, તે ન ઉત્તર આ કસોટીમાંના બધા પ્રશ્નોને એકસરખો ઉત્તર છે]

ને ફરી પાછા પંડિતજી એમનું મુખ, નિર્બળ, આશ્વાસની. રતે હનગચાવી નાળે એવું દારૂય કરી રહ્યાં એ વાતને મેં આજે કેટલી સ્પષ્ટ બીટી ગઈ ને આ રાગ તો એના એ ન રહ્યો છે. આ તો તમે પુરુષ એટલે એક પુરાણી ધન્ય યાદ આવી ગઈ.

‘પશુ પંડિતજી,’ મારા સ્વરમાં આશ્ચર્ય અને બદુમાન આપોઆપ આવી ગયાં: ‘તમે આ એક ન વાર લગ કરા- નો વિચાર કર્યો, અને તે પશુ આપના સામાજિક કાર્યમાં સદાયતા પામ્ય માત્ર એટલા ન માટે ?

પંડિતજી કહ્યું મેં બોલ્યા સિવાય મારે બને દાવ મૂકી. દરમાં દસર્તા મારી સામે તાકી રહ્યા.

‘તમે પંડિતજી, ખરેખર...’ હું બોલવા જતો હતો ત્યાં ન તે બોલી ઊઠ્યા: ‘કુદરત કોઈને કંઈ ને કોઈને કંઈ નહોતો ધરે છે, ભાઈ. તેમાં પ્રસંસ કે આશ્ચર્યને અવધારા ન નથી.’ ને પાછું તેમના નિર્બળ હારથથી વાતાવરણ ચારાઈ ગયું.

ચોરસની સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં કઈ સંખ્યા થશે ?
(૪) એક ત્રણ આંકડાની રકમને પહેલો અંક ૩ છે. બીજો ને અંક ૩ છે ને ત્રીજો અંક ૩ છે. છતાં પહેલા અને બીજા અંકને ગુણાકાર ત્રીજા અંક બરાબર છે. તો તે કયી રકમ હશે ?
(૫) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ તમે આપી શકશો ? (કુ) પૃથ્વી ઉપરની જમીનના ૬૦૦ સરખા ભાગ કરવામાં આવે તો એશિયા ખંડને ભાગે કેટલા ભાગ નય ? (ભા) એક કલાકમાં બાળક (નારેક વર્ષનો) ચોરસ કેટલી વાર ચાંપી થયા-અંધ કરે છે ? (ર) કોઈ તંદુરસ્ત માણસના નખને બે મિલિમીટર વધતાં કેટલા કલાક લાગે ? (ચિ) શાહજહાંના મધુરાસનની કિંમત કેટલા હબ્બર કોન્ટોની હતી ? (૧ કોન્ટો = ૨૨૨ પાઉન્ડ) (ફ) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાની મોટી મુંબઈથી કેટલા માઇલ દૂર રયાપી હતી ? (છ) તાનજવાદાવ આનંધી ચોરસ કેટલાં વર્ષો પૂર્વે બંધાયો ? (જ) ગોકળનાથ સતત ચાલ્યા ન કરે તો એક દિવસમાં તે કેટલા ફૂટ ચાલે ? (હા) ‘કુમાર’ની કારકિર્દીમાં આ અંક કેટલાનો ?

દશ લાપામાં પાંચનાં નામ

ગુજરાતી	સંસ્કૃત	હિંદી	મરાઠી	કાનડી	તામિલ	તેલુગુ	મલયાલમ	બંગાળી	પંજાબી	સિંધી
ગોખા	સાલી	ચાવલ	તાંદૂર	ભાતા	નેલ	ચોડલ	નેલ	ચાલ	ડંચર	ભાટ
જીવાર	વાવાનલ	જવાર	સાજુ	નેલા	ચોળમ	જેનલ	ચોળમ	જેવારી	ચાલી	હાંબી
બાનરી	એતેલું	બાનરા	બાનરી	સંજી	કંજુ	જેનલ	કંપમ	—	—	—
પર	ગોપુષા	ગેહૂં	ગદ્દ	ગોદી	ગોપુમે	ગોદમેલ	ગોટમપમ	—	ખુટું	—
મગાઈ	બુટા	મકઈ	મકા	ગોંબલો	મકાચોળમ	મોકાતેનલ	મકાચોળમ	—	ખનાર	ખટા
ઉરેર	તુવરિકા	અરદર	દૂર	તોગરે	ટાવારે	હાંડલ	ઉરેર	અરદર	યોવારે	અરદર
ચણા	સકલપ્રિય	ચના	હરમરા	દાડલે	હાંડલે	સાંચર	હાંડલ	—	હાંડાળ	—
ગરદ	ગાય	ઉરદ	ઉડીઈ	ઉરદ	ઉરદ	ઉરદ	ઉરદ	—	—	હાંડાલે
મખંડા	પૂખ્તક	વિલયતી	બુંદમુંગ	હાંડલો	નિલકડલે	નેલચનમ	નેલકડલે	—	—	—
ચોરડી	ચોરડ	ચોરડી	ચોરડ	ઓડલ	આગનકડ	કોટપમ	ચાનક	—	—	—
ચોરડી	ઈમુરદ	મત્તા	ઉરડ	કાંજી	કંજી	ચોરડ	—	—	—	—
કેશ	કદલી	કેશ	કેળ	બાલીકાઈ	વાળેપકમ	અચંડી	વાંચ	કેશ	કેશ	કેશ
કપાસ	કાપાસ	કપાસ	કાપસ	હતી	પારની	પાઈ	પાઈ	કપાસ	કપાસ	કપાસ

મરચંડ માંકડ અને મંગળદાસ

જેમાં હું આવતે મંગળદાસ-
નો જાણીતી ત્રિપુટીવાળા
એકલા પડેલા મંગળદાસ
એક નવી ત્રિપુટી રચીને
ખખરપત્રીની અદાથી એ
અગ્રણી ક્રિકેટરોના પરિચય
મંગળી લાવે છે.....અને સાથે, તેના આધારભૂતપણા માટે એમની સહીઓ પણ રજૂ કરે છે

વિજય મરચંડ

લેખક
ધરાવંત
પંડ્યા

ચિત્ર મંડે.

• [આ લેખમાં આપતાં મરચંડ અને માંકડનાં ચિત્રો માટે લેખક જીવનકાલ દરમિયાન જી. પંડ્યા મંગળદાસનાં માટે નથી; મરચંડ એમનું જુદું એકલું ઉપરની સહીઓ સાથે લાગે છે.]

મા જે નામ મંગળદાસ. તમે તે અને એજબો ઓઃ
જે તે હું તમને એજબોતે નથી. મોટા માથા સાથે
હું એવું જ હોય છે.

આમ ત્રિપુટી-હું, જાણે ને મંગળદાસની-એ આપણા
સાહિત્ય અને સંસારમાં ગદ્યરતને લાગે બન્યો છે. એ
માટે શુભચિંતા આપાને કાળી રહેશે. તમારું.

પરંતુ કલાપીની હૃદય-ત્રિપુટીની જેમ આપણા
પાછળથી ત્રણ-સાથે હું તે તે-કદાચ થઈ ગયા. સદાગ્રે
એક બીજાનું ખૂબ ત્રીજાની સાક્ષીમાં નથી કરું. તે પ પરિ-
ણામે એક કાળજીનાં એવાં કદાચર થયા બીજા કે જેને
નિત્રામ (દૈદ્યાગ્રાહ), નવાળ (નવાગ્રહ) ને ભગ (નવાવગ્રહ)
સાથે જ સરખાવી શકાય. દૈદ્યા, 'હું' 'આવો' બ-ચો છે,
અને 'આવો' બોલાઈ ગયો છે-જેને સોપા લાવવા માટે મેં
છાપાંઓમાં રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉંઘાત ભરે છે છેઃ કારણકે તેની
પાસે ગારા રૂ. ૧૫૦૦ લેવા છે.

આમ, એકલા પડતાં ઉપરના નગરના તારાનું પ્રમુખ
જેવા મેં-મંગળદાસે નવા ગોઠિયા મેળવવા માટે સોમજીવ
સાક કરીઃ કદા કે ગારે કરવી પડી. જેને રેલીસબંધીઓનું
અસન કરી તેને આ સમજીઃ એકલેયોએના અક્ષરમાં
ન બીજે તે નવાઈ નહિ. કદાચે કદા કે સી. સી. આઈ. (ક્રિકેટ
કલ્પા જોઈ ઇન્ડિયા)ના સહય થવાથી મારી વીડી બોંગરો.
એટલે હું ક્રિકેટ વિષે મળ્યાં એટલાં પુરતો બાંધે ગયો અને
પરીક્ષામાં પ્રથમ પર્ગમાં પસાર થવાય એવી કક્ષાએ પહોંચ્યા
એટલે મોંઘા મૂલ્યે સીસીઆઈને સહય થયા. પછી જ મને
જાણ્યું કે મોટા લાગના સહયોગે તે ક્રિકેટને એકડો ય આપ-
ડેસે નથીઃ તેની અસર એંગે કે સહાનુભૂતિ અર્થે જેને આપડે
છે એ પછુ કેટલીક વાર રનમાં મીંડાને આંકડો નોંધાવે છે!
આ આશ્ચર્યના આધારમાં મેં ક્રિકેટ વિષે એમણે પછુ-
અંકે હું બલી ગયો, પછુ એ રમત વિષેના મારો અનુભવ વિન
કાર (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

પ્રતિદિન થયે ગયા.
આટલી પ્રતાવના પછી હું દબે અસહ વાત કપર માંડે
તો કહી શકું કે સીસીઆઈના સહય થવાથી મને મોટામાં
મોટો લાભ વિજય મરચંડ ને વિનુ માંકડની મૈત્રીનો મળ્યો
છે. એ જીંદી વાત છે કે એવા જ એમને થયાં કરી. દૈદ્યા
આમ ત્રિપુટી કરીથી રચાઈ દેવા એક લાગે છે! હું તો
મંગળદાસનો મંગળદાસ, પછુ એમનામાંથી 'હું' જાણુ અને
'આવો' જાણુ એ પ્રથમ તમારે મને પૂછવા જોવા નથી. મેના
બદલામાં મારે તમને અધિક સરસ વાત કરવાની છે. દમખૂં
પાટનગર દિલ્લીમાં વેસ્ટ ઇન્ડીઝ સામેની પહેલી ટેસ્ટ મેચ
પ્રસંગે અમે ત્રણે વીસે દિવસે મળ્યા (પહેલા અઢી દિવસ
માંકડ મદેશમાંને દાવ આપતા હતા) ત્યારે આમ ત્રણે વચ્ચે
યજોડી થયાં, જોકે અતિશય અગત અને ખૂબ જ આત્મી
મળવી જોઈએ છતાં, વધારેપડતા ભરસાથી ખખરપત્રીની
આમ ત્રણે આઈ રજૂ કરે હું, અને સર્વનાં સંતોષ સાથે, મંગળદાસ
પહેલાં મારી આઈ હું.

દરમ પહેલું ને છેલ્લું

[મરચંડ ને માંકડ મેં જોવામાં ગરાયુત છે. ત્યાં
મંગળદાસ આવી ચરે છે.]
મંગળદાસઃ કેમ વિજયમાં, જોળખોણ પડે છે કે
[મરચંડ સંભારવા કાશિસ કરે છે]
મરચંડઃ તમને ક્યાં જોવા લાગે છે. આપણે જ્યારે
મળ્યા હતા?
માંકડઃ અરે, આ તે આપણું મંગળદાસ.
મંગળદાસઃ ભાઈ માથાસ, જાણી ગયા?
મરચંડઃ આમો, આવો, બેસો. મુંબાઈમાં મળેલા
એટલે દિલ્લીમાં ક્યાંથી ચાલ આવે?
[મંગળદાસ આમથે બેસીને છે.]
માંકડઃ બરાબર છે. એ બોલેલેલિયા જતી મીંગા કોઈન

જવા ત્યારે મનેરાગાએ એમને અમિનંદનનો તાર કરેલો. પછી મને જ પૂછવા લાગ્યા કે એ મનેરાગા કોણ હતો ? (માંકડનાં પાત્રોનું નામ મનેરાગા છે.)

માંકડ: સાહે છે કે બાહસાહેબ પરવડ્યા નથી. નદિતર આશીના તાર માટે પણ મને જ પૂછવા કરત !

મંગળદાસ: તો તો મારું ન લગાડવું નેહએ.

મરચંદ: છતાં મને માફ કરશો.

મંગળદાસ: આજે તો મારે તમારી માફી માગવાની છે.

માંકડ: એટલે ?

મંગળદાસ: જોરાયોનમાં આવતો હતો. પાટોશીએ પૂછ્યું કે દિલ્હી કેમ ચાલ્યા ? મારાંથી કહેવાઈ ગયું કે ટેરર મેંય નેવા. તરત તેને મારા માટે માન વધી ગયું. એટલે આપણે હમણે કે મરચંદ અને માંકડ મારા દિસાલન દોરત છે, એટલે આપણે વખરે ચાલે એમ નહોતું. પછી તો તેણે મને એટએલના પ્રમો પૂછ્યા કે હું ગૂંચળાઈ ગયો. આખરે એક જ વાક્યબોલી શક્યો કે હવે દિલ્હી દૂર નથી, એટલે વિગતવાર ઉત્તર વળી જાયતે આપીશ.

માંકડ: તમે પણ ઠીક જોવર બાંકડની મારતા રહ્યા છો.

મંગળદાસ: હવામાં તો બાયકા જ બરવાના લોષ ને ?

[મરચંદ-માંકડ મંગળદાસને જોઈ રહે છે.]

મંગળદાસ: આશો ત્યારે. પેલા પાટોશીની વતી હું પૂછવા માંડું.

[મરચંદ-માંકડ એકમેક સામું જુએ છે.]

મંગળદાસ: વિનયભાઈ તમે કિંદે રાક ક્યારે કરેલું ?

મરચંદ: સાતેક પર્વની વયે. બરડા દાહરૂકમાં દાખલ થયા પહેલાં.

મંગળદાસ: ત્યાં તો હું પણ સચેડો. ત્યારે તેનું નામ ન્યુ દાહરૂક હતું એટલે એમ કે પ્રિન્સિપાલ મરડા એ વખતે હતો.

મરચંદ: ચિત્ત, કેવધર, નાપુડ અને નહનાં નામે મેં સાંભળેલાં. એ સર્વને હું ધરખમ બેલાડી ગણતો હતો.

મંગળદાસ: અને વિનુભાઈ, તમે ?

માંકડ: એમ કરો. અમારા જન્મ પર ભતરેલ આ જ્ઞતાન સાહેબને જ તમે બધું પૂછવા કરો. મારે ન્યાં માંડું મારવા જેવું હતું ત્યાં મારીશ.

મંગળદાસ: વિનયભાઈ, તમને પણ તેવા ધરખમ થવાનું મન તો થયું હતું.

મરચંદ: ૧૯૪૫માં ચીફ વર્વની વયે જ્યારે હું જુનિયર અને સીનિયર રફુલની ટીમમાં રમતો હતો ત્યારે દિલ્હી દરફરી ગુરુકેશીમાં રમાય તો હું સાહે એમ મને થયેલું. એ આશા ૧૯૪૬માં રૂબી હતી. આજે પીસ વયે કિંદેલા મેદાનમાં મારી કોઈ આશા અપૂરી રહી નથી.

મંગળદાસ: કાંઈને તમે તમારા કુતાદ મળ્યા છે ખરો ?

મરચંદ: ખાસ નહિ. નોક મોટા કિંદેશીની રમતમાંથી મને પણ રીજવાનું થયું છે તમારે એક જ નામ જોઈતું દેવા તો નહિનું આપી રાક.

મંગળદાસ: લક્ષ્મીદાસ નહીં ?

મરચંદ: હા.

માંકડ: મંગળદાસ, આપને એ કાંઈ વાચ ?

મંગળદાસ: ખાસ નહિ. પણ મોકવાર એમને મેં મેંય રમવા માટે કિંદેશીરિયલ બેંકમાં લાગવજ લગાડીને રમવા આપેલી.

મરચંદ: એમ ?

મંગળદાસ: હાવતી. નદિતર દિલ્હીએ સાલ લારી નાન.

માંકડ: સાહેવા, આપની વાત આમલ મળતો.

મરચંદ: કેટલીયવાર બીલ કિંદેશીની બંધો મારે માટે સુક સમાન નીવડી છે. એમની નેહને હું મેં કરતો નહોતો.

મંગળદાસ: તમને ક્યારે જ નિરાશ થયેલી ?

મરચંદ: હા. ૧૯૩૩-૩૮માં ટેનિસવાની ટીમ સામે હું કાંઈ નહોતો કરી શક્યા.

માંકડ: રોવકને એ ટીમ સારી સરી હતી.

મરચંદ: હા, એમની સામેની ટેરર મેંચોમાં બ્રિટિન અને બાલિસ બન્યોમાં તમે પ્રથમ આવેલા.

માંકડ: વેનેરશી અને કુલીપરિસદહનું વિમળ ત્યારે હપચોવમાં આવેલું.

મંગળદાસ: મેથીકેટલા અનુભવ-આનંદનો વધારે થયેલો ?

મરચંદ: જ્યારે ૧૯૩૬માં મારચેટર ખાને બીજી ટેરરમાં મેં સરી નોખાવી હતી. વળી એ જ માર્ગમાં ટિવરપુષ ખાતે સેન્ટેશાયર સામે રમતાં બેને હર્મિંગ્સમાં હું પડેલો. મનેમને મોટ-આટ રહેલો. ફરેટ કલાસ કિંદેશી આમ મોટ જ વાર બન્યું છે, એટલે આપ્યારે પણ એથી મું પારવાર સંતોષ પામું છું.

માંકડ: મને આપ્યારે જ પની સીડીન ટેરર સંભરે છે.

મંગળદાસ: તમે ?

મરચંદ: ખરેખર, ત્યારે તમે કમાલ કરેલી. એને જકની હોડી ખાતેની એમ. સી. સી. સામેની મેંચ સાથે મરખાની રમવા: ઉચિતેલા ૩૩ રન. એને બંને આપણે ૧૧ રિંકેટ અને ૧૯૪ રનથી છતેલા.

માંકડ: એમાં ૧૪૮ તમારા હતા.

મંગળદાસ: (મનમાં) મેં જ આનું કાંઈ કામગીરી હું દોન તો સાહે હતું.

મરચંદ: વળી અમારી આ સરમાં પરીડી નખાવની ગેરલાન્ટીમાં બાર મેંચનું કંપનપદ મને મળેલું. આમાંથી આક અને છતેલા અને ચાર હો વધ હતી. એને બંને મેં આનંદ આનંદ અનુભવેલો.

માંકડ: જો તો મને ત્યારે ૧૦૦થી વધારે રિંકેટ અને ૧૦૦૦થી વધારે રનના નેવડાથી થયેલા.

મંગળદાસ: એનું માન આવતે તો મને ત્યારે ખરું.

મરચંદ: એ જ સાલમાં એમસીસીએ મને સજીવ તરીકે રનકાર્યો દતો. એ આજ મારે તેમના તરફથી બાર રિવમ રમવું જોઈતું હતું: પણ તેમણે જ રિવમથી સંતોષ માન્યો હતો. આ મદાન સંરવાએ આપી રીને મને જ માન આપ્યું છે તેને માટે હું તેનો ખુબી ખું.

મંગળદાસ: તમે સીધી સાચ કયા કંપન, જોરસમન અને લાલર સામે રમ્યા છો ?

મરચંદ: મારે મન કંપનમાં બ્રિટિન, વેસ્ટમોનમાં ટેમ્સ અને લાલરમાં મેરીડી એ લાગ્યા છે.

માંકડ: જોરસમનમાં જોરસમનની જોરસમનને એમાં મેં અને લાગ્યા નથી. એની પાસે પણ પરીડી દો મેંચો કોઈ

(દિલ્હીના ૧૯૪૮) ૪૪૪

દેખાતો નથી. બાલરમાં લિન્ડબોલને કંપનમાં વળી જઈને.
મંગળદાસ: અને જેની સાથે તમે રમ્યા હો એવા બેટ્સ-
મેન, બાલર...

મરચંડ: બેટ્સમેનમાં ભઈ, બાલરમાં અગરસિંહ અને
કંપનમાં સી. કે. નાપુલુ.

માંકડ: બેટ્સમેનમાં મરચંડ, બાલરમાં અગરસિંહ,
કંપનમાં વળી મરચંડ.

મંગળદાસ: કોઈ વાર એવું અને ખરું કે હાથથી મોટી
બેચ છલી જવાય ?

મરચંડ: પણ છૂટ્ટો ફોર્મમાં આગરે ઉપરાઉપરી એ વાર
ખેલેલું. ૧૯૪૩-૪૪માં મુંબાઈ અને વરોધરા વચ્ચેની બેચમાં
૮૯ રનમાં આગારી ૫ વિકેટ છડી હતી. પણ ૧૦ વિકેટ પડતાં
પહેલાં અને ૪૮૦ કરેલાં ! એમાં મારા ૧૪૧ હતા.

માંકડ: પેલી ગદારાશ્વ સાથેની વાત કરે ને ?

મરચંડ: હું એ જ કહેવાનો હતો. એ વખતે ૮૯ને બદલે
૯૦માં મુંબાઈની ૫ વિકેટ ખખડી હતી.

માંકડ: પણ સરવાળે ૭૩૫ થયા હતા ! એમાં કપ્તાન
સાહેબના ૭૫૯ નોટઆઉટ હતા, એ આજ મુખી તો આપણે
ત્યાં રેડો રહ્યા છે.

મંગળદાસ: અને સાચા વખત રહે એમ લાગે છે.

મરચંડ: પણ આ કપલ કરતાં ૧૯૪૬માં લીરેટરસાયર-
માં એ પહેલી ઈનિંગમાં ૧૧૧ નોટ-આઉટ અને બીજીમાં
૫૯ નોટ-આઉટ કરેલા તેવું મારે મન વિશેષ મુશ્કે છે. તે
વખતની પિચ બાલરને અત્યંત અપ્રિય હતી. એ સાથે મ-
એલી સફળતાથી અને મારામાં આત્મવશ હવેલ થયેલી.

માંકડ: એ જ અરસામાં રોફિંડ ખાતે યોડસાથર સાથે
મેં અને હકારેએ ૩૨૨ રનની ચોથી વિકેટની ભાગીદારી
નોંધાવેલી તેને હું મારી સૌથી સરસ રમત ગણું છું. આપણી
'૪૬ની મુસાફરીની એ મોટામાં મોટી ભાગીદારી હતી.
ઉપરાંત હકારેના ૨૪૪ નોટ-આઉટ ને મારા ૭૩૨, એ આમારા
અક્રિતગત વધારેમાં વધારે રન હતા.

મંગળદાસ: બુંદાબુંદા ફેરના ક્રિકેટબગ વિષે તમારે
શો અભિપ્રાય છે ?

માંકડ: પહેલું ઍસ્ટ્રેલિયા, બીજું ઇંગ્લેન્ડ.

મંગળદાસ: જ્યારે રાજ મટે લડ્યા કરે છે !

મરચંડ: ત્રીજું સાઉથ આફ્રિકા, ડિંડ ને નેરેટ ઈન્ડિ-
માં ફેણ એકતરે એ હવે નહીં થશે.

માંકડ: પણ હું અને છેલ્લું ન્યૂ ઝીલેન્ડ.
મંગળદાસ: ટીમ-રિપરિટ વિષે તમે શું કહો છો ?
મરચંડ: એ હોય એ વિષે વાતો ન કરે છે એ કરતાં
એવું ગદ્યવ્ય ધણું વિશેષ છે. હું તો માનું છું કે ઍસ્ટ્રેલિયા, બા-
લિંગ કે ક્રીડિંગ કરતાં ટીમ-રિપરિટથી સૌથી સારી રમત
દેખાડી શકાય છે.

માંકડ: એલફિલ્ડી-Sportsmanship-થી ચડિવાળી
કાઠ ચીન નથી.

[મંગળદાસ ચિચારે છે કે હવે શું પૂછવું ? છેવટે મુકાબે છે]

મંગળદાસ: તમને કેઈમાં પ્રમાણુપત મળેલાં કે ?

માંકડ: મળેલાં ખરાં: પણ માગેલાં નહિ.

મરચંડ: એવાં અનેક નીકળે. અહીં તો એક જ આપીશ.
ઍસ્ટ્રેલિયન ફોલ ટીમ આવેલી ત્યારે કંપન હોરેટ કહે
કે તત્કાલીને ફટકા લખાવનાર બેટ્સમેન તરીકે મને અચા-
ધારણ વર્ગમાં મુખી શકાય.

માંકડ: એણે કયલ કરેલું કે એણે એના બહુ જ મોઝ
જેવા હતા.

મરચંડ: અને આખે મટે એણે કહેલું કે ઇંગ્લેન્ડમાંથી
વેરી ટી નતાં વિનુ માંકડથી ચડિયાતો કોઈ ડામોડી બાલર
એની પાસે રહ્યો નથી.

મંગળદાસ: જમણા હાથનો જ નહોતો મુરફેક ઘરો.

મરચંડ: આના અનેક બેલાડીને—એને માટે આખો
દેશ ગીરવ લઈ શકે એમ છે તેને—સોરાપૂની સંબુજ સા-
કારે નોકરીમાંથી કમી થઈ છે ! [માંકડ મેં મચોરે છે.]

મંગળદાસ: હું...એ... આ તો બહુ એલફિલ્ડીનું
ખન થયું ! આપણા ભેવાએ શરમાણ મરવા એવું. (ખિસ્મા-
માંથી ડાચરી કાઢી) મારે લખી લેવું પડશે.

[માંકડ અરવરચ બને છે]

મરચંડ: લખીને શું કરશો ?

મંગળદાસ: કાલે સવારે સુરોદ્ય પહેલાં સરદારશી
નલ્લભશાઈ પટેલે મને સ્વતંત્ર ભારતના અવિચ્છ વિષે વાત-
ચિત કરવા જોવાન્યો છે ત્યારે, આ પીતાં પીતાં નેમને કાને
આ મીટુક નાખી દઈશ.

માંકડ: (કંટાળી) આપને એ કારતું હોય તે કરને; (દાખ
બેઠી) પણ અમને હવે આ બેચ જોવા દો.

મરચંડ: (વખત વર્તી) વાહ, ત્યારે મુંબાઈમાં મળીશું.

મંગળદાસ: જરૂર. પણ અમારો માર્હસ, વળી શૂલી ન જતાં

મિલન

એક દિવસ સરિતાએ વિચાર કર્યો: 'મારે જ સા સાનુ રોજ ને રોજ સાચરને લેવવા દોડી જવું ? મારે એકલીને જ
શું કંઈ બધી બરજ છે ?' કુચરાઈને એણે સાચરને આ વાત કહી દેખાડી: 'જાણ, હું તો તમને મળવા રોજ ને રોજ જ
આવતી નથી ! હવે તમે મને મળવા આવજો.'

સાચરે હસીને કહ્યું: 'વાનુ, હું આવતીશ.'

એમ કહીને એણે ચારે બાજુ માઝા મૂકવા માંડી. એક સરિતાના ઉમગ મુખી એ પહેાંચે.

સાચરે સાચર ! સંવત્ર સાચર ! પાણી પાણી, ને પાણી મળજેનાકાર ! સારી થે સરિતા સાચરમાં સમાઈ જઈ.

સરિતાના નસીબમાં ફરી કદિ સાચરને લેવવા જવાનું રહ્યું નહિ ! શિવમ સુન્દરમ (મુજ એકક : ખતીત નિખાન)

૪૪૪ (ક્રિકેટ) ૧૯૮૦

સંસ્કૃત સાહિત્યના ગઘકવિઓમાં કવિ બાણભટ્ટનું સ્થાન અનુત્તમ રહ્યું છે. તે સમયે ગઘ સાહિત્યના બે પ્રકાર પ્રચલિત હતા: કથા ને આખ્યાયિકા. કથાનું વસ્તુ સામાજિક નવલકથા જેવું ને આખ્યાયિકાનું વસ્તુ ઐતિહાસિક નવલકથા જેવું રચાતું. બાણભટ્ટે આ બંને પ્રકારની ઉત્તમ કૃત્તિઓ રચી: કથામાં 'કાદંબરી' અને આખ્યાયિકામાં 'હર્ષચરિત'. કથાના પ્રારંભિક શ્લોકોમાં અને આખ્યાયિકાના પ્રારંભિક ઉચ્છ્વાસો(પ્રકરણો)માં કવિનો આત્મવૃત્તાન્ત આપવામાં આવેલો. આ પ્રથાને લીધે આપણને આવા એક પ્રખર કવિનો આત્મવૃત્તાન્ત જાણવાની સારી તક રહી છે. કાદંબરીના પ્રારંભિક શ્લોકોમાં તો આત્મવૃત્તાન્તની ઘણી આછી રૂપરેખા મળે છે, પરંતુ હર્ષચરિતમાં એ વૃત્તાન્ત સારા વિસ્તારથી આપેલો છે. એમાં યકવિએ પોતાના સમગ્ર જીવનની રૂપરેખા દીધી, પરંતુ જીવનના અમુક પ્રસ્તુત ભાગની જ હકીકત આપી છે; છતાં જો હકીકત આપી છે તે કુટુંબના તેમજ તેના પોતાના જીવનની માહિતી માટે ઘણી રસપ્રદ છે.

એક પ્રસંગે બ્રહ્મલોકમાં મુનિઓ વિદ્યાવિવાદ કરતા હતા, ત્યારે મુનિ દુર્વાસાએ સમ ગાવામાં સ્વરદોષની મુદ્દા કરી. એ સાંભળી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. આથી કોપાવધાન થઈ દુર્વાસાએ સરસ્વતીને શાપ દીધો: 'નીચે જ, મર્ત્યલોકમાં.' પછી પિતામહે અનુકંપાથી આ શાપ ભોગવવાના કાળની મુદત જાંધી.

સરસ્વતીએ પૃથ્વી પર ભીતરીને શોણ નદના પશ્ચિમ તીરે નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેને સુકન્યા-અયનના પુત્ર દધીચ મુનિ સાથે રહેલ થયો. થોડા વખતના સહવાસ પછી આ દંપતીને ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો. હવે પોતાના શાપની મુદત પૂરી થઈ એમ જાણી સરસ્વતી પોતાના પુત્રને સર્વ વિદ્યાકલાની સિદ્ધિનું વરદાન આપી બ્રહ્મલોકમાં પાછી ફરી. દધીચ મુનિ પણ પોતાનો પુત્ર અક્ષમાલા નામે ભાભીને સોંપી પત્નમાં તપ કરવા આવ્યા ગયા. અક્ષમાલાને પોતાનો એક એવડો પુત્ર હતો. સરસ્વતીના પુત્રનું નામ 'સારસ્વત' અને અક્ષમાલાના પુત્રનું નામ 'વત્સ' રાખવામાં આવ્યું.

મોટા થતાં સારસ્વત પોતાની સર્વ વિદ્યા વત્સને આપી, પોતે તપસ્વી બની, પિતાની પાસે આવ્યા ગયો. વત્સે ગૃહસ્થ બની એ પ્રદેશમાં પ્રીતિકૃટ નામે નિવાસ કરી ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા. વત્સના વંશમાં જન્મેલા આ બે વાત્સ્યાયન કેહેલાયા.

આ વાત્સ્યાયન વંશમાં આગળ જતાં કુબેર નામે એક વિખ્યાત દિગ્ગજ થયા, જે રૂપત રાજાઓનું સન્માન પામ્યા હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા: અચ્યુત, પ્રશાન્ત, હર અને પાશુપત. પાશુપતના પુત્ર અર્ધપતિને અગિયાર પુત્ર હતા. તેમાંથી આઠમા પુત્ર ચિત્રભાનુને રાજદેવી નામે પત્ની હતી. આ દંપતીને ત્યાં બાણનો જન્મ થયો. બાણપણમાં જ બાણની માતાનું મૃત્યુ થવાથી, તેને ઉછેરવાનું કામ પિતાએ સંભાળ્યું. ઉપરલાયક થતાં તેને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. એમ કરતાંકરતાં તે ચૌદ વર્ષનો થયો, ત્યારે વળી તેના પિતા દેવલોક પામ્યા. દેવના આ બીજા પ્રહારનો કારી થા રજાતાં ઘણા દિવસ લાગ્યા. કાદંબરીમાં પોપટનાં બચ્માંની વાતમાં બાણે જાણે પોતાની આ બધી આપવીતી જ આદેખી લાગે છે.

એકલો પડેલા બાણ હવે છોકરવાદના છંદે ચડ્યો. તેને હવે દુરદુર સ્વૈરવિહાર કરવા જવાની તાલાવેલી લાગી. તેના સરખેસરખા મિત્રો અને સાથીઓ તો તૈયાર જ હતા. તેમાં કોઇ ભાષાકવિ હતા, કોઈ વૈજ્ઞેયિક હતા, કોઈ ભાટ હતા, કોઈ ગારુડી હતા, કોઈ તેઓળી હતા, કોઈ વૈદ હતા, કોઈ સોની હતા, કોઈ લેખક હતા, કોઈ ચિત્રકાર હતા, કોઈ ગાયક હતા, કોઈ ચારણ હતા, કોઈ જુગારી હતા, કોઈ નર્તક હતા, કોઈ બિશુ હતા, કોઈ સાધક હતા, કોઈ જીદુગર હતા, કોઈ સંન્યાસી હતા, તો કોઈ બિશુણી હતી, કોઈ સૈન્યી હતી, કોઈ નર્તકી હતી! બાણના મિત્રમંડળમાં આવાં ચાળીસ-પિસ્તાળીસ સ્ત્રી-પુરુષ હતાં. પોતાના ધરમાં જ વિદ્યા તેમજ વચ્ચેના વિભવ હોવા છતાં બાણ એના અનેક સાથીદારોને લઈને સ્વૈરવિહાર કરવા નીકળી પડ્યો. પ્રવાસ દરમ્યાન મોટાં રાજકુળો, યુરુકુળો ને વિદ્વન્મંડળોનો લાભ લેતોલેતો તે લોગા સમયે પોતાને વતન પાછો કર્યો ને ત્યાં જાંધવાનાં ભવનોમાં ભમતો મુખે રહેવા લાગ્યો.

ધર્મધર્મતા ઉત્તમતાની એક સાંજે તે જન્મીને ઘેર બેઠો હતો, ત્યારે અચ્ચવર્તી હર્ષદેવના ભાઈ કૃષ્ણે મોકલેલા માણસ તેની પાસે આવ્યો. તે સંદેશો લાવ્યો કે 'દુર્ગનો એ ચક્રવર્તી તમારે વિષે આકુંઠવણ બરમાયું છે ને ખદા-ખોટાની તપાસ કરતાં અગને જણાવું છે કે તે ખરું નથી. નાનપણમાં તો દરેક જાણે છોકરોતેને છંદે ચડે. અને ચક્રવર્તીને આવો ખુમાસો કર્યો છે. તો તમે હવે વિના વિચંચે રાજકુળની મુલાકાને આવી (જુઓ પૃ. ૪૫૨, મે)

તાંડવ-લક્ષણ

લેખક

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

૫

લા રમ્ય અને તાંડવ વચ્ચેનો ભેદ આપણે અગાઉ જોઈ ચૂક્યા છીએ. સ્ત્રી-લલિત સાહજ નૃત્યને લારમ્ય કહે છે; અને પુરુષોચિત અ-સહજ નૃત્યને તાંડવ કહે છે. દંકમાં લારમ્ય અને તાંડવ વચ્ચેના ભેદ મધુર અને દુઃક કે શુદ્ધ અને અ-સહજ વચ્ચેના ભેદ ભેદો છે. લારમ્ય પાવંતીથી અને તાંડવ તેહુ ઝલિપી કલ્પન થયેલું કહેવાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના કરણ, અગદાર, રેચક, પિંડીબંધ વગેરે નૃત્યના વિવિધ કોડમાંનું એ વર્ણન આપે છે તે આ તાંડવ નૃત્યના ન અંગ છે. શાસ્ત્રના કહ્યું છે કે 'ચારી'માં નૃત્યની લક્ષણો છે. (નૃત્યનાં પ્રાથમિક પગલાં-Basic Stepsને ચારી કહેવામાં આવે છે.) પરંતુ ચારીની એમ નૃત્યનાં આ અંગો પણ ખૂબ મહત્વનાં છે. આપણે ચારીના પ્રકારો-“ભોમી” ચારી તથા “આદારી” ચારી પણ જોઈ ચૂક્યા છીએ. બગિ પદ ધરી પગની ક્રિયાઓને ભોમી ચારી કહે છે અને વ્યૂથિથી અઢાર મળી ક્રિયાઓને આદારી ચારી કહે છે. એ “ચારી” પછીના નૃત્યનાં મોટાં કોડમાં અંગદાર, કરણી વગેરે છે ચારીની એમ તે પણ સારી-રમી અમુક મૂળભૂત ક્રિયાઓ અને સ્થિતિઓ છે.

નટ્યશાસ્ત્રે ચારી નૃત્યનાં આ અંગો રચીને તેહુ મુનિને આપ્યાં અને તેહુ મુનિએ તેને સંગીત સાથે સુચોન્નિત કરીને પ્રચલિત કર્યાં, તેથી તેહુ નામ લપસી તે તાંડવને નામે ઓળખાયાં.

નાટ્યશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં તેનાં લક્ષણો વગેરેનું વર્ણન આપેલું છે, પરંતુ તેમાં આ અંગો વચ્ચેના ભેદો તથા તેમાંની વ્યાખ્યાઓ રમ્યરૂપે આપી નથી. તેનું કારણ કદાચ એ હોય કે અસલના વખતમાં નૃત્યનાં આ અંગો કોટલાં બપોં નળીતાં હોય તેના વધુર પગથી કરણની અઢરનહિ જણાઈ જાય.

તાંડવ-લક્ષણનું પ્રકરણ નાટ્યશાસ્ત્રનું સોથી જટ અને મૂલ્યવર્ધનનું પ્રકરણ છે. કરણી, અંગદાર, પિંડીબંધ વગેરેનાં લક્ષણો તથા કર્ણો વિષે આગે ન કેંધ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકાય તેવું છે. તેનો ઉકેલ કરવા હજુ સુધી કોઈ તત્તર પણ થયું નથી. આથી નૃત્યનાં આ અંગો હજુ સુધી એક સમસ્યા રૂપે ન નાટ્યશાસ્ત્રનાં પાનગોળાં રમકે દળાયેલાં યદયં છે. પ્રયુક્ત લેખકે આ વિષયને સરળ રીતે સમજાવવાનો મારો વ્યક્તિગત પ્રયત્ન છે. આથી મારો કોઈ કલ્પનમાં ક્ષતિ નહાય તેા તે બદલ વિદ્વાનોની પહેચેથી શુભા મળી લઈ છું. નૃત્યનાં આ અંગોની સરળ સાધારણ સમજણ આટલે એમ કહી શકાય કે નૃત્યમાં થતાં સંરીતો ન્હોં ન્હોં ચલનો (movements), સ્થિતિઓ (positions) અને રચનો (poses) વગેરેને અંગદાર, કરણ વગેરે નામે આપવામાં આવેલાં છે.

અરજ: શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ચારી” અને “નૃત્યલક્ષણ”ના

પ્રાચીનનાટ્યશાસ્ત્રનો પરિચય આપતી લેખમાળા-૨૮

નૃત્યના એ પ્રકાર: સ્ત્રી-ચિત નૃત્ય તે લારમ્ય અને પુરુષોચિત તે તાંડવ. એ બીજા નૃત્ય-પ્રકારમાં આવતાં સારી-રમી વિવિધ ચલનો અને સ્થિતિઓની સમજ, અગાડના દપતાઓની પ્રદાઓ તથા આસનોની સમજ વેરે, વિવિધ ચિત્રો સાથે આ દપતામાં આપી છે.

અને આવાં કેટલાંક એકમોના સંકેતોને ‘કરણ’ કહે છે. એમ પણ કહ્યું છે કે નૃત્યનું દરેક એકમ સારી-રમી તથા લારમ્ય, પદ વગેરે અંગોની અમુક રચિત કે દશા ધરાવે છે અને આ સર્વના સંધેશને ‘કરણ’ કહેવામાં આવે છે. દંકમાં સારી-રમી લારમ્યનની અમુક સ્થિતિ (position)ને આપણે કરણ કહીએ.

એવાં જણ કરણમાંથી એક ‘કલ્પક’ જાણે છે, માર કરણથી એક ‘લેકક’ થાય છેને પાંચ કરણના સમૂહને ‘સંધાટક’ કહે છે.

આ નૃત્ય-કરણો દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ચિત્રબરના આતિથાચીન સિવચંદ્રિમાં શિલાકૃતિઓ રૂપે હજુ જળવાઈ રહેલાં છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરના હંબર ધાંચકાવાળા સહસ્રસ્તંભગંડપમાં ખુદ નટશાસ્ત્રે સિવ પોતાનો તાંડવપ્રત્ય દર્શાવેલો હતો. આ રૂપે દક્ષિણના લોકોમાં અનેક કલ્પકાઓ અને પદો પ્રચલિત છે. ભરતનાટ્યમ નૃત્યમાં પણ આ પદો અંગેનાં અનેક પદો જોવામાં આવે છે એ મંદિરનાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ પ્રવેશદારો (ગાયુરમ્)નાં વિવિધ કરણોની શિલ્પકૃતિઓ કોતરવામાં આવેલી છે. કરણો તાંડવ નૃત્યનાં અંગ હોવાથી તે છેતો પુરુષોચિત, પરંતુ ત્યાં કોતરવામાં આવેલાં કરણો સ્ત્રીઆકૃતિઓમાં દર્શાવેલાં છે. આથી કરણો સ્ત્રીોચિત હોવાનો તરે કેલસો કહે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીયુક્ત વ હોવાથી એમ માનવું રહ્યું છે કે સ્ત્રી સૌંદર્યનું પ્રતીક મળતી હોવાથી શિલ્પીએ શોભા ખાતર ન આપી શકી હશે.

આ શિલ્પકૃતિઓને આધારે દક્ષિણની અન્નાપાઠાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ‘તાંડવ-લક્ષણ’ નામનો એક અંગ્રેજી ગ્રંથ તૈયાર થયેલો છે. છતાં આ વિષયમાં સંશોધનને હજુ આવકારો છે ન; કારણકે અંગદાર, કરણ વગેરેનાં લક્ષણો તથા કર્ણો વિષેની અસ્પષ્ટતા તેમાં પણ અંગની તેમ જ સ્ત્રી રાખેલી છે. જાણીને આધારે તે ગ્રંથ તૈયાર થયેલો છે તેમાંની કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ નાટ્યશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં લક્ષણોથી ન્હોં પડે છે, કારણકે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો શિલ્પને બાંધ થતા નથી; તેમાં અમુક શરૂ અંતમાં મળ્યા છે. જાણી આ શિલ્પકૃતિઓની સંખ્યા પણ પૂરી નથી. કરણોની કુલ સંખ્યા ૧૦૮ છે. નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ ટીકાકાર અભિનવ-ગુપ્તના મળ્યાવવા પ્રમાણે એ સંખ્યામાં પણ સંકે કરણોનો સમાવેશ થતો નથી; પરંતુ એ સિવાયનાં અન્ય કરણોનાં નામ હાથ કપલખ નથી. એ ૧૦૮ કરણોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

- | | | |
|---------------|----------------|----------------|
| ૧ તલપુષ્પપુટમ | ૫ સમનખમ | ૬ નિરુક્રમ |
| ૨ ચર્વિતમ | ૭ લીનમ | ૮ અર્ધનિરુક્રમ |
| ૩ વચ્ચિત્ર | ૯ રવરિતકચિત્રમ | ૧૦ કલિચિત્રમ |
| ૪ અપચિત્રમ | ૧૦ મંદલરવરિતમ | ૧૨ અર્ધચિત્રમ |

१३ वक्षरवदितकम्	६१ पित्रतम्	७७ अर्धशुवि	९३ तपसंधितम्
१४ वन्मत्तम्	६२ विनिवृत्तम्	७८ सुनिविद्धम्	९४ ननिवृत्तम्
१५ रवदितकम्	६३ पार्थकान्तम्	७९ अपकान्तम्	९५ अवहितम्
१६ वृषदेवदितकम्	६४ निशुभितम्	८० भयूरुदितम्	९६ निवेशम्
१७ द्विद्वेवदितकम्	६५ विष्टुत्थान्तम्	८१ सपितम्	९७ अलकाडीडितम्
१८ अलातम्	६६ अतिकान्तम्	८२ दंडपादम्	९८ वदितम्
१९ कटिसगम्	६७ विपत्तिकम्	८३ हरिष्टुतम्	९९ गंदरुणितम्
२० आक्षिप्तदेशितम्	६८ गन्धकीडितम्	८४ प्रेषावितम्	१०० विष्णुकान्तम्
२१ विक्षिप्ताक्षिप्तकम्	६९ तत्रसंदेहादितम्	८५ नितम्	१०१ संभ्रान्तम्
२२ अर्धरवदितकम्	७० गुरुद्वुतकम्	८६ रणवितम्	१०२ विष्कंभकम्
२३ अंगितम्	७१ गुरुशुवि	८७ हरिद्वरतम्	१०३ वदधितम्
२४ भुजंगनाशितम्	७२ परिष्टुतम्	८८ प्रसपितम्	१०४ वृषभकीडितम्
२५ विध्वंसम्	७३ पार्थकान्तम्	८९ सिद्धविहीडितम्	१०५ लोमितम्
२६ निकुचितम्	७४ गृध्रावलीनकम्	९० सिद्धाक्षपितम्	१०६ नागपुसपितम्
२७ गतद्वि	७५ संनतम्	९१ वदितम्	१०७ शकटारयम्
२८ अर्धगतद्वि	७६ सुवि	९२ वृषसुतम्	१०८ गंगानतरम्

२९ देव्यं निकुचितम्	३० पलापविद्धकम्
३१ वसितम्	३२ अशुभितम्
३३ वसितम्	३४ वदधितम्
३५ वदधितम्	३६ वदधितम्
३७ वदधितम्	३८ वदधितम्
३९ वदधितम्	४० वदधितम्
४१ वदधितम्	४२ वदधितम्
४३ वदधितम्	४४ वदधितम्
४५ वदधितम्	४६ वदधितम्
४७ वदधितम्	४८ वदधितम्
४९ वदधितम्	५० वदधितम्
५१ वदधितम्	५२ वदधितम्
५३ वदधितम्	५४ वदधितम्
५५ वदधितम्	५६ वदधितम्
५७ वदधितम्	५८ वदधितम्
५९ वदधितम्	६० वदधितम्



तांदव नृत्यनां लक्ष्मणा पेथी 'तपसंधितम्' ३२५ (नं. ६६) इरावती लेणना देविमाः
(दिसोभन १९४८) ४६७

આ કર્ણોના ફોટોચિત્રો તથા આકૃતિઓ ચિદમ્બરમૂળી શિવપ્રાકૃતિઓ ઉપરથી પ્રાપ્ત થઈ 'તાંડવ લક્ષણમ્' પુસ્તકમાં આપ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વ અહીં આપવાનું અસાધ્ય અને બિન-જરૂરી છે, કારણ કે જુદાંજુદાં કર્ણો વચ્ચેની ભિન્નતા મૂળ અલ્પ તથા તાત્વિક પ્રકારની જ હોવાથી તે સામાન્યરીતે એક જ ઢાંચે તેવાં છે. વળી સર્વ કર્ણોનાં ચિત્રો તેમનાં લક્ષણોને મળતાં પણ આવતાં નથી. આથી અહીં મુખ્ય મુખ્ય વીસ કર્ણોનાં લઘુલક્ષણો જ આપેલાં છે.

ચિત્રોની જેઠ સર્વ કર્ણોનાં લક્ષણો આપવાનું પણ નિ-રર્થક છે, કારણ કે તે વૃત્તની અમુક પરિભ્રાષામાં અતિશાસ્ત્રીય તથા સૂચનાત્મકરીતે દર્શાવેલાં હોવાથી સરળતાથી સમાન્ય તેવાં નથી અને તેનું લંબાણ અસ્થિત થઈ પડવાનો ખૂબ સંભવ છે. આથી સરળરીતે સમગ્ર શકાય તેવાં અમુક મુખ્ય કર્ણોના લક્ષણો જ અહીં દર્શાવ્યાં છે.

લક્ષણો : મુદ્રાઓને જમ દરત-સંકેતો કહીએ છીએ, તેમ કર્ણોને 'અંગ-સંકેતો' કહી શકાય. કારણ કે મુદ્રાઓની જેઠ કર્ણો પણ ધણી વખત અમુક ભાષક અર્થનાં દ્યોતક હોય છે અને તે અમુક વસ્તુનું સૂચન કરતા હોય છે તે જમ નૃત્યક્રિયાઓનાં અંગો છે તેમ મુદ્રાઓનાં દ્યોતક ક્રિયાઓ પણ તે જ છે. મુદ્રાઓને તેને અનુરૂપ કર્ણો સહિત દર્શાવવા-

થી તેના અર્થને અમુક દીપ્તિ કે ચારક મળે છે.

કર્ણોનાં લક્ષણો શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં દર્શાવેલાં હોવાથી તે સરળરીતે સમાજનાં મુરોલુ છે. કામરૂપ તરીકે અર્થરેખિત કરવાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ મુજબ આપેલું છે : 'અંગ દ્વાધને 'અપવિદ્' તથા પછને 'સુચિ' હરી 'તિક્કદક' તેમજ પાર્શ્વ 'સન્નત' કરવાથી 'અર્ધરચિત' થાય છે. " આ જ પ્રમાણે 'મુક્ષિત' નામના કર્ણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે : "જમણે હાથ 'વતિતોમુક્ષિત' (વતિત કરીને મુક્ષિત), કા-ઓ હાથ 'હોલિત' તથા પગ 'સ્વરિતકાપસુત' (સ્વરિતક કરી અપસુત) કરવાથી 'મુક્ષિત' થાય છે " આમ, આ લક્ષણો સમાજના માટે પ્રથમ તેના મૂળ શબ્દોનાં લક્ષણો સમાજનાં નેહ્યો. એ સમજે તે હાથ, પગ વગેરે અંગોની વિવિધ ક્રિયાઓનાં શાસ્ત્રીય નામો છે. તે સમાજના માટે, આપણે ઉપર નેહ્ય ગયા છીએ તે 'ચારીઓ' તથા 'અંગમિતનય'ના પ્રકારખાં જીવરતું પડે છે. આથી નાટ્યશાસ્ત્રમાં સરળ રીતે આપેલાં અમુક વીસ લક્ષણો જ તેનાં ચિત્રો સાથે આ નીર્ધ આપ્યાં છે. અન્ય કર્ણો લઘુલક્ષણો પરથી સમજી લેવાં. કર્ણોના પ્રયોગો નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલા ન હોવાથી તે રીમાર અભિનવજ્ઞતાની રીમા પરથી સરળ રીતે સંક્ષિપ્તમાં લીધાં છે.



(૧) તલપુષ્પપુટમ

(૫) પશનબા

(૬) દીનમ

(૮) મંદનરવરિતકમ

તલપુષ્પપુટમ : ડાબી તરફ પુષ્પપુટ-હરત કરી (આ હરત આપણે 'સંયુક્ત-હરત'ના પ્રકારખાં આપણે નેહ્ય ગયા છીએ) એક તરફ જોઈ નવેલા પાર્શ્વથી 'પદામ-તલ-સંચાર' કરવાથી (અર્થાત્ પગનો આગલો ભાગ જોયા રહે તેમ જોયા રહેવાથી) આ કરણ મળે છે. તે નાટ્યશાસ્ત્રે સૂચકાર દ્વારા સંખ્યો પર પુખ્તો વેરી અંગતિ આપવામાં પ્રયોજાય છે.

પશનબા : જમ પગના નજ સમાન રહે તેમ જોડાએક પગ સખીને, હલકતા હાથે રેખાભાવિતપણે જોયા રહેતું તે સમાનબા કહે છે. આ કરણ સમપાદમ ચારી પરથી આવેલું છે અને નર્તકના પ્રથમ પ્રવેશમાં તે પ્રયોજાય છે.

દીનમ : જાની પાસે 'અંગતિ હરત' હરીને ચહે ન વાંઠા ખમાથી સીધા જોયા રહેતું તેને 'દીનમ' કહે છે. તે વિનવિ વિનમ, આક્ર વગેરે આવે તથા તેના અર્થની મુદ્રાઓ દર્શાવની વખતે પ્રયોજાય છે.

મંદનરવરિતકમ : મંદનરવાનથી જોયા રહી, બેને હાથે રવરિતક (cross) કરવામાં આવતા હોઈ આ કરણ 'મંદન રવરિતકમ' કહેવાય છે. તે ટાપમાં અમુક ચરણો (steps)ને અંગે વિશાખ રૂપે યોજાય છે.



(૧૪) ઉન્નતપદ્મ.



(૧૫) સ્વસ્થિતકમ્પ.



(૧૮) અક્ષાતપ્મ.



(૧૬) કટિસમ્પ.



(૨૩) અંચિતપ્મ.



(૨૪) બુજ્જનત્રાસિતપ્મ.



(૨૫) ઊર્ધ્વમ્પ.

ઉન્નતપદ્મઃ અંચિત (વળેલા તથા પગનો ફેણો જણાવે તેવા) પગ તથા રેચિત (પ્રસારેલા) હસ્તથી બિલા રહેવાથી રૂપમ્પદ્મ યાય છે. તે નામ પ્રમાણેનાં આવર્તમાં યોગ્ય છે.

સ્વસ્થિતકમ્પઃ હાથ તથા પગ બંનેને સ્વસ્થિતક દશામાં રાખવા તેને સ્વસ્થિતકમ્પ કહે છે. અક્ષાતપ્મઃ આ કરણ આ જ નામની ચારીમાંથી આવેલું છે. જમણા હાથ અરધા વાળીને એક પગ ઊર્ધ્વમ્પ કરવાથી (પૂંટણ જોડા કરવાથી) તે યાય છે અને હલિત નર્તનમાં તથા ગ્રોળ ચક્ર ફરવામાં પ્રયોગ્ય છે.

કટિસમ્પઃ આ કરણમાં બંને હાથ કટિ-સમાન (નાભિ તથા કમર પાસે) રાખવામાં આવતા હોવાથી તેને કટિ-સમ્પ નામ આવેલું છે. સૂત્રધારની જ્ઞાતિમાં તે પ્રયોગ્ય છે.

અંચિતપ્મઃ આ કરણમાં અંચિત હસ્ત (હાથ પાસે રાખેલા હસ્ત) પ્રયોગ્યતા હોવાથી તે એ નામે ગ્રોળપાય છે. એક નદી બીજી નદી પાસે પોતાની શેષતાથી ઉન્નતિત થઈ હોય ત્યારે તે પ્રયોગ્ય છે.

બુજ્જનત્રાસિતપ્મઃ એક પગ કમર સુધી જણાવે કરી, પૂંટણમાંથી તે વળેલા રહે તેમ રાખવાથી આ કરણ યાય છે. તે આ જ નામની ચારી પરથી આવેલું છે.

ઉર્ધ્વમ્પઃ વળેલા એક પગ ઉંચકી, બીજા (પૂંટણ) જણાવે તેમ રાખવા તેને ઊર્ધ્વમ્પ કહે છે. તેમાં હાથ મરજી મુજબ રાખવાની છૂટ છે. આ જ નામની ચારી પરથી આવેલું છે.



(૩૭) ગત્તરિલ



(૩૪) દંડપદમ



(૪૪) લતાટથિકમ



(૪૫) છિન્નમ્



(૫૦) લલાર્થતલકમ



(૫૨) કુંચિતમ્

ગત્તરિલ : આ કરણ પણ એ જ નાચની ચારી પરી આલેહું છે. તેનાથી પગને જમીન પર ખસેડવાની ક્રિયા થાય છે, તથા હાથ છાતી પાસેથી આગળ લઇ નીચે જાળાકરે ફેરવવામાં આવે છે. તે ફેર કે ગરત દશામાં દર્શાવાય છે.
દંડપદમ : બિલ્વલનું ફરી બંને હરેત લતા (વિલંબિત) કરવાથી આ કરણ થાય છે.

લતાટથિકમ : એક પગ વચ્ચે કરીને (પાની કપર રહે તેગ પગ પાછળ વાળીને) ડાબો હાથ 'લતા' કરવાથી લતાટથિકમ બને છે, અને આકાશમાંથી ઊતરતું વરેરે કિલાઓમાં તે પ્રચોલય છે.

છિન્નમ્ : આ કરણનું મુખ્ય લક્ષણ 'છિન્નમ્' છે (તે કાશના એક વ્યવસ્થા નામ છે જે આપણે અંજામિનચનમાં જોઈ ચયા છીએ) તેથી તેને તે જ નામ આપ્યું છે. તેમાં 'અવપદમ' હરેત કદિ પાસે રાખી, નેશાપરથાનથી ઊભા રહેવામાં આવે છે.
લલાર્થતલકમ : આ કરણથી જમણે પગ વચ્ચે કરી તેના અંગૂઠા વડે લતાટમાં તિલક કરાય છે, આથી તેને લલાર્થતલકમ નામ આપેલું છે.

કુંચિતમ્ : જમણે પગ, ધૂંટણ જમીનને અડે તેગ પાછળ વાળેલા તથા ડાબો પગ ઊભો રાખેલા તેને કુંચિતમ્ કહે છે. તેનાથી પ્રિય દેવતાની સ્તુતિ તથા તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો પરમાર્નદ દર્શાવાય છે.

અરુદપુટકમ : (જુઓ સામેના પાને) પાછળ પ્રચારેલા પગ, 'લતારેચિત' હરેત, તથા ઊગત છાતી, તે આ કરણનાં લક્ષણો છે. તે અરુદના લક્ષણમાં દર્શાવાય છે.

જનિતમ્ : (જુઓ સામેના પાને) મૂઠી વાળેલો હાથ છાતી પર તથા ખીએ લટકેલો રાખી, એક પગ લલાટ સંરિપત (ફણ પર મંડાએલો) ફેરવે તે આ કરણનાં લક્ષણો છે. આ કરણ પણ એ જ નાચની ચારીમાંથી આવેલું છે.



(૭૦) ગરુડપ્રત્યક્ષ



(૬૪) જનિતમ્



(૧૦૪) વૃષભક્રીડિતમ્

વૃષભક્રીડિતમ્: 'અવાત' કરીને બંને હાથ 'રેચિત' કરી, એક કુંચિત (સંકોચિત) તથા બીજો અંચિત (સ્થેર વાળેલો) રાખવાથી આ કરણ થાય છે.

અંગહાર: અંગહારની ઉત્પત્તિ કરણમાંથી છે. બે, ત્રણ, ચાર કે તેથી વધુ કરણના સંયોગને અંગહાર કહે છે. અંગહાર એટલે અંગવિસ્થાપ અથવા શરીરનું એક રચાનમાંથી બીજા રચાન સુધીનું ચલન. અમરકોષના કર્તા અમરે અંગહારની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે: 'શરીરની બદલાતી સ્થેતી રિચિતિ તે અંગહાર'. નાટ્યશાસ્ત્રના ક્રીડાકાર અભિનવગુપ્તની વ્યાખ્યા વધુ સ્પષ્ટ છે. તે શરીરની વિવિધ દશા કે રિચિતિને અંગહાર કહે છે. અંગહારો અનેક છે, એવા ઉદ્દેશ્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે, પણ તેમાંના મુખ્ય ૩૨ અંગહારોનાં નામો જ આપેલાં છે. કેટલાક અંગહારોમાં તે કરણોનાં જ નામો લેવામાં આવે છે.

કરણો અને અંગહારો વચ્ચેના મુખ્ય ભેદ એ છે કે કરણમાં શરીર અમુક ચોક્કસ રિચર રિચિતમાં હોય છે, જ્યારે અંગહારમાં શરીરની રિચિત કે રચાન બદલાઈ રહે છે. નૃત્ય-કરણો તો સદ્ગામ્યે શિષ્ટપાકૃતિઓ તરીકે ભાંખ્યાનૃત્યા અવશેષ રૂપે 'પણુ હાથ સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે, પરંતુ અંગહારોને તો કોઈ એક નિયત રચાન (Pose) ન હોવાથી તેને અંકિત કરવાની પ્રતિકૂળતાને કારણે તે લગભગ વિદ્યુત જેવા જ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ગાત્ર તેનાં નામ દરતાવે જ રૂપે રહી જવા પામ્યાં છે. બીજી સ અંગહારોનાં એ નામ આ પ્રમાણે છે:

- | | |
|-----------------|-------------------|
| ૧ રિચરદરતમ્ | ૧૭ ગતિમંડલમ્ |
| ૨ પર્વસ્તકમ્ | ૧૮ પરિચિતમ્ |
| ૩ સુચિવિજમ્ | ૧૯ પરિહૃત રેચિતમ્ |
| ૪ અપવિજમ્ | ૨૦ વૈશાખ રેચિતમ્ |
| ૫ આશ્વિપતકમ્ | ૨૧ પરાવૃત્તમ્ |
| ૬ ઉદ્ધટિતમ્ | ૨૨ અજાતકમ્ |
| ૭ વિખંભકમ્ | ૨૩ પાર્શ્વસ્થકમ્ |
| ૮ અપરાન્નિતમ્ | ૨૪ વિહુતઆન્તમ્ |
| ૯ વિઘંભાપસુતમ્ | ૨૫ ઉદ્ધૃતકમ્ |
| ૧૦ મત્તાક્રીડમ્ | ૨૬ આશ્વિદમ્ |

૧૧ રેચરિત રેચિતમ્ ૨૭ રેચિતમ્
૧૨ પાર્શ્વરેચરિતકમ્ ૨૮ આશ્વરિતમ્
૧૩ વૃદ્ધિકમ્ ૨૯ આશ્વિપ્તરેચિતમ્
૧૪ જમ્ભમ્ ૩૦ સંશ્ચાન્તમ્
૧૫ મત્તરણહિતમ્ ૩૧ ઉપરાપિતમ્
૧૬ મર્દવિલાસિતમ્ ૩૨ અર્ધનિકુલ્લમ્

રેચક: શરીરના કોઈ અંગને એક તરફથી બીજી તરફ ખસેડવાની ક્રિયા કે ચલનને રેચક કહે છે. તે ચાર પ્રકારનાં હતાં છે: (૧) પર્વરેચક, (૨) કદિરેચક, (૩) કરરેચક (૪) અને હંકરેચક. અર્થાત્ હાથ, પગ, કમર કે ડોક ખસેડવાની ક્રિયાને જ રેચક એવું નામ આપ્યું છે.

પિંડીબંધ: નાટ્યશાસ્ત્રમાં જુરીજુરી પિંડીઓનાં નામ આવે છે, પરંતુ તે સિવાય તેના વધુ ઉદ્દેશ્ય એવામાં આવતો નથી, તેથી આ પિંડીબંધ તે શું તે ચોક્કસરીતે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેનાં નામ ઉપરથી જણાય છે કે દેવતાઓનાં વાહનો, ચિહ્નો કે લક્ષણો દર્શાવતી નૃત્યક્રિયાઓને 'પિંડી' કહેવામાં આવતી હશે. તે નૃત્યમાં દેવતાઓને તેમાં લક્ષણો તથા ચિહ્નો દ્વારા દર્શાવવામાં કામમાં આવતી હશે એમ જણાય છે. દેવાનાં પ્રિય કરણો કે ભાગો તેઓ દેખા દે છે તેને પણ પિંડીઓ કહેવામાં આવતી હોવાનું પ્રમાણ મળે છે. તે ચાર પ્રકારની જણાવી છે: (૧) પિંડીબંધ (૩) મૃ-ખલિકા (૩) લતાબંધ (૪) અને ભદ્રક. પરંતુ આ પિંડીઓના ઉદ્દેશ્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં નથી. અમુક નૃત્યભાગની એક સંખ્યા નૃત્યાદિતિને પણ અમુક ક્ષેત્રમાં પિંડી તરીકે ઓળખાવી છે. આમ, પિંડીઓ સખંધોનાં અટપટાં વિધાનોને કારણે તેને ચોક્કસ રેચકે વર્ણવવા શક્ય નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આમ કેટલીયે વસ્તુઓ અણકેદી પડેલી છે. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર વખતે જ્યાં પુરાતન ભારતના આ સંસ્કૃતિક ધનને શોધી-ઠાઠવાના યોગ્ય પ્રયત્નો કરશે તેવી આશા રાખીએ.

જુદીજુદા દેવતાઓની પિંડીઓ નાટ્યસારંગમાં આ પ્રમાણે દર્શાવી છેઃ ઇશ્વર(શિવ)ની વૃષપિંડી, કુમાર (કાન્તિકેય)ની ગધૂરપિંડી, નાંદિની પદ્મપિંડી, ભરૂંમીની રૂપપિંડી, ચંડિકાની સિદ્ધવાહિની, ભદ્રેશ્વરી(અંગા)ની ધારાપિંડી, વિષ્ણુની ચક્રેશ્વરી, ચમુની પાસપિંડી, રવચંદ્ર(અશ્વ)ની પદ્મપિંડી, વલ્કલની નદીપિંડી, શંકર(શંકર)ની ચૈત્રાપતી, કુબેરની ચાલ્ડી, ગાંધર્વ(કામદેવ)ની મતર્યપિંડી, બસરામની લક્ષ્મીપિંડી. આ રીતે આખું સુવ દેવતાઓની જુદીજુદી પિંડીઓ ભજવી. આગ; આપણે કરજી, અંગદાર દેવક ને પિંડીબંધ ભેંચાં. નૃત્યનાં આ અંગોનો સંગીતસંમિલિત નૃત્યપ્રયોગ તે તાંડવ.

અથાણું

શિક્ષક ઠાકરનો ઠાકરા ઉપરે શરસે થયા હતાઃ 'મારે તારા પિતાજીને બોલાવવા પડશે.' 'સાહેબ, એવું ન કરશો.' ઠાકરાએ કહ્યું, 'મારા પિતાજી તો એક ખિંડિકા પંદર રૂપિયા લે છે !'

ઃ'એકાઠા તારાથી નાના ઠાકરાને મારતાં સરખ નથી આવતી ?' મારતરે જાણને ધગદગ્યોઃ 'મેટા ધણસાચારે શી ખાંડ મારીસા ?'

'સાહેબ ! હું મારતર થવાનો છું.'

'પેસા, પેસા ને પેસા ! ચાવીસે કલાક મારી સી પેસા માળ્યાં કરે છે.'

'અરે વાઈ, પણ તે પેસાનું કરે છે શું ?'

'એ હું નહીંતો નથી; કારણ હજી સુધી મેં તેને એક પે મણુ આપી નથી.'

'કમેસા જીઃ, આખી રાત જાંધ્યા તોયે હજી સુઈ રહ્યાં છે !' બાળે કહ્યું.

'ના, હમણાં મને ઠંડાડીસ નહિ, હું ખૂબ થાળી ગયો છું.'

'જાધી જાધીને કે શું ?'

'હુંહું ! રવપતગા હું દસ માઇલ દોડની હરીફાઈમાં પહેલો આવ્યો છું.'

મારતર 'સાઈડ સાઈડ' વાળા હોવાથી તેમને દૂરનું જણાવર દેખાતું નહિ. કલાકને છેડે જાહેલા એક જગ્યાને તેમણે સવાલ પૂછ્યોઃ 'સાઈડનું સુધ કઈ સાલમાં થયું હજી ?'

'ખજર નથી.'

'ખજર નથી ? ઠીક, બીજે સવાલઃ નાના કૂડનવીસ જાણુ હતો ?'

'ખજર નથી.'

'જો, આ તો પડનો બજાવો સાધી થયો તે કહી રાખીસા ?'

'ખજર નથી.'

'આ તો મેં ગયા શક્યારે જ રીપબ્લેયું હતું. રાતે તે સું ! હું !'

'મારા મિત્ર સાથે સિનેમા જોવા ગયો હતો.'

મારતર કોષથી રાતાપીળા થઈ ગયા, 'હું આવા જવાબ આપવાની ઘુઘટા કરે છે તો પરીક્ષામાં પાસ રેમ થઈસા !'

'છ, પરીક્ષા પાસ કરવાની મારી ઉઠવા નથી હું નો હાલકાઈને લાઈટ રીપર કરેસા આ કલાકમાં આવ્યો છું.'

(અનુસંધાન પાછળના પૃ. ૪૪૫થી) જાણે. સંદેશ લાવતાર મેખલકતા જમવા-રહેવાનો બંદોબસ્ત કરીને જાણે મનોમંથન કર્યુંઃ 'શું કરું ? એક બાજુ રામનો પૂર્વગ્રહ, બીજી બાજુ નિઃસ્વાર્થ કૃષ્ણનો સંદેશ ! ને નોકરીથી તોયો ! તેમાં ય મોટા રાજકુળનાં મૂળ જીંડાં ! નથી ત્યે કંઈ યોગજાણુ-પિછાણુ. છતાં જવું છે જરૂર.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને, રનાનમંથ્યા કરીને, મહાદેવની પૂજા કરીને, અગ્નિહોમ કરીને, શુકલ-વસ્ત્ર પહેરીને, માલતી ફોષપાસે પ્રવાસનો મંગલવિધિ કરાવીને, શબ્દ મુંદત જોઈને જાણે પ્રીતિદૃષ્ટી પ્રયાણુ કર્યું. પહેલે દિવસે મહાદેવ ગામે પહોંચ્યો ને ત્યાં જગત્પતિનામે રહે-હીને ત્યાં રહ્યો. બીજે દિવસે અંગા નદી યોગગંગાને દક્ષિ-અર્ધક ગામમાં રાત માગી. ત્રીજે દિવસે મહિતાર નગર પાસેની રાજગણપત્તિ પહોંચ્યો.

રનાન-ભોજનથી પરવારી સાંજના તે હાવણીના જુદાજુદા અંદ જોતોજોતો રાજજીવનને દેરવાને પહોંચ્યો. પછી દારપાળ દારા પરવાનગી મેળવીને તે અંદર દાખલ થયો. પહેલા સ્તંભમાં દર્શકાત નામે ગજરાજનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી ચોથા સ્તંભમાં ગિરાજેન્દા અન્નવરી હર્ષને જોયા. રામજ્યે પૂછ્યું, 'આ પેરો જાણુ ? એને એમ ને એમ ? મુન્નાકાત ન આવું ? એમ કહી પાછળ જોડેલા માલવરેડાનાં રાજપુત્રને કહે, 'આ ભારે લહેરી છે.'

જાણે ચિત્રપથી જગત્પતિ દીધો, 'હુતિયાંની વાતો જાત જાતની હોય છે. મહાન માણસોએ ખરી વાત જોવી જો-હ્યો. મારે માટે આર્યવણુ ધારતું ન ઘટે. હું મોમપાળી વાતચાપનના વેશમાં જન્મેલો આદાણુ છું. સમયસર ઉપ-નયનદર્શિ સંસ્કાર કર્યો છે. વેદવેદાંશ યજુર્જર ભણ્યો છું, શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લીધું છે, વિદ્વંક કરી ધરજારવાળો જાન્યો છું. આમાં મારું શું લહેરીપણું છે ? નાનપણમાં નિંદાપણું ચડેલો ખરો, પણ હવે તો મનમાં ય અચિનયતો બાપ દેખાદેતો નથી. નખત જતાં આપ પોતે જ મને પિંડાનસો.'

રામજ્યે કહ્યુંઃ 'આનું અમે સાંભળ્યુંનું, ને પછી મૌન મેઘ્યું. પછી સૂરોસ્તનો સમય થતાં રામજ્યે દરબાર જન-ખાસતકર્મો તે દિવસે જાણુ પર માત્ર દક્ષિણની કૃપા થઈ. છતાં જાણુને રામની સમજ વિશે એકંદરે સારી જાણ પડી. પછી તો તે એ રથજે વધુ રામનો ને દિવસેદિવસે રામને નેનો ખરો આદાણુ આવતો ગયો. ચોડા જ દિવસમાં લહેરી ગણાતો જાણુ રામનો માનીતો થયો. આમ, અંતે જાણુને દર્શના દર્ષ વિશેનો નેમજ દર્ષને જાણુના રવચંદ્ર વિશેનો પૂર્વગ્રહ દૂર થયો. પછી તો એ મલાકવિએ પોતાના પિત-રાજજોના આદરથી દર્શન અર્પિતરૂપ્યું. મંડકૂત આપ્યા-વિકાઓમાં આ 'દર્શનરિત' અગ્રિમ રચના થયો છે.



દાનપત્રે દેશની કન્યાઓને પાઠવવાની યોજના હેઠળ આજે રાત્રી ૮ વાગેથી શરૂ થઈ રહેલો આ કાર્યક્રમ આજે રાત્રી ૧૧ વાગે સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે. આ કાર્યક્રમમાં આજે રાત્રી ૮ વાગેથી શરૂ થઈ રહેલો આ કાર્યક્રમ આજે રાત્રી ૧૧ વાગે સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે.





દ્રુપદેશની કન્યાઓ

કુમારના વાચકો! શ્રી આવડાની કલાની પરિચિત કે તેમ, જોમમાં વિદ્યોમાં સુદિની દુર્ગાદેશના વાદ મહાને, અનનકપત
 વિદ્યો કરવાની બારીતીય પ્રણાલિની દેશે, માનસપદ પર પદેથી કાપ ને તેના ને તે કમમાં આલેખાય છે. કમરના વિચરો,
 પ્રસંગમાં નહેલી પરચવાનું સંચોલન તથા વનરપતિસમુદ્ધ દ્રુપદેશની દુર્ગાવામી નગાની વાતાવરણની રેશતે ને મદત્ત
 આપીને માનવાશિલ્પીને માનસકા રમણી આવે તેમ ને આ ના રીતી છે

(ચિત્રકાર : ગ્યાનસે અલ્લા)



ચોરશાસ્ત્ર

‘વારું, તાંતરું અને તરકરું’ એ ત્રણ આપકળા થ.

તરકરું—ચોરી, એ એક સ્વયંસિદ્ધ ‘કળા’ છે. તરકરવાની શક્તિ પણ લગભગ માણસજાતના હિગમ જેટલી જૂની છે. પછી અમુક રથગકાળમાં ને અમુક સંયોગોમાં કેટલીક નતિઓ અને માનવસમૂહોએ ચોરીનો આહુપિકાના સાધન તરીકે સ્વીકાર કર્યો, એટલે તરકરકથાનો એક ધંધા તરીકે વિશિષ્ટ પિકાસ થયો, એની કાર્યપદ્ધતિ અને તાલીમ નિશ્ચિત ધમ્મ અને, પ્રાચીન ભારતની વાંત કરીએ તો, ચોરીનું પણ એક શાસ્ત્ર રચાયું તથા એ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપનારા ‘આચાર્યો’ થયા.

આ ભારતીય ચોરશાસ્ત્રના કર્તાનું નામ મૂકેલ અથવા મૂલશી હતું. એની માતાનું નામ કણી હોવાથી તે કણીસુત પણ કહેવાય છે. આ સિવાય મૂકબદ, કર-ટક, કલાંકુર અને ખરપટ એવાં નામોએ પણ તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓળખાય છે. ઈસવી સનના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં યજ્ઞેશ્વર મહેન્દ્રવિક્રમ વર્મા કૃત ‘મત્તવિજ્ઞાસ પ્રહસન’(પૃ. ૧૫)માં નમઃ સ્તુત્યાર્ચનં વક્ષ્યે ચન ચોર-શાસ્ત્રં પ્રણીતમ્ । (ચોરશાસ્ત્રના કર્તા ખરપટને નમસ્કાર-એમ કહે) એવો ઉલ્લેખ છે. દેહીના ‘દશકુમારચરિત’માં ચોરીનો ધંધો સ્વીકારનાર એક પાત્ર ‘કર્ણીસુતે ઉપદેશ-શા માર્ગમાં મેં શુદ્ધિ ચેત્તાવી!’ (ઉત્કલવાસ ૨) એમ કહે છે. મહાકવિ યાજ્ઞની ‘કાદંગરી’માં પિન્ધ્યાટવીના વર્ણન-માં એક ક્ષિણ વાક્યખંડમાં કણીસુત અને તેના ત્રણ મિત્રો વિપુલ, અવ્યસ અને શશનો ઉલ્લેખ છે, અને ‘કાદં-ગરી’ના ટીકાકારે ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રે એ વાક્યખંડની ઉપરના ચિત્રણમાં કણીસુતને ‘રતેયશાસ્ત્ર-ચોરશાસ્ત્રનો પ્રવર્તક’ કહ્યો છે. ‘વિજયંતી’ વગેરે સંસ્કૃત કેશીમાં પણ મૂકેલને ‘રતેયશાસ્ત્રપ્રવર્તક’ કહેવામાં આવ્યો છે.

આમ, મૂકેલવકૃત ચોરશાસ્ત્ર વિગેની પરંપરા જૂના સનયથી ભારતીય સાહિત્યમાં ચાલી આવે છે. જોકે એ ચોરશાસ્ત્ર વિષ્ણુમાન નથી. એક ગોપનીય શાસ્ત્ર હોવાનો કારણે તેનો કેવળ મૌખિક પ્રચાર જ હોય, અને એ કારણે સમય જતાં એ નાશ પામ્યું હોય એ પણ સંભવિત છે.

આ મૂકેલવેનો જુતાન્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-સાહિત્યમાં

અનેક રમ્યો આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈન સુવચન-થ ‘ઉત્તરા-ધ્યવન સૂત્ર’ ઉપરની પ્રાકૃત ચૂણિમાં તથા શાન્તિમુરિ અને નેમિચંદ્રની ટીકાઓમાં એ-જુતાન્ત. પ્રમાણમાં વિસ્તારથી અને વિગતથી આવે છે. ‘ઉત્તરાધ્યવન સૂત્ર’ ઉપરની ચૂણિ વિક્રમના આઠમા સૈકામાં રચાએલી છે. એટલે આ જુતાન્ત એ પૂર્વેનો તો હજાર. ચૂણિ અને શાન્તિમુરિ અનુસાર, મૂકેલ એ ‘ઉત્તરવિની’ના એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્ અને ધૂત દત્તા. નેમિચંદ્રના કથન મુજબ મૂકેલ પાટસિપુઓ સંગ્રહગાર દત્તા અને પાતાના પિતા-થી રિસાહને ઉત્તરવિનીમાં આવી રહ્યો દત્તા. ‘ને એક મોટા જુગારી હોવા ઉપરાંત ધીનવિદ્વા અને મહેનકથા-માં નિપુણ દત્તા. ઉત્તરવિનીની એક સુપ્રસિદ્ધ ગણિકા દેવદત્તા તેની સાથે પ્રેમમાં પડી હતી. પરંતુ ગણિકાની માતા અચનનામે ધીન એક ધનિક તણિકનો પત્તા કરતી હોવાને કારણે મૂકેલને ઉત્તરવિની છાંડીને ચાલવા જવું પડ્યું હતું. પછી એ દક્ષિણમાં આવેલા વેળાનટ નગર-માં જઈને રહ્યો. ત્યાં કાળના ધરમાં ખાતર પાડતો દત્તા ત્યારે નગરરક્ષકોએ તેને પકડી લીધો અને વધરયાન પર લઈ જવા માંડ્યો. એ દિવસે નગરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો દત્તા. મંત્રીઓ નવા રાજાની કાંધમાં દત્તા, ત્યાં મૂકેલ ઉપર કળશ ટાળાપો, એટલે તેનો મગ્ન તરીકે અભિષેક થયો. પછી મૂકેલે ઉત્તરવિનીના વિક્રમકાળ પર પત્રલખીને તથા અનેક પ્રકારની બેટ મોકલીને દેવદત્તા ગણિકા પોતાને સોંપવાની વિનંતિ કરી, અને વિક્રમરામ-એ દેવદત્તાની દષ્ટાન્તરપણ પછી તે કજીવ રાખી. મૂકેલ દેવદત્તાની સાથે સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. એ સમયે મૌર્ય નામે એક ચોરદિવસે લંગડા વળ-કર તરીકે એનો ને રાજે મહેરમાં ખાતર પાડીને લોકોને તાસ આ-પતો. એક વારના ચોર મૂકેલે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મૌર્યને પકડ્યો અને તેની પાસેનું ગધું વળ લઈ લીધા પછી એને રાણીએ ચડાવ્યો.



વિક્રમના આઠમા સૈકામાં યજ્ઞેશ્વર આચાર્ય દર્શિત.

સારિએ 'ધૂતોખ્યાન' નામનું નર્મ અને કટાક્ષથી ભરેલું એક પ્રાકૃત કથાનક રચ્યું છે. એમાં મૂલદેવ, કંડરીક, એલાયાક અને રાજા એ ચાર ધૂતો અને ખંડપાના નામે ધૂતોની કથા આવે છે. એમાં પ્રત્યેક ધૂતોની સાથે બીજા પાંચસો ધૂતો હતા અને ખંડપાનાની સાથે પંચસો ધૂતોઓ હતા. મૂલદેવ એ સર્વનો સરદાર હતો. એક વાર બર ચોખાસામાં ઉત્તરવિનીની ઉતરે આવેલા એક ઉદ્યાનમાં એ બધાં દંડીથી થરથરતાં જુએ ખરતાં બેઠાં હતાં ત્યારે મૂલદેવે એમ કહ્યું કે 'આપણે દરેક પોતાના અનુભવો કહેવા, અને જેના અનુભવો ખોટા પુરવાર થાય તેણે આ ધૂતોમંડળીને ભોળાન આપવું.' એમાં ચારે ધૂતોની ન જાણી શકાય એવી વાતોને પણ બીજાઓએ બાંધણુ શાસ્ત્રપુરાણોમાંની એ પ્રકારની કથાઓ રચી કરી અર્થન આપ્યું, પણ ખંડપાનાની વાતને કોઇ સાચી કે ખોટી કહી શક્યું નહિ. સર્વેએ હાર રવીકારી અને તેમની વિનંતીથી ખંડપાનાએ તેમને ભોળાન પણ આપ્યું.

અદક કવિના 'પદ્યપ્રાભુતક ભાષુ'માં મૂલદેવનું પાત્ર નાયક તરીકે—દેવદત્તા ગણ્યુકના પ્રશ્નથી તરીકે આવે છે. મૂલદેવનો મિત્ર રાજા પણ એમાં છે.

સોમદેવબદ્ધત 'કથાસરિતસાગર'ના છેલ્લા 'વિપ્લવ શાલ લંકા'ની છેલ્લી વાર્તામાં મૂલદેવ રાજા નિક્કા-દિત્યને પોતાના છવગનો એક પ્રસંગ કહી સંબળાવે છે. પ્રસંગોપાત અર્થમાં એ કહે છે કે 'શ્રીમાન કંઈ નહારી હોતી નથી. જ્યે કંઈ વિપવલ્લીઓ હોતી નથી; અતિ-મુક્તલતા જેવી આક્રમેવજાનનારી વેણીઓ પણ હોય છે.' પછી મૂલદેવ પોતાનો એક અનુભવ વર્ણવે છે, એમાં એની એક નિદ્રા પત્ની જેનાં એણે ત્યાગ કર્યો હતો તે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે 'તમારાથી યએજા પુત્રહારા હું તમને બાંધીને પાછા લાવીશ', અને એ પ્રતિજ્ઞા સંગ્રિપાંગ પડી પણ કરે છે. એ પ્રમંથ પછી મૂલદેવ પોતાની એ પત્ની અને પુત્ર સાથે પાટલિપુત્રથી ઉત્તરવિનીમાં આવીને વસે છે. આ વાર્તામાં મૂલદેવની સાથે એનો સાથીદાર શાળી-રાજા પણ આવે છે.

આ સિવાય પણ ગંરૂત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એના મંખ્યાનંધ પ્રસંગો ને દુનકા હટાહવાયા મળે છે, જેમાં મૂલદેવની વિદગ્ધતા, ધૂતતા ને ચાતુરીની વાતો છે. એક પ્રકારની ચુપ સાંકેતિક આપા મૂલદેવપ્રણીત હોવાને કારણે 'મૂલદેવ' નામથી યોગઆય છે (વ્યુત્પત્તિ) શિલ્પકૃત 'લીલાવલ્લ કલા'નું સંસ્કૃત શિખણ, પૃ. ૨૮). આ સર્વ નેતાં, પછીના સમયના કથાસાહિત્યમાં લગભગ પોરાણિક પાત્ર જેવા બની ગયેલા મૂલદેવ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ અને રતેયશાસ્ત્રનો પ્રવર્તક હોવાનો પૂરો મંભવ છે.

ચોરીનું રાત્ર ચયું, એટલે એના અધિષ્ઠાત્રક દેવ પણ હોવા જોઈએ. ચોરીના અધિ-ષ્ઠાત્રક દેવ રકન્દ અથવા કાંતિ-કેય છે. 'ચન્દ્રકંટિક' નીકંટની ચીમ આંકમાં ચારદત્તાના ધર-માં ખાતર પાડતા શર્વિશ્વકની રચનાક્રિતઓ આ વિષયમાં ધણી રસપ્રદ છે. એમાં ચોરીને 'રકન્દપુત્ર' કહ્યા છે, જે વળી એમાં ખાતર પાડતાં શર્વિ-લક નમઃ કુમાર કાલિકેયાય, નમઃ કનકશકલેયે મદ્રણ્દેવાય દેવવ્રતાય, નમો માત્સ્વરુદિને એ પ્રમાણે કાંતિકેયના ગુદા-ગુદા પર્થોયનાંદાનું રમરણ કરીને તેમને નમસ્કાર કરે છે.

૧ 'ચન્દ્રકંટિક'નો લીલાકાર પૃથ્વીધર 'રકન્દપુત્ર'નો અર્થ 'રકન્દ-પુત્ર'થી ચોરાઓ' એ પ્રમાણે સમજાવે છે. 'રકન્દ' નો અર્થ 'પુલ્કિત કાંતિકેય' થાય છે તેમ 'આયન પર્વ'—આકાશ' એવા પણ થાય છે. ચોરીને 'રકન્દપુત્ર' અથવા 'રકન્દ-પુત્ર' કહ્યાં હતાં એનો અર્થ એ પણ ખરો, કે પ્રાચીન કાળમાં 'ચોર'નો અર્થ 'ધરમાં ખાતર પાડી વરતુઓ કાઢી નવાર' એટલે ન જાત નહોતો થતો. રીતસરની રીતોએ બાંધી હુલકાદેનાં ધંધા કરનાર લોકાશયો પણ 'ચોર' તરીકે ઓળખાતા, 'ચોરપદ્ધતિઓ' ને 'ચોરસેનાપતિઓ'ના તથા તેઓની સાથેનાં પુલ્કર્તાં પણ મણાં વર્ણનો કથાસાહિત્યમાં મળે છે. ચોરસેનાપતિઓ પોતાના લાઇ નીચેના રોંગો ચોરો સાથે ધોરાધોરા સાથો—વેપારી કાંકુઓ ઉપર એકાએક આક્રમણ કરતા અને તેમને લૂંટી લેતા. ચોરોના ભવસાધને આગ આક્રમણ અને યુદ્ધ સાથે માદ સંબંધ રોપાને કારણે મૂલદેવ રકન્દ ચોરીના પણ અધિષ્ઠાત્રક દેવ ગણ્યા રોય છે બીજા સંબંધિત છે. વળી સંસ્કૃતમાં 'ચોર' એ 'ચતુર'નો પણ પર્થાયશબ્દ છે, અને ચોરીમાં ચતુરાઈની ધણી જરૂર પડે, એ રીતે પણ રકન્દનો સંબંધ ચોરી અને તેના રાત્ર સાથે જોડાયો હોય. આ સાથે નેપાંધુ રસપ્રદ થશે કે કામરેવની જેમ આસંત રેવપવાન હોવાને કારણે રકન્દ, ખાસ કરીને કામરે દિલ ને બંગાળમાં, ગણિકાઓના પશુક-દેવ ગણાય છે. કાંતિક પુલ્કિયાની શવે રકન્દ—કાંતિકેયની મુતિ સમશ ગણિકાઓ માયનવાદન કરે છે, અને એ સમયે તે સાંબળવા પ્રમે તે માણસ જઈ રાકે છે.

સદ્ગત એવર્યેદ મેધાવી સાથે ચોરીને લગતાં લોભ-સાહિત્ય વિષે વાત નીકળતાં તેમણે નીચેનાં દ્વંદ્વો કહ્યો હોતો :
 અવરી / તારા પુત્રને સમરે મધુરા મોર;
 તો'એ સમરે વાણિયા ને રોતે સમરે ચોર.
 રકન્દ પણ ચોરીનો પુત્ર છે, તો આ દ્વંદ્વમાંના 'અવરી-પુત્ર'ને રકન્દ ગણવો કે ગણેશ? જોકે બાંધ ધંકિમાં 'તો'એ સમરે વાણિયા' એ શબ્દો છે, ને ખાતરિયું ચૂક/સાની બાપમાં 'ગણેશિયો' પણ કહેવાય છે, એ વરતુ આ વર્ણવી નિષ્કલંબ છે. પહેલી ધંકિમાં 'મધુરા મોર' ઓરીપુત્રનું રાજ્ય કહે છે, ને ચોર કાંતિકેયનું વાદન છે એ વરતુ વિચારવા જેવો છે.



વળી જેઓ આ વિષયની તાલીમ આપીને રક્ષકતા અનુયાયીવર્ગમાં જુદી કરતા તેઓ 'આચાર્ય' તરીકે ઓળખાતા. ઉપર જણાવ્યું તેમ, કાર્મિકેયને નમસ્કાર કરીને શર્વિલક પોતે જેનો પ્રથમ શિષ્ય છે એ યોગાચાર્યને-આ વિષયના પોતાના અધ્યાપકને પ્રણામસ્કાર કરે છે. શસ્ત્રાસ્ત્રોનો પ્રકાર થાય તોપણ ને ચોપડવાથી વેદના ન થાય એવી 'યોગદોષ્યતા' (અભિકારિક લેખ) તેને પોતાના એ શુરુ તરફથી ગણી હતી.

ખાતર ક્યાં અને કેમ પાડવામાં આવતું? એ વિષય

ચોરીતા અધિક્કાયક હેવ હોય એ વસ્તુ આજ સુધી પણ હિંદમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલુ રહેલી છે. કલ્પલિકમાં 'ગંધિચાર' નામે એક નૃત્ય છે, જેનો ધંધો ચોરીનો છે. એ નૃત્ય 'ધેલમ્' ને પોતાની અને પોતાના વ્યવસાયની દેખી ગણે છે (જુઓ 'ધન્વિયન એન્ડીકવેરી'; પૃ. ૧૦, પૃ. ૨૪૫ ઉપર મેન્ડર વેરદનો લેખ 'ડિવાઈન ગધર્સ ઓફ લોકલ ઓરિજિન ઓફ ધન્વિયા'). આ 'ગંધિચાર' રાજ્ય સંસ્કૃત પ્રન્થિચોર ઉપરથી આવેલો છે, અને 'ચોરનો બાહ ધંધીચાર' એ ગુજરાતી કહેવતમાંના 'ધંધીચાર' રાજ્યથી અલિપ્ત છે.

૨. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં ચોરને જોડીને વસ્ત્રમાં પેસતા વર્ણવ્યા છે: એક તો ખાતર પાડીને અને બીજું સુરંગ દ્વારા. 'ખાતર'ને સંસ્કૃતમાં છાત્ર અને પ્રાકૃતમાં છત્ત કહેવામાં આવે છે. ને કે છાત્ર એ ખતાવકી સંસ્કૃત રાજ્ય છે, અને તે છત્ત ઉપરથી થયેલા ને દેશ્ય રાજ્યવાથી છત્ત આવેલા હશે તે ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. ગુજરાતી 'ખાત' (ખાકાકું) રાજ્યનું મૂળ પણ એમાં છે. સન્થિ અને હિંદ એવા એના બીજા પદ્યો છે. ખાતરને મુકાળલે સુરંગનો પ્રયોગ વધારે મુરકેજ હોવાથી પ્રમાણમાં ઓછો લેવામાં આવે છે.

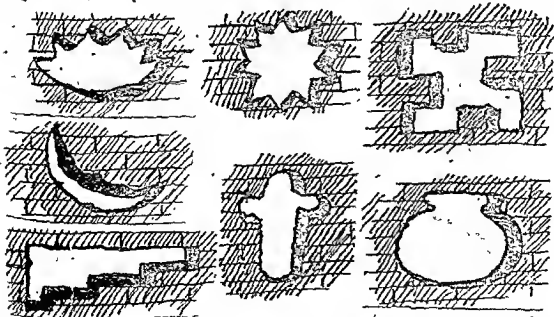
યજુ 'મૃત્યુંકટિક'માંથી કીકીક માહિતી મળે છે. એ વિષયની શર્વિલકની ઉક્તિઓ ખાસ લેવા જેવી છે:

"પાણી પડવાથી શિશિલ મધ ગમેતો, જેમાં ખાતર પાડતાં રાજ્ય ન થાય એવો ભીંતનો ભાગ ક્યાં છે? ક્યાં જોડવાથી શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે એવું વિષયીત પ્રકારનું ખાતર નહિ પડે? આ હવે કીકો ક્યાં ભાગ હોયોમાં ખાર લાયકાથી છલ્લું વધ ગયો હશે? ક્યાં જોડવાથી મને સ્ત્રીઓનું હૃદય નહિ થાય અને અર્થસિદ્ધિ થશે?"

(ભીંતનો સ્પર્શ કરીને) નિત્ય સર્પના તડકાથી અને પાણી પડવાને કારણે પોતો પડી ગયેલો આ ભગ ખારથી બચાઈ ગયેલો છે. જાહેર દર પાડતાં કરેલો આ માકીનો ઢગલો છે. અહો! મારો અર્થ સિદ્ધ થયો! રક્ષકપુત્રોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનું આ પહેલું જ સક્ષણ છે. હવે ક્યાંનો આરંભ કરતાં કેવા પ્રકારનું ખાતર પાડું? અહીં ભયવાન કાકરોક્ષિએ માર પ્રકારનાં ખાતર કહ્યાં છે. જેમકે: પાકી છટોને બહાર ખેંચી કાઢવી, કાચો છટોને કાપી નાખવી, માકીની ભીંત હોય ત્યાં પાણી ફેડવું, અને લાકડાની ભીંત દોધ ત્યાં વહેરવું. એમાં અહીં પાકી છટો હોય તે બહાર ખેંચી કાઢવી એક છે."

વળી, આ ખાતર જેમતેમ નહિ, પણ કક્ષામપરીને પડાતાં. ખાતરો જુદીજુદી આકૃતિનાં પાડવામાં આવતાં. ચોર ચોરી કરીને ચાલ્યો ગયેલો સવારે લોકોએકેક થાય ત્યારે ખાતર પાડનારની કલાની પ્રશંસા કરે એ પણ ચોર ધ્યાનમાં રાખે છે. જુઓ આગળ શર્વિલકના ઉદ્ગારો:

'કયાસરિસાગર'ના 'સક્તિપરોક્ષણ'માં ઘટ અને કૌર્મ જે બે ચોરની વાર્તામાં ખાતર અને સુરંગ એ બન્નેનો ઉપયોગ થાય છે. 'સુરંગ' રાજ્ય સંસ્કૃતમાં મુલ્લુકા કે સુરંગ એવા રૂપે છે, અને તે શ્રીકે Syriac પરથી વ્યુત્પન્ન થયાનું મનાય છે.



વિવિધ પ્રકારનાં ખાતરોની (ભીંતમાં પાડવામાં આવતાં બાકેરોની) આકૃતિઓ: મપાલેથી કાપી બાજુથી-ખોલેતા કમળ જેવું, સૂર્ય જેવું; સ્વસ્તિક આકૃતિ; બાલચન્દ્ર જેવું; વાવના આકારનું; પુરુષાકૃતિ; પર્ણકુંડલ કે કળાસ જેવું. (હિંમોજાર ૧૯૨૮) ૪૫૫

“એમાં, પદ્મચોક્રા (ખીલેલા ઠગળ જેવું), કારકર (સૂર્ય જેવું), આશ્વચન્દ્રની આકૃતિનું, વાપી (વાવના આકારનું), વિરલીયું, રવરિતકાકૃતિ અને પશુકુંભ એટલા પ્રકારનાં ખાતર છે. રોમાં હું ગારુ દિશ્ય થતાંવું, જે એકને નગરજનો આપની કાલે વિરગાય પામી નય? અહીં પાણી ઠટા હોવાથી પશુકુંભ જ રોખરો. ગારે તે (આકૃતિનું ખાતર) પાકું.”

અને છેવટે કલારસિક ચારદત્તને ‘અહો! આ સંધિ દર્શનીય છે!’ એમ કહીને એક કવિત્વમય મ્લેક દ્વારા ખાતરની પ્રશંસા કરતો પશુ કવિએ વર્ણવ્યો છે.

સુગંધ વાણ્યે

પૃથ્વી • સંવેદ

ધમ્યા પ્રખર ઘોમ, દ્વાપર ધરની પચેલામી જે, અને ગજનગાં ય તે અખન આજ ફેલી ગઈ તપ્યા બરબપોર : સાત સુનકાર થઈ વળ્યા. ઇતો અનિલ લોહ ગરત લહરત તે યે કચો દરાલ લખકત દ્યમ થઈ આજ કુમારતો શિકારી કુતરા નિરથો કડખડત દોડયે જતો! ન કોટિકકિલોલ : ગભ્ય નહિ આક્રમ્યે ‘થવા લીલીલીલી તુલ્યાવલી યન : નરી નજીંદ નિંદાં જમીન : તહીં લાલપૂમ ગુલમ્હોર ખૂલી રહો’ લપેદી શિરપેથ લાલ, જરી ણંકડો જૂખને પ્રચંદ કડિયાળી ડાગ પર હેવું જોલી અને બપોર બળતે કુહા પર કુહા, જ લક્ષરતો કુહાળીજે જવાન રો, દીરો મદિલ લાલ લાલ શુભ હ ય હોરાવતો.

આપને હરરંગથી જ બરાદર રંગે લકું સુગંધવણ્યે યે સુગંધમય ધન્ય તારકે હંધું :

ઉચ્ચેન્દ્ર પંથકા



‘મૃચ્છકટિક’માં ખાતરની જે જુદાજુદી આકૃતિઓ વર્ણવેલી છે તે કેવળ કવિકલ્પનામાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ માનવાની જરૂર નથી, કેમકે બાસ્તીય સાદિત્વમાં બીજે પશુ આ ખરતુ જોવામાં આવે છે. ‘મૃચ્છકટિક’ જેવા પ્રકરણમાં જે વસ્તુનો નિર્દેશ છે તેનું સમર્થન ‘ઉત્તરાપ્યયનસૂત્ર’ જેવા ધર્મપ્રંથની ચુલ્લિ(૫.૧૧૧)માં આપેલી એક કથા દ્વારા થાય છે. એ કથામાં કલ્યાપૃતિ.

નંદાવર્ત આકૃતિ, પદ્માકૃતિ, પુરુષાકૃતિ અને કપિલીર્થક (કાશીઆં) આકૃતિના ખાતરનો ઉલ્લેખ છે. એકં ચોરે કપિલીર્થક આકૃતિનું ખાતર પાકયું હતું, પણ ધરના માનિકે અંદરથી ચોરના પગઅંચા, અને ચોરના સાથીએ બદારથી માથું અંચ્યું, એવી રિયતિમાં ચોર પોને જ ગનાવેલાં કાશીઆંની અણુઆથી વીધામ ગયો. પાંચમા સતક આખપાસમાં રચાએના પ્રાકૃત કથાપ્રન્ય ‘વસુ દેવદિડી’માં (બાપાન્તર, ૫. ૪૯) એક ચોરને થીવત્સના આકારનું ખાતર પાડતો વર્ણવ્યો છે.

ચોરીનાં સાધનોની પણ માદની સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાદિત્વમાંથી મળે છે. ‘દશકુમારચરિત’ના બીજા ઉચ્ચવાસમાં ચોરીનાં ઉપકરણોનું એક નાનું પશુ ત્રીણવટ-બર્ણ વર્ણન છે. એમાં એક ચોર કાળી રાત્રીએ અંધાર-પછંડો (“નીલ વસન”) ઓઢીને તથા ચઢી (“અર્ધોરુક”) પહેરીને નીકળે છે. સાથે તીક્ષ્ણ તલવાર, ખોદવા માટે સર્પની ફેણ જેવું હથિયાર (“ફણિમુખ”), ધરનાં માણુઓ ગ્રેધેછે કે જાગે છે એની ખાત્રી કરવા માટે ત્રીણી સીસોરી (“કાકલી”), સાણુસી, ગનાપીડી મસ્તક (“પુરપશ્ચાઈ”), યોગચૂર્ણ-ત્રણમુક્તિ આપે એવું ચૂર્ણ, અંધારા કૂવાઓ કે બાંયરમાં પણ છુટાય નહિ એવી મશાલ (“યોગ-પ્રતિકા”), ખાતર પાડવા માટે માપવાની દોરી (“માન-મુત્ર”), ઉપર ચડવા માટે દુક અને દોરડું (“કંદક” અને “રજગુ”), ચોર-દીવા (“દીપમાનન”), અને ગળતો દીવા દોઢવી નાખવા માટે પતંગિયાંની દામડી (“અમરકંકક”) એટલાં સાધનો તે લઈ નય છે.

આ પ્રકારનાં સાધનોનો નિર્દેશ બીજે પશુ આવે છે. જેમકે ‘ઉત્તરાપ્યયનસૂત્ર’ ઉપરની શાન્તિચરિત અને નેમિ-ચન્દ્રી દીકાઓમાંની, અગાઉ જોયો નિર્દેશ કરેલો છે એ, મુસદ્દેવની વાર્તામાં મુસદ્દેવ મંડિક ચોરને પકડવા માટે રાત્રે ‘નીલવટ’ ઓઢીને બદાર નીકળે છે. ‘વસુદેવદિડી’માં ખાતર પાડવા માટેના આદારાગા હથિયાર (“નરદણ”)નો તથા ‘અર્ચવ્યજ’ અને ‘યોગવતા’નો ઉલ્લેખ છે (બાપાન્તર, ૫. ૪૯ અને ૬૦). ચોર-દીવા (“દીપસમુદ્ગ”)નું પણ એમાં વર્ણન છે. પ્રકાશની જરૂર પડે સમુદગ-લાખડો ઉપાડીને દીવા બદાર કાઢીશકતો અને અંદર મૂકી શકાતો (૫. ૫૮-૫૯). ચારદત્તના ધરમાં દીવા હોયતવા માટે સર્વિયકપોતાની પાસેનું પતંગિયું (“આગેયકીટ”) ઉઠાડે છે. પતંગિયું દીવાની આસપાસ ચક્કર ચક્કર ગાડે છે, અને છેવટે તેની પાંખના પવનથી દીવા છુટાઈ જાય છે એનું વિગતવાર વર્ણન ‘મૃચ્છકટિક’માં છે.

આગ, ચોરીનાં સાધન તેમજ કલા હતાં એ કારણે કેટલાક વિદ્વાન ચોરીની પશુવાર્તાઓ મૂળે છે. દેવચન્દ્રના

સ્વિય રામચંદ્રે પોતાની કેટલીક રચનાઓનાં અને વિદ્યા-
પતિ શિંદેજી પોતાના 'વિક્રમકહેવચરિત'ના મંગલા-
ચંદ્રમાં જેમને નિર્દેશ કર્યો છે એવા 'પરકાવ્યોથી કવિ
ગનનારા' કાવ્યચોરોની નંદિ, પણ ખરેખરા કવ્યચોરોની
આ વાત છે. ચોરી કરનારા પૈકી કેટલાક નિટ અને ધૂર્ત-
વર્તમાંથી ને વિદગ્ધ ગણાતા ગણિકાપ્રસંગી જુગારી-
ઓમાંથી આવતા અને એવાઓને સાહિત્ય તથા ક્ષતિ
કલાઓનો રીકરોક વ્યાસંગ હતો એમ જૂનાં કાવ્ય, નાટક
અને કથાસાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. વળી કેટલાક
બ્રાહ્મણે પણ ચોરીનું કામ કરતા હતા. 'મુચ્છકરિક'માંનો
શર્વકક બ્રાહ્મણ છે. ગુજરાતમાં મોઢ બ્રાહ્મણોની એક
પેઠામિતિ-ધીજીગ્ન કે ધેયુગ્ન બ્રાહ્મણ-એક સમયે
ચોરી અને કાગધનો ધંધો કરતી હતી, એથી ગુજરાતી
ભાષામાં 'ધીજીગ્ન' શબ્દ 'કગ'નો પર્ચાય ગણાય છે.
પશ્ચિમભારતીય 'પંચતંત્ર'ના પહેલા તંત્રની છેલ્લી વાર્તામાં
એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મંત્રકારોએ ચોરીનો ધંધો કરતો
હતો તેણે પોતાના જીવનનાં બેગે કેટલાક બ્રાહ્મણોને
બીલોથી ગચાવ્યા હતા એની વાત આવે છે. જૂના ગુજ-
રાતી 'પંચાખ્યાન વાર્તિક'માં પણ રામના બંડારમાં
ખાતર ખાંડનાર એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની કથા આવે છે.
પણ વિદ્વાન ચોરની સૌથી રસિક કથા તો સં. ૧૩૬૧માં
ગેરનુભાવ્યે રચેલા 'પ્રગ્ન-ધ્યિ-તામણિ'ના 'ભોજ-
બીમ પ્રગ્ન'માં છે :

"એક વાર મધ્યરાત્રિએ અકરમાત્ત નગી મચેલા ભોજ
રામએ જનનકીડમાં નવા ભોગેલા ચન્દ્રને જોઇ પોતાના સા-
રવત-સમુદ્રમાં આવેલી કરતી એવા નીચેના શ્લોકાર્થે કહ્યોઃ
યદેતન્નગ્નતર્જલદલવલીર્લ પ્રકુરેતે
તદાષ્ટે લોકઃ-વાચકઃ ક્ષિતિ નો માં પ્રતિ તપાઃ
(અર્થાત્, ચન્દ્રમાં આ ને વાદળોના ઢુકડા જેવું દેખાય
છે તેને લોકો સસલું કહે છે, પણ મને એમ લાગતું નથી.)
રામ આ શ્લોકાર્થે વારંવાર બોલ્યા ત્યારે રામમહેશમાં
ખાતર પાડીને બંડારમાં પેટેલા કોઈ ચોરે પ્રતિજ્ઞાના વેગને
ચોરી નંદિ રાક્ષાથી એ શ્લોક આ રીતે પૂરો કર્યોઃ
શહેં સિવદું મન્યે ત્વદરિવિરહાકાન્ત તરુણિ-
કટાક્ષોત્કાપાતગ્રગણત કલકાક્રિતતતુમ્ ॥
(પણ હું તો, તંગારા શત્રુઓની વિરદથી ખીડાએલી
ઓળોના કટાક્ષથી રક્ષાપાતથી પેટેલા સંકેટ પ્રજ્ઞાથી
વંદનું ચરીર કલંકિત થયું છે, એમ મારું છે.)
ચોર આ પ્રગણે બોલ્યા, એટલે પછી અંજરક્ષકોએ તેને
પકડીને કારાગારમાં પૂરી દીધા. પછી દિવસ ભિત્તો સખામાં
લાવવામાં આવેલા એ ચોરને રામએ ને પારિતોષિક આપ્યું
તેવિધે ધર્મવદિકા લખનાર અધિકારીઓનાં ચેતનાશ્લોકલખ્યેઃ
"જેણે મુલ્યની બીક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને
પ્રસન્ન થયેલા રામએ કપરું દંત જે ચરજુ રચવા માટે દશ કાઠિ

સુવર્ણ અને હંદુશનની અભિજ્ઞોથી પર્થતને ખોદનારા તથા
મદથી સુદિવ ચચેલા સમારાઓ જેના ઉપર ગુનંદન કરના
હતા એવા આઠ દાથી ચારણ."

ચોરીની કળા વિષેની બીજી કેટલીક ઇતિહાસ-
મિશ્રિત વાર્તાઓ, દંતકથાઓ અને અન્ય દ્રષ્ટિકોણ જૂના
સાહિત્યમાંથી તેમજ શોકસાહિત્યમાંથી મળે છે. કહેવાની
ગુનેગાર ભતિએને લગતા વૃત્તાન્તોમાંથી પણ આ
વિષયની ઘણી વિશ્વાસપાત્ર સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય
છે. તે ઉપરથી વિવિધ દેશકાળમાં જુદીજુદી ભતના
ચોરોમાં—ગદાવટિયા, પીંદારા, દગ, લુંદારા, ખાતર
ખાંડના ચોર તથા અનેક પ્રકારના ધુતારાઓમાં—
પ્રવર્તતા ચોરસ પ્રકારના 'નીતિનિયમો' ('કોઠ આપ
આનર') વિષે તથા કોઈ પણ પ્રકારના નિયમણ વિના
માત્ર ચોરી જ કરતી એવું ધ્યેય રાખનારા ચોરા વિષે
તખ્તમાં આ વિષયનો ધણો વિસ્તાર થાય એમ છે. પરન્તુ
પ્રાચીનભારતમાં ચોરીનાં શાસ્ત્ર ને કલા પરતે સામાન્ય
ખ્યાત્ર આવવા માટે અહીં આટલું પૂરતું ધર્મ પડ્યો.

નિરાશ ધરા

અધુન ચોળનોથી દે આવવા પ્રકારા !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

પંખી ગણી ગીત ગાય,
ફૂલ ખીલી મુરકરાય,
સરિતાજળનૃત્ય થાય, રેવો દફલાસ !
માનવને હૃદય તોય
માનવતા રહે રોય; તેને સહાય ત્રાસ ત્રાસ.
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

વિદગ્ધ વન સાથ રહે,
સરિતાજળ સંપી વહે,
તારકનાં હૃદ કહે સંપદ્યા ખાસઃ
બાધમાધથી ચેર,
રાખીને કરે કેર; માનવતાં સત્ પ્રણાર.
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

અણુઅણુ નત દેશપરે,
નિયતિના સ્તોત્ર વરે,
જાને આદો સર્વ મુદે પાગલો પ્રકારઃ
અધીમાં મગ્ન રહી,
માનવદેશ ખૂલી નહ માને તે આપ અવિનાશ !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

અધુન ચોળનોથી દે આવવા પ્રકારા !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

સરોશ

સંતમહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો

લેખક
ડૉ. ગોપાલકર કે. સાલ્જી

આ

આપણી ઇતિહાસસામગ્રીની ઊલ્લુપ નિર્દેશનો મનનીય લેખ

દેશમાં પ્રાચીન કાળથી જ ઇતિહાસદષ્ટિ લગમગમ આલુપિતરહી છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, નાટક, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, કાયદો, રાજ્યનીતિ વગેરે અનેક વિષયો ઉપર પુષ્કળ, ને કેટલાક વિષયોમાં તો જોશી કેદિનું સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં ગણે છે. પણ જેને સાચી રીતે ઇતિહાસ કહી શકાય એવું કંઈ જ પ્રાચીન કાળમાં જણાયું નથી. ક્ષત્રિ દ્વિજાસ= 'આમ હઈ' એવા ઇતિહાસ રાખેલો અર્થ છે. પણ વૈદિક સાહિત્યમાં અને મહાભારતમાં ઇતિહાસ રાખેલો તો વંદની નાતના અર્થમાં વપરાયો છે. મહાભારતમાં અનેક રથો :

ભગ્વૈવોદાદ્વન્તીમમિતિદાસ પુરાતનમ્

'આ' બાબતમાં નીચેના પુરાતન ઇતિહાસનું કદાચરણ આપે છે' એમ કહીને જે જે વાત કહે છે તે ક્યાંકો જ કહેવાય છે. મહાભારત પોતે સામાન્યરીતે ઇતિહાસ કહેવાય છે. પણ મૂળમાં જ એને જેમ ઇતિહાસ કહેવું છે તેમ કાવ્ય પણ કહેવું છે. (ભુજો મહાભારત આદિ પર્વ અ ૧, ૨૪૦. ૫૪ તથા ૧૧) કહેવાની મહત્ત્વ જોરથી જ છે કે આ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં અને કાવ્યથી ઇતિહાસનું પૃથક સ્વરૂપ સાહિત્યકારોના ધ્યાનમાં જીવતું જ નહોતું. આથી જીવંત, ઓસમાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતક પહેલાં જ ઇતિહાસદષ્ટિનો ઉદય થયો હતો. ઓસના હીરોડોટસ નામના ઇતિહાસકારે જાતે ખુસાફરી કરીને, પ્રખ્યાત રથોમાં ફરીને તથા પુછપરછ અને તપાસ કરીને ઐતિહાસિક ગાદિની એકીકી કરી હતી. વળી, પોતે મેગલેસી ગાદિનીમાં શું સાબિત થઈ એ કોઈનું છે એનું વિવેચન કરીને પોતાના ઇતિહાસ-અન્યની હીરોડોટસે રચના કરી છે. આ હીરોડોટસ(ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૪થી ૪૨૫)થી દેશનાં વર્ષે નાનો સમકાલીન થ્યુસીડીસ(ઈ.સ. પૂર્વે ૪૭૪થી ૪૦૨) તો પ્રાચીન કાળનો એક ઇતિહાસકાર ગણાય છે તેણે કુખ્યત્વે સગકાલીન ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, અને તેના લખાણમાં સૌંત ચોક્કસઈ, વિશાળ સમાવજીવાળી ગરમહો દષ્ટિ અને સુરેખ ચિત્ર આપવાની રાહિય વગેરે મેગલેસી છે. ગ્રીસના હીરોડોટસ અને થ્યુસીડીસથી આજ સુધી ચાલી આવતી ઇતિહાસકારોની પરંપરા વડે યુરોપનાં રાજ્ય, ધર્મ, સાહિત્ય, વર્તમાન, વિજ્ઞાન વગેરેના નાનામોટા ઇતિહાસો પુરોપુરો લખાયા છે. જ્યારે આ દેશ ઐતિહાસિક સાહિત્યથી વંચિત રહી ગયો છે. જોકે ઇતિહાસચર્ચા ગાંઠે આ ઉપક્રમ નથી, પણ જે ગાંધારિક આમીથી આ દેશમાં ઇતિહાસદષ્ટિને ખીલી તે જ આમીથી જીવનચરિત્રની દષ્ટિ પણ નથી ખીલી. નાની-મોટી સમગ્રિનું ચરિત્રનિરૂપણ જોકે ઇતિહાસ અને જ્યોતિષનું ચરિત્રનિરૂપણ તે જીવનચરિત્ર, જીવનચરિત્ર, અને ઇતિહાસ એ સાહિત્યના એક ભવિતા પ્રકારો છે. પણ જનકે જે સાહિત્ય પ્રકારો એક સાથે અને પરંપરાની સદાય વડે ખીલે છે. આપણે ત્યાં આ બે ય સાહિત્યપ્રકારો વળખીયા રહ્યા છે.

આ દેશમાં અનેકવાર અતિસમૃદ્ધ અને વિશાળ સામ્રાજ્યો રચાયાં. કેટલીક સમય ચાલ્યાં અને પાછાં હાથે પર્વાં. પણ મુસ્લિમ સમયમાં મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ પોતાના સમયની જે કંઈ સામગ્રી આપી છે તેને ખાદ કરતાં, અને કદાચ મુસ્લિમ સાહિત્યની અસરથી રાજતરંગિણીના કવિએ કારમીરના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રોનાં જે સચોટ નિષે આપ્યાં છે તે સિવાય, પ્રાચીન કે મધ્ય કાળનાં મોટામાં મોટા વક્રવર્તી રાજાઓનાં જે ચરિત્રો લખવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. ગૌરવે વંશનો સમ્રાટ અરોહ કેવડા મોટા સામ્રાજ્યને રચામી હતો. પણ એના વિષે એના સમય પછી છરેસો સાતસો વર્ષ પછી લખાએલ જીવંત વાંચકો સિવાય જીવનચરિત્રના નામને યોગ્ય આપણી પાસે કંઈ જ નહોતું. જે મહારાજાએ જાતે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનાં ઉદ્ધારણી મહિસુર અને મિરનારથી કોરિરસા સુધીના પ્રદેશના જુદા-જુદા ભોગોમાં પુષ્કળ શિક્ષાલેખો અને જ્યાં રહેલો ઉપર રતેલો લેખો અરોહના જે લેખોના અસરે વાંચતાં જે જુદી મથા હતો. કાર્મિક ઉપદેશ આપનારા જે શિક્ષાલેખો, કદાચ નીચે પાન ફાટીને લેખા કર્યા છે એવું લેખો માનવા હતાં આ લેખો વડે અરોહના ગરિત ઉપર ધણે પ્રકારે પડ્યાં છે અને જે જ લેખોમાં અરોહે પરદેશના પંદરાશી સમાલીન એક રાજાઓનાં નામો લખ્યાં છે જોકે જે પરદેશી રાજાઓના સમય ઉપરથી અરોહનો સંબંધ નહોતો થઈ શકાય છે. પણ આટલો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાનો બધો વધ આધુનિક પુરાતત્ત્વવિદોને મળે છે. જે ગૌરવે વંશના રાજા વિષે કંઈ પણ તે જ ગ્રુપ વંશના રાજાઓને લાગુ પડે છે. ગ્રુપ વંશના રાજાઓ વિષે તો કંઈકાંચો પણ નથી પુરાતત્ત્વનું વંશવર્ણન ગ્રુપ સમય અગમ જ પૂરું થઈ ગયું. જોકે પુરાતત્ત્વનાં ગ્રુપોની વંશવળી જ નથી. કેપામાં આધુનિક પુરાતત્ત્વનાં ગ્રુપોનાં મળી આવેલા શિક્ષાલેખો તથા શિક્ષાઓ ઉપરથી જે વંશોનાં આપો ઇતિહાસ કહેવાય. પણ જે આપણે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો મુવર્ણુપ જાળીએ છીએ, જે સમયે આ દેશમાં ધર્મ, સાહિત્ય, ગિતકા, શિક્ષકા, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે સંસ્કૃતિના સર્વ પ્રકારોને જનનિર્મિત જીવનચરિત્ર સિવાય નેનું કંઈ જ મળે દીવાનનાં ગ્રુપ રાજાઓનાં કોઈનું જીવનચરિત્ર લખાયું નથી.

આ દેશના રાજાઓ મોટા પુરુષોનાં જ જીવનચરિત્રો આપણમાં છે એમ નથી. વૈદિક કાળના મેગલેસીનો બાળ ઉપર રાજાએ, પણ વ્યાસ-નાટ્યકવિ આરંભી અઢારમા શતકના નાગોષ કદ સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં કોઈનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર મળ્યું નથી. વ્યાસજીવિ કેવીકે પૌરાણિક કથાઓ મળે છે. પણ વાસ્તવિકવિષે તે કો સમા-

ચતુર્થા આદિ કવિએ પોતાના આશ્રમમાં સીતાને અ-
 ચ્ચ આપેલાં દર્તાં અને રાગના યુગને ઉછેરો તથા કેળવ્યા
 હતા, એટલી ન હોયકત આપણે બહુએ જાણે. ૫મી, સંસ્કૃત
 સાહિત્યના મહાકવિ દાદિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોથી
 કાંઈ સંસ્કૃતનો અભ્યાસી અપરિચિત નથી. એના મનોવાચી
 કાદિદાસની કવિવશકિતનો આપણને રસદ્રવ્યાલ આવે છે.
 પણ એ કવિ કયા દેશમાં, ક્યારે યદ્ય અથવા એનાં માળાપ
 મોણ દર્તાં? શુક કોણ હતા? વગેરે એવાનાં જીવનને લક્ષી
 એક પણ હોયકત આપણે જાણતા નથી. ઐતિહાસિક મૂલ્ય
 મત્રની તથા કવચિત્ત એ મહાકવિને શોભાસ્પદ નહિ એવા એ
 દેવકાવ્યો મળે છે તે બંધા પંડિતોની વિવેકશક્તિના અભાવ-
 ની સૂચક છે. ને દાદિદાસ વિષે કહ્યું તે અવશ્યતિ, ભારવિ,
 માધ વગેરે કવિઓને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. પણ કવિઓ-
 નાં તેા નામે ય મળે છે, અને હાલની પુરાવિદ્યાએ તેઓ
 સમય માટે સહુક્રિત અનુમાને પણ તારવ્યાં છે; પરંતુ
 પ્રાચીનચિત્રકરો કે શિલ્પકારોનાં તેા નામે ય ગળતાં નથી,
 તેા જીવનચરિત્રની વાત ન કયાં? પ્રાચીન કાળનાં શ્રેષ્ઠ અ-
 ન્નાનાં ચિત્રોના ચિત્રકારોમાંથી કોઈનાં નામ જાણવામાં
 નથી, અનન્તા, એકોસાર ને એકીદેશ નેહી યુગોને કોતર-
 નાશકોનાં નામે કાલોદયમાં દુષ્પદ યદ્ય મળે છે.

પણ આવા વંધુદાખત્રાનેંધવાની નર નથી. એટલે પ્રમુખ
 નર્મજનો ન વિચાર કરીએ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિ-
 ચેતના માટે હિંદુઓ મર્મ છે. છેક વેદિકકાળથી યુગયુગે આ
 દેશમાં અનેક ધાર્મિકને આધ્યાત્મિક પ્રતિભાવાળા મહાપુરુષો
 થઈ ગયા છે એવા આપણે સંદેહ છે, ને ધાર્મિક તથા આધ્યા-
 ત્મિક વિચારોથી ભરેલું પુષ્કળ સાહિત્ય આપણી પાસે છે
 એ વે ખરું પણ એ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોનાં
 જીવનચરિત્રો જાણવાની ઈચ્છા અત્યંત ન રહે છે.

ઐતિહાસિક અને જીવનચરિત્રના સાહિત્યની, બીજા સા-
 હિત્ય પ્રકારો પેઠે, સાહિત્યક્રીય ક્રીમત અને ઉપકારકતા એ ન
 પણ એક વિશેષ ક્રીમત પણ છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાનાં
 કેટલાંક રસદ્રવ્યા પદકવાનું એકમાત્ર સાધન ધાર્મિકને આધ્યા-
 ત્મિક માણસોનાં ચરિત્રો છે. એ હોયકત સામાન્યરીતે પ્રસિદ્ધ
 નથી પણ આ યુગમાં પશ્ચિમના ને વિદ્યાને યોગાનસસાધકી
 હિંદી ધાર્મિક માન્યતાઓનું અન્વેષણ કર્યું છે તેઓએ જીવન-
 ચરિત્રોને મુખ્ય સાગ્રામી તરીકે વાપર્યાં છે, અને કોઈ પણ
 ધાર્મિક માણસના માનસપદ્ધતર તથા વિચારોને સમજવા માટે
 માણસના ચિત્તમાં ધર્મદારો કેવા ફેરફાર થવા શક્ય છે એનું
 અન્વેષણ કરવા માટે જીવનચરિત્રો સિવાય બીજું કોઈ
 સાધન ન નથી. આથી ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક માણસોનો
 ચરિત્રોનું સાહિત્યમાં વિશેષ મૂલ્ય છે.

આ બાબતમાં પણ યુરોપીય પ્રભાવિચારક માનસઝા-
 ઓઆ ધણા ભાગ્યશાળી છે. ને મહાપુરુષને ખ્રિસ્તીઓ
 હાથરો અવતાર મણે છે એ જિસસના જીવનને લખે છે તે
 વાંચવા કે સાંભળવામાં આવે તેને ઈ. સ. બીજા શતાબ્દની
 પહેલી યીજી પચ્ચીશમાં ન પાદરી પંડિતોએ સંઘટ્ટવા
 માણ્યું હતું. (જુઓ દેનાનું 'સાઇક્રો ઓફ જિસસ', ક્વોલ્ફાઇટ
 પૃ. ૬, ૧૦) એ સંગ્રહકારોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક દષ્ટિ હતી,

પણ સારું ઐતિહાસિક દષ્ટિપણ હતી. પરિણામે, મઈ સદીના
 દાન્સના સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક દષ્ટિવાળા દેનાં જાને કાથે જિસસ
 સ ચેરેજરનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર લખવાનું સંભવિત બન્યું છે.

હવે આપણે ત્યાં વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠ જેવા મંત્રદ્રવ્યા
 ઋષિઓનાં ઋત્વેદમાં તેા નામ ન મળે છે. પણ પાછળથી
 આ ઋષિઓની વિસ્તૃત પૌરાણિક કથાઓ રચાઈ છે. યજ્ઞ-
 વલ્ક્યાદિ ઔપનિષદ ઋષિઓની પણ પાછળથી કથાઓ
 રચાઈ છે. આ પાછળથી રચાયેલી કથાઓ માટે તે તે કથા-
 એના રચનારોએની કલ્પનાને કોઈ ભંડાના આધારની નરેર
 લાગી હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ બીજાઓની
 વાત જવા દઈએ. મત્રવાન શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રની ન શી દશા
 છે? ને ભેદજે. મહાભારત, હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુ-
 પુરાણ, શ્રી ભાગવતપુરાણ, બ્રહ્મવેદનંદ વગેરે ને અનેક પુરા-
 ણોમાં શ્રી કૃષ્ણની કથા મળે છે તેમાં એકસરખાપણું નથી,
 વધારાશબ્દો ધણા છે, એટલું ન નહિ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ
 વાતો પણ છે. મહાભારત અને ભાગવતનાં દશાનંત વચ્ચે
 વિરોધ છે, એટલું ન નહિ પણ મહાભારતમાં યે જુદેજુદે
 રચેલ શ્રી કૃષ્ણ વિષે ને ને કહેલું છે તે એક ન બચ્ચિત વિષે
 છે એમ માનવું તરસ વિચારકને મુશ્કેલ છે. ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ
 સામાન્ય માણસ પડે—અરે નૈતિક દષ્ટિએ નેનો મંચાન ન
 યમ રહે એવી સલાહ આપે છે, ક્યાંક મહાપુરુષ તરીકે વર્તે
 છે, ક્યાંક જ્ઞાની દેખાય છે, ક્યાંક મહાન ઉપદેશકનું રૂપ
 ધરે છે અને ક્યાંક સાક્ષાત્ હાથરો અવતાર બને છે કે વિશ્વ-
 કપનું કે કાલ મગનાનનું રૂપ દેખાડે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ-
 ચરિત્રને લગતા મનોમાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે આવી ને પરસ્પર
 વિરુદ્ધતાવાળી વાતો મળે છે એનું પરિણામ એ થયું છે કે
 શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તેા એનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર
 અંધારામાં રહે છે. છુદ્ધ ભગવાન માટે પણ અગત્યસાધી
 કથાઓ રચાઈ છે. છતાં એમાંથી છુદ્ધને ઐતિહાસિક પુરુષ
 માનવામાં વાંધો ન આવે એટલું ઐતિહાસિક તત્વ તારવી
 શકાય છે એમ તરસ વિચારકો મણે છે, ન્પારે કૃષ્ણ તેા
 હાથરનું નામ ન છે, એનામવા કોઈ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા
 ન નહિ એવું માનવા તરક તરસ વિદ્યાનેનું વતણ રહે છે.

હિંદુ ધર્મના સર્વશ્રેષ્ઠ પૂજ્ય મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ચરિ-
 ત્રની ઐતિહાસિકતા મદલ કરવામાં ને મુશ્કેલી ઉપર દર્શા-
 વી તે શોરપણે અંશે પછીના આચાર્યો અને સંતમનોને લાગુ
 પડે છે. શ્રીકૃષ્ણને જેમ વેષજન સત્કોએ પૂર્ણવતાર માનીને
 એના મંત્રોપચરને અભેદ પડકા પાછળ નાખી રીધું તેમ જો
 શંકારો આચાર્યો વિષે નથી બન્યું. પણ કોઈક ભંડાના
 અવતારો તેા તેઓ મનાયા છે. છતાં તેઓ ઐતિહાસિક મા-
 ન્યકારો પુષ્કળ કલ્પાઓ છે. છતાં તેઓ ઐતિહાસિક મા-
 ન્યકારો હતા અને ધણું કરી અનુકૂળ કાલે થઈ ગયા એમ પુરા-
 ણોમાં કહી શકે એટલું અજાણું તેઓનાં ચરિત્ર ઉપર પડે છે.

સંકટાચાર્યના ચરિત્રના અનેક મોટા મનો મળે છે, પણ
 કારણચાર્યના પોતાના મનોમાંથી તથા એમના અનુયાયી-
 ઓ તથા વિરોધીઓના મનોમાં એ સમય દિવસના અ-
 ચિત્રનું તેા નહિ પણ એના પ્રતિભાશુદ્ધ માનસનું ને ચિત્ર
 આપણા મનસ્વિદ્ય અગળ ખડું થાય છે તેમાં એના ચરિત્ર
 (રિસેગ્ગર ૧૮૪૮) ૪૫૬

પાવાગઢ-ચાંપાનેર



લેખક રત્નભણિરાવ લીમરાવ

ગુજરાતનો પ્રદેશ સામાન્યરીતે સપાટ છે. ગીરાપટ્ટમાં થોડા ડુંગરો છે. ઉત્તરમાં આણંદ પર્વતો પર્વત છે. છતાં રાજકોટથી દક્ષિણે ગુજરાતની બહાર આવે તો ગણાય છે. ગંડીકાંઠામાં થોડા ડુંગરો છે પણ તે નાની ટેકરીઓ કહી શકાય તેવા છે. ખરીરીતે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જેને પર્વત કહેવાય તેવા ગિરિ છે જ નહિ. જે છે તેને માત્ર સામાન્ય ડુંગર જ કહી શકાય, અને તે સૌરાષ્ટ્રમાં જણાય છે. એટલે, એક બાજુ રણ જેવાં મેદાનો, બીજી બાજુ ઠપાસ અને જાગડીનાં ખેતરો, અને ત્રીજી બાજુ દરિયા બેનાર ગુજરાતીને નાના ડુંગરનું દરશ્ય જોઈને આનંદ થાય એમાં નવાઈ નથી.

વડોદરા પાસેથી પસાર થતાં હરદર જરા ઇશાનમાં નાના ઠાળા વાદળો જેવા એક નાનો પર્વત દેખાય છે તે પાવાગઢ. ચારે બાજુના મેદાનોમાં એનું દરશ્ય મનોહર લાગે છે. વડોદરાથી ચાંપાનેરરોડ સુધીને જળી દગલીના કાલ જેવી રેલ્વેથી જાઓ કે વડોદરાથી ખરણાં સુધી જાઓ, જેમ પાસે જાઓ તેમ એનું મનોહર દરશ્ય વધતું જાય છે તે દાક્ષિણથી તો તે જોવા જ કઠીન એમ લાગે છે.

પાવાગઢનું રચણ: એક મહાકાંચ

પશ્ચિમનારેંજો જેવો આપણામાં સદેશનાં બીજાં

રસ નથી. ત્યાં તો રૂઝમાં ધણી સહેલાઈ જાય છે. ગુજરાતમાં ગળેને આનંદ આપે એવાં ધણાં રચણ છે પણ આપણા સમાજમાં જેની પાસે ધન વગેરે સગવડ છે તેમને આનંદના આનંદનો શોખ નથી, જેમને શોખ છે તેમની પાસે સગવડ નથી, અને જાણે સારી સગવડ સરતામાં મળે એવો પ્રશ્ન આવ જુધી એવાં રચણમાં થયો નથી. ધનવાનોને તો એની દરકાર જ નથી. આવાં રચણમાં તત્કાલ જનરોનો સંપર્ક સધાય એવી દુકે ટેલીફોની ચોમનાઓ થાય તો ગુજરાતી ધનવાનોને કદાચ સહેલાઈનો રસ જાગે " મુંબઈ સરકારે આવા કોઈક વિચારથી ઉપવનો રચવાની યોજના હાથ ઉપર લીધી છે તે ધણું સારું છે. ગુજરાતમાં એવાં ધણાં રચણો છે. એમાં સર્વથી પ્રથમ નામ પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું ગણાવી શકાય. ઇ.સ. ૧૯૩૬—૩૭—૩૮ ની ગુજરાતી ઉપવન મુંબઈની નજીકમાં અને રચણના મોટા માર્ગમાં ધોવાપી કદાચ વધારે આકર્ષક જાને. પણ સગવડ મળે તો પાવાગઢ એવી પણ વધારે આકર્ષક થાય. કોઈ એક મહાકાંચમાં નેટલો રસ અને વિવિધતામાં અંગ દેખ એટલાં જ્યાં મે પાવાગઢના રચણમાં છે. મહાકાંચને લાવના બતા મે રસ તો કદાચ રાંદેરીના ઉપવનમાં, મિનારમાં, આશુમાં કે

૧: આણંદ, મિરનાર, તારંગ, આશુમુરનાં એવાં વડે ધણાં રચણો છે. પણ નર્મદા, સિંધુનાં રચણો, રાજપાણી-મુરખાણ-જો રચણો પણ આરેલીમાં ખારી પાસે મોડિયાર માનવી નહીં રોજીને કાંઈ વડે રચણો રચણો દર પ્રકાર નથી.

(સિંધુના ૧૯૪૮) ૨૧૨

બીજા કોઈ રચનામાં પાવાગઢ જેવાં ન મળી શકે. એના ઇતિહાસમાં વીરસ છે. એની વાતોમાં શૌભાર છે. એના દેખાવ અને ભંગીમાં ભવાનકતા પણ છે. એના કિલ્લાના બાંધકામમાં અદ્ભુત રસ છે. એનાં ખંડેરામાં લાક્ષિત્ય છે. ઉપરથી જોતાં કોઈ જગ્યાએ હાસ્ય પણ છે, જગારે ચારે બાજુ વનશ્રીનું હાસ્ય દેખાય છે. એની આજની સ્થિતિ અને એ સ્થિતિનાં કારણોના ઇતિહાસ કરજી રસ ઉપજાવે તેવા છે. ઉપરની ખીણમાંથી નીચે જોતાં ભવાનકતા સાથે કેટલીક વાતો સંભળી બીજાસ રસ પણ થોડો જાગે તેમ છે. આમ, સર્વસંસ્પર્શસ્થળ પાવાગઢ-આંધાનેર જેવું બીજે જાગ્યે જ મળે. વિરાટના ભયથી રચનાના રસ સાથે અહીં સરખામણીમાં નાદિ જિતરીએ.

રચનાની આશ્રીતતા અને કવિ રાજશેખર

ઇતિહાસના દરેક દષ્ટિબદ્ધથી જોતાં આટલું મહત્વનું રચના છતાં એનો ઇતિહાસ ગુપ્ત પ્રાચીન તો નથી. મીક ભૂગોળવેત્તા દોસેમી પાવાગઢનો ઉલ્લેખ (પ્ર. સ. ૧૫૦) કરે છે એમ મંકચિંડલ વગેરે વિદ્વાનો માને છે તેને કાંઈ જ આધાર નથી. આપણા ઇતિહાસમાં પણ પાવાગઢ-આંધાનેરનું નામ પ્રાચીન સમયમાં મળતું નથી. રાજશેખર દસમી સદી પહેલાંની પશ્ચિમ દેશની ભૂગોળનો ઉલ્લેખ કરતાં મુજરાતના પહેલાં ગોવર્ધન, ગિરિનગર (ગિરનાર) વગેરે ગણાવે છે તેમાં પાવાગઢનું નામ નથી. એક માત્ર શિખરનો ઉલ્લેખ આવે છે એ નામ પાવાગઢનું હોય એવો કાંઈ જ આધાર નથી. કદાચ મેવાડ કે ડુંગરપુરના કોઈ ટેકરાનો એ ઉલ્લેખ હોય. ગોવર્ધન તો એની પવિત્રતા માટે લેવાયો લાગે છે. નદીએની યાદી રાજશેખર ચોક્કસાદથી આપે છે. એમાં સરસ્વતીથી નર્મદા સુધીની નદીઓ ગણાવતાં એક દિહિંગા નદી કહે છે તે મહી નેનર્મદાની વચ્ચે મૂકે છે. તે શું વિશ્વામિત્રીનું નામ હોઈ શકે? એનાથી તો દાદર નદી મોટી છે. એનું એ પ્રાચીન નામ હોઈ શકે? સૌરાષ્ટ્રની બદલાઈવારેનું એ નામ હોઈ શકે? પૂર્વ મુજરાતમાં દિહિંગ વન હતું એમ કહેવાય છે, તો આ દિહિંગા નદી કયી? મહી નદીની પાસે એક વહેજાનું નામ હડપ છે તેમાં દિહિંગા નામનો કાંઈ સ્વર જણાય છે? વિશ્વામિત્રી નદી તે સમયે જાણીતી હોત તો રાજશેખર એનું નામ જૂઠત નહિ.

પુરાણમાં પાવાગઢ

મુજરાતનાં પ્રભાસ, ખંભાત, દારકા, વડનગર, ર: રાજશેખરની કાચમીમાંસા. પાવાગઢની પાછળનાં ભગીને પાલનાં ભંગી કહે છે. એમાં હાથી પડાતા. તમાકાસે અજબી પાલને બાંસે માક કહે છે. એ ડુંગરપુરનો ભાગ મનાય છે. માત્ર એ માત્ર શિખર ન હોય? ડુંગરપુર નામ સ્પષ્ટ છે.

આજુ, નર્મદાકિનારો વગેરે જેવાં સ્થળો જોટલી પૌત્રાલિક મહેતા પણ પાવાગઢની હોય એમ જણાયું નથી. રંદ-પુરાણાંતર્ગત એક 'પાવકાચસ-માહાત્મ્ય' મળે છે. આજુ-ને રચ્યો વસિષ્ઠનો આશ્રમ તેમ પાવાગઢનો રચ્યો વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ, એમ એ પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ જાને વેદના મહર્ષિઓની પુરાણોએ ને દરીદ્રાઈ વર્ણવી છે તે અહીં પણ જુલાઈ નથી. વસિષ્ઠ મુજરાતની ઉત્તર આવે તો વિશ્વામિત્રથી એની પૂર્વે આવ્યા વગર કેમ રહેવાય? આજુની જગ્યાનો ખાડો વસિષ્ઠની ગાયે દૂધથી પૂર્વે તે હિમાવધના-પુત્રે પછી એને જન્યુને મારે પૂર્વે, તો પાવાગઢની જગ્યાનો ખાડો વિશ્વામિત્રની ગાય ન પૂર્વે એ કાંઈ જાને? કહે છે કે હિમાવધનો પંચવક્ત્ર નામે છેડારો આવ્યો અને પાવાગઢની જગ્યાનો ખાડો પુરાનો. અત્રાજ ઉપરથી વાતો જોડવામાં ભાટચારણો જેવા કોઈ દુશિન-વાર નથી. કહે છે કે ગિરનારના ખાડાથી પાવાગઢનો ખાડો વધારે મોટો હતો. ગિરનારના ખાડામાં જે પર્વત આવીને પડ્યો તે ખાડો પૂરતો અરધો જ્યાર રહ્યો અને પાવાગઢમાં પોણો અંદર જઈ જા બદાર રહ્યો. આ 'પા' શબ્દથી પાવાગઢ કહેવાયો? 'પાવકાચસ-માહાત્મ્ય' પંચ-વક્ત્રનું નામ પડીથી પાવકાચસ પડ્યું એમ કહે છે. જ્યારે કોઈ તો ત્યાં ખૂણ પવન આવે છે તેથી પવનગઢ કહે છે. પરંતુ આ કોઈ નામ પરથી એનો ખરો ઇતિહાસ જડતો નથી. પાવકાચસ-માહાત્મ્ય રંદ પુરાણોનો ભાગ ગણાય છે પણ શ્રી કુમોરંદે સાક્ષી છે એમની તીર્થયાત્રાના પ્રેમમાં, કે શ્રી ઉમાશંકરે એમના 'પુરાણોમાં મુજરાત' નામના પ્રેમમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પાવકાચસ-માહાત્મ્ય જોતાં મને તો એ રંદ પુરાણોનો નામે છેક પાછળની કોઈએ લખ્યું હોવાય છે ને છેક આધુનિક લાગે છે.

શિવ અને શક્તિનું રચન

વેદના મહાન ઋષિ, ગાયત્રી જેવા મહામંત્રના ક્રિયા વિશ્વામિત્રને વેદસમયની ઉત્તરની જમિની નદીઓ અને પર્વતોમાંથી કોઈ ન મળ્યું તે વિશ્વામિત્રીના વહેવાને પોતાનું નામ આપ્યું? અને પ્રભાણમાં એક નાના ડુંગર જેવા પાવાગઢને પસંદ કર્યો? કે પછી વિશ્વામિત્ર નામના કોઈ સાહુડું નામ મોટા મહર્ષિ સાથે જોડાયું? એ ગમે તેમ હોય, પણ પંચવક્ત્ર નામ કાંઈક સ્પષ્ટ છે. પાવાગઢનો આકાર પંચકોણ છે. શક્તિ પૂજીતો એને દેવીના યંત્ર સાથે થોળે છે. પંચવક્ત્ર શિવનું નામ પણ છે, ને આપણો આખો પ્રાંત ને બાજુનો માળવા પ્રાંત શિવ ધર્મનાં મોટાં ક્ષેત્રોથી ક: શ્રી ઉમાશંકર વંષકનગર નામે રચ્યો એક મધ્યપુરાણનો કહેવળ આપે છે, પણ એને વાંચકને કહી મૂકે છે. 'શ્લોક અરધો આખો છે તે પરથી આ કયું વંષકનગર તે સમજ સહાઈ નથી.

આમ હતા. એએ પ્રાંતોની વચ્ચે આવેલું પાવાગઢનું સ્થાન ક્રોધ શૈવ અને શાકત મતના યોગીનું સ્થાન હોય એમ માનવાત્મક જોતાં, અને ચંપકેશ્વર (ચાંપનાથ) મહાદેવ તથા કાલિકા મહાશક્તિનાં મંદિરો જોતાં, માની શકાય. મોટા અગ્નિઓનાં નામ હિંદમાં અનેક સ્થળોએ સીધાં છે.

પાવાગઢ-ચાંપાનેર નામની પ્રાચીનતા

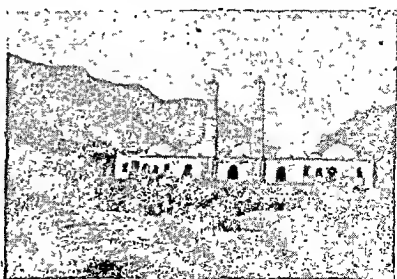
એક સમયે હું આ આગતમાં રવ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ સાથે વાત કરતો હતો. એમણે એમની લૌકશીલિક રીતે કહ્યું કે 'બુઝો, હિંદુસ્તાનના નકશાને જોભો એવડો વાજો. આપણો ગૂજરાતનો ભાગ પૂર્વમાં જંગલના ભાગને અડશે. ત્યાં ચાંપાપુરી અને પાવાપુરી નામે નગરો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે અને પ્રાચીન પણ છે. ત્યાંથી કોઈ એ નામો અરી? એકીસાથે કેમ ન લાગ્યું હોય?' આ એક વિચારવા યોગ્ય વાત છે. એ જાનને નગરો જોઈ અને જૈન મતનાં મહારવનાં સ્થળો છે. જોઈ ધર્મની તો કોઈ નિશાની પાવાગઢ ઉપર આને મળતી નથી, પણ જૈન મંદિરો આને છૂલોંદાર થએલી દશામાં છે. હવે આ જૈન મંદિરો કયા સમયનાં છે તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, પણ આખા યે ગૂજરાતમાં જોતો નેરે હતું એ સમયમાં પોતાના પવિત્ર સ્થળનું નામ કોઈએ આપ્યું હોય એવો સંભવ ખરો. વનરાજનો ચાંપો વાણિયો-કે કણુગી-કે કોળી વનરાજના પાટણથી પૂર્વમાં આવીને ચાંપાનેર વસાવી ગયો એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. વનરાજ આવડા વંશનો પરાક્રમી રાજા હતો એ ખરું. એણે ક્ષત્રિયરામ ગામનું નામ બદલી અણહિલવાડ પાટણ પાડ્યું અને એ પાછળથી ગૂજરાતનું પાટનગર થયું એ પણ ખરું. પરંતુ ચાવડાઓનું રાજ્ય સારસ્વતમંડળ—સરસ્વતી નદીની આસપાસના ભાગ—થી આગળ વધ્યું હોય એમ મનાતું નથી, અને ચાવડાઓ સ્વતંત્ર છતાં એક મોટા તાલુકદારથી મોટા હોય એમ માનવાને પણ કારણ નથી.

એટલે ચાંપાનેર સુધી વનરાજના ચાંપાની મહત્તા હોય એવો સંભવ નથી. એટલે પાવાગઢ અને ચાંપાનેર એ બે નામો જોતોએ પાડ્યાં કે સૈવોએ એ નક્કી કરવું વધારે આધાર વિના તો મુશ્કેલ છે. જૂના રજપુત ચાંપાનેરનો આને સમૂહનાશ થયો હોવાથી એના આધારે જડવા પણ મુશ્કેલ છે. આને તો એ માત્ર શક્તિનું ધામ મનાય છે.

ચાંપનાથ મહાદેવ સાથે ત્યાં ચાંપા બીહનો ચોરો પણ કહેવાય

છે. અને ચાંપા નામના બીહ કાઠોરનું એ સ્થાન હોય એવો શ્રી રમણલાલ દેસાઈનો તર્ક સચુક્તિક લાગે છે. રજપુત રોજનના સમયમાં આખા ગૂજરાતમાં બીહોનું જોર ખૂબ હતું. એ જોર છેક મુસલમાન સમય સુધી પણ ચોડું ચોડું રહ્યું હતું. અમદાવાદના પૂર્વીવતાર આશાપદશી સાથે પણ આશા બીહનો સંબંધ યોગ્ય છે. તો જેમ-મહાત્મ નિર્લક્ષો તો આને પણ બીહ વસતિની વિપુલતા-વાજો છે. એટલે મધ્યકાલીન હિંદુ સમયમાં એવો કોઈ બીહ કાઠોર એ સ્થળમાં રહેતો હોય. 'કવિચંદ' 'પૃથુરાજ-રાસ'માં બીમદેવ સોલંકીનું વર્ણન કરતાં રામગૌર તુવારને પાવાપતિ કહે છે, તેથી એ સમયમાં ત્યાં તુવારોનું રાજ્ય હતું એમ પણ કોઈ માને છે. કદાચ કોઈ તુવાર કાઠોરે ત્યાં થોડો વજાત સત્તા જમાવી હોય. પરંતુ પૃથુરાજ-રાસો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમકાલીન ચંદ કવિનો રચેલો છે એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા માનતા નથી. એઓ એ રાસો પાછળથી લખાયો છે એમ માને છે. એટલે એનો ઉદ્દેશ્ય કોઈ ખાસ સિદ્ધ કરતો નથી. પાવાગઢનો પહાડ જ્વાળામુખી પર્વતોના રસના કોઈ જુનાપથી કોઈ પ્રાચીન પર્વતમાળા-થી છુટો પડી ગયો છે અને જ્વાળામુખીના અગ્નિને લીધે

૪ : બુઝો શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈનું 'પાવાગઢ' પંચમહાલ નિર્લક્ષી બીહ-રાજાની વસતિવાજો છે અને એક સમયે આખા યે ગૂજરાતમાં એમનું વર્ચસ્વ હતું. એટલે ચાંપા નામના બીહની શક્યતા વધારે બંધ બેસે એવી છે. ચાંપનાથ મહાદેવ આને પણ છે. એટલે ચાંપા નામનો સંબંધ છે એટલું તો સ્પષ્ટ છે. છતાં કોઈ કાળે ત્યાં જૈન વર્ચસ્વ હતું એવી આ-આચંશીની મન્યતા પણ વિચારવા જેવી જણાય છે. વધારે સંરોધન કદાચ આ વાત સિદ્ધ કરે.



એનું પાવકાયલ નામ હશે એમ કાંઈ ધારે છે. આ વાત માટે પણ ખાસ આધાર નથી. આયોર્વતનો સાતકુલ-પર્વતો કે પર્વતમાળાઓ છે. તેમાં મધ્યકિંદમાં વાયવ્યથી અસ ખુણા તરફ જતી પર્વતમાળાને પારિયાત કે પારિ-યાત કહે છે. આ પર્વતો ઉત્તરમાં રત્નપુતાનાથી શરુ થઈ, ગુજરાતની પૂર્વ સરહદને અડકી, અમિ દિશામાં બીજા કુલપર્વત વિખળે મળે છે. અરવલ્લી આ પર્વતકુલમાં ગણાય છે. આ પર્વતમાળાના છુટા પડી ગયેલા ટુકડા જેવેલા પાવાગઢ જણાય છે. પરંતુ આજે આ પારિયાત નામ જગોળમાં દેખાતું નથી. છતાં પણ આખી પર્વતની હારમાંથી આ માત્ર છુટા પડેલા નાના ટુકડામાં-એનો શરૂઆતનો અક્ષર પા હોવાથી એ નામ જળનાથ રહ્યું હોય એમ પણ વધારે આધાર વિના શી રીતે કહેવાય?

સોલંકી સમયથી એ રથળનું મહત્ત્વ વધ્યું

મને તો એમ લાગે છે કે આપણા ઇતિહાસમાં તો પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી. રત્નપૂત સમય કરતાં તો પ્રાચીન નથી દેખાતું. કદાચ નામ ને સ્થાન પ્રાચીન સમયમાં હોય તો પણ તે ઇતિહાસ કે સાહિત્યમાં એટલું પ્રસિદ્ધ રત્નપૂત સમય પછી જ થયું. એનું એક કારણ એનું પણ હોય કે પ્રાચીન સમયમાં પૂર્વ ગુજરાતનો ભાગ વપતોવપત મિશ્રમિશ્ર રાજસત્તાઓના તાબામાં રહ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાત, લાટ કે સોગઢના પ્રસિદ્ધ રાજ્યશોના સમયમાં એમનાં રાજ્યોની હદમાં પૂર્વ ગુજરાત હોય એમ લાગતું નથી. પૂર્વ ગુજરાતનો કેટલાક અપર્યાપ્ત તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તેથી તે માગવામાં પણ ગણાતો હોય. વેપારના મહામાર્ગ ઉપર ન હોય એવાં રથળો ધણીવાર પ્રાચીન હોય તોપણ પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં નથી. ચાંપાનેર કાંઈક અંશે એવું રથળ છે. ગુજરાતમાં સોલંકીઓએ જ ચારેમાથુ સત્તા જમાવી અને માળવા સાથે એમણે યુદ્ધ કર્યાં, એટલે એમના સમયથી ગુજરાત-માળવાની હદની નજીકમાં આવેલા એક લક્ષ્મી થાણું તરીકે પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું મહત્ત્વ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વધ્યું ને એ જ કારણથી મુસલમાન સમયમાં એ આંધુ રહ્યું. સોલંકી સમય પહેલાં પાવાગઢ-ચાંપાનેરનાં ઉલ્લેખો ન મળવાનું પણ આ કારણ હોઈ શકે.

અડતી-પડતીના પશ્ચ અંક

અશ્વઠોદ્ધાન ખિલજીએ ગુજરાત છલું એ સમયે રથળચોરથી નાંકેલા પૃથ્વીરાજના વંશના કાંઈ ચોદાણ પાલનદેવ નામે સરહાર ગુજરાતમાં આવીને પાવાગઢ-

ના જંગલોવાળા ભાગમાં એક રાજ્ય રચાણું. 'કોનરદે પ્રવંશ'માં અશ્વઠોદ્ધાનના લગ્નકેરથી ગુજરાતની અવદશો થઈ એનું વર્ણન કરતાં કવિ કનકદે ચાંપાનેર એમ કહે છે. પણ કવિનું વર્ણન એ ગભોય પછી દોરેક સડી પછીનું, હોવાથી તેરમી સદીની શરૂઆતમાં ચાંપાનેરનું મહત્ત્વ એટલું હશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. સોલંકી સમયમાં ચાંપાનેર કરતાં ત્રોત્રક-જોધરા-નું મહત્ત્વ કાંઈક વધારે હોય એમ લાગે છે, એટલે ચોદાણ પાવાપતિઓની સત્તા દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં રથપાઈ તે પછીનાં લગભગ સદા ગયો વર્ષનો ઇતિહાસ એ ચાંપાનેર-પાવાગઢનો ખરો મહત્ત્વનો ઇતિહાસ. સ્વતંત્ર ગુજરાતી સંસ્તનતના સર્વથી મદાન સુલતાન મહમદ એમ-કાએ પાવાગઢ છલ્યે ત્યાં સુધી આંશરે પોણા બેસો વર્ષનો પાવાપતિઓના સમય એ આ કરણ નાટકનો પહેલો અંક. એ પછી આશરે અરધી સદીનો મુસલમાન સંસ્ત-નતનો સમય એ ચાંપાનેરના ઇતિહાસનો મખાલ અને નાટકનો બીજો અંક. એ સમયમાં થોડાં વર્ષ માટે પણ ચાંપાનેર ગુજરાતનું પાટનગર ગયું. ગુજરાતી સંસ્તનતના સિદ્ધા ચાંપાનેરથી તે સમયમાં પડેલા છે. એ પછી મહમદ એમગનો ધોન ગંદાદુરશાદ ટીવ બંદર આગળ દિરંગીઓના દગાથી શહીદ થયો અને ચાંપાનેર મુખ્યો-ના હાથમાં પડ્યું ત્યારથી શરુ થયેલી ઝડપી પડતીનો ઇતિહાસ એ આ કરણાંત નાટકનો છેલ્લો અંક. ચાંપા-નેર-પાવાગઢની જુમિની સાથે સંકળ થયેલો આ ઇતિ-હાસ એની, સમગ્રતામાં, આગળ રહ્યું તેમ, એક સર્વ શુભ્યપ્ત મહાકાવ્ય અને છે.

પાવાપતિ ચોદાણ

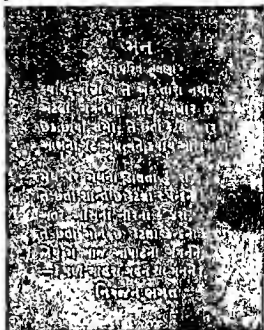
પાલનદેવથી જયસિંદેવ પાવાપતિ-પતાઈ રાવળ-સુધીના ચોદાણ રાજવંશોની વંશાવળી હોયેલ પાસેના નાની ઉમરવાણ નામના એક ગામના કુવા ઉપરથી મળેલાં લેખમાં મળી આવી છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૨૪ માં પંદિ અષ્ટમી રાત્રિવારની તારીખ આપેલી છે. જેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃતની મિશ્ર ભાષામાં છે. એમાં જયસિંદ પાવા-પતિને ધોઈ શક્તિમત્ત કહ્યો છે અને પાવાગઢને ગાવકદુર્ગ કહ્યો છે. ગુજરાત સંસ્તનતની શરૂઆતથી મહમદે ચાંપા-નેર લીધું ત્યાં સુધી 'પતાઈ રાવળ'ને મુસલમાનો સાથે અવારનવાર લડતું પડતું. અમદાવાદ વસાવવાર અદ-

ક : જંગલોવાળા ભાગમાં રાજ્ય રચાણું એમ શ્રી રામભુલાલ લખે છે, પણ આધાર ખોટો નથી. એ વાત ખરી હોય તો એ જગ્યાએ જંગલ જ હશે એમ માનવું પડે. કદાચ સામાન્ય દિલ્હી કે ગ્રામ હોય તોપણ જંગલની જગ્યા જ દરો મને શી રમણલાલની માન્યતા ખરી લાગે છે. ૭ : શ્રી રંગજીલાલે આ લેખ મૂળમાં આપ્યો છે. ગેઝેટીયર એના ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મદરાસ પાવાગઢ છતવામાં કાશ્મી નહેનો તે જ્યસિદના દાદા એક ભૂપ સાથે અદમદરાસને સલાહ કરવી પડી હતી. જ્યસિદના પિતા ગંગરાજ સાથે પણ મદમદની પહેલાંના સુલતાનોને તરાકાઓ આપ્યા કરતી હતી છતાં પાવાગઢ જિતાયો નહોતો હવે જેવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવાપતિને મેં નહોતો. માળખા અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજા જાને દેશનો રાજાઓને સમય પ્રમાણે સહાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખે. માળખાના હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુસલમાન સુલતાનોને પણ ગૂજરાતની સાથે યુદ્ધે થયા કરતાં અને એમાં માળખા ગૂજરાતને તો એ પણ થયેલું. ખાસ કરીને મુસલમાન સમયમાં આ કારણથી પાવાગઢનું મદરખ રાજકીય અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ જ વધી ગયું હતું.

પાવાગઢનો ઘેરા અને લડાઈ

મદમદ ગેગડને આંખોનેર છતવાનો નિયામ પહેલેથી જ હતો; કેમકે એના વડિલા એમાં નિષ્પણ તીવ્રતા હતા. ઈ. ૧૪૮૨-૮૩માં ગૂજરાતમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે મલીક અસદ નામના મુસલમાન સરદારે આંખોનેરની હદમાં લૂંટ કરી અને પાવાપતિના રજાપુતોએ મુસલમાનોને હરાવીને માથો, ૬ મદમદ ગેગડને આંખોનેર ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે આ તાર્કિક કારણ મળ્યું. ૧૦ અને મોટું લશ્કર લઈ એણે વડોદરા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જ્યમિદે પહેલાં તો સલાહ માટે પ્રયત્ન કર્યો અને લૂંટેલા ગારાશાહી માસ પાછો આપવા કહ્યું, પરંતુ મદમદે આ વાત કબજ ન રાખી અને લડાઈનો નિષ્કર્ષ જાહેર કરીને તાજખાન, બદરાખાન અને હખિતખાનને લશ્કર લઈ આગળ મોકલ્યા. મુસલમાન હતિહારસારા કહે છે કે આ લોકો પોતાની સાથે સુરંગો, યોદ્ધામાં પ્રવીણ હજારો લઈ ગએલા ને કિલ્લા પર ચડાઈ વગેરેના કામ માટે જોઈતાં લોકો માટે એક બારાની એક મોનામહેર આપેલી. રજાપુતો, કિલ્લામાંથી નીકળીને લડતા. જ્યસિદે માળખાના સુલતાનને મદદ માટે આપવા પોતાના સર નામના વકીલને મોકલ્યો. પણ મદમદે એ મુસલમાન સુલતાનને હિંદુને મદદ કરતો સમજાવીને અટકાવ્યો. કિલ્લાનો ઘેરા એક વર્ષ ઉપર ચાલ્યો. મદમદે કિલ્લો



લેવાનો નિષ્કર્ષ દર્શાવતો ચિહ્ન રૂપે પાવાગઢની પૂર્વમાં મરિનદનો પાયો નાખ્યો. ઘેરા દરમ્યાન રજાપુતો બહાર નીકળીને એક વખત તો સુલતાનની સામગ્રી અને અનાજ વગેરે ખૂંચી કિલ્લામાં પાછા બરાઈ ગયા હતા. સુલતાને તે પછી ઘેરા મજબૂત થવાઓ ને અંમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ મુલકિખાનને સરદાર નીમી ચારે તરફ સુરંગો યોદ્ધાઓ દુકમ કર્યો. કવામ-ઉલ-મુલક પણ એની સાથે હતો. સુલતાને પોતાનું બધું શેખ પાવાગઢ છતવામાં વાપર્યું.

આ ઘેરામાં ગૂજરાતમાં તોય પહેલવહેલી વપરાઈ હોય એમ લાગે છે. મલીક અપાજ સુલતાની જે દીવ બેદરમાં ગૂજરાતનો મોરે જવર (નોકાસેનાધિપતિ) હતો તે પરદેશથી ગૂજરાતમાં તોળા લાવેલા અને પાવાગઢની લડાઈમાં એ પણ દાખલ હતો. એની તોપથી એક ભુરજ નજીક બાકે પાડેલું. બીજા બાજુએ સુલતાનના માણસોએ એક સુરંગમાંથી સવારે આનામંખાદિક કરવા જતા રજાપુતોને બેધ એ સમય દુમત્રો માટે યોગ્ય છે એમ સુલતાનને કહ્યું. સુલતાને એ રસ્તે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા પોતાની ખાસ દુકડી આપી કવામ-ઉલ-મુલકને મોકલ્યો. એ લોકો સવારે કિલ્લામાં પેદા અને કલત શરૂ થઈ. બીજા બાજુએ મલીક અપાજે પાંડેલા ગાકામાંથી પાસેની એક બારીમાં થઈને સુલતાન મદમદ પોતે કિલ્લાના મોટા દરવાજાની ટોચે ચડી ગયો. ૧૨ હવે રજાપુતો નિરાશ થયા અને ત્વેદરની તૈયારી કરી. રજાપુતોએ દાખના યોગ્ય

દ મિરાતે સિદ્દેદરી આ નામ આપે છે. તખ્તને અલબરી મલીક સેમાં નામ લખે છે. ૬ મુસલમાન લશ્કરનો સામ્રાજ અને એ દાખીએ જ્યસિદે લઈ લીધા હતા. ૧૦ ગદગદે અગદાવાદમાં જુલા મરજદના મિનારા ઉપરથી આંખોનેર તરફ જોઈ મૂળ મોડી એથી આંખોનેર છતવાને એરે વિચાર દત્તો એ વાતમાં સંકેત લાગતું નથી. જ્યસિદના કૃતે મદમદનો વિચાર પાવાપતિને મળ્યો એમ પણ કહેવાય છે.

૧૨ આ પૂર્વેન મિરાતે સિદ્દેદરી કરતાં તખ્તને અલબરીમાં વધારે વિસ્તારથી આપેલું છે અને મોમાંથી અર્ધી લીધું છે. ૧૨ અનાજ લઈને કિલ્લામાં નથી વળવાની પેઠામાં (ફિરોઝ ૧૬૪૮) ૪૩૫



‘दरभीरी’ नायि : ‘आत्मकथ’ (सिद्धदेवः सङ्गतादीपानन्दः भगनी अन्य इतिमा साये परियययेम खुर्मा ३९०) इति।



અંતરદેવતા (અંતઃકર્તૃત્વ યાત્રા) કરવો જોઈએ. એ અહિંસા અકલંક જોઈએ, માટે હું એને સત્યનો માર્ગ કહું છું. અને મારે મન સત્ય એ જ ધ્યેય છે. એટલે એ ધ્યેયનો માર્ગ રહેજે યતી રહે છે. ચાલો, હવે જાણ વાર થઈ. તમે શાંત થઈ જાવ. ધ્યેયને પ્રાર્થના કરજો, એ તમને અજવાળું દેખાડશે. મારી શુંબાંધણી તો તમારી સાથે છે જ.' જાપુની ચરણુદત્ત લખેને મેં સાંજે પ્રાર્થના પછી બોલસદ છોડ્યું.

અભિમાને કહ્યું: 'તારો રસ્તો સાચો છે.' અંતરાત્માએ કહ્યું: 'ચાલો છે એ માર્ગ ખોટો છે.' અને સત્ય સત્યના સનાતન સંધર્મથી બીસાતો હું ચાલી નીકળ્યો. ૧૯૨૨ના અસહકારના દિવસો હતા. કૉંગ્રેસ ગેર-કાયદેસરની સંસ્થા હતી. લડાઈ ચાલુ હતી. ઘણી નાદ પણ લગભગે યધી જ એવી પ્રવૃત્તિઓ ભૂગર્ભમાં ગમેલા નેતાઓ ચલાવતા. 'મુજાદ્દની તે વખતે ચાકની પ્રવૃત્તિ-ઓના સંચાલક વિદ્યાપીઠવાળા પ્રો. ચન્દ્રબાલ જૈનદેવી હતા. આપ્રાની અમારી જૂની દોરેલી હતી. એમના બાંધ કાકેરી કાવતરા કેસમાં પકડાઈયા. જૈનદેવી પોતે પણ એમાં સંડોવાયા હતા એવા પોલીસને પતો હતો. એમણે 'અમને જેતણ જણુને રેડિયો ઓડકારિટગની છૂપી પ્રવૃત્તિ-ઓંથી. અહવાડિયામાં તણ વખત મુજાદ્દરેડિયો વિદ્યામ હેતો ત્યારે અંધાર દાન્સ-મીટર ચાલતું. રેડિયો એન્જિની-અરિંગનો વિકાસ આજે જેટલો જાણ્યો છે તેટલો ત્યારે નહોતો, એટલે એ પ્રવૃત્તિને ઘણી મર્યાદાઓમાં રહીને કામ કરવું પડતું. ગુપ્તમાં ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ તરીકે અમે એ ચલાવતા. તે એટલે સુધી કે સરકાર પણ કંટાળી ગઈ હતી. કમનસીબે અમારા દાન્સ-મીટરનો ચલાવનાર એક બંગાળી સાથી ફૂટ્યો અને અહીં મહિને અમે તણુચાર જણુ એકીસાથે એક મધરાતે પકડાઈ ગયા. પણ દાન્સ-મીટર ગાયબ થઈ ગયું. પોલીસ માથાં પછાડીને મરી ગઈ, પણ એનો પતો ના મળ્યો. એટલે લગભગ એકવીસ દિવસની જેલ પછી મારા સાથીઓને છોડી મૂક્યા. હું એ વખતે કમળો થવાને કારણે પોલીસપહેરા નીચે છડી. ઍરિપટલમાં બીમારી લોગવતો હતો. ત્યાં મને ખજાર આપવામાં આવી કે મને પણ છોડી મૂક્યો હતો, પરંતુ દિલ્હી-કાવતરા-કેસને અંગે મારી ફરીથી ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. હવે પોલીસનો જાપ્તો વધી ગયો. મુલાકાતો પર કાપ મુકાયો અને રોજ સવારે એક પોલીસ અગવદારે પૂછપરછ માટે આવવા માંડ્યું. મેં મારી આ પિનિયતિ વિષે એક મિત્ર દ્વારા જાપુને જેલમાં સમા-

ચાર પહોંચાડી કહેવડાવ્યું કે જે કેસ માટે મને સંડોવ્યો છે તેમાં મારો કશો જ ભાગ નથી; હું નિર્દોષ છું. મારા આ શબ્દોમાં બરાસો મૂકીને જાપુએ એક સારા ઍરિ-સ્ટરને કહેવડાવ્યું કે જરૂર પડશે એ મારો કેસ લેશે. પણ એ કેસના સાચા આરોપીઓ પકડાવા અને આખરે પોલીસે મારા પર અમુક મર્યાદાઓ મૂકી છોડી દીધો. ત્યાર પછી જાપુ પહેલી વાર મુંબઈ આવ્યા. ગામ-દેવીમાં 'મણિમંત્રન'માં એમનો ઉતારો હતો. મેં કાંગળ લખ્યો. એમણે મને બોલાવ્યો. મારી યધી હડીકત જાણી લીધી. બીજી પણ ઘણી વાતો કરી. પણ મૂળ પ્રશ્ન જાણ્યા વિના એમને કેમ જાણ વળે? એટલે આખરે પૂછ્યું: 'કેમ, મન હજીય અહિંસા વિષે માનતું નથી ને?' થોડી વાર હું મૂંઝોટ્યો, જમીન ખોતરવા માંડી. ઊંડા નિઃશ્વાસ મુક્યો. જાપુ સમઝી ગયા. મને ગયાની લીધો. બોલ્યા: 'હું જાણું છું કે હજી તમારું મન અહિંસા કબૂલ કરતું નથી. તમે જન્મે અને રૂબાવે ક્ષત્રિય છો. વૈરવની જેમ તમારે સમાધાન નથી જોઈતું, 'લાલચની જેમ તમારે તો ઉકેલ જોઈએ છે. પણ એ ઉકેલ હું નહિ આપી શકું. એ સમસ્યા તમારી છે. તમારે જ એનો ઉકેલ શોધવો પડશે. હિંસાગાંની તમારી શ્રદ્ધામાં તમને રહેજ પણું શંકા થઈ છે અને એણે સમસ્યાનું રૂપ લીધું છે એ પણ શુભ સૂચન છે. એટલે અહીં તો હું તમને મદદ પણ કરી શકું. તમે જો તમારી વાતમાં શ્રદ્ધાવાન અને અક્ષર હો તો હું બીજું શું કરું? તમને સમજાવ્યાં કરું મારી વાત.' જાપુ સ્તાપ્તતા વાત કરતા હતા. હું એમના આચા ઉપરનું બીનું પોતું જાલ્યા કરતો હતો. મારી મૂંઝવણનો પાર નહોતો. જાદાર મથુરાદાસબાઈ અધીરા થયા હતા. એક વખત તો અંદર આવીને જાપુને કહી ગયા: 'જાદાર શ્રીનિવાસન કચારના બેઠા છે.' જાપુએ કહ્યું: 'એસવાદો. આ મુલાકાત વધારે અગત્યની છે.' મને થયું, જાપુ મારા જેવા નાના માણસની પાછળ કેમ આવડું પ્લાન આપે છે? જેવો સવાલ બીજો એટલે તરત જ મેં જાપુને પૂછ્યું: 'જાપુ, મારા જેવા નાચીક માનવીની તે તમારે આટલી શી પંચાત? મરવા દોને એને એને રસ્તે.' અને જાપુની આંખો અમઝી બિડી. બીનું પોતું જાલ્યો મારો હાથ પકડી લીધો. બોલ્યા: 'તમે નાના છો એ વાત સાચી. પણ તમે જો સત્યના ઉપાસક અને અહિંસાના આચરનાર છો તો મારું મેાડું કામ થાય. અને એ મેાડું કામ તમે જો કરી શકો તો તમારા આત્માની મહત્તા કેટલી વધે? તમારો અંતરપક્ષો જો હું કરી શકું તો હું જાડુ મુખી

આ વિષે મારું દુઃખ પ્રગટ કરવા હું આપુને પાછો દિલ્હીમાં મળ્યો. એ વખતે આપુ જૂની દિલ્હીના દરિયાઈ કોસ-નીમાં રહેતા હતા. સાંજે પ્રાર્થના પછી મારે મળવાનું હતું. શાપુરો એ મૌનવાર હતો, એટલે હું બોલતો જાઉં ને આપુ પોતાની વાત કાગળ પર લખીને કહેતા. જય-હું પન્ના હતો એ એમને ગિરકુલ ગમતું નહોતું. મેં એમને પૂછ્યા વિના જ પન્નાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. સલાહ માગતા જાઉં ને મને તે સલાહનો અમલ ના થઈ શકે એ તો બેહદું એથી મેં એમને પૂછ્યું જ નહોતું. પછી એમણે મને લખીને આપ્યું કે 'તમે વહેલામાં વહેલી તકે આ આજ-કૂડીમાંથી બહાર નીકળો. સ્વાધીનો કાંસ એવા હોય છે કે અમુક ઊંડાણમાં ગયા પછી તો બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પણ અંદર જ લઈ જાય છે. એ અવસ્થા આવે તે પહેલાં નીકળી જાય.' અને છેવટે એમણે પોતાનો પ્રિય પ્રથ પાછો પૂછ્યો : 'કેમ, હવે અહિંસા વિષે તમારું અંતર શું કહે છે?' મારું અંતર પણ જણાવતું આવતું હતું તે હું સ્પષ્ટ જોતો હતો. મેં કહ્યું : 'આપુ, અંતર પલટાતું આવે છે, પણ હજી સત્ય ને અહિંસાની છવનમાં પ્રતિષ્ઠા કરી શકાય એવી શ્રદ્ધા જીગી નથી. પણ એક વાત માત્રી છે કે હિંસા વિષે અને એની વિનાશકતા વિષે લાગણી સ્પષ્ટ થતી જાય છે.' 'આપુ આ ઉત્તરથી આડું રાજ થયા. એમણે કહ્યું : 'તમે રહે તે આપ્યા છો. છથરને પ્રાર્થના કરવાનું ના ચૂકશો. અને કોઈ દિવસ તમારી જાતને ના છેતરશો.' દિલ્હીથી પન્ના પાછા આવ-વીને મહારાજસાહેબને રાજનામું આપ્યું. પન્ના છોડીને મુંબાઈ આવ્યો. આગળ ચું કરવું એનું કંઈ જ નહોતું. દિલ્હી છોડતાં પહેલાં આપુએ મારી પાસેથી વ-અન લીધું હતું કે હવે હું જે નવું કામ શરૂ કરું તેમાં એમની સંમતિ લેવી.

પન્ના તો છોડ્યું હતું. પણ એનાં કેટલાંક વળગણો હજી છૂટતાં નહોતાં. મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા ખેરાગઢ રાજ્યના મહારાજના આગ્રહથી દીવાન તરીકે ત્યાં જવાની શરૂ-આત પણ થઈ આવી. જાપુરના દરબારે આપવા માંડેલી નોકરીની પણ લાલચ થઈ. પાલનપુરના નવાજ સાહેબ-ને ત્યાંથી પણ કહેણું આવ્યું હતું. પણ અંતઃકરણ ફરી-થી દેશી રાજ્યના કોદવામાં પડવા તૈયાર નહોતું. શાપુની આજ્ઞા પણ નબર સમીપ હતી. એટલે આખરી નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ સરકારી કે દેશી રાજ્યની નોકરી જ ન કરવી : પછી એ મને તેટલી મોટી લાલચ આપનારી હોય. પન્નામાં ઉઝાડીશીનીની કુટુંબ પડેલી. વિશ્વાસિયાનો

પણ રજ લાગ્યો હતો. એટલે અંતરની સફાઈ પણ કરવાની હતી. ને એ કામ નાનુંમનું નહોતું. દેશી રાજ્યના ગંદા વાતાવરણમાં પાછા નહિ જવાની વાતને બીજા બે સ-ન્નિવોનો પણ સહકાર હતો. શીમતી સોદિયા વાડીઆ અને એમના પતિ શ્રી બી. પી. વાડીઆએ પણ મારા આ નિશ્ચયને ટેકા આપ્યો; એટલું જ નહિ પણ બે હું તૈયાર હોઉં તો તેઓ કાપ્પી રીતે મદદ કરીને એક સુધસ છાપ-આનું શરૂ કરવા તૈયાર હતાં. સ્વતંત્ર કામ કરવાની આ તકનો સફરયાગ કરતાં પહેલાં આપુની સંમતિ લેવાનું સાંભળ્યું, એટલે શીમતી વાડીઆને આખરી હા પાડતાં પહેલાં સેવાગ્રામ આપુને મળી આવવાનું નહોતું કર્યું.

૧૯૪૮નો ડિસેમ્બર મહિનો હતો. હું અને શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણનાં પત્ની પ્રભાવતી બંને કલકત્તા મેઈફરમાં વધી જતાં હતાં. આપુને મળવાનો દિવસ અને સમય મુંબાઈથી મેં મદદિવબાઈની ટેલીફોન કરીને પૂછી લીધો હતો. 'દસ સાઠદસને મુમ્બાઈ અને સેવાગ્રામ પહોં-ચ્યાં ત્યારે શાપુ આસિરા કરાવતા હતા અને પછી નહારા જવાના હતા. એટલે મદદિવબાઈની સાથે વાતો કરવાનો દીકરીક સમય મળ્યો. એ દમગમલ કરતા હતા. મદદિવ-બાઈની કોઈ પણ વસ્તુ. અણપક કે અસ્વસ્થ હોય જ નહિ. એમણે વાતચિત દરમિયાન કહ્યું : 'આપુ મને જાતની વખતે મજાશે અને પછી આરામ કરતા પહેલાં પણ થોડું મજા લેશે.' થોડીવારમાં જામવાનો ઘંટ વાગ્યો. મદદિવ-બાઈએ મને કહ્યું હતું કે આપુની ધૂણી એવી છે કે જાતની વખતે એમની જામણી આપુ હું બેઠું ને જાતાંજાતાં મારી વાત કરતો જાઉં. આપુ એ સૌના જવાબ આરામ કરતાં કરતાં આપશે. જામતી વખતે મેં લગભગ આજી-સેક મિનિટ સુધી મારી વાત આપુને કહી. એમણે ધીરજ અને પ્યાનથી એ સાંભળી. જામીને પડવાથી પછી મારે બીજો કુદાજ મૂકીને મારે ખભે હાથ રાખી શાપુ એમની કુટિરના આંગણમાં આવી પહોંચ્યા. અમતુલ બંદેન પગ દલાવવા લાગ્યાં એટલે એમણે કહ્યું : 'અમતુલ, આને તને રમ છે. આ રજવાડી માણસ આને લાગમાં આ-વ્યો છે. એને જરા પગ દલાવવાની મજા દેવા દે.' અને શાપુ અડખેઠાડ દરડી પડ્યા. અમતુલ બંદેનને આમ સિ-ફતથી રમ આપી દીધી. અમે બે એકલા પડ્યા, એટલે આપુએ મારી વાતોનો જવાબ આપવા માંડ્યો. એ વાત-ચીત દરમિયાન એમણે 'સાધના પ્રેમ'ના કામને પોતાની સંમતિ આપી દીધી. પણ શરત કરી કે એઓ જ્યારે બોલાવે અને જે કામ કહે તે કરવા ત્યારે મારે એ બધું

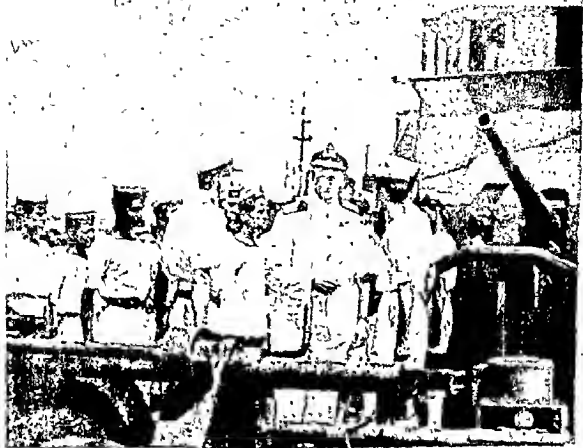
છોડીનેચાટી નીકળવું: મારી વાતોના ઉત્તર લગભગ પૂરા થયા આવ્યા હતા. આ વાતચીત દરમિયાન કરી કરી યાપુ મારી સામે જોઈ જોતા યાદી તો આકાશ સામે જોઈને જ એમની વાણી વહેતી. પણ એમણે હવે પડખું ફેરવીને એમનું મુખ યરાયર મારી સામે કર્યું અને પૂછ્યું: 'કેમ, હવે અહિંસામાં શ્રદ્ધા જમતી જાય છે ને ? કે હજી તમારું ધર્મણ ચાલુ છે ?' મેં નીચે જોઈને થોડીવાર મૌન રાખ્યું અને પગ દગાવ્યા કર્યા. અને જોલવા જઈ છું ત્યાં યાપુએ કહ્યું: 'મારી સામે જોઈને બોલો કે તમારું મોહું અને આંખો મને યરાયર દેખાય.' યાપુની આંખ સામે આંખ ગાંડવાં મને હમેશાં ક્ષોભ થતો. એમની નજરમાં નજર પરોવતાં મારા મોતીઆ મરી જતા. કંઈક એમને અનુકૂળ અને ગમે એવું જ કહેતાનું મન થઈ આવતું; પણ પાછું કાળજી કહણ કરીને સત્ય કયા જ કહેતા. આ વખતે મેં અંતરનો એકરાર કર્યો: 'યાપુ, કાચકલ્પ તો થયા સાંબળ્યા છે; આંતરકલ્પ એ નવો જ અનુભવ છે. પહેલીવાર સાયરમતી આશ્રમમાં જ્યારે તમે મને સરદાર ભગતસિંહ સાથે જોયો અને હું દિસાનો સાથી છું એમ જાણ્યું ત્યારે તમારા ચહેરા ઉપર જે વિષાદ અને વેદના મેં જોયાં હતાં તેની છાપ મારા અંતઃકરણમાં એની કોરાઈ ગઈ છે કે હું જ્યારે એકદા પડું છું ત્યારે 'તું પણ આમાં છે?' એ પ્રશ્ન મને ગભરાતી મૂકે છે, ચિંતણ કરી દે છે, જસ તે દિવસથી દિસા અહિંસા વિષે વધુ વિચારે આવ્યા કરે છે. પણ યાપુ, સાચી વાત તો એ છે કે સત્ય અને અહિંસાનો રસ્તો આકરો છે. એને માટે જે આત્મશુદ્ધિ અને તપશ્ચર્યા જોઈએ તે કરવાની મારી તારાત નથી. દિસા અને અસત્યનો માર્ગ સહેજો છે અને ઝોલ્લી કિંગતે પતી જાય એવો છે. એટલે જુદિ હમેશાં ધ્રુવી વખત અનિચ્છાએ પણ એ જ રસ્તો લે છે. મારી નજ-ગાઈ, મારી મર્ચાઈ હું જાણું છું પણ હું લાયક છું.'

મારી વાત સાંભળીને યાપુના ચહેરા પર સુરખી આવી ગઈ. આંખોમાં પણ ચમક દેખાઈ. એમણે મંબીર અવાજે કહ્યું: 'જુઓ, તમારી નિશ સાચી છે. તમારી નજાગાઈ અને મર્ચાઈની પણ તમને ખબર છે. સત્ય અને અહિંસાનો આચાર આકરો છે, પણ એ તમારે જોઈએ છે. ત્યારે જરૂર માત્ર એટલું જાણ મેળવવાની રહે છે. આનો અર્થ હું એ પણ કરું છું કે તમને ઇશ્વરમાં ઝોલી શ્રદ્ધા છે. તમને તમારામાં જેટલી શ્રદ્ધા છે એટલી પણ એ તમે ઇશ્વરમાં રાખો તો પણ તમને જોઈતું જાણ જરૂર આવે. તમે મારી પાસે ૧૯૨૪માં પહેલા જુદામાં આવ્યા ત્યારે

હું પૂનાના આંપરેશનમાંથી પરવાર્યો હતો. તમારી રાજ-પૂત પરિપદને માટે તમે જોગવરસિંહ સાથે આવ્યા હતા. ત્યારથી મારી આંખમાં તમે આવ્યા છો. હું તમારા અંતરમાં એકા છું એ તો તમે મારી પાસે વારંવાર આવીને જે હૃદય ઉઘાડીને જોયો છો ત્યારથી હું જાણું છું. એટલે જ હું તમને મારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં જે બને છે તે કહેવા તૈયાર થાઉં છું. સત્ય અને અહિંસાને હું મારા શ્વાસમાં છતું છું અને દરેક પળે એમને માટે જોઈએ તે અગ્નિદાનો આપતો જાઉં છું. ઇશ્વર મારી પાસે સત્યની જે પૂજા અહિંસા દ્વારા કરાવે છે તેને માટે પાત્રતા મેળવવા જરૂર પાછી પાતી કરતો નથી. તમે એ રસ્તે આવો. એ કાયરનો રસ્તો નથી, બહાદુરનો છે. હું ફરીથી કહું છું કે તમે ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખો, અશુદ્ધિઓનો હોમ કરો અને સત્યની તમારા અંતરમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને એને અહિંસા દ્વારા દરેક કાર્યમાં પ્રગટ કરો. તમારું આ નવું કામ તમારી સત્યની સાધના બને એવો મારો આશીર્વાદ છે. અને તમારે જ્યારે મારી પાસે આવવું હોય ત્યારે સંકાય વિના આવ્યા આવજો. થોડા દિવસ રહેવું હોય તો એ પણ મને ગમશે, સોફિયા 'ગાઇસારી છે, એનો સંપર્ક જોડો નથી. મારી પાસે એ આવી ગઈ છે. મારી સાથે સંબંધ પણ સારો રાખે છે. પણ તમે તમારું અંતર કોઈ દિવસ ઇશ્વરની પ્રાર્થના માટે બંધ ન કરશો. પ્રાર્થના એ મોહું બળ છે, શ્રદ્ધાનો એ પાથો છે. જાઓ, તમે તો મારો આરામ પણ લઈ લીધો, જીવ પણ દરી લીધો. સાંજે મુંબાઈ જાવ તે પહેલાં મળીને જાઓ. અમતુલને મેં કહ્યું છે કે એ રાજાને રહા આપજો જાપોરે. જાઓ પેલા બારતાનંદને મોકલો.

યાપુ ખાટલામાં બેઠા થયા. મેં પગ દગાવવાનું છોડીને એમની ચરણરજ લીધી ને મારે ઉતારે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ડા. એસ. કે. વૈદ બેઠા હતા. એમણે થોડુંક પૂછ્યું, પણ મને કશામાં રસ નહોતો. પૅડિચેરીમાં થી અરવિંદને ચરણે અંતર્મુખ થયેલું અસ્તિત્વ આજે એ જ અવરજા ફરીથી અનુભવતું હતું. અમતુલજીને નમતા જપોરે રહા પીતા જોડાવવા આવ્યાં ત્યારે હું બિઝી. ત્યાં મુખી સૂન-સૂન પડ્યો હતો: અરધો જગતો, અરધો ઉપદ્રોત. અંતરમાં એકેલા યાપુને જ મનાવતો ને લગાવતો. રેશને જતાં પહેલાં યાપુને મળવા ગયો. શબ્દ તો એક પણ મોંમાંથી નીકળ્યો નહિ, પણ અમારી આંખો મળી. યાપુનું સ્મિત મળ્યું; મુંબાશિખ મળી. જાણે મોટો ખમતો મળ્યો.

મુંબાખાનના મહેલમાંથી છૂટીને યાપુ પંચગતી આવ્યા હતા. ૧૯૪૨ની 'કરંજે યા મંરંજે'ની લગનમાં પ્રગટ



અચ. ઈમ. આઈ. એસ. 'અંગાલ', પછી ત્યારે ત્રિકોણાલી બંદરે પહોંચી ત્યારે તેના એ પરાક્રમ માટે 'ડી. એલ. સી.' (ઈન્ડિયન સર્વિસ કોર્સ) નું યુદ્ધમાં અપાર બહુમાન તેને આપવામાં આવ્યું ત્યારે હરથ, બિરિયાની-શોનાપતિ એકમિત્ત સર આલેસ રીડ એ જાહેરાત ૬૦ આફરે ને નાવિકોની વચ્ચે દેખાય છે. જાણીતા શુભારે ૫૦ જાણ એ વેળાં ઔદિપદશમાં હતો.

અને ધીમે સાથે સુકાતીને હુકમ આપ્યો: 'ટવેન્ડી મીન.'

'ટવેન્ડી મીન છત છત, સર.' ગીમએ કહ્યું.

પછી એન્જિન-રૂમમાં ટેલેગ્રાફ જામ્યો: 'હાઈ એલેક્ટ્રીસિટી, કુલ એલેક્ટ્રીસિટી.' 'અંગાલ' કરવા માંડી.

હેડોફ મારના કપ્તાને 'અંગાલ'ને પોતા તરફ ફરતો જોઈ અને તેના ઉપર મારે માર તોપો નોંધવાનો હુકમ આપ્યો: 'નિશાન તારો-અને પાસે આવે એટલે ફૂંકા દો!' જળાની કમાન્ડરે ફરમાવ્યું.

'અંગાલ' હેડોફના પડઆ પરમારોડાખ્યો હતો, જેથી જળાની તોપચીઓને નોંધણી સુરક્ષે પડે. જળાની કમાન્ડરે સુકાન ફેરવ્યું ને અંગાલના પડખાંબર પડખું ફેરવ્યું.

એ જ પળે 'અંગાલ'ના વૃત્તક ઉપરથી એકસામટા સળાકા થયા, અને એપડી નાની તોપોમાંથી કદી ન ચર્કે એવડી ધડધડાટી થઈ. હોડોફ પાદર જોત ખાઇ ગઈ. હતામાં બીજા, પડખે પછાડાઈ; ને ફરી બીજા ગઈ, ખાંચી થઈ ગઈ. અને એના વૃત્તક પર આગ બેઠકી બીટી! પાંચ મેનરના કાલકાનો ચારદ સળગી બીજા હતા.

નેહરૂદ પિલ્લેની પીક યાગડતાં ગનડી શેરેનન્ટ સિંધે

કહ્યું: 'બેડાત ખુબ જવાન! કલતુએ બિરિયાનિ ખિલાયેગે.'

'અંગાલ'ના જવાનો હરખતા પોકાર કરી રહ્યા...

દુરમિયાનમાં કીયોસુગી માર્કએ 'આન્ડીના'ની પૂંક પકડી હતી. એની તોપેએ 'આન્ડીના'ના બૂરા દાણ કરવા માંડ્યા. એક બદનસીય જોળાએ 'આન્ડીના'ના ખડાદુરે કપ્તાનને જખ્મોલ કયો! 'આન્ડીના' પર લોચો પડી. આગ લેા વધતી જ હતી. આખરે બચેલા અફસરો અને જહાજોએ એટીમરતો ત્યાગ કરવાનો ફરાવ કર્યો અને લાઈફ બોટમાં બીતરી ગયા. કીયોસુગી માર્કએ 'આન્ડીના'ને હુબાડવા એના ઉપર ટોરપીડો છોડી, પણ નિશાન ચુકાઈ ગયું. જળાનીએ બીજી ટોરપીડો છોડી. એ પણ ચૂકી ગઈ. લાઈફ બોટ ઉપર એમણે મશિનગનથી મારો ચલાવ્યો. 'આન્ડીના'ના એકેએક જણે હવે મિન્દગીથી દાણ લોધ નાખ્યા.

બરાબર એ જ વખતે દૂર ધરડો ચંબળાયો, અને કીયોસુગી માર્કના કમાન્ડરે હેડોફી મારની આખરની ધડી બાળી, એટલે એ એના સાચીની મહં પાછો ફર્યો. પરંતુ એક પણ જળાની લાઈફ બોટ સુધાં કંપાં દેખાતી

ન હતી. લાઘવ્ય ભાવે જીતવે એનું મનું જ ન હતું. એણે વિક્કે-લી વાઘણુ જેવી 'બંગાલ'ને પોતા તરફ આવતી જોઈને 'જીવતો નર ભદ્રા પામે' એ ગણતરીએ કીચોસુખી માથું હાથન ખૂણા તરફ નાસવા લાગી. નાસતે નાસતે 'ઓન્ડી-ના' ઉપર એણે ચીજ ટાંપેડા છોડી, પરંતુ એ પણ કોક ગણ!

હવે 'બંગાલ' 'ઓન્ડીના' તરફ વળેલું મુક્યું. શરૂ થ-કેલા હિંદુસ્તાની જવાનોએ 'ઓન્ડીના'ને જ આગવનો નિશ્ચય કર્યો. વિજયી 'બંગાલ'ને જોઈને ઓન્ડીનાનાં માથુ-સોમાં પણ નવું ગળ આવ્યું. કલાકની જાહેરત પછી 'ઓન્ડીના'ની આગ કાણુમાં આવી. અને એટલામાં ન-વેચારની આરમીનો સૂર્ય ઉગ્યો.

'બંગાલ'ના જાદુમાં ખૂબ ગાગડાંઓ પડ્યાં હતાં, પરંતુ એની તાકત હતી આગાહ હતી. એના ૧૧૦ જ-વાનોમાંથી ૫૦ જામી ચઢ પડવા હતા; પણ કિસ્મતની કિસ્મત કે એકેય જવાનની જિન્દગી નહોતી ને ખરાબ.

કમાન્ડર વિસ્મને ફરી 'ઓન્ડીના'નો એરકાઉં શરૂ કર્યો. હતું એના આજ્ઞાનામાં તણુ તોપ વચ્ચે પાંચ ગોળા સાજી હતા!

બ્રિટિશ એડમિરાલ્ટીએ ઇન્ડિયા ઓફિસને લખ્યું કે 'એડમિરાલ્ટીના હોર્ડ ટાઇ કમિશનર હિંદી અરમારના આભારી છે. અને ઇન્ડિયે છે કે ઇન્ડિયા ઓફિસ મંદેશો પા-ક્રમે: 'ધેઅર ડીપ એડમિરેશન ફોર ધ વેરી ગેસ્ટન પાર્ટ પ્લેઃ બાઇ એચ.એમ.આઇ.એસ.' 'બેન્ગાલ'! લંડન ગે-સ્ટમાં છપાયું કે 'હુ થિન્ક ઇટ એ રમોશ શિપ, વિથ ઓન્લી વન ટવેલ્વ પાઉન્ડ ગન, શુડ એન્ગેજ દુ રેડર્સ, બોથ મોર ધેન ટાઇમ્સ હર ઓન સાઇડ, એન્ડ હાય વિથ અગાઉટ ટવેન્ટી ટાઇમ્સ હર મનપાવર, એન્ડ સો એનેચર ધ ટુન્કેર દુ એરકેપ, સિન્ક વન રેડર, એન્ડ ધેન ગેટ અવે હર સેલ્ફ, છઠ્ઠ આપ્રોપ્રિટ મિડેક્યુલસ.'

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રોમાં-ખાસ તો અંગ્રેજ અને અમેરિકન જવાનો મારે પ્રકટ થતાં મેગેઝીનોમાં, અવારનવાર 'બંગાલ'ની ચીરચાથા હતી. જે આવી જ આવ છે. આ દેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં એના વિષે ચગભગ હતું તો કોરાં પાનાં જ દેખાયાં છે; અને જો આ છપારો, તો સારાથ દેશમાં 'કુમાર'માં જ પડેલકેલો આ ઇતિહાસ પ્રકટ થયો ગણાયો.

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ તો એ છે જ, ... પણ હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, કન્નડ, તામિલ, તેલુગુ, ઉર્દૂ કે હિંદની કોઇ પણ પ્રાંત-ભાષામાં

—અરે ખુદ અંગ્રેજીમાં પણ અજંતાના કલામંડપો

ઉપર આટલું સમૃદ્ધ અને છતાં આટલું સરતું એક પણ પ્રકાશન થયું નથી: નીચે આપેલી થોડી જ વિગતોથી એની ખાત્રી થયો:



ત્રિરંગી ચિત્રો... ૬
બીજાં ચિત્રો તથા દેરાની આટપેટો... ૧૬
સામે બાણુમાં આપેલા નમૂના મુજબનાં
પાનેપાને વેરાએલાં રેખાંકનો... ૪૮
શ્રી સચિંદ્ર રાવળ એવા મમૈલ કલામંદેલજેલુંને
કાકાસાહેબ કાલેલકરના એક ચિત્રરદરેથ સાથે
આ બધું માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં
(પાર્ટેન બુક)
અને... આ હવે હલ્લી આપતિ જ છે; કેમકે
એમાંની અમુક સામગ્રી હવે મેળવવી શક્ય નથી,
અને તેથી ગણતરીની જ નકલો નીકળી શકી છે.
કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ. અમદાવાદ

ધી એપોલો મિલ્સ લિમિટેડ

તેનાં

લેપર્ડ કલોથ, ચાદર

અને ખમીસનાં કાપડની

અતિશય મજબૂતી અને

ટકાઉપણું માટે

જાણીતી છે.

★

એજન્ટા :

ધી રાજપુતાના ટેક્સટાઈલ્સ [એન-સીએ] લિ.

સ્ટાન્ડર્ડ બિલ્ડિંગ, ૩૪૬, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

★

મૅનેજિંગ ડાયરેક્ટર :

શેઠ ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

કુર્માચલ (કુમાઉ) પ્રદેશ તથા તેની જાતિઓ

જાણ્યાર માસ ઉપર નૈનીતાલમાં જેએક મહાતા ગાળી આઠવા બાદ, હિમાલય અને હિમાલયમાં વસતી ભતિઓ વિષે મિત્રોમાં હું વાત કરતો હતો. ત્યાંના અપ્રતિમ આપણિ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની, તથા આપણાં પુરાણો વગેરેમાં વર્ણવેલી ગંધર્વ, કિતર, યક્ષ, નાગ, વિદ્યાધર, સિદ્ધ વગેરેનો સંબંધ એ પ્રદેશમાં આજે વસતી ભતિઓ સાથે હોવા વિષેનાં મારાં મંતવ્યોની એ વાતોમાં રસ પડવાથી આ અક માટે એ લખી આપવાનું તંત્રીનું આગ્રંતજી મળ્યું.

મહાદેવ કાલિદાસના કુમારસંભવનું અપ્રતિમ વાક્ય-ચિત્ર તે સ્મૃતિપટ ઉપર હવે જ; તે ઉપરાંત ડૉ. લૉગરદાઈ 'એસેન્ડે ઓન નંદાદેવી' નામના રસિકપુરતકના પુરોવચનમાં લખેલા શબ્દો- 'એક ૧૯૪૫માં વંચિયા તે હજુ એ કાનમાં રજૂકતા હતા. એટલે હિમાલયની એ સચેતન સૌન્દર્યને રૂપ-સુંદર જીવસૃષ્ટિથી મંદિત દેવભૂમિ ગદવાલનો તથા તેનાં સંતાનોનો પરિચય આણેખવાનું પ્રાપ્ત થતા આનંદ જ થયો.

"Neither the primitive immensity of the Karakoram, the aloof domination of Mount Everest, the softer Caucasian beauties of the Hindu Kush, nor any of the many other regions of the Himalayas can compare with Garhwal. Mountain and valley, forest and alp, birds and animals, butterflies and flowers all combine to make a sum of delight unsurpassed elsewhere. The human interest is stronger than in other mountain region of the world; for these anciently named peaks are written of in the earliest annals of the Indo-Aryan race. They are the home of the Gods.

ગદવાલ, હિમાલયના કુમાઉ વિભાગનો એક જિલ્લો છે. બીજા બે જિલ્લા તે નૈનીતાલ અને આલમોડા. પણ શુદ્ધ કુમાઉ આ બે જિલ્લા જ. આ વિભાગમાં જ નંદાદેવી, ત્રિશૂલ, દ્રોણ-ગિરિ, નંદાકોટ, નંદજી દી આદિ હિમાલયનાં વિખ્યાત શિખરો આવેલાં છે; અહીં જ બદ્રિનાથ-કેદારનાથ ને ગંગોત્રી-જમ્નોત્રી આદિ યાત્રાધામો છે, અને અલકનંદા, બાગીરથી, મદાકિની વગેરે પવિત્ર નદીઓ પણ આ જ વિભાગમાં વહે છે. ગાન-સરોવર તથા ફેલાસ પણ આ જ પ્રદેશમાં યદને જવાય છે.

મસ્તી ગદવાલમાં છે, નૈનીતાલ કુમાઉમાં છે. મને તો ગદવાલ કરતાં પણ કુમાઉનું સૌન્દર્ય કંઈક વિશેષ લાગ્યું છે. ન્દનની આખરે કુમાઉની સુકુમારતા તથા ઉમ્મતા જીલ્લોને વર્ષાના નિર્જેરતા પ્રેમથી પ્રગાળી દોષ, ને આધેઆધે બોમ-બરા છટાથી હિમાચિત્ર નંદાને અપાર્ણિય નૃત્ય કરતી નિહાળી દોષ ત્યારે હૃદય જરૂર નાચી જાય છે. એ કાળે આ કુર્માચલ (કુમાઉ) શું ખાલી જાય છે; વર્ષાના અનુપમ વિદ્યાસચી સમગ્ર હલ્લાસમાં આવી જાય છે. પરાંદના સાડાચારે અજર

પાંચે નૈનીતાલના રોડ વૃહદ્ગરથી હિમાલયની અખૂટ શોભા પીવા જાય તો હૃદયનો અનાદૃત ધ્વનિ એના અનંત આવર્તો-મા માન્યતા કરતો અનુભવે. યક્ષો, ગંધર્વો, કિતરો, સિદ્ધો, નાગલોકો એ સહસ્ર સૃષ્ટિવિભવ, બાંજ દેવદાર અને ચીડની વનશ્રી, અને આદેઆધેની અનંત હિમશ્રી, એ સમગ્રી શ્રીઓ પંખીઓના કંકવાદિતના સુરે પરાંદે રાશી રહે છે અને તે શણે તો મહાકવિ કાલિદાસની પંક્તિ અનુભવી રહેવાય છે કે :

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મનુરાંથ નિશસ્ય શન્દાન્
પર્વતુક્તીમંભવિત યત્સુલિતોડપિ જન્તુઃ ।

તત્ત્વેતદા સ્મરતિ નૂનમવોષર્પ્વમ્
મારહિયરાણિ જનનાંતર સૌહદાનિ ॥

કુમાઉની ઐતિહાસિક હકીકત ઉપર બહુતી નબર નાખતાં પહેલાં આ પ્રદેશની આપણા પૌરાણિક કાળની હકીકત તપાસીએ. આખો એ હિમાલય તથા તેની તળેટી (કુમાઉ તથા ગદવાલના પ્રદેશ) હવાપ્રાપ્તને નામે ઓળખાય છે. કુમાઉ એટલે ઉપર જોઈ ગયા તેમ અલમોડા, નૈનીતાલ તથા ગદવાલ એ ત્રણે જિલ્લાઓ. આપણાં પ્રાચીન પુરાણોમાં, રામાયણમાં તથા મહાભારતમાં આ પ્રદેશનાં મનોરમ અને વિરલત વર્ણનો મળી આવે છે. રકંદપુરાણમાં માનસપંકમાં બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, મેરુ પર્વત આદિની સુંદર ભૌગોલિક વિગતો ઉપલબ્ધ થાય છે. કુમાઉના આદ્ય આલમોડા વિભાગનો પૌરાણિક સમયમાં ગર્ગચલ નામથી પણ ઓળખાઈ થતો, કેમકે આ વિભાગમાં ગર્ગ ઋષિનો વિખ્યાત આશ્રમ હતો. રકંદ પુરાણથી પણ પ્રાચીન હલ્લેખો તપાસતાં આ વિભાગને 'સાઠ સરોવરનો મુલક' કહેતા એવું નાજુવા મળે છે, તથા નૈનીતાલ (નૈની=આંખ; તાલ=સરોવર) બાળતમાં 'ત્રિઋષિ-તાલ' એવો હલ્લેખ મળે છે. પૌરાણિક માધ્યા એવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં અત્રિ, પુલસ્ત તથા પુલહ એ ત્રણ ઋષિઓ આ પ્રદેશમાં યદને ફેલાસની યાત્રાએ જતા હતા. એવામાં બધેર યતાં મધ્યાહ્ન-સંધ્યા કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ એમરે પાણીની શોધ કરતાં પાણી નબર ને પડ્યું, એટલે ઋષિઓએ ભગવાન શંકરની એકાંકચિતે આરાધના કરી. જૈતજૈતોમાં ત્યાં એક સરોવર ભરાયું અને ભગવાન શંકરે એ તે માનસરોવરમાંથી તે જળ ત્યાં વહાવ્યું તેવી અપરોક્ષ અનુભૂતિ તે ત્રણ ઋષિઓને સમાધિમાં થઈ.

આ યઈ પૌરાણિક હકીકત હવે આધુનિક ઐતિહાસિક હકીકત તપાસીએ નૈનીતાલની પ્રથમ 'શોધ' ઇ. ૧૮૪૨માં થઈ. ઇ. સ. ૧૮૪૫ની શરૂઆત સાર્થક થયે તે જ ફ્રેન્ચ નીચે કાશ્મીરાંગ આગળ યદને આગળ વધેલી તેને આ રમજની માહિતી નહોતી એવો હલ્લેખ છે. દેશી લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે ઉપર નંદાદેવીનો વાસ છે અને આત તેમના ભક્તો જ ત્યાં વિજયાદશમીને દિવસે જઈ દેવીની આરાધના કરે છે; જ્યેષ્ઠ આદિને ત્યાં જવાનો અધિકાર નથી. એટલે



નેનીતાલ સરોવર : કુમાઈ પ્રદેશનું આ સરોવર કુદરતની સીદૃષ્ટિ-સમૃદ્ધિ માટે ખૂબ મરાહર છે.

સાધારણરીતે તો એમ ઘણી રાજાએ કે આપણા લોકોએ આ રચાનું અંગ્રેજોને જતાવેલું જ નહિ.

ત્યાં આવી ૧૮૪૧ની સાલ. બેરન નામે રાજાજવાપુરનો એક અંગ્રેજ વેપારી હતો. કુસાફરીના બેરો શોખીન. અણે દિમાલયનો લગભગ ધણોખરો ભાગ પત્રપાના ખૂદેલો. ધુમતોપુમતો તે આ રથએ આવી પહોંચ્યો ને એનું અવલું-નીચ સીદૃષ્ટ્ય જોઈને તો એ દંત્ય જ થઈ ગયો. એ સોનંદ્ય એણે ધસાઈને પીધું ને તેની વિસ્તૃત મોંઘ કરી. પછી તેણે 'આમા અમખાર'મા એ પ્રદેશનો વિમલવાર પરિચય આપતો એક પત્ર લખ્યો. એ પત્ર અફઝરશઃ આ નીચે હતાર્યો છે.

An undulating lawn with a great deal of level ground interspread with occasional clumps of oak, cypress and other beautiful trees, continues from the margin of the lake for upwards of a mile upto the base of a magnificent mountain standing at the further extreme of this vast amphitheatre, and the sides of the lake are also bounded by splendid hills and peaks, which are thickly wooded down to the water's edge. On the undulating ground between the highest peak & the margin of lake, there are capabilities for a race-course, cricket-ground &c, and building sides in every direction for a large town.

આમા એક અંગ્રેજની 'સુચિસોદર્ય'ની લખાણમાંથી વૃત્તન નેનીતાલનો આ વિચાર થયો: મુરોપીય રીતરસમ તથા ઢબના આજના નેનીતાલનો. કાલનું નેનીતાલ તે વેલા અંગ્રેજ વેપારીના રચનની સિદ્ધિ. મુંદર બખર, મુંદર ચાટ કલ્પ. ને બીજા કલ્પો, મુંદર દંડિલો, મુંદર રસ્તા: ને મુંદર આપસો,

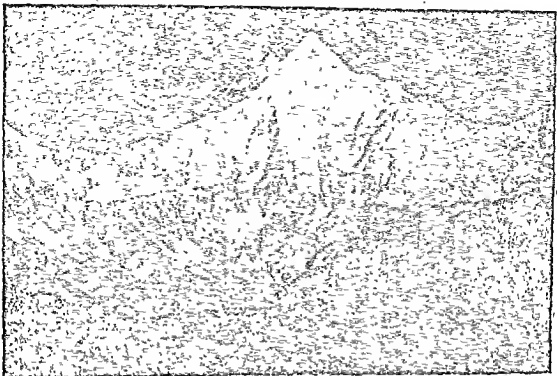
૪૬૪ (ફિરોબર ૧૯૪૮)

સિનેમાખતો, દેરદારોનો વગેરે ઉપરાંત... મુંદર મોંઘવારી ! ત્રિકાળકાળી અત્રિ કાષિ કે ગમે કાષિને ખબર દરો કે પાતે જ્યાં સમાધિ થયેલી ભદાનું રહ્યું કરતા તે રથાને આજે ડાન્સિંગ ટોલસ, કાફેર તથા રેપોર્ટિંગ માઈન્ડેજ બંધાયો ?

આ પ્રદેશમાં નેનીતાલ ઉપરાંત બીજાં ધણાં સરોવરો છે, નેમાં સાતેક તો નળે પડે છે : પીંખતાલ, સાતલાલ, નવ-કુચિયાતાલ, માલવતાલ વગેરે. આ સાત સરોવરોનો વિચાર કરતાં કુમાર સંમતતા પહેલાં સચેનો રહેશે: શ્રેષ્ઠ માલ અવે છે: લખાઈલ્લા વિચારોદીવાન્યો વિવશવાનવિવર્તમાન.

વચ્ચાનિ વચ્ચામસરોલ્લાનિ પ્રવૌષલત્વૃષ્ટિસુલેખ્યૈઃ ॥

આ 'લોકનો અર્થ વિચારતાં મહિવનાથ સંપર્ધિનો' એ અર્થ છે કે તે તો ખરાખર છે, પરંતુ તે ઉપરાંત આ સાત સરોવરના ચાત કાષિઓનો પણ અને આમાં અભિત નિદેશ લાગે છે. દિમાલયના આ પ્રદેશના પ્રત્યેક સરોવરની સાથે એક કાષિનું નામ વજાએલું છે એ દૃષ્ટિથી વિચારતાં મારી સંભવતા નિર્મૂળ નથી એવું લાગે છે. એ આ સંભવતા સંભ-મારીએ અને દિમાલયનું પ્રવૃત્તિવલ્લન કુમારના પહેલા સર્ગ-માં ને આપેલું છે તે વિરોધ એકામતાથી વાંચીએ, તો કાલિ-દારો આ વલ્લન અણે કુમારના એક લાગમપી જ કોલું દરો એવું લગ્ગા વિના રહેલું નથી. અપારનવાર આવતાં વસાઈનાં આપસંથી બચવા પહાડી લોકો (સિદ્ધો, વિદ્યાખતો, કિમરો) તપાસી એક હેમર ઉપરથી બીજા હેમર ઉપર ની બચ છે, ફેરાઈ બચ છે તે તથા વારંવાર થતી 'અલ્લાલસં'વાં વગેરેનાં ગોમરમ વલ્લન, કિમર તથા કિમરીઆર (પહાડી લોકોનાં) મધુર આન ને તેના નાદાવતો, નેનીતાલ, છુરાલી ને રાખી-ખિતથી તે છે. અલમોડા સુધી સરલદુમો (પાર્શ્વનાં ઝાડ) તથા દેવદાર (દેવદારનાં ઝાડ) વગેરેની ગીચતા, આ બધાં



નંદાદેવી : મધ્ય હિમાલયનું ૨૪,૨૭૨ ફીટ ઊંચું આ રમ્યદર્શન (શિખર, દેવી પાવનીના વાસથી પુનિત મનાય છે.

તાદ્રસે વર્ણનો વિચારતાં કાલિદાસ નહોતો અહીંના રહેવાસી હશે—અસમોડાનો બ્રાહ્મણ હશે એવી કલ્પના આવે છે. ને એ પ્રમાણે હોવા પૂરો સંભવ પણ છે એમ પણ કમે. મેઘ-દૂતનો યજ્ઞ તે આ અસમોડાના પહાડી પ્રદેશમાંથી નીચે ઊતરી આવેલો,—રાત્નના આદેશથી હિંદુસ્તાનના મેદાનપ્રદેશમાં ઊતરી આવેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કાલિદાસ નહિ હોય? ઉપર પ્રમાણે કુમારસંભવમાં ભેગ સમસર અને સમર્પિ-નો ઉલ્લેખ વાંચીને મને કલ્પના થઈ, તેમ જીને એક ‘મહા-કોશી’ નદીનો ઉલ્લેખ વાંચીને પણ થઈ. કુમારસંભવના છઠ્ઠા સર્ગના ૩૩મે ‘શ્લોક નીચે મુજબ છે :

તત્રપ્રયાતૌપધિપ્રસથે સિદ્ધયે દિમવતુસ્મૃ.

મહાકોશી પ્રપાતેડસ્તિન્નમઃ પુનરેતઃ ॥

આ ‘મહાકોશી’ તે હાલ નેનીતાલથી રાષ્ટ્રીજેત જતાં આવતી ‘કોશી’ નદી. તેની પશ્ચિમે તદન નજીક રાગમંથન નદી છે અને એ બંને નદીઓની વચ્ચે ‘દ્વારાદાટ’ નામનું ગામ છે. આ દ્વારાદાટ ધણું પ્રાચીન સ્થાન છે અને ત્યાં નૃસિંહ રાજ-મહેલો ગળી આવેલા છે. ‘પાર્વતી પરિણય’માં એક એવી વાત છે કે નારદ હિમાલયમાં ઊતરી આવે છે અને ‘ઔપધિપ્રસથ’ માં હાખત થાય છે. તે ને માર્ગેથી આવે છે તે માર્ગને ‘કૌલે-લગ્નધિકટકવર્મ’ એણે નામ આપવામાં આવ્યું છે આ ‘ઔપધિપ્રસથ’ નગરના મહેલનું તેમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે : અન્નલિહ્નોપુરિલ્લરાવલીઠનક્ષત્રપયઃ એટલે આ નગર પર્વત-માં ન છે અને મોટા શિખર ઉપર આવેલું છે એવો નિર્દેશ રપદ છે. ‘દ્વારાદાટ’ની જગ્યા પર પણ પગર ફીટ છે. તેનો પૌરોહિત ઈતિહાસ એવા છે કે દેવાને આ રથેણ દ્વારિકા વસાવવાની ઇચ્છા થયેલી, અને કોશી તથા રાગલીના બંને

નદીઓને એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી કે આ જગ્યાએ બંનેની સંગમ કરવો. પરંતુ તેવો સંગમ થઈ શક્યો નહિ અને દ્વારિકા વસાવી શકાયું નહિ ‘દ્વારાદાટ’ની ઉત્તરે દ્વાનાગિરિ જઈ દ્રોણાચલ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વતમાં નેપથ્યી રાક્ષસો વાસ ગણાય છે. ઉપરાંત આ પહાડમાં સુંદર વનસ્પતિઓ છે અને એવી પરંપરાગત વાયકા થાય છે કે આ પહાડમાં સંછવન છુટી અને એવી અનેક અમોઘ ઔપધિઓ છે. હનુ-માનજીએ જ્યારે આખો પહાડ ને પહાડ જોઈને ત્યારે એક કટકે ત્યાં પડી રહેલો અને નેની સાથે એક ધાસ કાપ-નારના દાતરડાનો સંગમ થતાં દાતરડું સોનાનું થઈ ગયું હતું આ બધું તો મને તે હોય, પરંતુ કુમારસંભવના આ ‘શ્લોક’ની મહાકોશી નદી તે આ કોશી નદી, અને ઔપધિ-પ્રસથ તે દ્રોણગિરિ(દ્વાનાગિરિ)ની દક્ષિણે આવેલું આ દ્વારા-દાટ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આ સંજ્ઞાવના રચીકારીએ તો કાલિદાસે કુમારસંભવમાં હિમાલયનું ને વર્ણન કર્યું છે તે કુમારના અસમોડાની આનુબાહુના આ પ્રદેશનું ને હોયું જોઈએ. અને તે વર્ણન આટલું સચોટ, તાદ્રસ્ય અને નિષ્ઠનું છે તો કાલિદાસ આ પ્રદેશનો ન હોવા કેમ સંભવ નહિ? કોશી નદીનો ઉલ્લેખ ધણું સ્પષ્ટ છે. તેનું પૌરોહિત નામ ‘કોશી’ પણ છે. તે ઉપરાંત, કુમારસંભવના છઠ્ઠા સર્ગના ૩૩ પછીના ‘શ્લોકો’ વાંચવાથી આ પ્રદેશને લગતી પછી માહિતી ગળી આવશે. એમાં ને હિમાદિતું વર્ણન છે, જેના પગ આમળ અનેક નદીઓ વહે છે, જેની પાસે જશિવ ત્રિશૂળ લઇને બેઠા છે (નંદાદેવી પાસેનું ત્રિશૂળ નામનું શિખર) ને જ્યાં પાર્વતી બેઠે નંદા વિરાજે છે એ બંને પ્રદેશ મને તો દ્રોણગિરિ તથા નંદાદેવી, ત્રિશૂળ, નંદાપૂરી, નંદાસર એ પર્વતગાથા ન સમ-



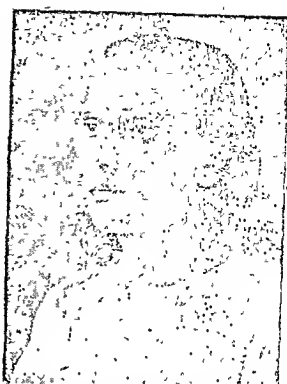
બંગા-ચમુના-સરસ્વતીની ત્રિતણીનું, ખારીકે-દેસમી પદ ઉપર કરેલું મણા મોઢા કરતું પણ સુલાચમ રંગચિત્ર (ચિત્રકાર: કૃષ્ણભાઈ ભટ્ટ)

કલાકાર કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ

આ સદીના ખીલ દાયકામાં ગુજરાતમાં શ્રી ઊદ-ભાઈ પુરાણી અને તેમના બાઈ અંબુભાઈ પુરા-ણીએ બંગાચામની પ્રવૃત્તિને આરંભ કર્યો તે વખતે અમદા-વાદમાં સારંગપુરનો અખાડો મોખરે હતો. અંબુભાઈની સતત સેવા અને ભવિષ્યની ધણી જીવાનો તેમાં સામેલ થયા હતા. બાઈ કૃષ્ણલાલ તે પૈમીના એક અંબુભાઈએ અખાડાને ગાત કુરનીખાણ અને ફેરબેંક કરી ઝુંડા બનવાનો અહો થવા ન હતાં સાથે સંસ્કાર અને જ્ઞાનપ્રસારનાં સાધનો, જેનાં કે પુસ્તકવિનિમય, વસ્તુત્તરજ્ઞા, સમાજસેવા અને સાહિત્ય તથા કળાના વિકાસ માટે હસ્તલિખિત માસિક પત્રો ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓને પણ સત્કારી હતી. ભાવુભાવ અને શિરત તેમનાં ધ્યેય હતાં. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓની ચોક્કસ આદર્શરૂપ હતી. એકબીજાની સહાય તથા ઉત્કર્ષમાં સહકાર અને સાથ આપવાની તેમની તત્પરતા જણાતી.

અખાડાના એ હસ્તલિખિતમાં કૃષ્ણલાલ ચિત્રો કરતા, તે પરથી તેમનો ચિત્રનો શૌખ ખજાડો પડ્યો. એ વખાડો હરિ-પ્રસાદના દવાખાનામાં અંબુભાઈની કાયમ ખેંકક રહેતો. એ જ અરસામાં ગુજરાતના ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળે અમદા-વાદમાં વસવાટ કર્યો અને ડૉ. હરિપ્રસાદ મારફત એમને શ્રી પુરાણીનો પરિચય થયો; એટલે એ તક જોઈ શ્રી પુરાણીએ કૃષ્ણલાલને શ્રી રાવળના હાથ નીચે તાલીમ માટે મૂકવા.

તે વખતથી ગુજરાતના તરુણ ચિત્રકારોની જે એક નાની ફક્કડી શ્રી રાવળના ચિત્રચંદ્રમાં તેવાર થવા લાગી, તેમાં કૃષ્ણલાલ મોખરે હતા. મૂળ ભગનગરના વતની એમના પિતા કેશવલાલ ભટ્ટ અને તેમના કુટુંબીઓ અમદાવાદમાં ફર્નાનિટ પૂલ પાસે ભગનગરી ગિહાઈની ફુકાન ચલાવતા. એમના કુટુંબમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો આચાર અને પૂલ દર્શો, તેથી



કૃષ્ણલાલમાં સંસ્કાર ને રીપ્ત ખીલ કરતાં વધારે હતાં અને કુટુંબનાં બધાં જ માણસોમાં સૌમ્ય ને કળાપ્રેમ જણાતો.

શ્રી રવિશંકર રાવળના ચિત્રચંદ્રમાં અભ્યાસ કરવા સાથે બાઈ કૃષ્ણલાલે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં બાપા ને સાહિત્યના પણ સંસ્કાર મેળવ્યા અને પછી થોડો વખત શારદામંદિરમાં ચિત્રના શિક્ષક બન્યા. એવામાં વડોદરામાં પૌરસ્વ દળની ચિત્રકળાના શિક્ષણ માટે ગાયકવાડ સરકારે શ્રી પ્રમોદકુમાર ચૈતરજી નામના બંગાળી કલાકારના નિમણૂક કરી. પરંતુ એ વખતે મુંબાઈપ્રાંતમાં બંગાળી ચિત્ર-શૈલી તરફ સખત વિરોધ અને અણમગી હતો. એટલે વડોદરાના કળાર્થીઓએ તેમનો વિરોધ કરવા તેમના વર્ગનો બદિષ્કાર કર્યો. આથી તે મુશ-વજુમાં પડ્યા ને તેમણે શ્રી રવિશંકર રાવળને એ પત્ર દ્વારા સલાહ પૂછી. તે પરથી શ્રી રાવળે મુંબાઈની ચિત્રસાળામાં અસંતુષ્ટ થયેલા બાઈ સોમાનાથ શાહને અને અમદાવાદથી બાઈ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટને સર ચીનુભાઈ બેરોનેટની રહોલરશિપ અપાડીને શ્રી ચૈતરજીના હાથ નીચે શીખવા મોકલ્યા. માત્ર ત્રણ જ વિદ્યાર્થીઓ ચૈતરજી પાસે રહ્યા, પણ તેમણે એમને પૂરી મદદને નવીન રંગવિધાન ને રેખાશુદ્ધિના પ્રયોગોમાં ફેજવણી આપી. તે સાથે તેમનાં ચિત્રોમાં પ્રાંતનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપોને વિકસવા દીધાં. આ સમયનાં શ્રી કૃષ્ણલાલનાં જે ફેરવાંક ચિત્રો ‘કુમાર’માં પ્રકટ થયાં છે તેમાં ‘બીલકુમાર’ (એક પર); ‘કુવાડકે સંધ્યા’ (એક ઉર); ‘વનનાં ફૂલ’ (એક ઉર); ‘દીગોળા’ (એક ઉર); ‘કાંટો’ (એક કડ); ‘કોષજ્વળા’ (એક ૧૦૦) વગેરે છે.

ચોતાને વધુ વિદ્યાર્થીઓ ન મળવાથી એ વર્ષ બાદ પ્રમોદ-ખાણે નિરાસ થઈ કળાસવન છાંદયું, એટલે સોમાનાથ શાહ વધુ અભ્યાસ માટે કલકત્તામાં આરીએન્ટલ ચાલે

સલામતી

હાલના જમાનામાં વેપારીઓની
ખાસ જરૂરિયાત

શોરૂમ્સ * ગોડાઉન્સ અને મોટર ગેરેજ્સ

ઑફિસો અને દુકાનો

આગ * હુલ્લડ * તોફાનો અને ચોરી

વગેરેમાંથી રક્ષણ મેળવવા હમેશાં

શાપરીયાનાં સ્ટીલ શટર્સ

નો જ ઉપયોગ કરો

[શાપરીયાનાં સ્ટીલ શટર્સ વાપરવાથી વીમાના દરો ઓછા થશે.]

વાપરવામાં ઘણાં જ સરળ-સલામતી માટે ઉત્તમ

નિગત માટે પૂછો :

શાપરીયા ડૉક ઍન્ડ સ્ટીલ કું. લિ.

સીવરી, ફાઈ રોડ, મુંબઈ નં. ૧૫

ટ. નં. ૬૦૦૭૧ (બે લાઈન)

ગ્રામ : Shaparia, Bombay

વ્યવસ્થાપકોના સંમતિથી



કિનારા

★ ગીતા બાલી અને મધુસુદન આચાર્ય ★

સાથે શારદા, કાન્તાકુમારી, રમસિદ, દુબે, પાંડે, જયુ પટેલ,
અરુણાબા, એસ. નજીર અને બીરામીદલા ખાન અને પાર્વી
વાર્તા : સંગીત : દિગ્દર્શક : નટકથા :

મધુસુદન આચાર્ય • અંબાલાલ દયે • પ્રભુલાલ દિવેદી
કેન્દ્રલ સ્ટુડિયોમાં આકાર લઈ રહ્યું છે.

વિગત માટે : ન્યુ થીએટર્સ • તારદેવ • સુંબાઇ-૭
આપના સહુરમાં આવે ત્યારે અવરથ લેરોજ.



દિગ્દર્શક :

નિર્માતા :

(અંબાલાલ દયે ★ મધુસુદન આચાર્ય

વિતરણ : મધુસુદન આચાર્ય

કાંચે મી ચાદગીરીની
ભેટ તરીકે શું આપશે ?

તમારી કંપનીની જાહેરાત સોનેરી
અક્ષરોમાં છપાવી તમારો આહવાન
ચાદગીરી તરીકે આપવા

મની પર્સ * નોટ કેસ વિગેરેના બાવતાલ માટે
આજેજ લખો યા મળે

રીપરીંગ લેવર ગુડઝ તમામ જાતનું
કામ વ્યાજબી કિંમતે દાખલસર
કરી આપવા માં આવશે.

ફે-સી, ટકાઉ અપ-ટુ-ડેટ
મજબૂત સીલાઈની સુંદર મુદ્રકો
વિગેરે આજેજ લખો

સ્વામી અવર્સ

લેધર ગુડઝ ડીપો

ભાવનગર મીઠાઈવાળાની બાજુમાં, આંધીશિવ-અમદાવાદ.

અણુ ન મ આજેજ કહે છે
વૃક્ષ સુ જીવન !

અંદ્ર વિના આકાશ સુનું લાગે છે !

તેમ દિલ આજ પણ અંદલિયા વિના અધુરું લાગે છે !!!

જોમને રસ્તે કાંટા પથરાયા પણ અંતે તો પ્રેમનો જ વિજય થયો

ઐતિહાસને સુવર્ણ પૃષ્ઠે

આજેખાવતી અમર

કદાચી

★

સોરઠી પરતીની

પ્રેમ, રેક, કુરચાનીની

શીવલેત કયા

★

અરમાનોની

અમર ગાયા

★

કીર્તિ પિક્ચરસનું પ્રતિષ્ઠિત ચિત્ર

સતી સોન યાને

હાલમણ - જેઠ વો

અપરો

છબીલો

અલબેલી

સ્નેહસાગરી

બોલકો

છત્રાલાલ

ઉમિતા

સગુણા

બુધેશ (પંડિત)

આહુ છે સેન્ટ્રલ ટીકીઝ અમદાવાદ

ફરેશન & ખેલ

સમય : ર-૪-૫-૭-૮-૯

આચાર્યશ્રી (શરણાતના પાનાંઓના ચાતુરસધાને ચાલુ)
 પંખીઓને પ્રેમપૂર્વક આગતેમ ફેરવતો હતો. આખરે એ
 એકદમ અકડ ચઢેને ઊભો રહ્યો, અને જરા શરણાતશર-
 માતાં બેઠેલાં: 'તમને ચાતુર્યન આપીને હું તો આ પંખીઓ
 નેવામાં જ પડેાવાઈ ગયો. ચાકો હવે ચાની તેયારી કરીએ.
 તમે બેસો; પણ ક્યાં બેસશે? જરા બેઠા રહેને તો—'
 અને ઉતાવળેજતાવળે બહાર નીકળી પળી ન પડીએ એ મન-
 ખત ખોખાં લઈ એ પાછો ફર્યો. એકને ટબક પાસે મૂકી ચારે
 બાજુ નજર ફેરવી એ પેલા બિઝાના બાલુ ગયો, અને ચેત
 ફંવાડીવાળું એક આસન લાવી તેને પેલા ખોખાં પર બિઝા-
 વીને એણે કહ્યું: 'હવે અહીં બેસો.'

એ ભેત આસને માટે કુટુદ્ધ વધાયું. હાથમાં લઈને
 ભેતો એ કાઢ પ્રાણીનું ચાગડું જણાયું. બરફ જેવું ઘોળું અને
 રેશમ જેવી સુલાયમ ફંવાડીવાળું એ ચાગડું ભેતો જ મનમાં
 લેાલે જણ્યો. મેં પૂછ્યું: 'આ ચાગડું ક્યા પ્રાણીનું?'
 'હરણનું.' એમણે કહ્યું. ચગડીને મેં પૂછ્યું: 'હરણનું?'
 પણ ઘોળું હરણ? એ જરા હરવા: 'હા, ઘોળું હરણ.'
 ઘોળાં હરણની વાત તો ક્યારેય સાંભળી નથી! પણ કોણ
 જાણે, હોઈ પણ રાકે. પૂછ્યું: 'ક્યાંથી ગયું? ઉત્તર મુવ
 તરફનું દરો, કેમ? એમણે માથું ધુણાવ્યું: 'ના, એટલે ફરતું
 નથી. સિયાગ બાલુનું છે. એની એક રસિક વાત છે;—પણ
 તમે જાણો.' આગ કહી એ અતિચિસત્કારની તેયારીમાં પડ્યો.

જેવું તો ખબર પડી કે એનું એ ઘોળું માત્ર ટબક જ
 ન હતું, એવું સંકારિયું પણ એમાં જ હતું. તેમાંથી એક રટવ
 બહાર કાઢી તે એ પેશાવવામાં પડેાવાયો. પછી ચાનો ડબ્બો,
 ખાંડની કોયળી, જગાવેલ દૂધનો ડબ્બો અને કલઈ કરેલા
 એ ખાલા બહાર કાઢ્યા. ને તે પછી ચેતુષ્પતિનિયમની એક
 નાની તપેલીમાં પાણી રેડી તે રટવ પર મૂકી. એમની આ
 કાર્યત્વરતાનેતાંભેલાં મેં પૂછ્યું: 'કાઠ, તમે કાઠ પાકાસિકારી
 છે એટલું તો જાણજા. જ ગયો. તમારું નામ જણાવશો?'

એનું પ્રકુલ્લ મોં જરા ગંભીર થયું. એણે કહ્યું: 'મારું
 નામ ભવ્યે તમને શો લાભ થવાનો?'
 'લાભ તો હું જ નહિ, પણ કુટુદ્ધ તો થાય ને?'
 'એ સાચું; તો માની લો કે મારું નામ પ્રગથેશ રુદ્ર છે.'
 નામ એણે ખરું ન હતું એ હું સમજી ગયો. થોડીવાર રહી
 અચકાતાંઅચકાતાં મેં પૂછ્યું: 'આ ખેડયેરમાં તમે એકટ્ટા જ
 અહીં કેમ રહો છો, એ પૂછવું પણ કૃત્યતા કહેવારી, નહિ?'
 પણ એણે કંઈ જવાબ ન વાલ્યો. મારો પ્રશ્ન સાંભળ્યો જ
 ન હોય તેમ એ રટવને પાપ કરવા લાગ્યો. એની આંખ ઉપર
 એક અદરેય પડદો પડી ગયો હોય તેમ લાગ્યું.

કમણ: રટવનો અવાજ તેજ થયો અને થોડી વારે એણે
 સ્વાભાવિકપણે જ કહ્યું: 'ચાતુર્ય પાળીતો બીકળી ગયું, પરંતુ ખાલી
 બી પીરો? જાણીએ કંઈ નથી કે ને ધમીને તમારી પરીણા-
 ગત કરી ચક્ર: હા, કાલ કરી રાખેલી થોડીક સુકી રાકી છે.
 પરંતુ એ કદાચ તમારે ગળે નહિ બેતરે.'
 'ખૂબ લાગી હોય ત્યારે ગળે ન બેતરે તેવી સખત વસ્તુ
 આ પૃથ્વી પર જાડ જ બોલી છે. પણ તે ઉપરાંત આ પ્રકીઓ

છે ને? એનો લે ઉપયોગ થઈ શકે ને?' મેં કહ્યું.
 'તમારે એ ઘેર નથી લઈ જવો?' એણે પૂછ્યું.
 'ઘેર લઈ જઈને પણ ખાવાનાં જ છે? તો પછી અહીં
 ખાવામાં શો વધો? એ પંખીઓ એક સાચા સિકારીના
 પેટમાં પડીને ધન્ય થશે.' મેં કહ્યું.

એ હસ્યો: 'વાત ખોટી નથી. પંખીઓસ્વાદ વાકી જ ગયો
 છું.' અને એના મોં ઉપર એક વિચિત્ર હાસ્ય ફરકી ગયું.
 કેમ જાણે પંખીઓ સ્વાદ ભૂલવામાં કાઠ મીઠું કોતુક છપાયું
 ન હોય? એનું એ હાસ્ય તદ્દન આભંગત હતું. મને એ દેખાડ-
 વાની એને કદાચ ઇચ્છા પણ નહિ હોય. તેથી થોડી વારે
 ચગડીને એણે કહ્યું: 'તો પછી આને સાફ કરી નાખીએ;—થું
 કહો છો? કહ્યું માંસ છે; ચાખી કલાકમાં તો તેયાર થઈ જશે.'

અને એના એ ટેવાએલા હાથ હડપથી કામે લાગી ગયા.
 હું એના તરફ ભેતો બેઠો જ રહ્યો. પેલો ભૂતનો પ્રશ્ન જ વારં-
 વારે ભગતો હતો કે 'આ કાણુ દરો? જુન્યથી આંખોથી દૂર
 અહીં રહી સુકો રાકી ખાઈને જીવનશુભરવાનો શો હેતુ દરો?'
 વચ્ચે એકવાર એણે મોં લેવું કરી હસતાંહસતાં કહ્યું:
 'આજ જરાક દૂરી છે. ચાગડું કીકરીક ફૂંકાણું લાગે છે, કેમ?'
 'હા, ફૂંક છે. તમે ધણા દેશકર્તા લાગો છો, નહિ વાક?'
 'હા.' એણે એકાદરી જવાબ વાલ્યો.
 'પૂછવાની દિગત નથી; પણ કદાચ સિકાર અંગે જ બધે
 ફાંપે દરો?'

'એમ કહી શકાય.'
 અંગત પ્રશ્નો પૂછતાં જ અપસન્ન થઈ બેઠે છે તેમની સાથે
 ખીજવાતો કરવી જ સારી, એટલે જાણી જોઈને મેં સિકારની
 વાત કાઢી. ખાસ કરીને પેલા ભેત ચર્મ વિષે મનમાં સારી
 પેટે કુટુદ્ધ મનનું હતું. મેં પૂછ્યું: 'સિકાર બાલુ ચેત મૂન
 થાય છે? મેં તો એવું ક્યાંય વાંચ્યું નથી.'

'ન વાંચ્યું હોય એવું જ છે. એ હરણ કાઠએ નરી આંખે
 જોયું નથી; અને નરી આંખે જોવાની એ વસ્તુ પણ નથી.'
 'કઈ રીતે?'
 'પૃથ્વી પર જે કાંઈ અભયખજવા છે તેમાંનું આ હરણ પણ
 છે. પણ પ્રકૃતિના સર્જનમાં એની તોલે આવે એવું કાંઈ નથી.'
 'શી હકીકત છે, જરા કહો તો! બેસકે ચેત મૂન અત્યંત
 અસાધારણ છે, પરંતુ—'

'તમે માત્ર એનું ચેત ચર્મ જ જોયું છે. પરંતુ મેં એને
 સંપૂર્ણ જીવનમાં જોયું છે; અંધારું નથી જોયું હતું તો ચેત ચર્મ.
 'તમે તો મને મૂંઝવી દીધો; કંઈ જ સમજાવું નથી.'
 જરા અચકાતાંઅચકાતાં આખરે એણે કહ્યું: 'આદર્ય
 પ્રાણી વિષે કદી તમે સાંભળ્યું છે?'

'અદર્ય પ્રાણી? એ વળી શું?'
 'હા; ને નરી આંખે ન દેખાય, આંખ સાથે ને અંજવાનાં
 જાળની જેમ અંદરથ થઈ જાય. સિયાગના ઉત્તર-પૂર્વ પ્રદેશના
 દુર્ગમ પહોડોથી પેરાએલી એક ખીજમાં મેં એને જોયું.
 માની રાકો છો? મને પણ ક્યારેક ક્યારેક ચંકા આવે છે!
 અને ત્યારે આ ચેત ચર્મનો સ્પર્શ કરી લઉં છું.'
 'જાડ કુટુદ્ધ થાય છે. બધી વાત કહેશો?' મેં પૂછ્યું.

એ બાંધુ પૂર્વે દારૂચ દસરીને બોલ્યાં: 'બહે; આંધળું પાંખી બેઠકને જવા આભું છે. માંસ ચૂસે ચડાવીને વાત. સગવળ નીતાવતા માટે એ વાત પણ કંઈ જોડી નથી.'

અના પચાસ પાસે લઈ આવે સમસામાં બેઠાં. આને એક પૂંટો યેતાં જ સારીરમાં અત્યંત સુખદાથી કબ્જાતાને એક પ્રવાહ સંચારિત થયો દોષ તેમ થાયું.

'કેમ છે ત્યાં?' એણે પૂછ્યું.

'આ નિહિ, નિર્ભય આમૃત છે, અમૃત હવે પેલી વાત કરો.'

એ થોડીવાર કપર થય્યામાં બેઠ રહ્યો. પીરેપીરે બની આંખો રમીત્યાંથી બરાબ આવી, અને એ અટકીઅટકીને આસંખ્ય પેણે બોલવા લાગ્યો:

૩૧ વરસે, આ જ સમયે—થોડુંક વહેતું જ હશે,—હા, નવેમ્બર અધવચમાં હું ને મારો એક મિત્ર સંલેખ વશાત્ બર્માના જંગલમાં જઈ ચડ્યા હતા. મિત્રનું નામ હતું જંગલદાહર. એ ને પાળી કૃત્રિય હતો. અમારા સામાનમાં હતા બે ધાળજાને બે સાર્વજનિક એક મધસાતે અમારે સફર શરૂ કરી પોડી, એકેએ વધુ કંઈ સાથે લઈ શક્યા નહોતા. અમૂર પહાડ-જંગલોમાં મારગ-કેડી બધું બે સુખ થઈ ગયું હતું. ત્યાં મહિનાને અંતે જે યાત્રીનું થોડું જોવા નથી મળ્યું, ત્યાં સિવાયની પાછળ પડતું ને પાછળ પડેલા સિવાય પ્રાણીઓથી બચતું એ જ પદ ચલાવવાનું એકમાત્ર તરફ દોષ છે, ત્યાં રમ્ય કે કમળું બાત રાખતું આકર્ષક બને છે. અમે ફક્ત પૂર્વ દિશાને સામે રાખી, બીજું બધું જ જગજાનના હાથમાં સોંપીને ચાલતા હતા. ક્યા જગને અમારી યાત્રા અટકશે એનું કંઈ જ નહીં નહોતું.

એક દિવસ મોડી એની એક નદીને નેતરના મામલી વરાખા પર પાર કરી નાખી. ખજાર પણ ન પૂરી કે બર્માને પાછળ મૂકી એક બીજા રાત્રીમાં પ્રવેશી ગયા હીએ. ખજાર બેરાક પડી, પણ થોડા દિવસ પછી.

મેડિયાન નદીનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. એ અમે એને ક્યેવેથી પાર કરી કે ત્યાં ગણ રાત્રીમાં સીમાડા બેઠે છે: પશ્ચિમે બર્મા, દક્ષિણે સિયામ અને પૂર્વમાં દે-ચેન્નાચિત બેનગા. પણ આ બધી વિગત અમે ત્યારે નહોતા ન હતા. નહીં પાર કરી અમે દિનારેકિનારે દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યા. એ બાજુ પહાડ-જંગલ પ્રમાણમાં યોછા છે. વચ્ચે-વચ્ચે બે-એક ગામડાં છે. સિદ્ધાર પંથુ પુષ્કળ મળી રહે. ખાદ્ય-સામગ્રીના પણ તેટલા નથી. જંગલદાહરે ત્યાંની બાપા થોડી-થોડી નહોતો, એથી રાતવેળા ગામમાં કોઈ જલદરથને ત્યાં આશ્રય મેળવવાની સગવડ હતી. કડકડતી કંડીમાં મણું મૂકવાની જગ્યા મળી રહેતી.

મોડાં શહેર થા ગામ અમે બને તેમ જલદી પડાવી જતા. છતાં એક દિવસ પકડાઈ ગયા. બજારેળા એક પહાડી પથ-દાર પાસેથી પસાર થવા હતા, ત્યાં ડાબી બાજુથી આવતા એક કંઈક અવાજે મોંઘી લઇયા. તેનું તો એક ચાલુસ ટેકરીની આડેથી રાઈફ લઈ કરી અંધારું નિશાન લઈ રહ્યો હતો. દેશી માણસ, ચપટું નાક, પાંદિયા જેવું મોં, પરંતુ ધોધાક સિપાહીનો હતો. સરીરે ખાખી વસ્ત્રો, માથે જરી-ફરતની પૂંચ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

મોજ ટોપી, પગે પટા ને તે પર મોટા લરકરી બેઠા.

નાનું પાંચી જ રણ કે આદતમાં સપકાયા હીએ, સિ-પાહીએ એ જ રિપરિમાં સીટી વગાડી. મેલેલેલોમાં બીજા પણ ને સિપાહી આગળે બેઠા રહ્યા અને અગળે સામે રાખી 'માર્ચ' કરાવીને લઈ ચાલ્યા.

નજીકમાં જ એમનું ચાલું હતું. ત્યાંના અમલદારે અમારી તલાશી લીધી. એનેક સવાલો પૂછ્યા. ભેમનિ એક વખત અમે સગલું ન શક્યા. ત્યાર બાદ બંદૂક અને ટોચા જપ્ત કરી ચાર સિપાહીઓ સાથે અગળે કચક રવાના કરી દીધાં.

ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એનું તો અમે એક શહેરમાં આવી પહોંચ્યો હીએ. નદીકિનારનું શહેર. બધું મોટું નહિ. ચિત્ર જેવું લાગતું હતું. સિપાહીઓ દિનારા પળના એક મોડા બંજારામાં અગળે લઈ ગયા. શહેરના સીંચી મોટા અમલદાર ત્યાં રહેતા હતા. અગળે તેની પાસે રહી કરવામાં આવ્યા. તે એક દેવ્ય લરકરી અમલદાર હતા. ઉમર લગભગ પિરતા-બીસેકની હતી. લીધી વેશક આંખો. શરીર લાંબા કાળ ગરમ દેશમાં રહેવાનું થયું હોઇને તાંબાવરણ ધરી મયું હતું.

થોડુંકેટું અંગ્રેજ એ બોલી શકતા. પ્રથમ મેળાપમાં જ અમલદારે એમની સાથે ટીક મેળ આઈ ગયો. દેવ્ય જેવી મિ-લનસાર ભવિ બીજા ત્રેલ નથી. કાળા-ધોળાનો બેલ એના મનમાં જરાયે નહોતો. એનું નામ હેન્ટન દુલેયા હતું. થોડી જ વારમાં તે અમારી સાથે આતિ આહવાયે વાતે વળગ્યા. એમને જ એંકે પ્રથમ જલદુકે કે અમે અનામ દેશમાં આવી પહોંચ્યા હીએ, ને સામે પારનો પહાડી પ્રદેશ તે સિયામ છે. મેથિયાં એ બેનેના સીમાડા વચ્ચેથી વહી નય છે.

અમે કંધાંથી આવીએ છીએ ને શા માટે આમનીકથી પડ્યા છીએ બજારે પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા પૂછ્યા. અમે એના આવડવા એવા જવાબો આપ્યા. કહ્યું કે પૂર્વના દેશો પંચ-પાળા બુદી વળવાની એકમાત્ર નેમણી બ્રિટિશ રાજ્યમાંથી નીકળ્યા છીએ. પાસપોર્ટ જરી હોય છે તેનું બાત નહોતું. તેમ છતાં સિદ્ધાર અને દેશનવિદેશ એવા સિવાય બીજે કંઈ જ ખરાબ હેતુ અમારો નથી.

વિચિત્ર વાતો કરતાંકરતાં સાંજ પૂરી થવા આવી. એને એમણે સિદ્ધાતાની હાલ વાળી. એમણે રાત્રિ-બોલન માટે થંથ અગળે આમંત્રણ આપ્યું અને માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ રાત્રે અમારી સુવાની ભવરસ પણ પોતાને વેર જ કરાવી. એક રાત્રીજ અમલદારની આ ગયાચિત સહકલતા અમારે માટે નેટલી અભ્યુચિતબધી હતી તેટલી જ અભુચકર હતી.

રાત્રે જમવા બેસતાં એમણે એમણે પૂછ્યું, 'તમને આ બ્રિટિશ લરકરી રાઈફ કંધાંથી મળી ?'

આર્મીસ્ટોમાં અવારનવાર નવી બંદૂકો વેચાય છે ત્યાંથી લીધી છે.' અમે જવાબ વાજ્યો. વધુ એમણે પૂછ્યું નહિ.

થોડી રાત સુધી વાતોના તડાકા ચાલ્યા. તે પછી હેન્ટન બંને આવળેને અગળે અમારા સુવાના બંડ સુધી મૂકી ગયા. ધણે દિવસે સુવાના-દુકાનો પમારીમાં સૂતા. પરંતુ તેમ છતાં જાપ ન આવી. પાછલી રાતે જંગલદાહર અને ડોળજો પાંચે સાટે બોલ્યા: 'મારો, આખો જંગલ.'

ક્રમાણી ગ્રુપ ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ



ત્રાંબા-પિત્તળનાં પતરાં

જુદીજુદી સાઈઝ તથા જડાઈનાં

●ક્રમાણી મેટલ્સ ઍન્ડ ઍલૉયઝલિ.

પિત્તળ તથા ઍલ્યુમીનિયમનાં વાસણો

હિન્દ તથા દેશાવર માટે

●ક્રમાણી એન્જનીઅરિંગ કૉર્પો. લિ.

આગ્રારોડ કુર્લા

(છ. ગાઈ. પી.)

મૅનૅજિંગ એગન્ડસ

ક્રમાણી પ્રધર્સ લિ.

ક્રમાણી ચેમ્બર્સ

બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબાઈ

ચહા વિષે ...



ધિય આજ નેટલો હું, તારી
ચાની બનાવું મારે, કદી
ધુસન હશે. હમણા હમ-
ણાની તારી ચોકપારી-અહ
ચને નવાઈ પમરે છે.

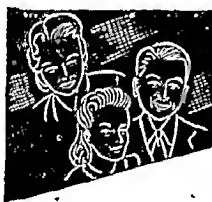
એ નવાઈ નથી-એનું
'ચેન. એમ. બ્રાન્ડ' ચહા
છે કે જેને તમે વખાણી રહ્યા
છો હું દરે સ્થળ તમારે
ટેસ્ટ મારે અહ ચહા ઉપર
પ્રસ્તો મદારે બાંધી શકુ તેમ
હું-ઉત્તમ બ્રાન્ડ આપવા
મારે ઓડીએ આભાર !



**N.M. Brand
TEA**

ચાનું એવમ - નાનીએલવાલા કોરપોરેશન, ૧૧ નેશનલ રોડ, હાઈવે ૬ ૭

અમદાવાદના કીટીપુસ્ટરો:-પ્રવા ફ્રીડિંગ કોરપોરેશન મીશનરોડ, ભદ્ર; અમદાવાદ



**THIS
FAMILY
SAYS !**

**LOW COST AIR
CONDITIONING
with**

CHRYSLER AIRTEMP

WATER HEATERS, ROOM COOLERS
ALSO CAN BE HAD



THANAWALLA & CO.
192, HORNEY ROAD, FORT, BOMBAY

મેં કહ્યું: 'મને વાંચા નથી, પણ બારણે સંઘી પહેરો ભરે છે.'
જંગળહાદુરે બારણાની તરફ વાટ નજર કરી, ને પછી
પાછો આવીને પંધારીમાં સુઈ ગયો.

સવાર પડી ન પડી ત્યાં તેા કંઈને નતે આનીને અમને
જગડયા ને. મીઠા સાથે 'સુખશાત' જણાવી અમને નહી-
કિનારે પાંદા પાટ પર લઈ ચાલ્યા. ત્યાં જઈને તેણે તેા કિનારા
પર નેતરનો એક નાનો તરાણી બાંધ્યા છે ને, પાટ પર બાર
સાઈફધારીઓ આક્રમક યથને ભેટા છે.

અગારી સાથે હાથ ગિલાવતાં કંઈને જણાવ્યું: 'તમારા
સાથનું સુખ મેળવી મારો એક દિવસ મેં જાહુ, આનંદમાં
વીતાવ્યો છે. પણ હવે તમારે જવું પડશે.'

અને સામે પાર આંગળી ચીંધી એણે કહ્યું: 'સિયામનો એ
ભાગ આવ્યેત સુકો છે. સો માર્ગવાં કોઈ જન પદ નથી. તમને
બોલું બંધાવ્યું છે, સાઈફ આપી છે, ને પાંચ કારતુસ પણ
આપ્યા છે. એટલાથી તમે નિર્વિધને કોઈ મારગડામાં પહોંચી
જઈ શકો છો એવી આશા છે. બોં લેવે ન. (સુખદ સદૃશ દો!)'

હું કંઈક કહેવા જતો હતો, પણ મને અટકાવી એણે હસતા-
હસતાં કહ્યું: 'તરાપા પર નવ. નદીને કાંઠે ઊતરવા ન ઇચ્છો
નહિ તો—' ને એણે પાટ પરના સેનિકા સામે નિદેશ કર્યો.

આખરે અમે તરાપા પર ગયા. પાટ પરના બાર સાઈફ-
ધારીઓ અગારી સામે તાકી રહ્યા હતા. કિનારાથી વીરોંક નાર
ફર જઈ મેં પૂછ્યું: 'આમરિઆપરાશ અમે નભી સજા છે ?'

'આનામાં શ્રિદિશ નભુસો માટે રથાન નભી પાંચની
નુદી અમે છતાં કંઈને દુભાયો એ જવાબ વાળ્યો.'

આટલું કહી પ્રગથેરા કદ અટક્યો. એના ચહેરા પર ધીર-
ધીરે એક અદ્ભુત હાસ્ય મક્કી બેઠું. એ બોલ્યો, આને
જ કહે છે વિધિની વિદમ્બના. અગારી પાસે શ્રિદિશ ગિલિ-
ટરી બંદુકો. તેઈ અગને એમેજના નભુસ માની લીધા હતા.

'પરંતુ ઉપદેશ ને કાનસ વચ્ચે તો મિનતા છે ને?' મેં પૂછ્યું.

'હા, છે; માદ મેત્રી છે. છતાં હજી સુધી તેઓએ પર-
સ્પરનો વિશ્વાસ કર્યો નથી ને સૂર્ય ચંદ્ર તપસો ત્યાં સુધી કદીયે
નહિ કરે. એ ક્રૂર બે જુદીજુદી ભતિ જ નથી, પરંતુ માનવ
સંબંધતાનાં બે સંપૂર્ણ વિપરિત આદર્શનાં પ્રતીક છે. પણ જવા
હો એ વાત!' આટલું કહી એણે વાત આગળ વધારી:

**જ્યાં સુધી અમે નદી ઊતરી ન રહ્યા ત્યાં સુધી પેલા સેનિ-
કોની બંદુકો અગારી સામે તક એવી જ રહી. માત્ર બે જ રરતા**
હતા: કાં સામેા પાર, કાં સામેા લોકો ત્રીજે માર્ગ નહોતો.

સામે પાર જઈને જ ઊતર્યા. ને બંદુક ને ખેરાજીનો ચેલો
ખસે ભરાવી કોઈ જન પદની શોધમાં અમે નીકળી પડ્યા.

લગભગ નદી કાંડાથી જ શિરિશાળા શરૂ થયું છે. અનામ
શાન્થ અને મેકિયાંગ નદીને પાછળ રાખી અમે આગળ
પધવા લાગ્યા. પહાડી પથ દુનંદો થવા માંડ્યો. પણ આગલી
સફરથી દેવાઈ જ ગેલા, એટલે એ પહાડી પથ શક્ય એટલો
જાકરી પેરા કરવા અમે પગ રૂપી લોડા ગારી મૂક્યા.

બપોર ચતાં એક એવે રથને પહોંચ્યા ત્યાંથી ચોમર
અસ્થિત બળતા પહાડો સિવાય ખીલું કંઈ જ દેખાતું નહોતું.
અંદપાન સુષ્કાં નહિ. માત્ર પત્થર, પત્થર ને પત્થર જ—

અજાની બૂખ લાગી હતી. બોતાની ચેલી નીચે મૂકી
અમે ખાવા લેતા. ચેલી કંધાડતાં તેણે તેા તેમાં તાલું ખાવાનું
કંઈ જ નહોતું. હતા માત્ર પતરાંના થોડા બંધ ડબ્બા. 'મેર'
એ રિથતિમાં આવી પડ્યા છીએ તેમાં ડબ્બામાં બંધ આવે
નારતો પણ કેટલા પામે છે ?

પણ ડબ્બા પરનું નામ વાંચતા આંખો ફાટી રહી નામકદ
Canned Beef—ગોમાંસ! અમે એકબીજાની સામે નેચુ.
જંગળહાદુર સુરતે હિન્દુ હતો. થોડીવાર મૂતિવત નિષ્કર ભેરી
રહી, પછી એક નિશ્વાસ મૂકી અમે ભેટા થઈ ગયા ને ચૂન-
ચાચ આગળ વધ્યા. અખાદ ડબ્બા પાછળ પડ્યા રહ્યા.

એ પછી અમારા પર એ અવદગા-આક્રમણ શરૂ થયું તેનું
વિચતવાર વર્ણન કરી વગને ત્રાસ નહિ આપું. અમારામાં
એક પણ પક્ષી નહિ, ધરતી પરના જીવ છલોની વાત તો
ફર રહી, એક ખિસકોલી સુધા નેવા ન મળે. તરસથી તા-
બવું સુકાઈ અંધું હતું, પણ પાણી ક્યાંય નહોતું.

પહેલે દિવસે અનાજનો એક ફાણે કે પાણીનું ડીપું મેં
વેટમાં ન મળ્યું. કંધાડા આકાશ નીચે ધાબળા પર પડી રાત
કાઠી. બીજે દિવસે બપોરના ત્રીજા પહેરે કંઈક એક પ્રાણી
દેખાયું; પણ એટલે દૂર કે એ કંઈ પ્રાણી છે તે જાણખું
મુશ્કેલ હતું. પરંતુ ત્યારે અગારી રિથતિ એવી હતી કે માં
ભામવતી સિવાય જીવ કોઈને આસરો નહોતો. લગભગ ત્રણ
સો નાર દૂરથી એ પ્રાણી પર નિશાન લીધું, પણ એ નિષ્કળ
મળું. બધા મળીને પંચ કાનુંસ હતા તેમણે એક બોલો કર્યો.

આખરે એ દિવસે સાંજે પાણી મળ્યું, એક પધરની
તરડમાં યથને ડીપું ડીપું પાણી ચૂનું હતું. અર્ધા ક્લાકે માંડ
બોલો ભરાય. જંગળહાદુરનું મોં રયામ પડી ગયું હતું.
માઠં પણ એવું જ થયું હશે તે વિષે મને શંકા નહોતી.
પ્રપાલીને અમારે શરીરમાંનું લોહી જમવા માંડ્યું હતું. એ
દિવસે પાણી ન મળ્યું હોત તો અમે ન બચત એમ લાગે છે.

પરંતુ તેમ છતાં માત્ર પાણી કપર જ નમલું શક્ય ન
હતું. સરીર નળાં પડ્યું હતું, માથું પણ દેકાણે ન હતું. ત્રીજા
દિવસની એક વાત એકધારા દુઃસ્વપ્ન જેવી યાદ છે રતુંબાડ
રંગનું એક સસલું જેણે, ને અમે એની પાછળ પડ્યા. દિન-
દિશાનું ભાન હતું નહિ, ને એ સસલું પણ નભે અગારી સાથે
રમતે ચડ્યું હતું. એકદમ લાગી યે નહોતું જવું ને અમારો શિ-
ક્ષર પણ નહોતું થઈ. એની પાછળ બે કારતુસનો લોગ આ-
પ્યો; પણ નજર ધૂધળી બની હતી ને હાથ પગ પણ મૂળતા
હતા. સાંજે એક લોખા બાંધેલા પહાડ પર નઈ એ આદર્ય
ગઈ ગયું. શરીરમાં ત્યારે શક્તિ શેષ નહોતી, બંદુકનો ભાર
પણ અસહ્ય લાગતો હતો. ક્લાંત અમે પહાડ પર પહોંચ્યા.
ત્યારે અમે બુદ્ધિના દોરેલા દોરવાતા નહોતા, પણ એક અંધ
આવેશના મેરે જ એની પાછળ પડ્યા હતા. પહાડ પર જઈને
બેસા રહ્યા તેવું જ માનું દરવા લાગ્યું. એક લીટો પ્રકાશ આંખ
સામે ઝળકી બેઠ્યો, ને પછી બંધે થાર અંધારું પથરાઈ ગયું.

મૂર્છા પળે ત્યારે તડકો નીકળ્યો હતો. જંગળહાદુર ત્યારે
પણ મારી આંખમાં બેસાના પથરામાં પડ્યો હતો અને
અને અમે જ, જંગળ પર પહાડની ગોદમાં, નજર પડેલે ત્યાં

સુધી લીલા ધાસથી છવાયેલી એક ખીણ હતી જેનાં દેવાં પર મઈને રૂંગેરી રોસાની જેમ એક ખતલો નદી વહી જતી હતી.

થોડી વારે નેચળહાડુર માનમાં આવેલા, ને પરપરને રેકે એમ પહોંચેલોતરી નદીકિનારે તરમ ડિપાવી, ખીંચાય એટલું, પાણી પી, ફાંખી વારસુધી એ શીતળધારે પર અંકા પડ્યા રહ્યા. નેત્રી દગણાં સાંઢને અમૃત સાથે સરખાવતા હતા; પણ અમે તે દિવસે સાંઢે એ પાણી પીએલું તેની સાથે સરખાવતાં તે અમૃત પણ ઊંચવાહ લાગે.

પણ જ્યાં હોએ આડવાત, તરસકિપાલવાની સાથે બાંજ બાગવાની ઇચ્છા પેચુ પ્રેરણ થઈ બીડી હતી. પણ એને બાંચથી કંઈ રીતે પીંચારે ખાણું ફેરફાર સુધી નહીં રૂંધી. પરંતુ જ્યાં કોઈ પેપી-પ્રાણી જણાયું તદિ, અંદાલતો કંઈક રૂંધી દોળાં-બેંધે ભગી નીકળ્યાં હતાં. કદાચ એમાંનું કોઈ રૂંધી દોળાં એ આશાએ બિચા થતાં નેચળહાડુરને કહ્યું: 'આહ, જરા નેઈએ... કંઈક ખાવાનું જરા બચે તો.'

પરંતુ આટલું યર રૂંધેલેસવાની ઝડપ નહોતી. એક કાંઠાજા આડ પર ખીંચી નેચાં પાચ છ નાનાંનાનાં કાંચાં ફેંચ મળ્યાં. તરત જ એનાં ભાજ પાડી અમે એકે એકે તેને પેટમાં પચરાવ્યાં. એ આવેલ સખત હતો, હતાથે ખાઈ હતા ને?

પણ કંઈની શોધમાં ખીલ મુંડ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં નેચળહાડુર અંજળી બીંધી ખૂબ પાડી કહ્યો: 'એવું જોએ-એવું જોએ' એ પાછુ વાળીને જોયું તો એ એક અજળ દરમ હતો. દોળાં એકે વાળા દરજી નિર્ભય ધીરી થતિને નદી તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં. સહુથી અજળ એક કલગીયાર માદા દરિયી અને એની પાછળ આડ દસ ખીણ દરિયીઓ. અધારાથી લગમગ સો વાર ફર એ દોળાં ચાલ્યું જતું હતું.

પણ એ અદ્યુત કદરૂ પળવાર જ જોયું-નેઈ સમયું. નેચળહાડુરની જગ કદાચ એમને મને પડી હતો. એ બધીએ એક સાથે અગારી સામે જોયું. ને પછી એક અજળ વાતળની. અગારી આંખ સામે જ નેતરનેતરમાં એ બધી દબામાં મળા ગઈ. અવાજ બની અમે બિચા જ રહ્યા. પછી આંખ જોવાને ફરી નેચું તો કંઈ નહોતું! તટકામાં પ્રકાશથી ખીણ વદત ઇચ હતી.

બીક લાગી આ કોઈ માવાની ખીણ છે કે પછી અગારી બાળની પાગલતામાં અમે કાંઈપનિક ઇચ-અંતુ નેચાં રાકે હશે હતાં? સાંજજી છે કે મઝેભિમાં બૂજતરસથી ખીડાત પ્રવાસી મૃત્યુ પહેલાં આવી ગાવામૃતિએ જીવે છે, તો અગારી મોત નજીક હતું જી?

મેં નેચળહાડુર તરફ જોયું તો એની આંખો પામત જેમ ફરી રહી છે. માસથી કેપતા સાકે એ બોલી કહ્યો: 'અઈંઆ-પણે ક્યાં આવી પહેંચ્યા?' એનાં ક્યાંકં બિલાં થઈ ગયાં હતાં. એક જણ એક સાથે ભાન બૂલીએ એ કે માથે નેચળહાડુરને કિંમત આપેતા હું સગલવવા મર્યા. પણ સમનહું છું? હું પોતે જ ભાન બૂજતા પર હતો. એક વેરા મુંડ વચે જઈને બેઠા. ખાસતું શોધવાની કામગીરી પણ નહોતી. એકો દરો નદી તરફ વાકી રહ્યા.

આશરે અરધી કલાક પછી એક અવાજ સાંજળી એક દમ ચોંકી કહ્યો. દોળાં એક હંચે જારીતો અવાજ કરતાં.

અગારી પામે મંદને અડપથી પસાર થઈ ગયાં હોય એમ બરાબર અનુભવ્યું. અને બીજા જ પળે પાછગારી એક બૂજવા વચેની થોડે વાતાવરણ કિંમત કરી નાંખ્યું. વળીને જોયું તો લગમગ પચાસ વાર ફર બૂખરા રંગના એ મોઝા વેંચે બિચા છે. થોડી વાર નિયત બિચા રહી એ ફરી ચીસ પાડી કહ્યા. ઘિસાર છટકી ગયાની નિચંગતાની એ ચીસ હતી; ને તે પછી અનિચંગવેક વિષરિત દિશામાં ચાલ્ય અટા.

ધણે ફર સુધી અમે એમને જોઈ શક્યા. દબે એક નયીન રંગ જાગી. એ જ તો આ વરે તો દવામાં મળા ન ગયા. ત્યારે સો અગારી આંખની ધ્રુવિત નથી અને તે પછી પેલું હસલું કાઢી આજ કપુરની જેમ અદરક કેમ થઈ ગયું? તો થઈ દગણાં જ ને ખરીબોતો અવાજ સાંજળે તે કું હશે?

ધીરેધીરે બેધાર પડી. શરીર દબી પડતું હતું. ગાથમાં તમ-તમાર સર થયે. ખીણમાં પહેંચ્યાની પ્રથાકિતે નાનીની અક હતી. તણ દિવસના કડાકાને વાકે શરીર પર આકાશ હતું હતું. કદાચ આ રીતે જ કગારા નિરેતે જ થતાં ધીરેધીરે દિવસથી થતા રીપકની જેમ અમે જે દરી નહીં, એમ લાગ્યું.

અને ફરી જ તત, એ એ જ વખતે એક પગ નિશ્ચય-ધારી માથાના અગારા દેવત-ચને કંદેબાને બચત ન કરત તો. અમે અચળપણે નદી બાણું વાકી રહ્યા હતા. સર્વે આંખો રહો હતો. એવે વખતે નદીકાંઠે કેંઈ કાંઈકાંબાનું અરપજપણે દેખાયું. કનાકાની બપોરે તપેલી રોતના ટેમ પર જેમ વરાળનાં ડાવાવનુંકો ભમવ શરૂં છે, લગમગ તેનું જ ન. કગારા એણે વધુ રજીવ રરપ લીધું. ને ધીરેધીરે માથાં હાંચનું એ દોળાં અગારી આંખ સામે મૂર્તરે આબીરેલું!

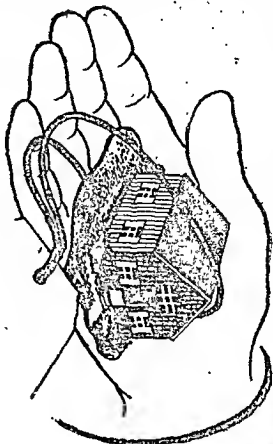
મુગ્ય એવિશાસપૂર્વક અમે જોઈ રહ્યા. આ પણ હું સાંભ-વિત છે? એ કું સાચી જ શરીર-ધારી હતી? એને જોયે ન માનવાનું કેંઈ કારણ નહોતું. ધોળાં રવાનીવાળાં શરીર કપર સર્વનાં હિરણે બેલે લસથી પડે છે. નચિત, નિઃસંકાપપણે નદીમાં થોં નાંખી તેમો પાણી પીતાં હતાં. અદર-અદર મહા-મુશી કરતાં રમતાં હતાં, અને કાંઈ કાંઈ નતીકાં પરફેલું પાસ ખાતાં દૃષ્ટિ અનુભવતાં હતાં.

નેચળહાડુરે ક્યારે રાઈવેલ કપારી તેની ખંભર જ ન પડી. એકાએક બાણું બીંધી બેઠકોના અજાંસાંજળીક વચકમાં જોયું તો નેચળહાડુરના હાથમાંની કાંઈક જાની નળી કાંઠાની જેમ હણે છે. રાઈવેલ ફેંધી દઈ એ બોલ્યા: 'ન કાંચો! એ માવાની છે!' હરજી-ટોણે ત્યારે ફેરેધી અદરક થઈ ગયું હતું.

આટલી વારે આ અદ્યુત દરોણું કેંઈક રહેરહે સમજ શક્યો. તેમો અ-શરીરી નહોતાં. ખીલ સાધારણ જીવોની જેમ એમને થ દેહ હતો. પરંતુ કોઈ પણ કાંઈકે ભવ પામતાં તુરત જ તેમો અદરક થઈ શકતાં. થોડી વાર પહેલાં પેલા વચકે એમનો ખીંડા પકડેલો ત્યારે એમનો જ અદરક પડ-ખનિ અમે સાંજળેલો પ્રકિતિના નિષ્કાવિચિત છે! પકડો-ધી વેશબોલી આ નાની ખીણમાં આદિ કાળથી આ દરોણે રહે છે. અને સાંધોસાંધ અનેક દિવસ પ્રાણીઓ પણ રહે છે. એમના આરમણી બચવા બીજું કેંઈ જ અદર એમની પાસે નથી, તેથી સંચરે નેચાં જ તેમો અદરક થઈ બચે છે."

આપનો મહાપ્રશ્ન

માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતમાં આવડે
અન્ન અને રહેવાને ઓટલો મળાય છે; આને
સમસ્ત વિશ્વમાં અનાજ અને રહેવાની જગ્યા-
ની મારામારી છે. નિરાશ્રિતોની વણગરને અને
સ્થાનિક પ્રજાજનોને માથા ઉપરનાં છાપરાં માટે
ગોટીગોટી પાત્રડી આપતાં પણ નિરાશ થવું પડે
છે. પ્રાંતીય અને મધ્યસ્થ સરકારને એક કોષડો છે.



સહુર્ષ જણાવવાનું કે—

હિંદનનાં પ્રખ્યાત કારખાનેદારોએ જનાવેલાં
હિન્દની આબોહવાને અનુકૂળ પ્રિફેબ્રીકેટડ
ઘરો અને ગેરેન્ને માટેના હિન્દુસ્તાન અને
પાકિસ્તાન માટેના અમને સોલ્ડ એજન્ટ
નીમ્યા છે.

ક

ઘરો જાંધનારી સંસ્થાઓ તથા સહકારી
સંસ્થાઓ તેમજ જને પ્રાંતીય કે વિભાગીય
વેચાણમાં રસ હોય તેમણે આત્રા અધિકાર
માટેની શરતો માટે નીચે અરજી કરવી.

ક

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે
આવાં પ્રિફેબ્રીકેટડ ઘરો તથા ગેરેન્નેનું
એક નાનું કન્સાઇનમેન્ટ તૈયાર
થઈ ગયું છે.

વધુ વિગતો માટે લખો:—

પણ ઍટલાસ એન્જિનીયરિંગ

કોરપોરેશનના હાયકાઓના અનુભવ
પછી આપની અને સહુની મૂલવણનો
તોડ કાઢવો છે. ઍટલાસ પ્રિફેબ્રી
હાઉસ કિફાયત છે અને તે ૩૫૦૦ થી
૭૫૦૦ ચુધીમાં ગણી શકે છે. હિન્દની
આબોહવાને અનુકૂળ છે અને ૫૦ વર્ષ
સુધી આપ નિર્ધોસ્ત છે.

ઍટલાસ એન્જિનીયરિંગ કોરપોરેશન

૭/૧૦ ઍલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ

કોટ. મુંબાઈ-૧

કુખારી અને દાંતની કથા



એક મહિનાની કંકડની દંડીના દિવસોમાં કદી તમે એવરમાં ગયા છે? અને ગયા હો તો ખબર કપાસનાં બેનરો તમેએ ખુલાં છે? જે કોઈ કપાસના બેનરોમાં ગયા હશે તમેને ખબર હશે કે પ્રકૃષ્ટ રીતે વિકસિત એવા કપાસના બેનરોએ બેનરો મન કેવું રાચી જોડે છે? તેના અંગમાંથી ઉપસીને બહાર આવતા રને તે સમયે ચૂમી શેવાનું મન નથી થતું? આખી દુનિયાના શરીરને દાંતનાર એ નાનકડા પુષ્પના ગર્ભમાં કેવી કેવી શક્તિઓ પુરાયલી હોય છે? તમારી જગ્યા અને સુવાસને શોભાવનારું પણ એક ફૂલ છે, અને તેનું નામ દાંત છે. તમે ભારે મુખને ઉઘાડો છો ત્યારે એ દાંતની શોભાએ બેનરો ફાળે તે ચૂમી શેવાનું મન નથી થતું? રવચ્છ દાંત અને કપાસના ફૂલની આ પવિત્રતા છે એ જાણે માનવ શરીરના અંગભૂત અંગરક્ષકો છે. એક શરીરને શોભાવે છે બીજું મોઢલો. **ઉ.** તમારા અસ્થિત્વને વચ્ચો જેમ પ્રભાવશાળી બનાવનાં હોય છે તેવી જ રીતે તમારા એ પ્રભાવશાળી શરીરને તમારા દાંત પ્રતિભા આપના હોય છે.

તમારા પ્રભાવ અને
પ્રતિભાને અજવાળનારું

ડીમંતો વસ્તુપ્રતિભાને પાતાવેલું
સાબટોન
કુખારી કથા



મહાશુભરાતને ચરણે—

—મહાશુભરાતની સન્નારીઓને

શ્રી ચંદ્રશંકર ત્રિવેદીની

પ્રથમ ભાગ

સર્વોદય પિક્ચર્સની અમર કલાકૃતિ

(ગરવી શુભરાતી બાપામાં)

નિર્માતા-લેખક :
શ્રી ચંદ્રશંકર ત્રિવેદી
સંપાદક :
શ્રી મોહનલાલ ધામી
દિગ્દર્શન :
શ્રી બાપુજી વિકાસ

વરધેલી

સંગીત :
બાલાલા હાકુર
ગીતો :
'મનરંગી'—શ્રી ધામી
શ્રી ઈશ્વરજી રાજ
ગોસ્વામી

આજની નારીના જીવનના સળંગતા પ્રશ્નો — અજીકેના પ્રશ્નોને
આજેની એક સુચિત નારીના જીવનશૈલીમાં પાતી મજબૂત કરતી—
—અત્યારના યુગની... સામાજિક કૃતિ—

કલાધરો:—શારદા અમ્બાલુ રાજેશ્વરી રાજેશ્વરી દેવેશ્વરી આસાફ શેષાલાલ શ્રી વ.

હલો મારે લખો: સર્વોદય પિક્ચર્સ, પરીક્ષક હાઉસ, કેનેડીયન, મુંબઈ-૭

ગિગ ઘોડી વાર અટક્યા. એમના મેંડ પર પેલું મૂંઠ દારૂય ફરી ફરતી ગયું. હું મનમુગ્ધની જેમ સાંભળતા હતા. અત્રી-કિક કગમ્થાને વારતવના ચોક્કામાં મૂકીને જેમ સાંભળવાની હોય છે, તેવી જ આ વાત લાગી હતી, મેં પૂછ્યું : 'આ મુંઠ શકય છે ? વૈજ્ઞાનિકરીતે જોતાં આ અપ્રાકૃત નથી શું ?'

એણે કહ્યું : 'હુઓ ભાઈ, વિજ્ઞાન તો હવે સુધિ-સમુદાયને કિનારે આંટા મારે છે; સાગર-તીરનાં સંખ-છીપલાં વીણે છે. સમુદ્રમાં ફળછી એ નથી મારી ગયું. વળી આને અપ્રાકૃત પણ કઈ રીતે કહીએ ? કાપીડો પોતાની દૃષ્ટિ મુગ્ધ સારી-રેનો રંગ ધારી શકે છે ને ? પ્રકૃતિએ આગરક્ષણ માટે જ એને એ શક્તિ બક્ષી છે. વધુ દૂર કાં નહોતું ? આજે તમે જે હરિયાળો શિકાર કર્યો છે એની જ વાત લો. એ હરિયાળ કેઈ જાડ પર મેંડું હોત તો તમે જોઈ શકત ખરા ?'

'એ ખરું.' જાડનાં પાન સાથે એનો રંગ એકદમ ભળી નય છે.' મેં કહ્યું, એટલે એણે કહ્યું : 'તો હુઓ, એ પણ એક રીતે અદૃશ્ય થઈ શકે છે ને ? આ હરણીની અદૃશ્ય થવાની વાત એથી જરા આગળ નય છે.'

'દીક, પછી ?'

એ કંદાર હાકીત સગળ મેં નંગળહાદુરને કહ્યું : 'ફિર નહિ ભાઈ, એ ગાયલી નથી; પણ આપણા જવતા રહેવા માટેનો છેડકો દાવ છે.'

હવે એક જ કારતૂસ બાકી હતું. આ અગળ યાત્રાનું છેલ્લું ભાગ. એ જો નિષ્ફળ નય તો પછી બીજી 'પારે આવતા મૃત્યુને કોઈ રીતે અટકાવી શકાય તેમ ન હતું.

કારતૂસ રાઈફલમાં નાખી, હુંડમાં છુપાઈને અમે બેઠા રહ્યા. કદાચ તેઓ હમણાં જ અહીં પાછી પીવા આવે પણ ન આવે તો ? જે વખત અહીંથી જ ફરીને.... ન પણ આવે.

દિવસ અસ્ત થતો હતો. સૂર્ય પહાડની આટરે રહી ગયો. નંગળહાદુર તંડામાં હોય તેમ બેઠો હતો. હું મારી સગરત શક્તિ ભેગી કરી નિરાશા અને થાકને દૂર રેડી વાટ નેતો બેઠો.

નદીનો જળજળતો પેરી પ્રવાહ હોળાવો, પથ્થર દરણ દેખાયાં નહિ. નિરાશાને હવે રાક્ષી સહાય નહિ. હંદણ સાથે જ ભાગ્યાં હો. હવે નહિ આવે એમ લાગ્યું.

એણે આપે છે તો બીજા બાબુ એની પરવણી કરી દે છે. આ હરણીને એણે સુધિ બોલી આપી છે, એથી જ દૈવાય બાગર માટે આવી સરસ શક્તિ આપી છે. અંધારું નંગવાને બહુ વાર નહોતી, ત્યાં જેમાં દરણ ફરી દેખાયાં.

એમને જોઈને મારા હૈયામાં ગળગળા ધબકાર થવા લાગ્યા. પહેલાંની જેમ તેઓ ટોળાબંધ જ આભ્યાં હતાં, એ જ રીતે નિર્ભય ચિત્તે ધાસ ચરતાં હતાં ને રમતાં હતાં. મેં રાઈફલ લપાડી છેડું બહુ તો પંચોતેર વારનું હરો, જે રાઈફલ માટે કંઈ જ ન હતું છતાં હાથ મૂળતા હતા. કેમયે હવે બસાતું ન હતું કે આ છેલ્લું—છેલ્લું જ કારતૂસ છે. મારી રાઈફલના અવાજે હું જ બોલી બેઠ્યો. એક દરણ ચારે પગે બેઠું થઈને ફરી બેઠું ને પછી આખુંજે ટોણું બંડુની જેમ ફરી અદૃશ્ય થઈ ગયું.

છેલ્લું કારતૂસ પણ એણે ગયું! પડાપાટે પીડાતા શત્રુ મનને એણે ઘોડી વાર બેઠો રહ્યો. ધીરેધીરે ચેતના પાછી ફરતાં લાગ્યું કે ત્યાં જેણું ટોણું બેઠું હતું ત્યાં ભાડો એક લાંબું ધાસ આપમેળે બેઠી રહ્યું છે. શું હરો ? ત્યારે શું... ? શક્તિ અને અગ્નિ ત્યાં ગયા.

પવન નથી ને છતાં ધાસ ઢાસતું હતું. કમઠાઠા ધાસનું હલનચલન એણું થવા આભ્યું. ત્યારબાદ છાયાની જેમ આ મારી આંખ સામે હરણીની ચાર ખરી દેખાઈ!

'મર્યું છે ! મર્યું છે !' નંગ-બહાદુર બેઠેલા સાથે ચિત્કાર પાડી બેઠ્યો. ને હું પણ પાગલની જેમ ધાસ પર નાચી બેઠ્યો. એક ગમત પ્રાણીની હત્યા કરીને એવો કલકટ આનંદ મેં કરી નથી માન્યો.

પંદર મિનિટમાં પૂરેપૂરો દેહ જોઈ શકાયો. મૃત્યુએ આ-વીને એનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ અમારી આંખ સામે પ્રગટ કરી દીધું.

—અને એના જ સામઠા પર તમે આજ બેઠા છો.

એની વાત આંખિની પૂરી થઈ ગઈ.

મેં પૂછ્યું : 'તે પછી ?'

'પછી બીજું શું ? એનું માંસ ખાઈ અમે જવ બચાવ્યો. સાત દિવસ પછી એ ખીણ પાર ફરી એક માગડ પહોંચ્યા. એ પછી બે મહિના પગપાળા ચાલતાં એક દિવસેક સહેરમાં પગ મૂક્યો. ત્યાંથી નંગળહાદુર ચીનની રીઝોગમાં ચડ્યો, ને હું..... આંસ હવે કદાચ પાડી ગયું હશે.'

આટલું કહી એ અટકી ગયો.

ખાલીવાનું પતાયી ત્યારે એ બન મહાનમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે રાતના દસ વાગી હતા. મિત્ર મારી સાથે ચાલ્યા, પણ ટોચે એમણે ચેતીથી નહિ. અંધારે મારી સાથેકવનો હાથે પકડી રસ્તા દેખાડતા તે આમજ ચાલ્યા.

લગભગ દરેક ગિનિટ મેઘામૂઝા ચાલ્યા હોઈયું. હથ દિશામાં જઈએ છીએ એનો ખ્યાલ નહોતો, છતાં લાગ્યું હતું કે જે રસ્તે હું આવ્યા હતા તે રસ્તે પાછા નથી ફરતો.

આચિતા એ બોલ્યા : "મારી સાંજ આજ સારી ગીતી." "તમારી કે મારી ?" મેં પૂછ્યું. એણે કહ્યું, "મારી. મલિનો દિવસ થયાં મન થોડું ફરવાની તક નહોતી મળી."

ખીજ પંદરેક ગિનિટ ફરી નીરવપણે ગઈ. પણ મારા હાથમાં ટોચે આપતાં એમણે કહ્યું : "હવે તમે પાછી ચકકે પહોંચી ગયા છો, અહીંથી સરળતાપૂર્વક ઘેર પહોંચી જઈ શકશો. હીક ત્યારે ? વિદાય ! ફરી કલાચ આપણે નહિ મળીએ."

"એ શું ? ફરી આનીસ. હંમ નહિ તો આ ટોચે પાછી આપવા તો આવડું જ પડતો ને ?" મેં કહ્યું.

"આવવાની જરૂર નથી. આનસો તેણે માફ કેડાણે શોધી શકશે નહિ. ટોચે બધે તમારી પાસે જ રહી—એક સંધ્યાના સ્મૃતિ ચિહ્ન રહે. ત્યારે દિવસમાં જ હું ચાલ્યો જઈશ."

"ક્યાં જશો ?"

જરા થારે શાંત રહી એણે કહ્યું, "હંમ નકી નહિ. કલાચ ફરીને સિયામ લગ્ન પછી જઈ, આ નેજા ચામડું નહિ, પણ જીવંત ધોણુ હાણુ પકડી લાવવા મળીશ. કેમ, શું કહેા છો ?"

"સરસ ! પણ શું આપણે ફરી નહિ જ ગળાએ ?"

"સંભવ નથી. વાક, વિદાય."

"વિદાય, દુર્હિનતા મિત્ર,—નમસ્કાર."

થોડીવાર અધારામાં બેસા રહી પણ ટોચે ચેતવીને બેઠું તો મિત્ર નીરવપણે ચાલ્યા ગયા હતા.

પરંતુ એની બચિયવાણી સાચી ન પડી. ફરી એકવાર આમરે બેટો મળ્યો ગયો. અઝગડિયા પછી એક રેવજનને મુક્યા રટશને ગયો હતો, ત્યાં એકાએક અમે સામસામી થઈ ગયા.

"અને ! આ શું ? તમે ?" મેં કહ્યું.

"એને માથે એક કાનટોળી હતી. એણે એજ રહેજ ને લંચી, જરા હસીને એણે કહ્યું, 'નહ છું'."

એ જ વખતે સીડી વાગી. રેટશનમાં બીડ હતી. ત્રીજા વર્તમા કોઠ મુસાફરે યોગ્ય મસ પોટલા સાથે પાછળથી પકડી ચાલી. એમણે સંભાળાને ફરી બેઠું તો મિત્ર નહોતાં નિરિગત થાથે આભુળાણુ બેઠું હતું. બેઠું તો આખરાં શરણાબાણુ મારી રહ્યા હતા. થોડી સળા ટી. એસ. પી. હોવા છતાંયે મારામુસ મિલનસાર છે. એજબાણુને એજ મેળાપ ઠાળી ન શક્યો. "હજુ, 'કેમ ? હંમ તરફ બેપડયા ?"

"જવું કયાંય નથી, રેટશને ફરવા આવ્યો છું" કહી આણું હસીને એજ ખીજબાણુ ચાલ્યા ગયા. મારી બેપડવાને સમજ થઈ ગયો હતો, છતાં મિત્રને ચોતરફ શોધ્યા. પણ આ બે ગિનિટમાં જ એ એમના માયામૃતની ભેગ જ એવા અદર્શ થઈ ગયા કે ફરી એમને ભેઠ જ ન શક્યા.

ત્યાર પછી આ એક વર્ષ થયાં એમને દીકા નથી, ને હવે ફરી કહી થે મળાણું કે કેમ તે પણ નજીસો નથી.

વાર્તાસાદિયતા ધારાધારણુ મુજબ આ વાર્તા આ પહેલાં બહુ વહેલી પૂરી ચવી જ રહી હતી. હાકાતમાં આ વાર્તા લખવા બેસતાં ભેઠું હતું તો માત કરતાં આડવાત જ વધી ગઈ છે. વાર્તા કરતાં વાર્તાના વક્તાની વાત જ મોટી થઈ ગઈ છે. સાફ છે કે હું બહુ મોટો ધરાસી લેખક નથી નહિ તો. સરખને એજે ભેઠે ભારે થઈ પડતા.

એર ! મિથમ એ ચૂક્યો જ હતું તો થોડુંક વધુ કહી લઉં. આ વાર્તા લખવાનું પૂર્વે થયા પછી એક કામજ મળ્યા છે. એ કામજ જ હવેપસંદાર રહે આ સાથે જોડી દઉં છું :

"મિથ બાઈ."

તમે મને બૂલ્યા તો નહિ જ હો. સિયામ ગયો હતો; પરંતુ પેહું હાણુ થકી લાવી શક્યા નથી. બેટો દશામાં એ જીવંત નથી. કંપચારા કરીને મરી નથ છે. એ જ કી પ્રભચેશ હદ."

કામજ પૂરેકયાંય તિથિ-તારીખ કે કેમણું નહોતું. પોરતની આપ પણ એવી આરપહ હતી કે હંમ હકલું નહોતું.

શકુંતલા

ને નર્મના ચોવનનાં પ્રયત્ન
ને ને ફણે આખરનાં, વળી ને
આશ્વિન કે, વૃષભ કરે, અગ્નિ
આત્માને હસવાનન્દ મુગ્ધે,
ધરા અને સ્વર્ગનું એક નામ ને.
સો સાર્ય તે હૃદયરતા—શકુંતલા.
"શોધ"

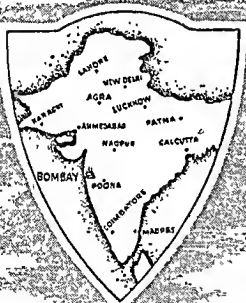
(શકુંતલા વિરોના જર્મન કવિ. એટલા હજુશરોના એમણે બાષાંતરની નીચેની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓના અનુવાદનો પ્રયત્ન)
Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed,
Wouldst thou the earth, and heaven itself in one sole name combine ?
I name thee, O Shakuntla ! and all at once is said.

ધી આલ ઈન્ડિયા જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફીસ :- કોટ મુંબઈ.

ચેરમેન :- રામદેવ એ. પોદાર, એર-કવાયર

‘આલ-ઈન્ડિયા’ મોટા પ્રમાણમાં બરપાઈ થયેલ યાપણ અને બાહોશ તેમજ અનુભવી સંચાલન ધરાવે છે; પરીણમે એક પહેલી હરોળની વિભાસંસ્થા તરીકે સંધરતા અને સલામતીની ખાત્રી આપે છે.



સત્તાવાર યાપણ રૂ. ૧,૨૫,૦૦,૦૦૦

ભરપાઈ થયેલ યાપણ રૂ. ૩૧,૨૫,૦૦૦

જાહેગી-આગ
હરીઆઈ-અકસ્માત

જનરલ મેનેજર :- એસ. બી. કાર્ડમાસ્તર.

ધી
સેન્ટ્રલ ઍક

ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ

સ્થાપી : ડિસેમ્બર, ૧૯૧૧

સત્તાધારી યાપણ...
... રૂ. ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦
બહાર પાડેલી યાપણ...
... રૂ. ૫,૭૭,૫૦,૦૦૦
ઉધરાવાયેલી યાપણ...
... રૂ. ૫,૭૧,૭૧,૭૦૦
પમાર થયેલી યાપણ...
... રૂ. ૩,૧૪,૨૭,૩૦૦
રીઝર્વ અને બીજા ફંડો...
... રૂ. ૩,૫૩,૨૮,૦૦૦
ડીવોલ્ટો (૨૦-૧-૪૮) ...
... રૂ. ૧,૩૫,૭૨,૪૧,૦૦૦
વડી ઍક્સિઝ :

મહાત્મા ગાંધી રોડ, ટાઇટ, મુંબાઈ.

ડીરેક્ટરો

સર હોમી મોદી, કે. બી. આઈ. ચેરમેન
દીનશાહ ડી. રોયેર, એર-કવાયર
બાપુલ દાદાભાઈ લાભ, એર-કવાયર
ધરમરાઈ સુલતાન ખટાઉ, એર-કવાયર
સર અરદેરસીર દલાલ કે. સી. આઈ. ઇ.
એચ. એફ. કોમીસેરીઅટ, એર-કવાયર
કુવરંદ હોરમસજી બાબા, એર-કવાયર
મનમોહનદાસ માધવદાસ અમરસેરી,
એર-કવાયર

માણિકલાલ પ્રેમચંદ, એર-કવાયર

લંડનના એજન્ટો :

ધી બાસ્કેલ ઍક લિમિટેડ અને
ધી મિડલેન્ડ ઍક લિમિટેડ

ન્યૂયૉર્કના એજન્ટો :

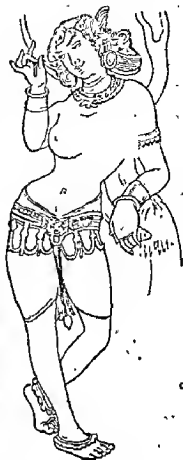
ધી ગૅરટી ટ્રસ્ટ કં. ઍફ ન્યૂયૉર્ક
અને ધી એલ ઍક નૅશનલ
ઍફ ધી સીટી ઍફ ન્યૂયૉર્ક
દરેક ભત્રાનું એકિંગનું કારગારાન
કરવામાં આવે છે.

એચ. સી. કુપ્પન
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

ચહેરા પરના જુના યા નવા ખીલ મંટે છે.
જો એકજ રાતમાં ફાયદો ન થાય તો
પૈસા પાછા



કી.બી.૧ રૂ. પાંચ **વાપરો**
સિદ્ધિ સંન્યાસી ફાર્મસી
કે. પાંજરાપોળ, અમદાવાદ.

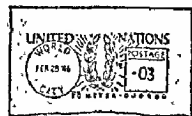


શિલ્પ-પરિચય

હિંદી કલાનાં રૂપ તથા રહસ્યદર્શનના અગ્રણી આવિષ્કારક તથા 'રૂપમતાતંત્રી', ભણીતા કલાવિદે-અક શ્રી અધ્ય-દ્રુકમારે આગુણીય વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરેલા મૂળ બ્રહ્મણી ગ્રંથનો અનુવાદ. સંખ્યા-બેઠક દર્શનત્રિજોષી કરેલું આ પુસ્તક કલાનાં રૂપ-રહસ્યની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદ્રષ્ટિ ખીલવવા હપરાંત હિંદી કલાની સાગળજીના ગર્હસ્થના અભ્યાસ-રૂપ બની રહેશે. **૧૮૬** પાના, રસદ્રષ્ટિના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓ, ચિત્રશિક્ષક, માધ્યમિક સાથાઓ, પુસ્તકાલયો વગેરેને હપયોગી, ખીચાખીચ લખાણ સાથે લગભગ ૨૦૦ ચિત્રોથી ભરચક સમૃદ્ધ ત્રી-શાસપાથી ફિ ૨ ૩ (પાંચ ગાા)

કુમારે કાર્યાલય લિ.

તમને ટિકિટ-સંગ્રહનો શોખ ખરો કે?



તો-એ શોખને કેળવવું
ગુજરાતી-અંગ્રેજ ભાષામાં પ્રકટ થઇ
એક માત્ર માસિક

ટિકિટ-જગત

વાર્ષિક લગભગ માત્ર રૂ. પાંચ

અવશ્ય લાગે

તંત્રી : હરિલાલ બેંકર - પોસ્ટ બોક્સ ૨૩૧૨ - દાલબાદેવી - મુંબઈ-૨

સહકાર

એજ જિંદગીના વીમાન્યવસાયનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. જિંદગીના વીમાદ્વારા અન્યો-
ન્યની સહાયથી અકાળે મૃત્યુથી થતી હાનિ સામે વીમા લેનાર રક્ષણ મેળવે છે. સહકારી
વીમા સોસાયટી દ્વારા જ આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણરીતે અમલમાં મૂકી શકાય છે.
તેથી

બાંન્ધવે કો-ઓપરેટિવ

ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લિ.માં

આજે જ વીમા ઉતરાવી ભાવી સામે રક્ષણ મેળવો

હેડ ઓફિસ : કો-ઓપરેટિવ ઈન્સ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ

સર ફરીજશાહ મહેતા રોડ, કોટ મુંબઈ

મેસર્સ અનુપમ બ્રધર્સ

એમ. એચ. નાયક

મીર ઓજન્ડ

બાન્ધવ સેક્રેટરી

ઉત્તર ગુજરાત

કળાપીઠ,

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

મુરત

કુમારના વાંચકો

તમે વરોદરામાં ક્યાં ઉતરશો ?

ગાર્ડન હિન્દુ લૉજ

જૂનામાં જૂનું ગણીતું મથક

જે અમીરી ભોજન અને સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા
માટે વખણાયેલું છે. માટે જરૂર એક
વખત મુલાકાત લેવા ભલામણ છે.

હેડ ઓફિસ : વરોદરા મુરસાબર સામે
સયાજીગંજ

To develop your interest in aesthetic
and artistic problems

JOIN

THE YOUTHS' ART & CULTURE CIRCLE

A Unique Circle of its own kind

172, Princess Street - BOMBAY

OUR PUBLICATIONS:

BEAUTIFUL UNITY

by Nicholas Roerich;

Foreword by Abanindranath Tagore

(Price Rs. 2/6/-)

AESTHETICS—Our Art Journal
(Price Rs. 1/8/-)

ILLUSTRATED MONTHLY ART
BULLETIN

(Yearly Subscription Rs. 2/6/-)

To our New Members all our above
publications FREE upto December, 1948

શું એનું કાંઈ દ્યેય જ નથી?

તમે તમારા સમયનો ને નાણાંનો નકામો જ વ્યય કરી રહ્યાં છો? તમને ખબર છે કે એક કુટુંબવાળા માણસ તરીકે તમારે આવનારા પ્રસંગોને—તમારા છોકરાંની કેળવણી ને તેમનાં લગ્ન વગેરે લક્ષમાં રાખવાનાં છે? અત્યારે તમે યુવાન છો ત્યારે જ આ બધી બાબતો માટે જોગવાઈ કરી લો. વર્ષો પીતતાં જશે ને તમે નિર્બળ બનશો.

પહેલાંની જેમ તમારી શક્તિનો ઉપયોગ તમે નહિ કરી શકો. અમને લગ્નો અને અમે તમારી વર્તમાન સાધન સંપત્તિ પર દબાણ લાવ્યા વિના ભવિષ્યની જોગવાઈ કેમ કરવી તમારે માટે ને તમારાં સ્વજનો માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા ને સલામતીની કેવી રીતે ખાતરી રાખી શકો તે અમે જણાવીશું.

હિંદમાં સૌથી જૂની વીમાસંસ્થા

ધી બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ

લાઈફ એશ્યરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડિંગ, હોર્નેબી રોડ, મુંબઈ.

દરેક પોલિસી ધરાવનાર નફામાં હિસ્સો ધરાવે છે.

ચીફ એજન્ટ્સ—મે. મોહન સન્સ એન્ડ કું.

૧૨૫, મુલ્લેકલ્લ વાડિયા બિલ્ડિંગ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

મે. એમ. સી. શાહ એન્ડ કું. ૫૪, ગાંધી રોડ, (સીવીરોડ) અમદાવાદ.

મે. એ. જી. ફરનાન્ડીઝ એન્ડ સન્સ કામરૂપી રોડ, નાગપુર.

પણ એમાંથી તે બેવળુ પ્રવૃત્તિઓ જન્મી છે તેગની ખાસ નોંધ લેવાની જોઈએ. 'ચીત્તવાનું સદેશ છે' કરીને 'કુમાર'ના તંત્રીએ ચિત્રકલાનું વ્યાકરણ અને અંતે દલાતો સદિત શીખવવા માંડેલું હતું તેમાં ચિત્રકલાસુરુ રચિતાર્થની આજની ચિત્રસાળા ખીજ રૂપે રહેલી હતી. એ પ્રવૃત્તિને કાળે કરીને ફળ માળ્યાં ને ગુચ્છરાતને મી કમુ દેસાઈ, શ્રી કૃષ્ણલાલ જઈ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી ઇચ્છલાલ જઈવ આદિ જુવાન ચિત્રકારોને સમૃદ્ધ કાલ મળી રહ્યો. ઉપરાંત, ગુચ્છરાતના, દેસાના ખીજ પ્રાંતોના અને વિદેશના ચિત્રકારોના તથા તેગની કૃતિઓને પરિચય આપવાને કમ તે 'કુમાર' રાખ્યો હતો જ.

આના બન્ને કોક કાંટા રૂપે ક્રોડામાંથી કલાને ઉત્તેજન આપેવાની જ નહીં 'કુમાર' સંકારેલું અને દરીકાઈ દ્વારા કલા-સુક્ત દર્શિકાજુપી છપી પાડવાની પ્રવૃત્તિમાં જે જ પૂર્વે હતો. મી જલજન્તજઈ, શ્રી શ્રીદાસ જઈ, આદિ છળકારોની રચનાને 'કુમાર'થી પોષણ ને પ્રેરણાદાન મળેલું એ દર્શકલને તેમો

ત્રીજી પ્રજ્ઞતિ તે દેશ યદારની દુનિયા સાથે 'કુમાર'ના વાયકોનું અનુસંધાન કરવાની પ્રજ્ઞતિ. દુનિયાભરના ક્રમશઃ ક્વિઓ, ચિત્રકારો, વૈજ્ઞાનિકો, રાષ્ટ્રનાયકો, ચિન્તકો વગેરેનો પરિચય તેો 'કુમાર' કરાવતું રહ્યું જ છે. બુદ્ધોગની અનાય-બીજો પણ એ આદેશવતું રહ્યું છે, પરંતુ નાનાંતાનાં વૈચિત્ર્યો દ્વારા દુનિયાના દેશો-ઝોનનો ઇતિહાસ, ઝેમની આ-સિયતો વગેરે પ્રત્યે, ધ્યાન દોરવાની દૃષ્ટિ પણ 'કુમાર'ે રાખેલી. આથી, જેમ રાષ્ટ્રોત્થાનનું પ્રતિબિંબ 'કુમાર'માં પડતું હતું તેમ યદારના નગતની આખી પ્રતિબિંબની પણ 'કુમાર'માં પડતી રહેતી હતી. આ સંવેન લીધે એનું વાચન એટલું સરેકારી, એટલું રસિક, તેટલું જ પ્રાણુપ્રાપક ને બળ-પ્રદ નીવડતું હતું.

‘કુમાર’નો એક માસિક તરીકે ગ્રંથાહ્વાત થતો હતો તો કાલે ૧૯૩૦ની લડત આવી. ૧૯૨૧ની લડત પછી ‘કુમાર’ને જન્મ મળેલો ને એ સમયે કેટલાયે દેશમંત્રી જેમના સચિવા પાછળ હતા, ને ધીમે ધીમે કરીને છૂટના જતા હતા. દેશનો એ ત્યાસ ખાવાનો ખખટ હતો અને ધારાસભાઓમાં જનું એ નર્દાં બોલો વિવાદ કરીને પાછું અને બંધારણીય કાર્યક્રમમાં સામેલ થવાનું કેટલાક નેતાઓને દુરસ્ત લાગ્યું હતું છતાં દેશમાં અસંતોષ તો ધૂધવાતો જતો હતો જ. યુવકો રવખાવ પ્રગાણે આધીર બન્યા હતા, અને એમના માન્ય નેતા પં. જવાહરલાલ નેહરુ Live dangerously નો મંત્ર ળેમના કાનમાં ફેંકતા હતા. વિચિત્ર વાત છે, પણ ‘ગિજલક્ષ્મ’માં ‘કુમાર’નાં તંત્રીએ પણ એકં બખટ એ મંત્રનું સમર્થન કર્યું હતું પ્રત્યક્ષ અનેક મનોરથોનું ‘કુમારે’ પાલન કર્યું છે, પ્રત્યક્ષ અનેક શુભ-શંકષ્પોનો એણે આદર કર્યો છે, પ્રત્યક્ષ અનેક લડતોનું એ કેવળ રાક્ષી જ નર્દાં પાત્ર રજમારી શુભેન્દ્રક બન્યું છે; અને તોપણ લડતની સીધી યેરખા આપવાનું એણે ટાળ્યું છે. એ વસ્તુ બોના કંતંબપ્રદેશની બદારની છે. રવ. આચાર્ય આનંદશંકરે ‘કુમાર’ના ૧૦૦મા અંકમાં ‘હોમાયું’ એ શીર્ષકે એ આસતંચત્વ ઢગ્યાહવા હતાં તેમાં એણે કર્શાંબના પ્રાણે ‘કુમાર’ની પ્રવૃત્તિ એ એરે ‘વિશ્વપ્રવૃત્તિ’ દની. પોતાનું એ કંતંબ એણે એકાગ્રપણે બાળ્યું છે, પણ તેથી હંઈ યરગની કરી નબળમાંથી એ મેગનું નદાવ, ને એની પાસે ત્યાર હાલની બમોનથીરી માગવામાં આવી દની.

દેસના યુધ્ધો સમગ્ર ત્યારે બે સમયે દેશાન્તે પડ્યાં
 હતાં. એક તે રણિયાની માનિત અને બીજું જર્જનીની યુધ્ધ-
 પ્રવૃત્તિ. એકમાં આરથ દીને ઉપસાગીને નૂતન ત્યાગી જનન
 સર્વજના આશિષાયને ચૂંતે સ્વરૂપ માર્ગે ભૂવું દર્શ; સેષજિ
 ના જો સાચા ઉપાધારે છે તે શ્રમજીવિઓને સુખાનિતા
 પ્રમાણ સર્ગાદારે ગણુવાને, જનનપ્રવહારમાં સર્વજનાને
 હોવાને તે સિદ્ધાન્ત બગ કરીને આશ્રમ આવવો. એવા દોને;
 અને બીજામાં એક પરાશિત રાજ્યના નવયુધ્ધો આત્મગીર-
 વન રાષ્ટ્રોત્થાનાના સર્વમાં લાગી જઈને રાષ્ટ્રધીક્ષા સમય
 પેદ સ્વરૂપને આચારકારકી રક્ષા દાન. આંધીક જ આ સમય
 રચનાદેશકે કાર્યવું દેશાન્ત પોતાની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે પૂરું પાડી

રહ્યા હતા. એમના કાર્યકર્મમાં ઉપરના બંને હાલોતોનું સત્ત્વ આવી નહીં હતું, પણ એ બંનેની અધીરતા ને કમવા બાદ રહેતી હતી. શુભશાસ્ત્રિયા પીકની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પરિપાક સમાનવયુષ્કાંએ ગાંધીજીની દૃષ્ટિમાં તેમ જીવ્યાં હતાં પણ આખા દેશની અપેક્ષાએ એમની પ્રશંસિત પેઢી ને પ્રશંસિતો. એટલી કે ખાસ આકર્ષક લાગતી નહોતી. પણ ગાંધીજી પોતે કંઈ થોડી રીતે તેમ નહોતા. માત્ર એ પ્રભુની રાક્ષિત્વ ગાંધીજીને કાર્યકર્મો રખડ કરતા હતા. એમને કાઠવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા દેશની વિવિધ સ્થિતિઓ કાઢતે તેઓ સાધી રહ્યા હતા. એટલે એમને જ નહીં સાથે આપણું ધર પણ ગોઠવાયેલું હોય એવો ઘાટ તેઓ ઉઠાવવા માગતા હતા. કોંક્રેટ સહતં દેશને સ્વરાજ્યની નજીક આપણી પ્રકૃતિ હતી એનું એમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું. એથી જ નવાજાદારીને ખ્યાલ એમને અધિકારિક ધીરતા ધારણ કરવા પ્રેરતા હતા. દેશની નાડ એમના હાથમાં જ હતી અને દેશની રાક્ષિત્વો અને તેના વ્યાધિઓના તેઓ એકસરખા ને પૂરા પરીકૃત હતા. આથી પ્રત્યેક સહતં પછી એ પ્રભુને યાદ આવ્યા હતા. દેશ-વ્યાપી આંદોલનમાં નિરાશા ગણતા પ્રભુ હતારાને નિષ્કેય બની નહીં તેવો સંકલ્પ હતો, એટલે રાષ્ટ્રની વિશાળ આકાંક્ષાને મુકાબલે નાતા પણ સ્પષ્ટ મુદ્દાની આસપાસ સ્થાનિક સહતં ગોઠવવાની ને દેશનું ધ્યાન તેમાં એકામ કરવાની ચોતાની વ્યૂહરીતિને અનુસરીને એમણે બારોડાથીની એલિટાસિક સહતં બંધી હતી. એ સહતં તેમજ દેશકંઠે શુભશાસ્ત્રને સરકારની એકપક્ષીએની, પણ અને તેમજ કરવી નહોતી. બારોડાથીની સહતં સંગઠિત પ્રભુશક્તિ શું ન કરે તેનો સમીક્ષા ખ્યાલ પૂરો પાડ્યો. એ પછી કોમિસે પણ પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો સંકલ્પ કર્યો ને મોહાવેરા સામેની સહતં નામે પ્રખ્યાત થયેલી ૧૯૩૦ની ઇસિદાસ સરખનારી સહતં બારણાં ડોકતી આવી.

આશા, શક્તિ અને હર્મગતી ત્રિવેળી સમી ને મુખ્યતા આ સહતમાં હતી તેવી કદાચ ખીજ એકે સહતમાં નહોતી. ૧૯૨૧ના અસહકારમાં આથી પ્રભુનો સાધ નહોતો. પૂરો સમકાલ પણ કદાચ નહોતો. આ સહતમાં સમભાવની તો ન્યૂનતા હતી જ નહીં, પણ પ્રભુનો સાથે જળવેરો હતો. પ્રભુમાં રાતોરાત નજી નીરવ હતી નીકળું ન હોય, તેમ વાનર-સેનાદમે જાળકે પણ આ સહતમાં હતી પડયાં હતાં, ધરનો ખૂણો છોડીને બહેને પળ્લસભા સરખવેરો ને પિરેકિંગમાં બાંધેલી થઈ ગઈ હતી. અને જુવાનોનું તો પૂર્ણ જ શું ? ને ખળની અધીરપણે તેઓ રાહ જોતા હતા તે આવી પૂણી હતી. સહતં હતી અદિસક, એટલે કે નતે ખપડું પણ પ્રતિ-પક્ષીને વાળ મુકાં વાંકો ન કરવો, એની પ્રત્યે રાત્રીગાંધી ન રાખવો, એવી એની પાછળ પ્રતિજ્ઞા હતી. હંભરોનાં ગાયાં રચાયાં, હંભરોને પક્ષીને જેલમાં પૂરવામાં આયા, હંભરોની મિલકતો નહીં થઈ, પણ અનન્ય યોધેદ્રિમાં રમતા રહ્યાં નહીં. આખરે સરકાર થાકી ને પ્રભુ છોડી. સરકારે સમાધાનનું કહેણ મોકલ્યું, સલામતી તરીકે માંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું, સુલેહની યોજના ધલ કરી, જેઓ ખાલી થયા માંધી, અને માંધી-અર્થિત કરારો થયા. એ કરારોથી સ્વરાજ્ય ન ગળ્યું, પણ પ્રભુને જળ મુકળ મળ્યું. ને વાલસરતી આ

સહતમાં પ્રભુએ અનુભવી તેમાંથી પછી પછી પ્રગટી રહ્યું. એક કંઠાં મુઠી કવિએ આતાં ધરાય નહીં, લેખકો લખતાં ધરાય નહીં, એવા આર્થ અનુભવ પ્રભુને થયો. પછીના દિવસોમાં પ્રભુને આશાનિરાસાના અનેક પ્રસંગો આપ્યા, પણ અંતિમ જમની એની શક્તિ હતી તરી એનું મારણ આ સહતમાં પ્રભુને જે સ્વભાવની હતી તે છે. પ્રભુનું આણું માનસ આ સહતં પછી પલટાઈ ગયું, સ્વરાજ્યના હકદાર તરીકે નતે પછી એ થઈ છે, અને ગમે ત્યારે આ દેશ છોડવો પડવાનો છે એ જ્ઞાન સહિત તે પછી એજેન રાજકીયો નહીં છે.

આ સહતે શુભશાસ્ત્ર ને દલિઓના પરિવચક રાજીવ-મુદરમ, કમ્પાઈકર બેથી, પછીનાં શીખરાળી, રતિલાલ શુક્લ આદિને-તે ઓડું, એમની બર્મિંગો ને એમનાં મીતોનું સ્વાગત કરવા 'કુમાર' તત્પર રહ્યું હતું. નવા બાને, નવી શેઠી ને નવા પાતાવરજીવાળી પણ પ્રાણપૂર્ણ કવિતાને જે સહાર 'કુમાર' કર્યો છે, એ સર્વ નવાં તત્ત્વોને સમજવા ને ખીલવવાની ને 'હિંદ' 'કુમાર' દાખવી છે તેનો કદાચ બેટા નહીં નરે. એમ કિતકતાનું તેમજ કાવ્યકતાનું પુણ્ય 'કુમાર' એક આશ્ચર્યાન બનવું નિશ્ચય હતું. આટલે મુઠી આવાતાં 'કુમાર' નવ વર્ષની મળત પૂરી હતી હતી. એજે પોતાનો સમુદ્ધ ૧૦૦મેટ બેંક પણ સુભરાતને બચ્ચે ધર્યો હતો અને સામયિકની સંપાદન-કલાને વિશ્લેષવારે કર્યાઓ હતા. પોતાની પ્રવૃત્તિથી સમરેત શુભશાસ્ત્રના હૃદયમાં કેવું અપૂર્વે રચાનું 'કુમાર' મેળવ્યું હતું તેની આ એકથી ઉત્તમ પ્રતીતિ થાય છે.

પણ તેમ પછી મેહતા આવે જ. જોખમે છતાં નાટકો સભાવાઈ રહ્યાં જે ૧૯૩૨ પછી પ્રભુજીવનમાં પણ મેહતા આવવી શકે યદ્યદે હોરે અરબિને આપેલું હોરે વિર્લિંગને ફોફ કહ્યું, એક નાની સહતં એમાંથી રેદા થઈ નેતાઓ પકડાયા, વળી છૂટ્યા. પ્રભુને પડાવવા ૧૯૩૫નો હિંદ-સાહન-ધારો સાદી સરકારે આગળકર્યો, પણ પ્રભુએ એનું સાત સહતંકર્યા ફોફ કીધા. કોમી સુઠાંદાની ચિત્રકર્મમાંથી છે પણ પાયમાં ને દેશસમરેતનો ને-લિંદે દેશો પાછો એ આગતમાં સરકારની કડિત નીતિને શિકરે આપી. પણ પ્રભુને જુરસો નરખ પછી થયો હતો. પ્રતિક દેશનને લાભ સહતં સ્વાયતતાના આશાસનું સુખ ભોગવવાની એને લાલચ થઈ આવી હતી. માંધીજી એ વરતી ગયા અને અનુકૂળ પણ થઈ ગયા. પણ આ પ્રકારના સંસારો કદાપિ ને એ કોમિસમાંથી ક્યારના છૂટા થઈ ગયા હતા, એથી પોતાની કાર્યનીતિ ને એને અનુસરવાનું સ્વાસ્થ્ય અજાણિત રહે. છતાં ગાંધીજીને નેતા તરીકેનો સંબંધ એમણે કાપ્યો નહોતો.

બંધા રહ્યા પ્રતિક રવરાજ્યના આગેના અગ્રણ્ય કરીને કોમિસે રાજ ચલાવવાની આગત અને પ્રભુને નિષ્કાસ ધરનારના રાજતંત્રને હાથે પ્રભુને કેવો હત્તર્થ થઈ શકે તે હંમીકરે ચિણ્ન કરી આપી. રિયલિટ અને નીતિ બંનેની સુધા-રણના અનેક કાર્યકર્મો પ્રાંતોની મહાસભાવાદી સરકારોએ હાલ થયાં અને ગવર્નરેકે માંધીજી સત્તા સાથે થઈ રહ્યા પ્રસંગે આપતાં સ્વેચ્છાએ સંતા પચી બીતરી નહીં એ બેઠનું નામ મપવાની ચોતાની તત્પરતાને બીધે સર્વત્ર ચોતાનું જ ધાર્યું હતું. અને છતાં માંધીજી સમૈત કાનિતી રૂપ સમજનારા વિચારણ લોકનાથોની ભીતિ, જે આમ ને આમ ચાલ્યા કરશે

તો અપૂર્ણ રસ્તારાની આ રીથતિ પ્રભને પસંદ પડવા માંડશે તે પ્રભનો કાન્તિનો જુરસો નરગ પડી જશે તે, સાચી હતી. એ એક ઉત્તમ વિધિધટના હતી કે પ્રાંતિક રસ્તારા પ્રભને બહુ ઓછા સમય લેવાગવવા મળ્યું. એથી પ્રભની અહા દદ થઈ, એને રસ્તાનભર શ્વાસ ખાવાનો ગાળો ગળ્યો અને નેતાઓને રાજકાજનો અનુસય મળ્યો.

પણ પછી બીજું મહાધુધ આળ્યું. યુરોપમાં રિથતિ એવી પેલા યઈ કે ઓટનનો એમાં પક્ષકાર બન્યા વિના છૂટકો ન થાય. એ તો પક્ષકાર બન્યું ન, પણ પૂછવાગાછવા વિના પોતાને નેતરે નેડાવેલા હિંમને પણ એણે પક્ષકાર બનાવી દીધું. આગેવાનો ચીડાયા, પ્રધાનોએ દોડાલાય કર્યો, સહેજ પણ આનાકાની વિના ગવર્નરેએ રાજકારણર સંભાળી લીધો, કૉમેસી આગેવાનોએ રસ્તારા સાટે સહકાર આપવાનો કડકો કરી નેવા પ્રયાસ કર્યો, ગાંધીજી અને તેમની વચ્ચે મતભેદ રચ્યો, પણ કડકામાં લપડાકાવાગતાં ગાંધીજી સાચા હયાં અને હાટત વિના બીજે એકે ગાંધી હથાકો રહ્યો નહોતો. આ દિવસો દરમ્યાન યુરિલગ લીક, જેનું સાહી સરકારના આશ્રયથી અને સંધળી વાતમાં ના બાલુવાના હલવાઈથી બળ વધી રહ્યું હતું, તેને મનાવવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પણ કૉમેસી અને મહાત્માજીએ કરી નેવેલા, પણ માવામાં ન જેનું પ્યાન જોટિલું તે ત્યાગના નેખમી માંડેને રોનો પસંદ કરે કૉમેસી હિંદુ સંસ્થા બની આવે તો ન લીગના સરગરીન એની સાથે વાત કરવા રાજ હતો, અને કૉમેસી પોતાના ઈતિહાસ અને સિદ્ધાંતોને અન્યથા કરી શકે એમ નહોતો. પરિણામે બંનેન ગામ નિરાળા ન રહ્યા અને એક પાંખે ઊડવાનો દદ નિશ્ચય કરીને કૉમેસી આગળ વધ્યે મઠ. આ સમયે રેપ્પ બાન યયું કે આપણા સામાજિક જીવનની વિષમતાઓને લીધે એક પ્રભ છતાં આપણે એક પ્રભત્વ સરજી શકતા નથી. આથી અરુદર્યતાનિવારણની પ્રજ્ઞિત પર ગાંધીજીએ ખૂબ માર મૂક્યો અને એથી હલેવાતા પછાત વર્ગોમાં નજીત પણ ધારી આવી.

આ સમયે સમય 'કુમાર' રિથરમણે પોતે સિદ્ધ કરેલું ઉત્તર ધોરણ અનેક સમસ્યાની મિત્રોની મદદથી ટકાવી રહ્યું હતું. કેટલાક નવા સાથીઓ અન્ય પ્રજ્ઞિતમાં વળી મયા હતા, તો નવા સાથીઓને સહકાર આવી ગળ્યો હતો. 'કુમાર'નો ૨૦૦મો અંક પણ એની હારકિર્દીની સાચી યસાકસી સમો બહાર પડ્યો હતો. 'કુમાર'નાં સમયમાં એજો વિહસિત ને પુષ્ટ બન્યાં હતાં ને ગુજરાતના કોમ્પાર્યને જ્ઞાનસમૃદ્ધ ને તેજસ્વી બનાવવાની પ્રજ્ઞિત અવિરાગ ચાલુ રહી હતી.

એવામાં ૧૯૩૬માં બીજું મહાધુધ ફાટી નીકળ્યું. જોકે હિંદની ભૂમિથી પહેલે દર યુદ્ધ ખેલાઈ હોઈને વેપારીઓને તો કમાણીનું નાણું પર્વ આળ્યું શાની છત છે ને શાની અછત છે તેનો વિવેક હયાં વિના વેપારીઓએ ને આળ્યું તે સંધરવા માંડ્યું ને દરેક ચીજવસ્તુના ભાવ જામે ચડવા માંડ્યા. દેશવાસીઓને ભોગે સાચો કે દુનિગ અછતને લાખ લઈને નેખની પાસે હમર દતા તે લાખવાળા થયા ને લાખ હતા તે કોરવાળા થયા. આમ ત્રણ પ્રકારના વર્ગોના એમાં ધાણ વચ્ચે મયોઃ એક મહેનતગત્વીર કરનારનો, બીજો નોકરિયાત મધ્યમ વર્ગનો; ને ત્રીજો સારકારિક પ્રજ્ઞિતો ચલાવનારનો. પાછળ

થી મહેનતગત્વીર કરનાર વર્ગને સરકારે ખાસ પગલાં ભરીને રક્ષણ આપ્યું, અને કુટુંબજીવનને પરિરિથતિને અનુકૂળ બનાવવા નેટલી રિથતિરયા પકતાનો પ્રસારયગુણ એ વર્ગમાં હતો એટલે સરકારે નેતાં એ વર્ગે ટકી રહ્યો. પણ પેલા પ્રસારય ગુણને આભાવે અને રક્ષણને આભાવે નોકરિયાત મધ્યમ વર્ગ બરબાદ થયો. દેશના સમાજશરીરમાં આ વર્ગે કરોડરત્નને રધાને છે; અને એણે જીવવા માટે ને હવાતિયાં માર્યા છે તેને પરિણામે રાષ્ટ્રીય અર્થકારણની દષ્ટિએ નેતાં દેવાદાર મીડેને લેણકાર બનેલા દેશના આરિચમાં ભારે જોટ આવી છે.

યુદ્ધના રક્ષાવાતમાંથી દેશ ઊગરી જશે એવી ને આશા આરંભે બંધાઈ હતી તે છેક ધોડી તો ન નીવડી, પણ યુદ્ધની બીપણ અસરમાંથી દેશ ઊગરી ન રાક્યો. નુકરિયાતની મીડેને બાજરમાંથી અદસ્થ થવા માંડતાં વેપારીઓ અને પ્રભ બંનેએ સંધરખોરીનો અપ્રય લીધો. અને એવિવારો વધી પડી, સરકારે ભાવ બાંધવાનો ચલન કરતાં કાળમાં બમરો રાખ્યાં. પરદેશીઓ આવતો માસ બંધ પડી ગયો અને પરદેશી સરકારને પ્રભ માટે અંતરની લાગણી નહોતી, એટલે આ દેશનાં માણસો અને આ દેશની સાધનસામગ્રી વડે એણે યુદ્ધદેવતાનું અપર ભરવા માંડ્યું. બંગાળમાં ને બીપણ માનવ સન્નિત દુકાળ આળ્યો તે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરતાં જે ભૂડો હતો. યુદ્ધમાં ન મરે એટલાં બધાં માણસો ભૂખે રિળાઈ રિળાઈને એ દુકાળમાં માર્યા ગયાં.

આ બધો સમય દરમ્યાન રાજકીય પરિરિથતિ ધૂંધવાતી રહી હતી. બ્રિટિશ સરકાર દેશવાસીઓના માન્ય નેતાઓનો સાથ અને (વશ્વાસ મેળવી રાખી નહોતો, અને પોતાની સત્તાનો લાભ લઈને સરકાર દેશની માનવ સંપત્તિ અને સાધન સંપત્તિને ને નિરંકુશપણે હોમયે જતી હતી તેની પ્રત્યે દેશવાસીઓનો રોષ માતો ન હતો. ઍટલાન્ટિક હક્ષત્રની બાબતને દેશના અગલમાં વિરતાઈ કરવાની માગણી મળતરડી કરવામાં આવેલી. તો ન યુદ્ધમાં બ્રિટનના પસંની નેતિકતાની પ્રભ કદર કરી શકે અને યુદ્ધપ્રયાસમાં સામ આપી શકે. પણ સાહી સરકારે એ વાત કાને ધરી નહોતી. પરિણામે ૧૯૪૨ના આગરેમાં સાહી સરકારની નફાઈ સામે લડી લેવાનો સંકલ્પ મહાસભાએ કર્યો. પરંતુ એ અમલમાં મૂકાય તે પહેલાં તો સરકારે ને એની સામે લડાઈ શરૂ કરી દીધી અને આગેવાનોને ઉચ્ચાઈવચ્ચેને નેજમાં મૂકી દીધા. પણ પરિણામ નુદું ન આળ્યું રોષે બરાયેશી પ્રભએ પોતે થઈને લડવને આગ્રમ થવાની અને વિદ્યાધાંજીએ રંગ રાખ્યો. આ પ્રભ છરવાની દોહરી છે એનું સરકારને પૂરું ભાન થયું.

આ બધાંની અસર 'કુમાર'ના સંચાલન ઉપર પડ્યા વિના કેમ રહે? મૂળથી ને એ વેપારી સંસ્થા નહોતી. એની નેટલી સાખ તેટલી બેઠાળી એની નાણુંની સજ્જત નહોતી. નીતિનિયમો નેને મૂકવાની એને રસ્તાવધી ન ફાવત નહોતી, વળી, કામળ ચંચે આદિ મુદ્દબુદ્ધયસાયનાં સાધનો પરદેશી આવતાં અટકી ગયાં. પરિણામે કામળમાં જે દાળાં બબરો ચાલ્યાં, કામળ મોપો થયાં અને અંતે દેશમર્યાં કામળમાપ આળ્યો. અખબારી કામળ અને તે પણ અમુક મર્વાકામાં વાપરવાની ફરમાવશ થઈ, એમાં 'કુમાર'ને ખૂબ રોષયું

પરંતુ, પાનાં પડી ગયાં, બીજાં ઝીણાં થઈ ગયાં, "કુમાર" નાં પ્રસિદ્ધ ઓગેને જેમનેમ કરીને મનઃકાવના માટે પશુ સુસખા આગમવા પડ્યા, આટલું એણું હોય તેમ જોણી આપક અને બધારે મજાજીવેલી, સાધનો અને કારીજોનો ટાંચેની આદત છાવવાની આવી, કેવળ ભવના અને સંકલ્પ-સાક્ષિથી "કુમાર" ટપી રહ્યું હતું. શુભસંકલ્પનું બળ રેલું પ-રિણામક હોય છે તે તે જોની કારકિર્દી કહેવાલાયે તેમ છે.

પેપ્પુ ૧૯૪૨થી એક બીજું, જેનું નામ પાડ્યું હતું છે એણું એક અદ્યતન, જે સમગ્ર વાક્યાય-પ્રવૃત્તિને દબે છે તે "કુમાર"ને પણ દબાવે રહ્યું છે. "૪૨ પછી દેરાગાં, દેરાના બ્ય-ક્રિાવને અને બાહ્ય રૂપને ધડનારી પ્રચ્છંદપટનાઓ કપરા-હાંપેની બનતી રહી છે, અંગીર, સાન્નિધિય, પ્રત્યેષત સંકૃતિની વારસદાર પ્રભામાં પણ કેવી કાલ સંદારસકિત બની પડેલી છે તેનું પારખું પણ "૪૨ પછી બિદેશી સરકારને અને પ્રભ-નાયકોને મળ્યું રહ્યું છે. "૪૨ની કલત એ "કોની કલત નહોતી. એમાં "કોની મુખતા કે સૌભાગ્ય નહોતાં. એમાં રોષ, દત્તે, તિરસ્કાર હતો, અધોરતા હતી, સર્જનના નુકાં પણ વિના-રનો છત્સાહ હતો, માફ ગમે તે થાય પણ નું તો નહીં જ, એ પ્રકારનો આંત્રિ આતેશ એમાં પ્રવર્તી રહ્યો હતો. પ્રભામાં મૂક્યા અને મનોદશા એ આદેશને પસંદી નામ્યા. સદૃશ વિચારસાક્ષિયાળા શું પુરસ્કારવું અને શું ન પુરસ્કારવું તેની વિગાસણા પડ્યા, ને જંગને તરો ચડયો તેગણે પૂરપાક દોઢ મૂકી. પરિણામે માનસિક અખંડણ અને અકર્મણ્યતા-થી ખીટાતા સંવેદનશીલ સાધિલ્યકોએ માન રૂબાની કીધું ને જે બનવું હતું તેના મૂક પ્રેક્ષક થયાનું સ્વીકાર્યું. ન એ સ્વ-ભાવ પલકીને મન મૂકીને આદેશને સાથ આપી સારંગ, ન કાનાથી એ સર્વોરો વેગળા રહી રાખ્યા.

ત્યાં આઝાદ સેનાની પ્રવૃત્તિની પ્રભને નહ્યું થય, અને પ્રભમાં અકર્મ્ય કલ્પસાદ અને આત્માગીરવનો જોભરો આગે. સૈનિકોને બળવો થયો, માંધીછનું અપરાધ અને હાથે અલ-કમ ઝીણા સમયેની એમની મંત્રણાઓ પણ આવી ગઈ. દેસ-નેતાઓ છૂટ્યા અને પ્રભશક્તિથી ટરી ગયેલી સરકાર સાથે સત્તાબદલાની વાટાઘાટો આરંભાઈ. એમાંથી કોમ્મન રમ-બાણો સરભર્યાં. જે હાણ યુદ્ધથી નહોની થઈ તે આ રમ-બાણોથી થઈ. બ્રિટનને પડે પુછ્યું તો હત્યો પણ સાંતિમાં હત્યો. આંધિય દિલ્લિએ બ્રિટન તારાજ થયું હતું અને વારત-વિક દિલ્લિએ ભૂલી દેને હિંદી કપર રાજ કરતા અસમર્થ હતાં. બ્રિટનની પ્રભ પણ સાક્ષીવાદી નીતિથી વાજ આવી ગઈ હતી. પરિણામે દિલ્લે ધાર્યા કરતાં પણ વહેણું સ્વરાજ મળ્યું. માત્ર દુર્લ્લિત મુસ્લિમ લીગની અસહકારી મનોદશાને કારણે દેશના ભાગલા કરવા પડ્યા. છતાં ખંડિત તે યે સ્વરાજ્ય મળ્યુંને પ્રભએ પચકમાંથી ભોળી મુક્તિને જીતવી પણ ખૂબ

ને છતાં સંવેદનશીલ સર્જકોના હૃદયવારિ હાલમાં નહિ. કદાચ જગત આખામાં જે disillusionment (આદેશો વિ-રોધી અચ્છાદ) વ્યાપી રહેક છે તેમાંથી આપણો દેશ પણ મુક્ત નથી. સિસ્ટમાને જે મુખેપાતની અપેક્ષા છે તે મુખતા જ ક્યાં છે? વાક્યાય-પ્રવૃત્તિમાં એવ આવતો નથી તેનું આ

યુષ્ય કારણ છે. પરિણામે ઓને સામયિકોના જેમ "કુમાર" નો પણ કસ દબે જોડા બેતર છે. આ પશુ એક વિગત છે અને એને તરી ન્યા "કુમાર" વ્યવાહરમાં ખાનગી માલિકીનું મદી અર્થબદેર સંરેખાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તે ય એ તો જીંદીજીંદી ચિંચકાઓનાં પ્રગટ રૂપેની એક ગિલનબંધિ છે. એ શક્તિઓ પૂરી પ્રગટ થતી ન હોય તે બધી બાધકી કેટલું કવી શકે? છતાં "કુમાર"નું સંપાદનશીલ એણું ને એણું જ આકર્ષક અને અસાધારણ રહ્યું છે. અનેક પ્રકારની આપ-તિઓ નડવા છતાં એના આધારકોનો સંકલ્પ ટપ્યો નથી.

આનેકની બીજ વાત એ છે કે "કુમાર"ની પ્રતિષ્ઠા અને ફેલાવામાં જરાયે એકાદ આવી નથી; બલકે ફેલાવો અટી-નણે થયો છે. દેશની પરિસ્થિતિ થાળે પડે, હોલિડેયાં સ્વરથતા પ્રાપ્ત કરે, વાક્યાય-સર્જકોની આસા અને અજ્ઞા-કૃતિથી પુલકિત થાય અને સમૃદ્ધ આરોગ્યપણું સુખી પ્રભ-જીવનને પ્રકાશ થોમેરે દેવાઈ રહે તે પ્રત્યે મજીની દબે રાહ નેવાની છે. એ આવતાં પહેલાં હજી પણ અપચત રહેવું પડે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ પ્રભને ક્યાં નિરાંત મળી છે? સ્વરાજ્ય એના પોતાના પ્રકો લઈને આગળ છે. હિંદ અને પાકિસ્તાન બંને રાજ્યોમાં લઘુમતીની કલેશો, ધર્માન્તરો, સ્ત્રીઓનાં અપહરણો, લઘુમતીની દિનરતો, એ નિર્બાસિતોનાં પુનર્વસનાટના પ્રકો, કાશ્મીરને ચોરસે મુક, એ બધું તે હવું જ. તેમાં પૂલ્ય મહાભાષાની હત્યાની વ્યથા કોરોસાઈ.

પણ આ બધું થવા છતાં પ્રભનું સંગમન વહણું નથી, દેશની અર્થબવર્યા બાંધી પડી નથી અને રાજ્ય ઉત્તરેતર વિચર-તા પ્રાપ્ત કરવું નહ્યું છે એ પણ એટલું જ નિશ્ચિત છે. દુનિયા-ભરમાં જે અસ્વચરતા, અનિશ્ચાસ અને સાચી પ્રલયની આસીકા છે તે દર ન થાય ત્યાં સુધી આપણે પણ સ્વસ્થ, સુખી અને આખાં બની રાજીમે નહીં. છતાં વિશ્વસાન્નિત સ્થાપનામાં દિલ્લે પ્રવૃત્તિયત ગણે. ગરદેશ થઈ શકે તેમ છે એમાં તે કદા જ નથી. પણ પ્રથમે દિલ્લે પોતાનું ઘર જો-લવી રહે તે પછી જ એ બદારના પ્રકો પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. દેશવાસીઓને બલવસનાં સાંસોં પડે છે તે દુર કરવાના છે; દેશવાસીઓની આશા અને અજ્ઞા પ્રકીર્ણ થાય એના કાર્યકોની જરૂર છે; દેશવાસીઓના આતિથ્યને અ-લ્પુદય થાય એવી નીતિક પુનર્વેદના કરવાની પણ જરૂર છે. આ બધું થાય જ શકે જ. એ દેશની સંસ્કૃતિનું પણ ચેતન્ય કાળે કાળે પ્રગટ થતું રહ્યું છે. એની રાકયતાઓ અપરંપાર છે. આ બધું નહીં થાય તે આપણું જીવન ગરજી સમાન છે. એટલે જીવનની પરિમાપનામાં જ આપણે વિચારવું રહે છે. આસા રાખીએ કે પચોસ પચોસ વર્ષ સુધી જેણે પોતાનું જીવન અખેડ રાખ્યું છે, અને તકડીઓપડી નેવા છતાં જે કેવળ સંકલ્પબળે જીવ્યું અને પોતાનો મુદામય પ્રકાર ફેલા-વ્યું રહ્યું છે તે "કુમાર" સ્વરાજ્યની કંઈક નિરાસ કરતો ને કંઈક આસા યેતો, અનેક પ્રકારના આગળા લેતી આજની અનિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં નવી પ્રભને જીવનમાં નિશ્ચિત-ત્વે દેશ અધિકારિક આગેદ્યોને અંતરની અજ્ઞાથી પકાવશે ને સંપૂર્ણ દર્શનમાં આપ્યા છે તેથી પણ અદો દિગે આપશે.



મામવરાવ પેશના વળતના પરાક્રમ-
શીલ સેનાપતિ પરશુરામ બાહને હનગત
કરાવતી વળતે અસ્ત્રો વાગતાં તે હનગ પર
ગુરસે થયા. હનગે દેણી ગાયે: ‘આટલો
અસ્ત્રો ખગાતો નથી તો લડાઈમાં તલવારના
પા કેમ ઝીલશે?’ પરશુરામ તે વળતે તો
હંફ ન ન બોલ્યા, પણ હનગત પૂરી થતાં
બાલો ગંગાની, પોતાનો પગ હનગના પગ
પર મૂકી એવા નેરથી બાલો ગાયે: કે તે
બેનેનાં પગમાં ખૂંચી ગયાં! હનગ સારાસ
કરા ગાંઠતાં બાક સાંતિથી બોલ્યા: ‘બ્રમે
શ્રા માટે પાંડે છે’ બાલો તે આપણા બેનેના
પગમાં પેટા છે ને?’

કહેવતોના અર્થ: ‘બ્રમે નાળિયેર ફેંકે તે
મર અણી’-ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરનામાં પણ
પોતાના સ્વાર્થની વેતરણ સાથેસાથ કરતા
રહેવાની વૃત્તિ દર્શાવતી આ કહેવતનું હૃદયંત
એવું છે કે કાંઈના વળગાડ કૌતારવાની ક્રિયા-
ઓમાં દેવાને કોમ આપવાનું ને નાળિયેર
દિશાઓમાં ફેંકવાનું થાય તે બ્રમે પોતાના
ધરની દિશામાં ન ફેંકે નેથી તે સદ્ગત
પોતાને ગણી રહે. એને મળતી બીજી કહે-
વત: ‘નગણિ હાથમાં અણી ન વળે!’

અનેદાર્યો સખ: ગાળો સરકાય નવાય
એવું નાહું ફાંસી; બેઝને પહેરવાનું કપડું;
ધરનો એક વિભાગ-ખંડ; જણે આપવાનું
ધંધીનું મોં; ફેર કે વટાવ; પહેલાણી અથવા
પત્ની; બંગલી કે ચૂની ન્યાસ; સારીનો
સંધિ; અમુક ન્યાસ કે પ્રેરણ; મોટી ગાળા
કે બીજી; અમુક મોસમ; -હા. ત. કેરીગાળો.

નાનાં બાળકોની બનની ટાપીઓ ધોઈને
ચૂક્યા બાદ સંકોચાઈ નહીં બાળકને માથે
ખરાખર આવતી નથી. તે માટે તે બનીની હોય
ત્યારે બાળકના માથા નેપડા રળના દુલા-
વેલા દુલા પર ચડાવીને ચૂકવા મૂકવી, એટલે
તેનો હંમેશનો આકાર કાયમ રહેશે.

દાળ કે કડીમાં નાખવા માટે કાંઈ તેમના
ન હોય ત્યારે તેમાં કંઈકની વળતે હળદરનો
પ્રાન નાખવાથી તે તેમનાની ગરજ સારશે.
કૌશલ્ય હિંમતો તેને આજી વપરાસ છે.

એક શેર લોખંડમાંથી વાળ કરતાં પણ
બારીક એવા ૨૦ માઈલ લાંબા તારની કળે.



નદાંબીરે સિકાઓમાં અવનવી છાપો દા-
ખલ કરી. એ રંગીલા બાદશાહને સારા-
સોજ તો ભળીતો છે. હરિલાળી શરીરમાં
તો સારાબની બંધી ફરગાવેલી છે, છતાં તેણે
તો દિગતપૂર્વક પોતાની એક સેનામહેરા
૬૫૨ દામમાં સારાબની પ્યાલી સાથેનું પો-
તાનું મહેરાં કોતરાવ્યું હતું. એની પાછલી
બાજુએ સિંહ શાસિના રાજક સિંહનું ચિત્ર
સાથે સાથે આંધેજેલું છે.

શેરડીના હૃદયપ દિંદગાં ચલેલો. ઉક
વેલો અને પુગણોમાં તેના હલેણે ગયો છે.
નિહંકર ન્યારે હિંક પર ચડી આવેલો ત્યારે
તેણે પહેલવહેલાં શેરડીનાં ફર્શન કરેલાં.
ચીનના શહેનશાહોને મોકલાતી વસ્ત્રોમાં
શેરડીનો સમાવેશ ખાસ થતો.

ગાણી તેના સગરત શરીરથી રવાન
હઈ શકે છે

આટલેલિયા રોષી કાઠનાર હેપ્તન ફેંકે
તેના કિનારે પગ મૂકે ત્યારે એક પ્રાણીનું
સળ ત્યાં પડેલું બેઝું. તેણે ત્યાંના આતિ-
વાસીને તેનું નામ પૂછતાં પેલાએ નવાજ
આપ્યો: ‘કા-ગાન’ એનો ખરો અર્થ તો એમ
થતો હતો કે ‘તમારું કહેવું હું સગવડ રાકતો
નથી’. પણ એ સખેર ને પ્રાણીના નામ
તરીકે લેવાઈને આજ સુધી વપરાય છે!



કોંડી વગેરે ઝીણા બૂઝાવાળા ડબામાંથી
ચમચે ભરીને તે બ્રમે લેતાં ચગાયા પર
સમચડીને મોટા ટેકરો ચઈ નય છે. આ માટે
તે ડબામાં ડાંકણની નીચે આવડું પાતળું
પડ માત્ર આર્યું ન કાપીને, તે કપાંએલા
ભાગ સાથે ચગચો મરીને લેવાઈ નિશ્ચિત
પ્રમાણમાં ન તે બૂઝા ચમચામાં, આવશે.



કલાકલિકા: આપણા રોજિંદા વ-
ક નાનામાં નાની ચીજ સુધી પણ
સની રસદાઈ કલા થાને છે તેના
રૂપ આ સૂચી આલિયરની ઉત્કૃષ્ટ
છે. પૂતાના શ્રી. છ. કેળકરે આ
વરસથી આવી કલાત્મક સૂચીએ
સંમદ કરી કરીને ૧૮૦ નમૂના એકઠા

દરિયાના ખારા પાણીમાં પણ
પાણી મળી આવે છે. એમ્નેડોન નદીન
કરણે તેના સુખથી ૨૦૦ માઈલ દૂર
દરિયામાં મીઠું પાણી મળી શકે છે.
લિયાની પૂર્વ દિશામાં દરિયાની
મીઠા પાણીના દુવારા નીકળે છે,
ઉપયોગ ખત્રાસીઓ પીવામાં કરે છે
સમુદ્રના ટાપુઓ પાસે તો દરિયાને
મીઠું પાણી મળી આવે છે અને ખત્રા
ફૂળથી મારીને ત્યાંથી લઈ આવે છે

ગુજરાતમાં દર વર્ષે ૪૮,૩૪,૭૫૫
નમીનનું બેડાણ થાય છે. પણ એ
માત્ર ૪૩,૪૬,૧૩૦ એકર નમીનમાં
પાક લેવામાં આવે છે. બાકીના ૪,૮૮
એકર પડતર રહે છે. (કૃષિવિદ્યા)

ચીનમાં જો કોઈ માણસ બીનબે
બચાવે તો તે બની ગયેલો માણસ પે
પ્રાણરક્ષક પાસેથી આખો નગારો
પોપણ માગવાનો અધિકાર ધરાવે છે
(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)



આવતી-કાલનાં નાગરિકો માટેનું આજનું અમલ્લી માસિક

સુધ ચિત્રો પૂર્વે જાની
 ઉપવન વિવેક (સોમાલાલ) માર્ચનું મુખચિત્ર
 કમળીય કારમીર (કનુ દેસાઈ) આઠટા. ,,
 ગંગા-જમના (સોમાલાલ) દિસે. ,,
 કાઠિયાવાડનું ખેડૂત કુટુંબ (છ. નંદઈ) મે. ,,
 ટીંગલીવાળો (કનુ દેસાઈ) ૩૮૮
 તુલસી વિવાદ (વિનયચંદ્ર ત્રિવેદી) નવે. મુખ
 તોફાન (કનુ દેસાઈ) આઠટા. ,,
 કમળીય દેશની કન્યાઓ (આપકા) ૪૫૨
 ધરનીનાં બાળ ,, અનુ. મુખચિત્ર
 નાગ પંથમી (ભાનુ રમાઈ) ૪૭૬
 બાલકા (કરવેશ સિંધાઈયા) એપ્રિલ મુખ
 સાહી ફેપી (શાન્તલાલ સાહ) જુલાઈ ,,
 શૃંગાર (અન્દ્રોશર રાવળ) ૪૨૦
 બીડા (રાકુન્તલા દીવાનજી) સપ્ટે. મુખચિત્ર
 ૨ અને સરિતા ,, જુલાઈ ,,
 હરદમય પુત્ર (કમળીય કનુ) ૩૪૪
એકરંગી, રેખાંકન, જોડે
 આજુઅમતી કમળીય (રવિવર્મા) જુલાઈના
 પાછલા પૃષ્ઠની અંદર
 એકપક્ષી આકાશી (બંસીલાલ) આગર ૨૫ પૃ
 કલા ગાંધી ફેબ્રુઆરી પાછલા પૃષ્ઠમાં
 કમળીય (ચીની કળા) જુલાઈ ,,
 કાઠિયાવાડનો કમળીય (અ. સાહ) મે. ,,
 કુકડાં (યજ્ઞેશ્વર દાસ) જુલાઈ પૃ
 અચર્ય પર મુસાફરી (ચીની) જુલાઈ પાછલું ,,
 ગોપનું દરઆંમજી (અચર્ય પર સાહ) મે. ,,
 ગાંધીનાં (વૈભવાય દાસ) જુલાઈ ,,
 અન્દ્રોશર વિવેક (બંસીલાલ) ફેબ્રુ. પૃ
 દેવની સાહ (તા. શી. ખેડે) અનુ. પૃ
 વંદિત, રોક ત્વન (બંસીલાલ) ફેબ્રુ. પૃ
 દાલ સરોવર (કનુ દેસાઈ) આઠટા. પૃ
 દેવદાસી (વૈભવાય દાસ) માર્ચ પૃ
 પારિજાત (મગનલાલ નંદઈ) ૩૬૫
 પ્રભુ (યજ્ઞેશ્વર દાસ) ૪૫૩
 પ્રતિષ્ઠા (વૈભવાય દાસ) એપ્રિલ પૃ
 પ્રતિષ્ઠા (ધીરેન ગાંધી) ફેબ્રુ. પાછલા પૃષ્ઠમાં
 કુદરી (કનુ દેસાઈ) જુલાઈ પૃ
 બેંગમનું રનાનજી (રવિવર્મા) જુલાઈ પા. પૃ
 મહાકાવ્ય-કથા-ચિત્ર (નંદલાલ જસુ) ૪૨૧

પાંચની ડાળી (ચીની કળા) જુલાઈ પા. પૃ
 રાકુન્તલા (રવિવર્મા) જુલાઈ ,,
 હર-વિરહ (સોમાલાલ સાહ) અનુ. ,,
શિક્ષક-રેખાપત્ર
 આલેખ (રાકુન્તલા દીવાનજી) ૪૭૭
 અલેખ (રાકુન્તલા દીવાનજી) ૪૭૮, પા. પૃ
 જુલ્યમ્બી (રાકુન્તલા દીવાનજી) નવે. પૃ
 માતંગી (મંડુ પ્રવિયા) એપ્રિલ પાછલું ,,
 લેખન (પ્રાચીન શિક્ષક) ૪૭૭
 હરગીરી (રાકુન્તલા દીવાનજી) ૪૭૭
 ચિતોડની અચર્ય

ફોટોગ્રાફો

આર્થિકાલ કોર્સ (દો. કૃપર) નવે. પા. પૃ
 કમળીય (દુર્લભાન) આઠટા. પા. પૃ
 ગાંધીજી (વિવિધ સમયે) ફેબ્રુ. ખેડેશ્વર
 ફેબ્રુઆરી બારી (શીલામ) દિસે. મુખ. પાછળ
 નજીકારો (ધીરજલાલ ગહેતા) સપ્ટે. પૃ
દેવાસની ટિકિટો
 નેસેડ પુલિટકારની અનાસલાની પ્રસંગેનું
 'ફર્ટ ૩ ૪૧' અનુ. પાછલું પૃ
 વીરનામની, આલિપ્તકની તથા વિભાગી
 રખાસની નવી શિરિષ્ટ આગર ૨૫ પા. પૃ
 રવતંત્ર દિવસી પદેશી ટિકિટો: અનુ. પા. પૃ
 રવાતંત્ર સંપત્તિની 'ફર્ટ ૩ ૪૧' ૨૭૮

કાવ્યો
 અલેખ (નિશ્વર) ૪૬૬
 અલેખ (રાકુન્તલા સાહ) ૨૬૫
 આયુષ્યના અપરોધે (રાકુન્તલા સાહ) ૨
 આનંદ (મકરંદ દેવે) ૧૬૬
 આલેખ (વિનાયક કાંતર) ૨૨૬
 કમળી કથા (ઉન્દુલાલ ગાંધી) ૩૭૮
 કનિ (સરોઈ) ૧૫૬
 કાળની કથેશ (પ્રિયકાન્ત) ૪૧૧
 કાળની કથેશ (નિરંજન અમત) ૨૬૧
 'કુમારને (નીલકંઠ ભગીરથ) ૩૫૦
 'કુમારને આરંભે (રેશનજી પરમાર) ૩૫૦
 'કુમાર' નેપથ્યોશી એપિનાકિનકાંતર) ૩૫૦
 રતનાવંતીએ 'કુમાર'ને (શારદ) ૩૮૦
 પ્રેરી (રેશનજી પરમાર) ૩૭૨

અથા બાપુ (રમેશ્વરિંગ)
 મીરમ મહાદાનગાં (નિરંજન અમત)
 ગુદ ગાથા (શીકાન્ત માહુલીશર)
 ધરનારા (કમળીય શીલામળી)
 ચક્રગ અને અન્દ્રોશર (બાલકુન્દ દેવે)
 ચરેલેસિયાલો (રહે (શા. વિ. પાઠ)
 છીપ (દેવજી રા. મોદા)
 જમને (કેશનસ)
 ગિજવિયા અને અમરતા (બ. ક. ઠા.)
 નિરંજની (પ્રભરામ રાવળ)
 નિરંજની (સરોઈ)
 જાન અને મુત્યુ (મકરંદ દેવે)
 ઝેળના (રાકુન્તલા સાહ)
 તવ સંભ (સુન્દરમ)
 તવ રમ્ભી (મગનજીલાલ)
 દશન (કમારંક ભગી)
 નર્મદાવટે પુલિયા (બાલકુન્દ દેવે)
 નિરાશ ધરા (સરોઈ)
 નિરાશા વિજયવિલાસ (વેળીલાલ)
 પદ્યાતાપ (કાલિદાસ નંદઈ)
 પુષ્પી (પ્રભરામ રાવળ)
 પ્રકાશી વરદાવિની (સુન્દરમ)
 પ્રવાસીને (અશોક હર્ષ)
 ફૂલ દેખીને (મકરંદ દેવે)
 બાપુ (મકરંદ દેવે)
 ભેદ (મોહિનીચંદ)
 મન (નિરંજન અમત)
 માતી નાપ (રાકુન્તલા સાહ)
 મિત્રન મોરશી (નિરંજન અમત)
 મીમાં પાણી (પ્રભરામ રાવળ)
 મોરશી (બાલકુન્દ દેવે)
 મોશી રાતે મધુર (બાલકુન્દ દેવે)
 'રેડોન મુખ મુત્યુને' (કમારંક ભગી)
 રાખરપિતાને (ગોપરલાલ વેલાલ)
 લા-પરના (મકરંદ દેવે)
 'લી મોરશી (રાકુન્તલા સાહ)
 ચેરાનલાનું ગાન (શીકાન્ત માહુલીશર)
 જળાદી બા. અમત (કેશનસ)
 વિહાનીની પ્રતિષ્ઠા (શા. પ્રે. ભગી)
 વેળાવળન (નસિંહ ગહેતા)
 શિક્ષક (રેખા)
 શીલેને (નિરંજન અમત)
 રાફર સદસા (સુન્દરમ)
 સમુદ્રોલ્લસન (પ્રભરામ રાવળ)
 સાગરના ચોરસ (રતિલાલ બાપા)
 સિન્ધુ (પ્રભરામ રાવળ)
 સુન્દર વજી (કેદરંક પંડ્યા)
 રેશનજી સિન્ધુ (ઉન્દુલાલ ગાંધી)
 રવાતંત્રને પદેશ સંપત્તિ (નિરંજન)
 હરિનો હંસલો (બાલકુન્દ દેવે)

છવનચરિત્રો **ચરિત્રરેખા**

આચાર્ય આનંદગોસ્વામી (ર. ગો. ત્રિ.)	૧૩૧
કાયરે આહાર્ય સદ્ગુણસંપન્ન ઝીણા	૨૬૬
કૃષ્ણાચ પ્રમાદર આદિલકર	૩૨૫
પદ્મરાજનાં રમરજો (માનવકર)	૩૫૪
ચક્રવર્તી રામગોપાલાચાર્ય	૧૬૧
નર્સિંગ કાવુર (સંપાદક બોક્ષર)	૭૧
નાનાસાહેબ પેશ્વા	૪
પુરુષોત્તમદાસ ડેડન	૧૦૧
રાવન રવિવર્મા (રવિશંકર રાવળ)	૧૯૫
રધામણ કૃષ્ણજી વર્મા	૨૬૪

સ્વાતંત્ર્યના સહીરો	
કન્દાઈદાસ દત્ત (૧૧)	૨૦૨
ખુરીરામ જોષી (૧૦)	૧૬૬
શુક રામસિંહ (૭)	૮૫
ચાફેર બંધુઓ (૬)	૧૩૬
પ્રેમદાસ આજી (૧૦)	૧૬૬
મહાનસાઈ ખીમરા (૧૨)	૨૩૧
નામુદેવ બળવંત ફડેક (૮)	૧૧૩
સચ્ચિદનાથ બાપુ (૧૧)	૨૦૨
માસમાસની વ્યક્તિચરિત્રો	
કોટવડું નેનર	૧૫૬
દીનરાં એલજી વામ્બા	૨૫૭
નિહાલસ રાવિક	૨૬૨
બા. ક. દાહર	૩૧૬
બેન્કાગિન માઈદોનિમન	૨૨૫
મહેન્દ્રદાસ સરદાર	૩૪૭
સિસોદી	૩૪
શિયાળ	૧૨૬
ટાંગસ અલ્હા બેડિસન	૬૬
ટાંગસ એલિઝ મસારિક	૬૬
લેલન કેલર	૧૬૦
પરિચય રેખા	
કાજીકાર કૃષ્ણલાલ મહે	૪૧૭
કલાકાર મેદનાથ દાસ	૭૬
ગાંધીજીનાં પુત્રવરસરજો (ર. મ. રા.)	૪૧
દાગોર (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાજી)	૧૬૪
રત્નમ સિંધિદિયા (ર. મ. રા.)	૧૧૭
ભિરૂવા પેટી (ચંપક બોક્ષર)	૨૨૨
સમૃદ્ધિતાના છવનની તવારીખ	૫૧
સિદ્ધપેશા રામનંતા (ર. મ. રા.)	૩૬૦
વાર્તા ને નાટિકા	
આહાર અરમાર (સુઝાની)	૩૫૬
અંધારે (રમણિક મેધાણી)	૧૩૪
ઇલમખી લક્ષી (નામુદેવ બહે)	૧૬૬
એક સિંધિમંત્રી કૃષ્ણ (વશુભાઈ પટેલ)	૭૩
સિદ્ધાદિસ નંદાજીપૂજારી (નાનાસાહેબ વસા)	૬
મેંડે માયં... (દેવિયા પેટીકર)	૩૬૨
પૂર્ણ (દરીયા મે. સંપાદિયા)	૨૩૪

દોરત ("પિયારચંદ્ર")	૧૬૬
પંડિતજી (સુભાષદાસ બોક્ષર)	૪૩૮
ખતમજાના આધાતથી મોત (નવર)	૧૦૪
મોઢા ખળર (વિનોદ કોઠારી)	૫
માધ્યામ્ય (રમણિક મેધાણી)	૩૭૦
વરક (રામજી લ. આલેખિયા)	૨૬૬
વેળાવેલાની ડાંબડી (સુનીલાલ મડિયા)	૩૬૨
નાટિકાઓ	
દોરંચી સુભાષ (રમણીકાંત મોઢી)	૨૬૬
વિશ્વગિતી (ચંદ્રવંદન મહેતા)	૪૧
લેખો ઇતિહાસ-મૂલ્ય-પુરાતત્ત્વ	
અન્દાઈક	૩૨૬
સાક્ષિનાડનું નવચર્ચન	૮૨, ૧૪૮
કારમીર	૩૦૩
કુર્મચિત્ત (વસોપર મહેતા)	૪૬૩
સુભસતની પ્રતિભાઓ (ક. બા. દેવ)	૫૪૧
ગોવર્ધનધારી સિંધ (મી. મ. મુશા)	૪૩૨
વિતોડમટ (રામપ્રસાદ શુક્લ)	૩૪૮
ચોરસાસ (બોચીલાલ સારેસરા)	૪૫૩
પાનામટ-ચાંપાનેર (રત્નમણિરાવ)	૪૬૧
રેવળગંદર ("પ્રવાસી")	૧૦૬
પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર (ચોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી)	૧૪૩
અસંયુક્ત દરત (૨૧)	૧૪૩
આસનો તથા શયન-પ્રકાર (૨૭)	૩૩૮
ગતિ-પ્રચાર (૨૬)	૩૧૧
વાંદવ-લક્ષ્ણ (૨૮)	૪૪૬
નૃત્ય (૧૬)	૭૮
ટૂંક દરત (૨૫)	૨૭૬
બીન અભિનય (૧૮)	૪૬
મુદ્રાઓના અર્થ ને ઉપયોગ (૨૩)	૨૦૬
મુદ્રાવિવરણ (૨૦)	૧૦૫
મુદ્રાવિવરણ: બીજી મુદ્રાઓ (૨૨)	૧૮૨
સંયુક્ત મુદ્રાઓ (૨૪)	૨૩૬
ચત્રાભિનય (૧૭)	૨૦
પ્રાચીનનાટ્યઇતિહાસનાયુગો (પાંદડ)	૪૨૭
પંચેસરજન	૨૫
સુભ (રામસિંહજી રાઠોડ)	૩૬૬
બ્રહ્મા ()	૨૪૮
મણિપુરના રંગે (દ. બા. કાલેલકર)	૪૨૧
મોર (સુનીલાલ વ. સાલ)	૪૧૧
રમીટન	૨૧૪

જનરેપતિ	
આપણી વરરેપતિ (નર્મણીલાલ બોક્ષર)	નાના લેખો
અરીસ (૨૧)	૩૨૮
આસોપાલવ (૧૪)	૧૧૦
કંઈલ (૨૦)	૩૦૦
કરૂણ (૧૭)	૨૦૦
કાંચનો (૧૩)	૮૧
સુલાળ (૨૨)	૪૬૭

નરવ (૧૬)	૧૭૨
નસુદ (૧૬)	૨૭૬
પતરસો (૧૨)	૫૦
મધુમાલતી (૧૮)	૨૩૭
વાયવરજો (૧૫)	૧૭૭
રમીમો (૧૧)	૨૪
વિજ્ઞાન	
રસાયનશાસ્ત્ર સુ. ડી. (મ. ડ. પેડયા)	૪૨૮
રેન્જિશ છવનગોવિજ્ઞાન (ન. મ. સાલ)	
અગ્નિક	૪૧૬
અંબોનિયા (૧૩)	૮૩
અંબુમુનિયા (૨૦)	૩૦૧
એસિસ (૧૨)	૪૭
બસત (૧૭)	૨૧૨
પારો (૧૮)	૨૪૬
વોરિક એસિડ (૧૧)	૧૪
ગેનેશિયા (૧૬)	૨૭૩
સાબુ (૧૫)	૪૪૧
સાબુ ને ગ્લોસરીન (૧૪)	૧૦૬
દેસાઈના કુટુંબનાં ખુબતો (૧૧)	૧૭૭
ફોટીરન, લોમીન, ફોટીરન, આયોડીન	
સોડું	૩૩૨
બીજા લેખો	
અંતરદેવતા (કિરાનસિંહ માવડા)	૮૧૬
આપણો રૂપિયો	૬
ઉપનિષદની આખ્યાયિકાઓ (પુરાણી)	૫૧
અસિંગિયક રમતો	૧૬૮
કલાદેહીની કસોટી	૧૬
કલપકાર	૩૩૫
મગધિવાલુમદ (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી)	૪૪૫
મિલો-દંડા (નામુદેવ બહે)	૪૩૪
સુભસતમાં વરસાદ (રમુનાથ પરીખ)	૨૭૧
સુભસતનું સુહાદું સંગીત (કે. પાંડે)	૪૦૪
ચીની કાપા (કૃષ્ણકીરસિંહ)	૧૮૮
નિર્મલ કે નિર્મલિકા (બા. ક. ડા.)	૩૫૬
દોડામારીની કલાવરણ (ર. મ. રાવળ)	૩૨૨
બારોવરણને પંથે (છવનશામ ભેળી)	૧૨, ૫૭
મરચંદ, મોઢાને મંગળદાસ (ચ. પેડયા)	૪૪૨
યદુચરણદાસનાં વિગતો (ચીનગોવિજ્ઞાન)	૧૭૪
નાચનની કલા	૧૧૧
સંત મહાત્માનાં ચરિત્રો (દે. કે. શાસ્ત્રી)	૪૫૮
દરવિરદ (દોડાજનદેવ પાંડે)	૧૫
નાના લેખો	
સુખ (વિનોદિની નીલકંઠ)	૪૧૪
કલ્પિત (પુરુષોત્તમ સંપત્રી)	૨૮૩
બંધન (સંકરદેવ વિદ્યાલંકાર)	૪૩૧
સિખારી (નિખાન-સિખમુક્ત-દરમ)	૪૨૬
ગિલન	૪૪૪
વિસિખના	૪૪૬

વૈભાગીય લેખો

ચિત્ર ૩૯

140, 224, 249, 262, 316

ઇતિહાસ.-ભૂગોળ-પુરાત

સાચાઈ દિનંદે ફેરવાઈ સંભાવિતો	૬૯
માઝારીનો સાથેબ	૨૨૯
પર દિનંદની આંધ આપામે	૧૫૮
રત્નોર	૨૬૪
પુસ્તકોમાં વચ્ચાઈ	૨૧૦
વરફુંડે અદ્વિત સૌન્દર્ય	૧૯૪
મહાત્માજીની અમાપ મહત્તા	૩૭
મુદ્રા (નૃસિંહની કાપા)	૧૨૮
ફોટો, બીડ, પોલાઈની વિવિધ બનાવટો	૩૨૧
સુદર્શનકોંથંચંત્રે ફરફોંચંત્રે	૧
કોરામ્બુ અને તેની સમૃદ્ધિ	૧૮
	મત્ર
૧૪૪ જાદોનીનું જ્ઞાન (અ. એ. જી)	૧૩૦
તમના અને તપસવા	૩
નળી દિગ્ગી જરફ (કચીકેશ પાઠક)	૧૦૦
મહાત્માજીનો ફેડરિસથ	૪૦
મોરે યોઈ (પુલવેયુ)	૧૯૪
પ્રેમાના નર્મનું સરવેયુ	૨૩૦
સંગમજીવનની દર્શક (પાતાની)	૧૧૦
રવજપાડુમુદ્રિત (અ. ડ. કોરાર)	૧૨૨
સાથિય અને રીસ (અ. ડ. કોરાર)	૩૨૩
૧૫	૫૫

માસમાસનાં પંખી

मध्याह्निक (१८)	१५१
यक्षमा (३५)	३१४
मिथुना (३५)	३४४
शाली (२३)	६१
देवनागरी (२८)	१२१
पठनार्थ (३०)	१८५
वैजयिणी (२६)	९२
होत्र (३१)	२५१
अथर्व (३३)	२८६
मोक्ष (३१)	२१६
न्याय (२५)	३०

સંસાદનાં શહેરો

नीमशाख प्रयाग (१४)	१८१
तेल-शुद्धी (१५)	१४३

नील विभाग

२०१, ४३३, ४५२
 ३५१, १६५, २२५, २५३, २८२, ३१६, ३४३
 ८, ४८, ८०, १३८, १८८
 २१४, २५३, ३००, ३४१

उत्तर ५(न) ३५, १७, १७, १२१, १५३

१६१, २२१, २५८, २१३ ३२०, ३१८, ५२१
आलेखमादीपु ३४, १९, ६६, १२९, १५६,

નવાં પ્રવૃત્તિઓ ૩૧, ૫૦, ૫૮, ૮૭, ૮૪, ૧૧૩	
૨૪૧, ૨૪૨, ૨૭૦, ૭૩૧	
પત્રગિજ વિસ્તાર ૨૧, ૫૬, ૬૦, ૧૧૪	
૧૪૨, ૧૭૨, ૨૧૩, ૨૬૧, ૩૧૩, ૩૪૩	
ફોટોગ્રાફી ફરીફર્મ ૧૬, ૮૭, ૧૭૩, ૨૫૧	
વિશ્વકર્મ વિસ્તાર ૮૦, ૧૪૩, ૨૫૧, ૩૩૩	
આર્યામાસના તહેવારો	
અક્ષયતુલ્યા (૫)	૧૪૪
અવૃત્તચતુર્થી (૬)	૨૭૧
દેવદીવાળી (૨૧)	૩૪૧
બુદ્ધેષ (૮)	૨૫૪
ગદાસંહાન્તિ (૧)	૩૩
મહાબોધાશી (૭)	૨૨૨
શતલગરી (૪)	૧૨૪
વરસાદિતી (૧)	૧૮૮
વસંતવૃષભી (૨)	૧૫૫
શરદ પૂર્ણિમા (૧૦)	૩૧૮
દોળી (૭)	૬૩
માધુકરી	ક્રાંત્યંકિતકાવ્યો
આમે ૧૪મ (અવૃત્તચેદ મેષાળી)	૪૨
બીહારી (પૂનઘાલ)	૧૧૬
નેમી (નવદિનંદ)	૧૫૧
નખ અક્ષિની અંબુદિવરો (ક્રમાસી)	૧૨૧
ભારતના તરણને (નાથાલાલ દવે)	૩૪૪
ભારતને લોકાસાધકનીદે (મેષાળી)	૨૫૧
આર્મી (કમાસી) ૧૨ નેમી	૩૦
પુનિર્દિન (નિર્દેશન અમળ)	૨૮૭
પુને પુને (કાશ્યપાલ કોપાલી)	૧૨
વજનનો (સુદાસન)	૧૮૫
સુખક સમુદ્ધર (અલસામ શાવળ)	૩૪૪
છબપરચિત્ર	
એમલસાવણ કાકર	૩૪૪
કરીબપા લોટનન્ટ બનરસ	૨૮૭
ગોવિંદામ વાકામ	૨૧૬
શોભનલાલ સેતલવાડ	૩૦
બીધરી મેલર બનરસ	૩૧૫
બનરસીસ દિંદી સાદીકાવ્ય	૬૭
છબામ બહેલા, ડો.	૧૮૫
ગોલકાશ ચં. ગાંધી	૧૨
નિર્મલ	૨૫૧
મહાગાદકસામળ આન્સારી (મિતેકર)	૨૨૭
મહાગાંધીકાવ્ય, કાં	૨૧૩
મહામ કામ	૨૫૧
મુખરુલ વર્ધસ કોટ માદેલ	૩૧૧
કદ મેલર બનરસ	૩૧૧
શબેન્દ્રકિદલ લોટનન્ટ બનરસ	૩૪૪

[illegible]

"the heart of a happy home"



Besides Household Cabinets

FRIGIDAIRE also offers

Water Coolers,
Air Conditioners,
Ice Candy Freezers,
Ice Cream Freezers & Storage Cabinets

and other Refrigerating Equipments to suit almost every need

Sold & Serviced by

THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) Ltd.

Shahibag Road **AHMEDABAD** Phone 2224